

વિવિધથેયમાળાવર્ષ ૧૪૨૭
અંક ૧૬૭ થી ૧૬૮

ચાલુ ૧૯૮૮ માં પૃષ્ઠ ૧૫૦૦
મુલ્ય રૂ. ૪, પાકીપૃ. રૂ. ૧૦

ધર્મતત્ત્વ

વંગસાહિત્યસમ્રાટ બાબુ બંકિમચંદ્રિની
જીવનવૃત્તાંત સહિત
— સંપાદન —

અનુવાદક: ભીમજી હરજીવન-કેપેનોમનુશીલ
સ્થળ: મદરા (કાઠીયાવાડ)

સત્તું સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય તરફથી
સંપાદક અને પ્રકાશક: શિશુ-અખાનંદ
સ્થળ-અમદાવાદ અને મુંબઈ

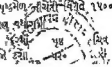
આવૃત્તિ પહેલી, પૃષ્ઠ ૨૪૮, પ્રત ૭૨૦૦, અંક ૧૯૮૦
મુલ્ય ૦૧, પાકીપૃ. ૦૧૫

“ सर्वं ह्यप्रसक्तं मत्स्यते स्वाधीनम् ”

अभयवाहः “ सर्वं आत्मैव मुक्तमयम् मा
विभुः स्वप्नोऽयम् प्रसक्तो मुदितः ”

નવાં પુસ્તકો નીકળ્યાની તથા વીજી खास सूचनाओं

૧—વિવિધ અંશમાળા ના ૨૬ ૧૬૭-૬૮ માં અંકની સાથે તેનું ચોટખું વર્ષ સપાસ આવે છે. આ સં. ૧૯૮૦ ના વર્ષનો પૃથ્વી-ગોળ-વિગ્રહ ૧૯૦૦ ને બદલે ૧૬૦૦ નો થયો છે. હિપરાત્રી છ વિગે પશુ વર્ષમાટે ૧૯૦૦ નો થયો છે.

અંક	પુસ્તકનું નામ
૧૫૭ થી ૧૬૦	સ્વામી સમીર્થ-અંબ ટાળે
૧૬૧ થી ૧૬૩	મહાન નેપોલિયન
૧૬૭ થી ૧૬૮	ધર્મતારવ

૨૬-૧૨-૧૯૮૦

૨—આપુ શોરશ્વેતે અનુસરીને આ પુસ્તક સં. ૧૯૮૦ માં સુધારા કરીને બદલે તરત્ત પી. પી. થી મોકલશે. આ વી. પી. રવીશ્વરી હાથ માલકમાં આનુ રહેવાની કમળા ખતી પશુ માર્ગ આસ કારણથી ના મહત્વથી લેખનું વી. પી. પાકું થયે તેથી જે પોતાનું પાર્થિક લવાજમ તથા રા. ગણેશ શોરશ્વેત કં. બદલના પંચ આના મોકલી આપશે, તે આ પુસ્તક લેખને તરતજ મોકલી અપાશે. લવાજમ ફરતમાં કરીને પુસ્તક રાઈ નવાર પાસેથી સાત નામનો એકજ આનો વધુ લેવાશે.

૩—નીચેના પુસ્તકોની નવી આવૃત્તિઓ છપાવતે તેવાર રકમ સુધી છે.

નામ	કંઈક	પૃષ્ઠ	પાકા	મૂલ્ય
ગિરંધરજીત શામાપણ-કવિના વરિત સાથે ...	પાઞ્ચ	૭૫૦	પાકા	૨૧
અંખાની વાણી-મનદરપસરકિત.....	૧૪૮	૫૦૦	પાકા	૧૧
સુધિધાં નીતિકથા-મિશ્રલક્ષણ	પાઞ્ચ	૧૮૪	સાદા	૦૫૦
અંકિત નિબંધમાળા-અર્ધતત્ત્વસાથે,	પાઞ્ચ	૫૮૦	પાકા	૨૧

જે પુસ્તક વિષે વધુ મહિત્તિ આ પુસ્તકની કેન્દ્રે જાહેર ખબરમાં આપી છે. ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો-અંબ પહેલે..... પાઞ્ચ.....૭૧૨ પાકા
ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો-અંબ બીજો..... „..... ૧૪૦..... „
ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો-અંબ ત્રીજો..... „..... ૧૫૦..... „

હવેના પેઢી સ્ત્રીરત્નોના ને અંબ તેવાર હોષ માલકને તરતજ અપાશે અને મૂલ્ય તથા અંકનું લેવાશે. ત્રીજો અંબ એકદમ ને માતમાં તેવાર ચતાં પ્રથમ ખબર આપીને પિરતજ નેટથી સમતું વી. પી. કરીને મોકલી અપાશે.

૪—૩૫૫૧ સર્વ પુસ્તકોનું મૂલ્ય આવતી હોળી સુધી ૧૦ થી ૧૨ ટકા મોટું લેવાશે.

૫—૩૫૫૫ સુધ્ય અમરવાદનું જ હોઈને મુંગલ મોરે મુદ્રણ વધુ હોય છે.

૬—૧૬૧૨૩૬ રાગનાં કેટલાક પુસ્તકો હોળી સુધીમાં છપાઈ જશે.

૭—સં. ૧૯૮૧ થી વિવિધ અંશમાળામાં નીચે પ્રમાણેનો એક નવીન વર્ષ હમેરી લેદારા મહાન ઓપુષોનાં જીવન ચરિત તથા સંતમહાત્માઓની બોધપદ વાણીને લખતાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાનું રાખ્યું છે, તે વધુ પ્રત્યેક વર્ષનારનું ખ્યાલ ખેંચીએ છીએ.

વિવિધ ગ્રંથમાળામાં નવા વર્ષથી ઉમેરાનાર નવીન વર્ગ

આમથી વરસેથી 'વિવિધ ગ્રંથમાળા' ની સાથે સાથે 'ચરિત્ર માળા' પણ આ મર્યાદા તરીકેથી આપતી હતી, અને સં. ૧૯૭૨ સુધીનાં ત્રણ વર્ષ માત્ર ચાર પછી હપ્તારવાની અવગત વગેરેને કારણે તે અધ કરતાં પડી હતી, એ પછી ગણ સાક્ષરો વિવિધ ગ્રંથમાળાના પેટામાં એકાદ જીવન ચરિત્રનું પ્રસ્તુત પણ અપાતું રહે છે, પરંતુ તેને બદલે અન્ય પુસ્તકો જોઈ અપામ છે વળા સત ચક્રાધારોની વાણી પ્રસિદ્ધ કરવાની ધારણા અનેક વર્ષોથી ચાલી આવે છે તેથી લોકો એમાં વાણેજ્ય આવશે મુશ્કેલ છે.

ઉપર પ્રમાણે હપ્તારવા છોવાથી વેળા સંસ્થાનું પોતાનું ક્ષેત્ર ધર્મ હપ્તારવાની મુશ્કેલી દૂર ચવાથી નવા-૧૯૮૧-ના વર્ષથી વિવિધ ગ્રંથમાળાના પેટામાં નીચે પ્રમાણેના એક નવો વર્ગ અથવા વિભાગ ભરી કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ સં. ૧૯૮૧ ના કાર્તિકથી વિવિધ ગ્રંથમાળા' માં નીચેના બે વર્ગ રહેશે.

આલુ વર્ગ-આ વર્ગ 'પહેલો વિભાગ' ના નામથી પણ જોવામાં છે. વિવિધ ગ્રંથમાળામાં કાલ જે પ્રકારે આવે છે, તેવો સર્વ આ 'માનુ વર્ગ'માં એકલે છે 'પહેલો વિભાગ' ના ગણક મળે છે. એમાં વિવિધ વિષયના પુસ્તકો અપાતાં આવતાં છે, તેમ પ્રમાણે અપાતાં રહેશે વર્ષ સં. ૧૯૮૧ ના વર્ષથી મોટા કરતાં પૂરો અપાતાં ભરી ચક્ર છે, તે પણ ભરી રહીને હવે પાસ ૮ તમા પાસ ના કરતાં મળેને ૧૫૦૦ પાસના પુસ્તકો એક વર્ષમાં અપાતાં રહેશે.

નવીન વર્ગ-આ વર્ગ 'બીજો વિભાગ' એના નામથી પણ જોવામાં છે. આ વર્ગમાં કેટલોકોનાં મહાન અને પ્રમુખનાં જીવનચરિત્ર, સતમકાળોની હપ્તારક વાણી, અને ભરી કાલે ત્યારે ત્યારે ચક્ર ભવાનાના કવિઓની કૃષ્ણ કવિતાઓ પણ અપાશે વળી કોઈ કોઈ વખત સારિત્ર કોનીની નાની પેટી હપ્તારક વાર્તાઓ અપાશે થોડા હરી ત્યારે તે પણ અપાશે. આ બીજા વર્ગના અદ્યક્ષને પણ પહેલા વર્ગની જેમ જા વર્ગ (પાસ ૮ અને પાસ ના કરતાં મળેને) ૧૫૦૦ પાસના પુસ્તકો અપાતાં રહેશે; તેમજ વાર્ષિક મૂલ્ય પણ પહેલા વર્ગ પ્રમાણેજ-એટલે કે સાત પૂર્ણ માટે રૂ. ૪) અને પાસ પૂર્ણ માટે રૂ. ૫) તમા જેટલો જા રહેશે.

અને વર્ગમાં આકલ ધતાર પાસે જુલ રૂ. જલ તે જલે સાત અને પાસ પૂર્ણ સાથે લલ તે જલે નવ રૂપિયા લેરાશે પાસેજ માલ

સુચના પહેલી-ઉપર અજાણેલી બીજા વર્ગ માટેની મોજના, તેમજ નનને વર્ગમાં આકલ ચતર માટે જોઈલું લવાજમ લેવાની મોજના જાન એક વર્ષ માટે અજાણેલીજ સુચનાની છે. આકલનો સંતોષકારક સપ્તમા એ સમય દરમિયાન મળેલી અજાણે, તેમ તે મોજના તમા પોસલ ચક્ર રહેવા સંબંધ છે.

સૂચના બીજી—આ નવીન વર્ગમાં આદક યત્રો 'હિંદુનારે' તે વર્ગમાં ઉપર *
જાણાયા મુજબનું વાર્ષિક મૂલ્ય રૂબરૂ અથવા સનીઓર્ડરથી પહેંચાડતું; અથવા તે
એ વિભાજનું પહેલું પુસ્તક “પ્રીતમની વાણી” કે જે એકાદ માસમાં તૈયાર થનાર
છે, તે વી. પી. યી મોકલવા લખતું. નવીન વિજ્ઞાનમાં આદક થનાર એ માણ
વિજ્ઞાનમાં પણ આદક હોય તો તેને લગતો રજીસ્ટર નંબર લખી મોકલવો. એટલે
તેની પાસે જન વિજ્ઞાનમાં આદક થના બદલ રૂ. ૧) ઓછો લેવાયે.

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પૃષ્ઠા	અનુદ	શુદ્ધ
૩	૬	દોષ	હાન
૪	૧૧	અધમની	અધમની
૩૬	૨૬	નિર્વાંઢમાથી	નિર્વાંઢમાથી
૪૭	૨૬	ખરકાએ	પરકાળ
૪૮	૧૭	સ્વાંગીન	સ્વાંગીન
૫૫	૧૩	સ	સૌ
૭૧	૧૫	છન	ફેરના
૭૭	૨૬	બાદના	બોદના
૮૮	૧૪	કરશે	કરશે
૯૪	૨૧	મ	એમ
૧૧૨	૧૩	એટનાજ	એટનાજ
૧૧૫	૪	અકિતરાન	અકિતવાદ
૧૨૮	૧૬	પછીની ત્રણ બાળઓથી પકિતઓજ માત્ર દીપણી- રૂપે છે, માટે તેનેજ પૂછે છે કે મૂછીને દીપણી- તરીકે વાપરી, અને એની નીચે જે રુઝરાતી લીટીઓ છે તે માણ લખાણ તરીકે સમજવી.	
૧૩૨	૧૪	કહેવાથી	કરવાથી
૧૪૬	૧૭	વન્દ	વિના
૧૪૫	૨૫	પોતાની	પોતાની

પ્રકાશકનું નિવેદન

આ સરથા લઘુથી એ ચક્રના સાહિત્યવેતકની કૃતિઓ અગાઉ (તાં ૧૯૭૭ માં 'નિમિત્તનિપચાયા' હોય પ્રસિદ્ધ થયેલી, તેઓના આ 'ધર્મવતર' ના પુસ્તકોએ એ વેતકનું અગ્રણી ધોષાધિકારિત નામ "સમ નદાદુર નિમિત્તસંઘ ઇવમ્ (સિદ્ધાન્ત) સી આર્થ ધ" હવે અધ્યાત્મિક સહિત્ય સેવાને ધીમે અત્યંત સુધારા તેઓ પાંચ સહિત્ય સુધાર્" ના નામથી વિશેષ વિખ્યાત છે તેમની વિદ્યાર્થ કોષ અધ્યાત્મિક અને મહુ-રેણી હતી, તેમ તેમનામાં લેખનક્રિયા અને ચારિત્ર્ય બાબ પણ અમરશાસ્ત્ર હવે સામાજિક પાનકોષ તેઓ દેવના સમ અગ્રણી અને વિશ્વસ હવે તેઓના તેમને શાંતિનંદ અનુચિત અને વિખ્યાત પદ્મ ઇંગ્રે હવે તેઓ સામાજિક અનુચિત અને અગ્રણી અને અગ્રણી તેઓને અનુચિત ચુના હતાં તેમ સિદ્ધિત થોડો પદ્મ વિશેષી અને વિશેષી સત્તાના મિત્રપદ્મ અને સમુદાયથી અગ્રણી અગ્રણી નામુદ, તેમજ અગ્રણીથી અગ્રણી અને વિશ્વના મહા ચારે છે એ પદ્મ તેઓ એક સમય હવે પાંચમુ તેમના હવે અગ્રણી સિદ્ધિત એકેની સમુદાયના અને હવે અગ્રણી તમા સત્તા અનુચિતના હવે તેઓ પ્રાદ્ય એકેના અગ્રણીથી ધાર્મિક વિમારો પોતાના તેમજ પદ્મને પદ્મના અને તેઓ દેવના એ અગ્રણી છે.

'ધર્મવતર' અને 'ધર્મવતર' નામના વેતકના પાને ચારે એકે હવે તેઓ અને હવે હવે પ્રસિદ્ધ અગ્રણીના પાંચમુ છે 'ધર્મવતર' મા તેમજે અગ્રણી મીપુએ પ્રસિદ્ધ એ અગ્રણી સિદ્ધિત આપે છે, તેઓ અત્યંત હવે બીજા હવે તેઓ પ્રસિદ્ધ અગ્રણી નથી 'ધર્મવતર' માં તેમજે વિશ્વના પ્રસિદ્ધિત તેમજ નિમામ પ્રસિદ્ધ હવે તેઓ હવેના અગ્રણી પ્રસિદ્ધિત પ્રસિદ્ધિત અને હવે હવેના અગ્રણી પ્રસિદ્ધિત, અગ્રણીના, અગ્રણીના, તેમજ લેખિતાવરતા હવેના અગ્રણી પ્રસિદ્ધિત એવતા એ સર્વ પાંચમુના હવેના અગ્રણી છે, તે અગ્રણી તેમજ અગ્રણી રીતે તેમજે અગ્રણી છે.

પાંચમુના 'ધર્મવતર' આ સરથા લઘુથી પ્રસિદ્ધ હવેના વિશેષ અગ્રણી પાંચ તેમ અગ્રણી હવેના અને હવેના છે, પાંચ તેઓ અગ્રણી અગ્રણી પ્રસિદ્ધિત અને હવેના અગ્રણી સત્તા અગ્રણી નીચેની સુધારે હોવાથી એ અગ્રણી તેમજ પાંચમુના અગ્રણી હવેના હવે.

આ 'ધર્મવતર' મા અગ્રણી અગ્રણી હવેના એ અગ્રણી તેમજ હવેના હવેના તેમજે અગ્રણી પાંચ છે.

'નિમિત્તનિપચાયા'ની પહેલી આગ્રણી સાથે તેમજ હવેના અગ્રણી પ્રસિદ્ધિત એકેના હવેના અગ્રણી, તેમજ હવેના અગ્રણી હવેના હવેના અગ્રણી વિમારોના અગ્રણી હવેના અગ્રણી હોવાથી, અને તેમજ તેમજે અગ્રણી વિમારો, પાંચ-

પ્રિયતા દયાળુતા, સત્ય પ્રત્યેનો પ્રેમ વહીવે પ્રત્યેનો મૂલ્યભાવ, વગેરે દર્શાવનારા અનેક બોધપ્રદ બનાવે વર્ણવેલા હોવાથી એ જ્ઞાતા આ ધર્મતત્ત્વની સાથે પણ જોડવામાં આવ્યું છે.

‘ધર્મતત્ત્વ’ અથવા તો કોઈ પણ પ્રથમાનો એકે એક વિચાર તો સર્વ જ્ઞાને સમત નજ ચાપ પરતુ બકિમ નાણુ જેવા સમર્થ વિદ્વાને આ પ્રથમા ને હૃદયથી, ને હૃદયથી અને ને શુદ્ધિમતાથી ધાર્મિક નિયમો ગુરુવા છે, તે જ્ઞેતા આને તે લખાવાને ૩૧ વર્ષ થઈ ગયા છતાં પણ દિદુધર્મના અનુવાદી જ્ઞાને મારે તેમજ સિદ્ધિત શુભકર્મને મારે તેની એકદરે ઉપસરકતા તો પ્રત્યેક વિચારકને સ્વીકારવીજ પડશે.

આવું ઉપયોગી પુસ્તક મેં તેમજ મહા સ્ત્રીતરીકે પુરુષ જ્ઞેતાય તેમ હોવાથી તેની બેબેકહત્તર પ્રત વધુ છપાવી છે, અને સામાની પ્રત મેનારને તે પોણી કિ મતે અપાશે.

સરદર્પણિયા સ ૧૮૮૦

આ સાથેના શુદ્ધિપત્ર મુખ્ય સુધારી લીધા પડીજ પુસ્તક વાચન.

વંકિમ વાણી ધર્મતત્ત્વની ભૂમિકાનો અનુવાદ

પ્રસ્તાવનામાં પુસ્તક સળધી ને જે બોલ કહેવામાં આવે છે, તે મેં પુસ્તકની અદર કહેના છે. જેઓ માત્ર પ્રસ્તાવના જોઈનેજ પુસ્તક વાંચવા કે ન વાંચવાના નિર્ણય ઉપર આવે છે, તેઓ આ પુસ્તક વાચે એવો મહત્તર ધ્યેયોજ્ય એટલે રખાય તેટલા સારૂ ભૂમિભાગ મારે વિશિષ્ટ લખવાનું પ્રયોજન નથી.

પહેલા દશ અધ્યાયજ એક પ્રમત્તની ભૂમિકારૂપે છે. અનુસીદન તત્ત્વ મુખ્ય આ મુખ્ય વાત ને લખવાની છે તે અભિપ્રાયમાં પ્રકરણથી સરૂ થાય છે. પહેલા દશ અધ્યાય નીરસ અને વચ્ચે વચ્ચે કટાંગિ અ પે તેવા છે એ દોષનો સ્વીકાર કરશે એજ આટલી ટુકડી ભૂમિજ નખવાનો હેતુ છે. મતલબે અધ્યાય યાથી વધારે નીરસ છે તેથી ને વાચકોને તે અધ્યાયમાં કટ થો આવી તેઓ તેને છોડી દેશે તો આશરો.

મુખ્યત્વે આ ગ્રંથ કેળવાયેના વાચકવર્ગને સારૂ લખવામાં આ પો છે. તેટલા સારૂ સંબંધી બાંધત દરેક સ્થળે ખુલાસાવાર સમજાવી નથી.

અનુક્રમણિકા

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
	આશુ ભંડિય વગેરે સંક્ષિપ્તજ્ઞાન ...	૧ થી ૪૮
૧	ભો—દુઃખ એટલે શું ?	૧
૨	ભો—સુખ એટલે શું ?	૫
૩	ભો—ધર્મ એટલે શું ?	૧૧
૪	ભો—મનુષ્યત્વ એટલે શું ?	૧૭
૫	ભો—અનુશીલન	૨૮
૬	ભો—સાધનજન્ય	૩૨
૭	ભો—સાધનજન્ય અને સુખ	૩૭
૮	ભો—શારીરિકશક્તિ	૪૫
૯	ભો—તાનાજની શક્તિ	૬૬
૧૦	ભો—મનુષ્યશક્તિ	૭૨
૧૧	ભો—ઈશ્વરશક્તિ	૮૨
૧૨	ભો—ઈશ્વરશક્તિ-શાસ્ત્રિય	૯૦
૧૩	ભો—અગવદ્ગીતાનો સ્પૂર્ણ ઉદ્દેશ	૯૪
૧૪	ભો—અગવદ્ગીતા-કર્મયોગ	૯૬
૧૫	ભો—અગવદ્ગીતાનું જ્ઞાન	૧૦૦
૧૬	ભો—અગવદ્ગીતાનો સંન્યાસ	૧૦૪
૧૭	ભો—શક્તિ-ધ્યાન-વિજ્ઞાનાદિ	૧૦૮
૧૮	ભો—અગવદ્ગીતાનો શક્તિયોગ	૧૧૧
૧૯	ભો—ઈશ્વરશક્તિ-વિષ્ણુપુરાણ	૧૧૫
૨૦	ભો—શક્તિનું સાધન	૧૨૯
૨૧	ભો—પ્રીતિ	૧૩૭
૨૨	ભો—આત્મપ્રીતિ	૧૪૭
૨૩	ભો—સ્વજનપ્રીતિ	૧૫૫
૨૪	ભો—સ્વદેવપ્રીતિ	૧૬૪
૨૫	ભો—પશુપ્રીતિ	૧૬૮
૨૬	ભો—દયા	૧૭૦
૨૭	ભો—ચિત્તરંજની શક્તિ	૧૭૭
૨૮	ભો—ઉપસંહાર	૧૮૪

વાવુ વાંકિમચંદ્રનું સંક્ષેપ વૃત્તાંત

જંગલજાના યોગીસ પરમજ્ઞા જીવજાના મંગલકારિ આવેલાં 'કાશાવપાસી' નામે મામમાં અનેક અચરનોના લેખક મહિમચંદ મહોપાધ્યાયનો જન્મ સં. ૧૮૩૮ ના જુનની ૨૭ થીએ થયો હતો. મહિમનાં માતાજી સુરીરે બહુજ રમૂજ, રંગે ઝાળો, મધુરભાષી, દાનુ અને સાંત સ્વભાવનાં હતાં. મહિમના પિતા પાલમચંદ તપાવેલા સુવર્ણના જેવા રંગના, ઉંચા, પ્રતિભાશાળી, તીવ્રજી હૃદયવાળા, ઉચ્ચ અને તેજસ્વી પુરુષ હતા.

જાત્ય વયમાં જ કિમ બાળુજી સુરીરે ગણે જાને નિશ્ચર રહેતું હતું; પરંતુ તેમની શુદ્ધિ તે પહેલેથીજ બહુ તીવ્રજી હતી. પંચ વર્ષની ઉંમરે તેમને વિદ્યાભસરગે પ્રારંભ કરાવાયો, અને બાલક મહિમે પહેલેજ દહાડે કમ્પાન બધા અધ્યયે રીખી લીધા. સાનમે વર્ષે તેમને મેડિનિપુરની જીવન સ્કૂલમાં પ્રથમ કરવામાં આવ્યા તે સમયે તેમના પિતા ત્યાંજ ડેપુટી કમીસર થયા હતા જે વર્ષમાં મહિમ હમેશાં પહેલે નંબરે રહેતા, તેમના અનુપમ શહેાં જોઈ વિદ્યાર્થીને સાર્વજનિક થતું.

બાર વર્ષની ઉંમરે મહિમ બાળુએ ફ્રાન્સી કૉલેજમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં પણ તે હમેશાં પોતાના વર્ષમાં ઉચે નંબરેજ રહેતા. વિદ્યાર્થી અવસ્થાથીજ તેમનામાં જીવન-દુષા એટલી બધાવન હતી કે માત્ર શાળામાં ચાલતાં પુસ્તકોના વાંચનથીજ તેમને તૃપ્તિ થતી નહિ. કૉલેજના પુસ્તકાલયમાંથી તે વિરિષ વિષયનાં પુસ્તકો લાવતે લાવ્યા કરતા. પરીક્ષાને સમય નજીક આવે ત્યારેજ માત્ર શાળામાં ચાલતાં પુસ્તકો ભણ્ય હઈને વાંચી જતા, કે જેથી પોતાનો ઉપરનો નંબર જોયો પડે નહિ. ફ્રાન્સી કૉલેજમાંથી તેમણે મિનિસ્ટર રોકાસ્ટોપની પરીક્ષા પસાર કરી અને પછી કલકત્તાની પ્રિસિડન્સી કૉલેજમાં પ્રવેશને અભ્યાસ શરૂ કર્યો. જે સમયે એટલે કે ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં બી. એ. ની પરીક્ષા લેવાનું ધોરણ નીકળ્યું, અર્થાત્ મહિમ બાળુએ પ્રવેશને અભ્યાસ ઉચો મૂકી બી. એ. બનવાની તૈયારી કરવા માંડી. માત્ર ૨૦ વર્ષની ઉંમરે અને બેજ મહિલાના પરિચયે તેઓ બી. એ. ની પરીક્ષામાં પહેલાં વર્ષમાં પામ થયા. તે સમયના જંગલજાના સોટેનન્ટ મવર્નર મિ. ફ્રાન્સીએ મહિમ બાળુના શુભે જોઈ તેમને ટરનજ ડે. માસ્ટરટ્રેના હોદ્દા ઉપર નિમ્ણ.

વિદ્યાર્થી અવસ્થાથીજ મહિમચંદના હૃદયમાં મહિમચંદને પવિત્ર ભાવ અંકુ

* સુરિષ્ઠાત * સરસ્વતીમાં આવેલા પવિત્ર બાળકતા પાડેવના ભેજ ઉપરથી તેમજ કવિગ્ન રૂપનારાયણ પાડેવરચિત મંગા પુસ્તકમાળાના ૧૫ મા પ્રુથ્થ "મહિમચંદ ચટ્ટી" ઉપરથી આ ચરિત્ર યોજવામાં આવ્યું છે. સંપાદક

રિત થયો હતો. તે સમયે નીમળતા “સપાદ પ્રચાર” અને ‘સાધુરત્ન’ નામનાં પત્રોમાં તે પોતાના લેખો તથા કવિતાઓ મોકલતા અને તેમાં તે પ્રકટ થતાં તેમને પત્રના સપાદક બનવાની પસંદગી અભિલાષા હતી. પરંતુ સરકારી હોદ્દો અનામતે પ્રાપ્ત થયો એટલે તેનો અસવીકાર કરવો એ યોગ્ય લાગ્યું નહિ. આ પ્રમાણે કેવળ પીત્ત વર્ષની કાચી ઉંમરમાં જ જકિમચક્ર કર્મલેખનાં શબ્દકથા સરકારી કામમાં નિરંતર બોલાઈ રહેલા છતાં પણ તેમનો વિદ્યાભ્યાસ તો નિવરતિરિત શરૂ થઈ જાયો હતો. સરકારી કામકાજમાંથી તેમને જે કંઈ અવકાશ મળતો તેમાં તે સહિત્યલેખ કરતા બ્યારે તે અંગ્રેજી રૂઝનાં બહુતા હતા ત્યારે પણ કેમેજના અભ્યાસ સાથે સાથે તેમણે મુઆવબોબબાકરજી તથા કેટલાક કાવ્યકથાનો ભાષા કરેલો હતો.

જકિમની કિશોરવસ્થા ખડું સુખમાં મગ્ન હતી. સવારે ખેડેરે સાંજે રાત્રે બધો વખત તે પુસ્તકો વાચવામાં જ મગ્ન રહેતાં તેમણે અવધુતવસ્થામાં તેમના એક સહાધ્યાયીને કહ્યું હતું કે “મને પુસ્તકો વાચવાથી જેવો આનંદ મળે છે તેવો આ જગતમાં બીજા કોઈપણ કામથી નથી મળતો.” એ પછી જુવાનીના અંતિમ કામમાં, ગદ્યસપુરમાં રહેતી વખતે એક વાર જકિમે મુનમુન નર નામને કહ્યું હતું કે “મને પુસ્તક લખવામાં જેટલો આનંદ મળે છે, તેટલો બીજા કોઈ પણ કામથી નથી મળતો.”

તેમનો પહેલો વિવાહ અગિયાર વર્ષની ઉંમરે થયો હતો. પરંતુ પાંચ છ વર્ષ પછી તેમનાં પહેલાંના પત્નીનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો. બહુજ તપાસ કર્યા પછી એકવીસ વર્ષની ઉંમરે તેમણે પોતાનો બીજો વિવાહ એક કૃષ્ણવંશવાળી વિદુષી કન્યાની સાથે કર્યો હતો. તેનાપર તેમને ખૂબ પ્રેમ હતો અને તેને પોતાનો ‘નિવિયુક’ તથા ‘કર્મગુરુ’ માનતા એ પત્નીથી તેમને પોતાનું આસ્થિ બીજવવામાં તથા ઉચ્ચ ક્ષત્રિયે બનાવવામાં સહાય મળી હતી અને ત્યારથી તે બીજાતિના કાકત બન્યા હતા. તેમનાં પુસ્તકોમાં એ વાતો સ્પષ્ટ બોલે શકાય છે એક સ્પષ્ટ તેમણે લખ્યું છે કે ‘બીએ એ સદાત્ સદા થયા અને સોદની દેવી શ્રીએ છે.’

જકિમે અંગ્રેજી સક્રિયતા અભ્યાસ દરમિયાન સિદ્ધિ હતાનચક્ર બરોપાખ્યાય પાસે કુમકી કેમેજના કર્યો હતો અને સરમુત્ત સિદ્ધિ મહાભટ્ટીનિવાસી પદિત પામેથી લીધું હતું. સન ૧૮૫૩ થી ચાર વર્ષ સુધી તેમની પાસે જકિમ જાણુ બાકરજી અને સહિત્ય શીખ્યા હતા તથા એકલા જ સમયમાં દર વર્ષનો અભ્યાસ સમાપ્ત કર્યો હતો.

જકિમે સોળ વર્ષની ઉંમર પછી કવિતા લખવાનું શરૂ કર્યું હતું ત્યાર બાદ સંભળ્યું છે કે કવિવર હંધાચક્ર મુખે (જેમના પ્રભાકર પત્રમાં થયે બાકે જકિમચક્ર

સખતા હતા) એક દિવસ બકિમ બાબુને કહ્યું હતું કે " તમારામાં લેખનશક્તિ સારી છે; પણ તમે કવિતા ન લખતાં મલ્લ લખ્યા કરો."

કંઈકરતે બકિમને ક્યારે એવો ઉપદેશ આપ્યો હતો તેની ખબર નથી. ગમે તે વખતે આપ્યો હોય, પરંતુ બકિમે તે શામે ચાલ્યો હતો. બકિમચંદ્ર હમેશાં કંઈકરતે ગ્રામને સ્વચ્છ મણતા હતા. પોતાના મૃત્યુ પહેલાં એ ત્રણ વર્ષ ઉપર બકિમ બાબુ ' કમરા પાંચ ' ગ્રામમાં કંઈકરતબાબુને ઘેર રવા હતા. ત્યાં કંઈકરતના સગાંવડાના પાસે બેસીને તેમણે બહુ વાર સુધી ગ્રામ વલ્લખ્યાં હતાં. બકિમ બાબુ બીજી વાર પણ કવિનો તે ગ્રામમાં જોવા આવ્યા હતા. તે વખતે તેઓ કંઈકરતે ગ્રામનું કવનચરિત્ર લખતા હતા.

કુમહીમાં છેલ્લી પરીક્ષા આપ્યા પછી પણ બકિમે કુમહી કોલેજ છોડી ન હતી. એ સમયે તેમની ઉંમર ૧૬ વર્ષની હતી. સમસ્ત બારેતવર્ષમાં એ સમયે અશાંતિ કેસાઈ થઈ હતી. ૧૮૫૭ ના બળવાની આગ બારેતપુર અને ખહેરામપુરમાં પણ સળગી ઉઠી હતી. મદ્રાસ અને અવધ એ આગમાં લાકડાં નાખતાં હતાં. દિલ્લી અને કાનપુર પણ એ આગમાંથી બચ્યાં ન હતાં.

બંગાળીઓ એ આગ સળગાવીને ફર પડી રવા હતા-માટે ઉંઝા રહીને પશ્ચિમ-આફ્રિકામાં અમિતુ' લખાનકે રહાવર્ણ' ચિત્ર જોઈ રવા હતા. મોરચોની આરા પુત્ર તાજ થઈ હતી; અને મદ્રાસ ઘેર વાળવાને મંથી રવા હતા.

સિપાહીઓના બળવાની આગ આ પ્રભાણે આરે બાબુ સળગી ઉઠી તે વખતે કુમહી પાસેના ' અસુમ ' રથાનમાં માર્ચલ જો ચાલુ કરવામાં આવ્યો. તે વખતે અસુમમાં એક 'હાઈમેન્ડર'-ગોરાઓની પસંદગી રહેતી હતી. ત્યાં એક ઘાટ પણ છે. તેને બારિઓના ઘાટ કહે છે.

બકિમચંદ્ર એક દિવસે જાપાનનું પહેલાં તેમના જ્ઞાનના સ્વર્ણ પૂર્ણાવર્ષને લઈને એક ઘાટમાં ઉતર્યા. તેઓ નાટક જોવા જતા હતા. અંતુગત્ય એક ધનવાન પુરુષે એક નાટ્યશાળા ઉભી કરી હતી. બકિમચંદ્ર સિવાય કોઈકપાત્રનાં અનેક મુશ્કોતે પણ નાટક જોવા જવાનું આમંત્રણ મળ્યું હતું. બધામ લાલા અને શિશિલ પુરુષો હતા.

બકિમ બાબુ તેમના નાના ભાઈને લઈને એક નાનાડી દોડીમાં રવા હતા. પૂર્ણમાસ બકિમ બાબુની તથાચાર વર્ષ નાના હતા. બારિકના ઘાટથી તે ધનવાન પુરુષના ઘર પાસે ન હતું. બીજા ઘાટ-પટ્ટા ઘાટથી પાસે હતું. બકિમચંદ્ર જરા ફરવાના ધરણથી બારિકના ઘાટેજ ઉતર્યા. નજીકના ' કોંચલપાટ'થી આવેલા બીજા લોકો બીજી દોડીમાં હતા. તેમની દોડી પટ્ટાવાટ પાસે જઈને ઉભી રહી.

બારિકના ઘાટથી તે ધનવાન પુરુષના ઘર સુધી જો રસ્તો મંગાને-કિનારે કિનારે જતા હતા તેજ રમણીય રાજે બકિમ બાબુ છેલ્લીમાંથી ઉતરીને માલખ...

રસ્તાને કિનારે-રમણી ત ક વસિતો કડિયે જાણવેણી દલો વચ્ચે વચ્ચે યાસણા પહો દતા. થોડે દૂર જ્યા પહો તેમણે જોયું કે કેટલાક લસરી અમલદારો રસ્તાને કિનારે યાસણ પર બેઠા હતા તેમની સાથે બે એક ફૂતરા પહો હતા એક ફૂતરાએ પૂર્ણચંદ્રનો પીછો પકડ્યો ફૂતરાની ટેવ હોય છે કે જે હરે છે તેના પર તે વધારે કુમ્બો કરે છે ફૂતરાને જોઈ પૂજુ બાણુ બી-બા અને તેથી ફૂલચે વધારે પાછળ પડ્યો.

ફૂતરાના મોરો માથાએ જતાવધી સજી વધો ઉત્તમે તે ફૂતરાને ઉત્સાહિત કરવા માગ્યા ! ફૂતરા વધારે ઉત્સાહિત થાને દોડ્યો અને પૂર્ણ બાણુની અગ્રેણી પહેળી વધેડ પૂર્ણ બાણુ બી-બે ઉપાસન હાથથી રસ્તાના યાસણ ઉપર ચડવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

બહિષ્કરણ ખ્યાન પ્રથમ આ માગ્યન તક બેચાણુ ન હતું તેથી બીજા બાણુ મજાની રીતે જાતા જતા ચાલ્યા જતા હતા એકાએક તેમણે પાછળ ફરીને જોયું તે ફૂતરાને પૂર્ણ બાણુ પર કુમ્બો કરવાને ઉત્તમ રહેણો જોયા. બહિષ્કરણ બાણુનો ચોરો સમયે જ વધ મયો તેમણે કોઈપૂર્વક સહેણો તરુ જોઈને કહ્યું 'સચ્ચે' અમલ તો સારી કરી ! તમને સરખ નથી આવતી ?' બહિષ્કરણે એટલા તેમપૂર્વક આ વાક્યો કહ્યા કે સાહેબે સરખ કરી જાતને તરતજ ફૂતરાને બેઠાથી લીધા.

રાતે નાટક પૂર થતા બે કુ મર્ચ તથા કાલચામણી ને મોઝા ગયા હતા તેઓ બધા સથે ત્યાંથી પાછા ફર્યા તે દેવમાં બહિષ્કરણ પહો દતા પહેલાં કરી ગયા. બીજો કે તે વખતે અમુકમાં માલગરો અમુક રહે આ કુમ્બો ગમણા જાતુ સાર અમુકની કાંઈ અંદર રાતના વચ વચ્ચે બાદ જો કોઈ જાહર રસ્તા પર નીકળે તો પહેલાં ઉભેરો જો ! તેને ચોળા મારી ચકતો હશે બંદાબાદ ઉપરના પહેરા પર બે જોશ કિશ રજા હતા કાલચામણના લાગુ રોણુ જેણુ બંદાબાદ પાસે પહોંચ્યું કે તરતજ બધામર્મીની બંદર આવ્યાને એક ચોરાએ આગળ ચકરચની છતી ઉપર સચીવ પરી જાણ સુરચે આનંદપૂર્વક નાટકની વાતો કરતા મરતા થીર જતા હતા સાથે આ વિપતિ આવહી જોઈને તેઓ ગભરાઈ ઉઠ્યા. બહિષ્કરણ થોડા પાછળ હતા જ્યાંને કિશ રહેણ જોઈને તેઓ આગળ વધ જોયું તો એક ચોરા હ વચા બહુ જાતને રસો રાખીને ઉભો છે અને બીજો મોરો આગળના જાણ માણુમની છતી પર સચીવ રાખીને અગ્રેણી કહક પૂછી રહો છે ! તે વખતે બહિષ્કરણને માર્ગદર્શનો ખાલ આવી રહેો તેમણે વિચાર્યું કે આ વિધાન અત્યંત મોરો તે જાણનો પહો દતા કરી કહે તેમ છે એટલે આગળ ઉપાસા કુમ્બો ચકરચને દર કાંઈને ખુબ બહિષ્કરણે તે જોશની સાથે ઉભા રજા અને રાત સખ પૂર્ણ બાણુમાં મોરોને સમજાવી દીધું કે અને જાણ માણુસે મોરોને પેને પાછી મારી નહીં જોવા જણ્યા હતા ચોરાએ કહ્યું- હુ તે રીતે જાણ !' બહિષ્કરણ આપેલો તમે કાલચામણુદેને પૂછો. તે પહો ત્યાં લાગ્યો દતા.

ગોગએ કહ્યું-“હું તમારું કહેલું સાચું માનું છું તમે તરતજ ચાલ્યા બાજો.”

ગોરા રસ્તો ફેરીને આવ્યો ખસી ગયો. મૂછ રહેના ગામના બધા માણસો વરોળીયાની પેઠે ગમતઠ તરફ દોડ્યા, પરંતુ ઘાટપર પહોં મહા વિપત્તિ દેખાઈ ! ત્યાં ફોડી મળે નહિ ! ગોરા તો “ચાલ્યા બાજો” કહીને છટો મથો, પણ બધા હવે નવ પેલી રીતે ! તરીને જવા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય ન હતો જનીન ઉપર ગોરાએનો ડર, અને પાણીયા જળજાતુએનો ભય ! કોઈ કોઈએ તો જળનેજ વધારે સહામળીમયું નક્કીને કપડાં સહેનવા માઝાં ત્યારે બકિમ તેમને એમ કરતા ફોડીને પાસેના કંલેજ ઘાટમાં લઈ ગયા. બકિમે તે ઘાટ ઉપરથી ચાંકની-માં જોડું કે માથે રેતીમાં બે ફોડીઓ બાધે-ની છે. બૂમ પાડીને માછીઓને ઘોનાવાની પણ કોઈનામાં દિલ્લ રહી નહોતી બકિમે માછીઓને બૂમ મારી તેઓ અબ્બા અને બીધેતા તથા થોડા માણસોને ફોડીમાં બેસાડીને પેઠે પાર લઈ ગયા.

બકિમચંદ્ર કિશોર અવસ્થામાં અને લુચનીની સફળતામાં ચરીરે દુનિયા હતા, પરંતુ મનો-નળમાં સાહસિક હતા નહેરુદિનારાના ભેગમી રગતાઓમાં સંભ કાળ પછી જવાનું કોઈ માહત્ત કરી સક્તું ન હતું, કેમકે ત્યાં સાપ, શિયાળ, વગેરે બહુ હતાં, પણ કોઈ કોઈ દિવસ બકિમચંદ્ર સંખ્યાકાળ થઈ ગયા પછી એકવાજ આ રસ્તેથી ઘેર આવતા. તે વખતે તેમના હૃદયમાં લખતું નાચનિસાન પણ નહોતું બહુ તું.

પ્રીતાવસ્થામાં બકેરામપુરમાં રહેતા ત્યારે પણ બકિમે પૈતાના અપૂર્વ તેજનો પરિચય કરાખો હતો. તેની હઠીકત પણ નીચે પ્રમાણે છે બકિમને અને એક સાહેબને ઝગડો થયો હતો સાહેબ પણ કોઈ રેંછપેશ જેવો ન હતો તેનું નામ કર્નલ હર્નિન હતું. તે વખતે બકેરામપુરમાં અસ્થરની અવસ્થા દોષને અનેક ગોમઓ ત્યાં રહેતા હતા. કર્નલ સાહેબ તે સેનાના સલાહક અર્થાત્ કમાન્ડીંગ ઓફિસર હતા.

જુઓ ભારે દોષ છતાં તેનું કારણ એટલું ભારે ન હતું ગોરાએ જે બરોહા-માં રહેતા હતા તેની માથે એક મેદાન હતું તે મેદાન વચ્ચે મળતે એક નર્તરી પગડી જતી હતી. બકિમ બાણ એજ રસ્તે મળતે સેજ કચેરીમાં જતા આવતા હતા. કોઈ વાર આવતા જતા તો કોઈ વાર પાછાની પાછા હતા ખીન હોતે પણ આ રસ્તેથી આવજન કરતા હતા. બીજે પણ એજ રસ્તો ચહેરમાં જતો હતો; પણ ત્યાંથી બહુ ફરીને જતું પણ તેથી તે બરોહા આવજન મળતેજ બધા લોકો આવજન કરતા હતા. આથી એ તમ્કની ચેસ લોકોને ચીક થતી હતી.

એક દિવસ બીજે પહોરે બકિમચંદ્ર પાછાની પાછા બેસીને કચેરીમાંથી આ રસ્તે ચડતે ઘેર આવતા હતા. ભોમ્બો આ રસ્તેથી ચાલ્યા પાછાની પાછા એક બાણ બધ હતું. પાછાની બધારે અરધે રસ્તે પહોંચી ત્યારે તેના બધ બારણા ઉપર કોઈએ જોડી દાખ માર્યો. બકિમ તરતજ પાછાની બધાર ઉપરથી

પાપા એવું તે સારું એક ઉચ્ચ સંસ્કૃતિવાળા સાહેબ ગણાય છે એ વાતે થોડું દુઃખદાયક સાહેબોએ કિંદ્રિત રમવા લાગ્યા બાલુના જાણી જણ કે પાપા ઉમેશ સાહેબે જ જગજીવન આપણને આપે આવી છે. બહિમનંદન કનૈયા સાહેબને યોગ્યમતા હતા કે નહિ તેની ખબર નથી. બહિમને પાછાનીની જાણ આપવા કોઈપણ સાહેબને કહ્યું- ‘હું પે કેવળ કું આપ ?’ બાલુ, ‘હે કુખ ગુ કોણ છે ?’

સાહેબે કહ્યું ‘આપના ન આપના બહિમનો હાથ પાડીને ભેટી તેમને પછો છો. પછી બહિમ બાલુ બાલુ ને સાહેબે રમવા લાગે તેમના તમ, મમા તેમની પાસે નહીં તેવું તે બે મજા સાહેબ તે તેમના યોગ્યતાના હતા. તેઓના મિત્ર નવાપીઠ બેનચિત્ર સાહેબ પછુ હતા બહિમને નવાપીઠ સાહેબને પૂછ્યું-‘મેંદે આપણે શરીર સારું કેરી રીતે પાપા છે તે તમ એવું ?’

સાહેબે કહ્યું-‘આપણા પુ કુકા બહિમને પુ. મે કહ્યું તેવું નથી.

તે સમયે બોલુ બોલુ રમતા હતા કમચન નથી તે બહિમને યોગ્યતા હતા હતા કે નહિ, પણ પાછાની તેમણે અને કનૈયા કનૈયા કું હવે કે તેમને તે વખતે બહિમને યોગ્યતા કમચ ન હતા.

બહિમ બાલુ નવાપીઠ બેનચિત્ર સાહેબ પાસેથી બીજા સાહેબ પાસે મળી અને પૂછ્યું, કે આપ બોલુને કમચ એવું છે કે નહિ ?

તેમણે ‘હવે કહ્યું-‘અમે કહ્યું એવું નથી.’

ત્યારે “હી છે, આપણા આ મહાકવિ સાહેબે.” એવું કહીને કોઈ અને કોઈની અંધાર વચ્ચે બહિમનંદન પેર આપ્યું.

બીજો કિસ્સો કુચાડી આપણના બહિમને કનૈયા સાહેબના નામ ઉપર રિયાસત મેળાની વિચારણા મેંદેનંદન નવાપીઠ અને બહિમના કુચોને વચ્ચેના હતા. કનૈયા સાહેબ ઉપર કોઈના સમય નીકળ્યો.

મમતા કોઈ ઉચ્ચ આત્મની કનૈયા નિહાળે એટલા ઉલ્લાસ થતા હતા કે સાહેબને મેળાની મહાન ગાથા પાંચ રાત્રી સત્તાસે આપણના જુવુ પડ્યું હતું સંકોચ છે કે તેમના જુવુ સાહેબની મહા ઉપર કિસ્સા દેશના આપણ હતા.

સાહેબ આવીને આપણના પાંચના હતા તમા મુજબ મેંદેનંદન મેંદેનંદન સાહેબ મેંદેનંદન પાંચ હતા એક જાણીને સાહેબ ઉપર રિયાસત કી હતી, તે પણ મેંદેનંદન સાહેબ ઉપર નહિ પણ એક મહાન આપણ-કનૈયા ઉપર ? તે આપણના જુવુ રાત્રી નિચિત્ર હતું-આપણના આપણની અંધાર વચ્ચે નમરવાડીને આ આપણના મુજબ મેંદેનંદન કુચો એવાને મેંદેનંદન આપણના કિસ્સા થતા હતા હતા. બહિમને, તેમ કનૈયા સાહેબને અને મેંદેનંદન આપણના આપણ હતા હતા. કુચના અંધારની વચ્ચે નમરવાડીને આપણના મુજબ મેંદેનંદન આપણના

હતા, અને અઢાલતનું મક્કન ખિલોખીય કાચન ચલું હતું.

આ મુર્દમામાં બીજી પણ એક વિશેષતા હતી. બહેરામપુરમાં તે વખતે હમલન દોઢસો વકીલ અને મુખત્યાર હતા. એ બધા વકીલ અને મુખત્યાર અપોઆપમ બંદિમ-મંદના પક્ષમાં ઉભા રહ્યા ! બધાએ જ બંદિમચંદ્રના વકિલાત-પ્રમા ઉપર સહી કરી મોકલી ! આથી કર્નલ સાહેબ બારે બુલેટીમાં આવી પહોંચે. તેઓ જે વકીલ પાસે જતા તે કહેતા કે—“ હું બંદિમ બાણુનો પણ હર્ષ ચૂક્યો છું.” અંતે તે વકીલોને રહેવા દઇને મુખત્યારો પાસે ગયા તે ત્યાં પણ તેમને નિરાશ ચલું પહોંચું. કેઈ પણ મુખત્યાર બંદિમવિરુદ્ધ ઉભો રહેવાને રાજી ન બન્યો.

હવે તો કર્નલ સાહેબ બહુ જ ડર સરકારની પણ આંખ ઉઘડી. કમિશનર સાહેબ સુદાનું બાસન ડોહવા લાગ્યું. સાહેબ લોભની મંડળીમાં મકરાટ ઉપાઈ ચમેલ. તે વખતે બહેરામપુરમાં અનેક અંગ્રેજ રહેતા હતા. મુર્દમો જેવાં દેવા મઠે કમિશનર સાહેબ પણ બંદિમ બાણુને વિનંતિ ન કરી શક્યા. તેમણે અને બીજા સાહેબોએ બેનુમિજ સાહેબ દ્વારાજ તેમ કરવાને કહ્યું.

બેનુમિજ સાહેબ એક સારા આવાધીય અને ઉદાર અંગ્રેજ હતા. જે વખતની આ વાત છે તે વખતે બેનુમિજ સાહેબ બહેરામપુરમાંજ રહેતા હતા. તેઓ બંદિમના ગુણો ઉપર મુગ્ધ હતા. સાહેબોએ જમને બ્યારે તે મને ઘેરી લીધા. ત્યારે તેમણે કહ્યું—“ કર્નલ કહિને બંદિમ બાણુનું અપમાન કરું” છે; મઠે બે તેઓ બંદિમ બાણુની માથી મામવાનું કબૂલ કરે તોજ હું વચ્ચે પડીને રાજીનામું અપાવવાની કોશિશ કરી શકું.”

કહિને તેજ વખતે માથી મામવાનું કબૂલ કરી દીધું. બેનુમિજ સાહેબે જહૂ પ્રપત્નપૂર્વક, બંદિમને બનાવીને મુર્દમો પાસે જેવાંથી લીધા. કર્નલ સાહેબે ખુબી અઢાલતમાં બંદિમબાણુની માથી મામતા કહ્યું કે—“ બંદિમ બાણુ ! તમારો જે હાથ પકડીને મેં તમને બળબેરીથી પાછા હાથબા હતા, તેજ હાથ પકડીને હું અત્યારે તમારી પાસે સજા માગું છું.”

૧૮૬૦ ના નવેમ્બરમાં બંદિમ બાણુની બદલી પાંચમી મેલ્ડીના મેજસ્ટ્રેટરીક ‘પુલના’માં થઈ હતી. પુલના સહેર તે સમયે જ્યોહર અલ્લાખ તાખાને એક કરતો ચણતું હતું. બેનુમિજ સાહેબ તે વખતે મેજસ્ટ્રેટ-ઈન્ડિયામેજસ્ટ્રેટ હતા. મી. બેનુમિજ સામે અહીંજ પહેલરહેલો બંદિમચંદ્રને પરિચય થયો હતો અને એ પરિચય બહેરામ-પુરમાં થયેલી ઉપક્ષી કર્નલ કહિનવાળી ઘટના પછી ચિન્તાના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો હતો.

પુલનામાં આવીને પણ બંદિમને ઘેર અરાબજતા સમયે ચલું પહોંચું હતું, એક બાણુ ગળાની ખેતી કરાવનાર સાહેબોનો અત્યાચાર હતો અને બીજા બાણુ ચોરબૂટારા-ઓનો વાપકર ઉપદ્રવ હતો. ગળાવાળા સાહેબોને રાજી સખતાં રાખતાં સરકાર પણ ફેરન થઈ ગઈ હતી. એ ગળાવાળા સાહેબો જમીનદાર પણ જેવા તેવા ન હતા.

કૃષ્ણનમસ્તે દિલ્લ સહેબને જલ્લ સાથે વંધાઈ જમીન હતી !

બંધિમચંદ્ર મહેબે ગળીવાળા સાહેબોને કહ્યો મમનચલા મહેબો કોઈ કોઈક અપ્રાસંગિક વાતોને કહેવાનું બંધ કરવો પડશે મળીવાળા સહોબેનું તોર ૧૮૬૫ વર્ષુ' ૬૭ તે વર્ષના સિલક વચગરફ આ વાત નહિ જાણી શકે કે તે સાહેબોને દવાન વાર્ધા-તેમના આત્મચાર મહાગુપ્ત-બંધિમચંદ્રને ૧૮૬૬ દેરાન મુકુ ૧૩૫ ૬૭

આ પ્રધાન જામીનદાર ગળીવાળા સાહેબોને સન ૧૮૬૧ ની આખરમાં સરકાર પાસે સુદરમિ રનુ ક્ષેત્રે લેસેર અને નિલા કુશાની વળગે મહેસુલ આપવાનું બંધ કરી દીધું છે સાથે સરકારને તે મહેસુલ વસુલ નવાનો સિલક કરવા માટે ૫૦ અજક કરવામાં આવી દિલી સરકારનું આપન કોલક લાગુ. તેણે નામપાણીય મેરિસ અને આનુસરને ખાસ મિશનરતરફી તીથીને લખામ કરવા મોકલ્યા

મિશનર સાહેબોએ તપાસ કરીને તામ્લુ મદદ કે " જલ્લવાળા મહેબે સીધા, સાદા કસા માધુમે છે તેમણે કી પલ પ્રજના કરીને હાથ મહાક્રમો નથી ગાઇ પણ પ્રકારનો અવાચાર તેમણે કર્યો નથી જોયે તેજ જામીન પ્રજનોજ છે તેઓ મહા પલ્લી રીતે મહેસુલ આપતા નથી " આ બધા નિદર્શી (!) સાહેબોના ટેકારા મહેસ નામને એક મેરિસ ગળીવાળા અને જામીન દાર હવે આ વિંગ કરી એ કી નથી કામલ કે તે સમયના અમેજ વલગાવતેમા તેજ પ્રથમના પૂન માધવામા આત્મ હાથ અને તે વમાલગ મવનર મર ને પી માન્દ નાનરે પોતાની ઈ-દીગો મિનીટ (મળીની લેધ)મા મેરિસ સાહેબને અર્ધાં ગળીવાળા તરફી કામલ દતા (!)

પલ્લુ ગેજ આર્કો જામીનદારે સન ૧૮૬૧ ના નવેવર મળીવાળા મોર કહે જમા-પો હતો. તેની વિગત જામીન જામીન પહેલા તે મેરિસ કહેવાના માન અને એકવર્તનો પરિચય આપજો મરજો છે. મં-દ સાહેબે આ નવર વસારીને તેજ નામ મેરિસગજ ૧૩૫ ૬૭ સાહેબ આ નવરના સત્ત હતા તેમની પાસે એ લાધારી સેના હતી, તેની સમ્પદ વગલગ પાંચસે પતેની દશે એમાના ગાંધ કેલ પાસે બહુ, કુદાલી વગેરે પણ હવે

આ સરકારના કમલ રનિસ દેલી સાહેબ દતા દેલી સાહેબ પહેલાં પોખતી ગેલેલીમાં દતા પરદુ ત્વ આપુસેન દત્ત ૨-જાની અને ૪૨ સમસવવાની આવી સમલ ન હતી ! વળે પચાસ પલ્લુ સાધારણ હતો એટલે દેલી સાહેબે તે નોકરી શેડીને મારેલ સાહેબના લાપર્દાએની સરકારી સ્વીકારી હતી

મં રેમ સાહેબની સુપરિન્ટેન્ડેન્સ સાથે લેસેર કુશામાંનું હતો મેરિસગજ બંધિમચંદ્રના હસામલ હવે. બંધિમે જુનાવાં અવીને બેલુ ૩-મેરિસ સાહેબનું મેર મુકુ બંધુ છે એણે આર્કો પેન્દર (!) દીલી રેલુ સત્ત મળીવાળા છે. બંધિમચંદ્રે જુનાવાં આર્કો લીધા પછી એક વર્ષે મેરિસ સાહેબે દત્તો ક્ષેત્રે તેના

સંબંધમાં 'ફેન્ડ ઓફ ઇન્ડિયા'એ જન્યુએ સુક્રેય સિવાય લખ્યું કે- "મૌરેલ સાહેબના પોલીસે રજા નહિ કરી; તેથી તેઓને બામરક્ષણ કરવાની ફરજ પડી." કેટલાક વખત પછી તેને પણ એ વિચાર બદલ્યો પડ્યો હતો. કમળપત્રોથી આ વિષયમાં જે કંઈ માહતમ પડ્યું છે તે નીચે લખીએ છીએ.

૨૬ મી નવેમ્બર સન ૧૮૯૧ માં માણસોથી ભરેલી કેટલીક હોડીઓ બડખાલી ગામના કિનારાની આસપાસમાં એકવાર ગઈ. તે વખતે તદ્દન સવાર પણ નહોતું થયું. કાંપુ કાંપુ અંધારું હતું. હોડીના માણસોએ છાનામાના બધને ગામને ઘેરી લીધું. તે માણસો લગભગ ત્રણસો હતા. મોઢાના હાથમાં લઈ, મોઢાના હાથમાં બન્ધાય અને મોઢાના હાથમાં બંધુક હતી. તેઓ બધા મૌરેલ સાહેબના માણસો હતા. હેલી સાહેબ તેમના નેતા તથા જમીનદારીના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ હતા; તેથી જમીનદારીના પિતૃ રક્ષણ કરવા માટે આ પ્રયાસે લાવવામાં આવેને લઈને પ્રજાનો બળવો સમાવવા આવ્યા હતા.

બડખાલીની પ્રજા બહુ જ બહાસ છે. તે વધારાનું મહેસૂલ ભરવા નથી હમ્મશી. ગળીની ખેતી કરવામાં પણ તેને અલ્પમો છે, તેથી તેને શિક્ષા કરવાની જરૂર પડી; પણ મૌરેલ સાહેબનાં તેમને દયાવી ચક્રવા નહિ પ્રજાની સખ્યા વધારે હતી. તેમનામાં ઐક્ય પણ ખૂબ હતું. જાતે સહેને તે બેઠાને સખત યિચ્છા કરતા માટે હેલી સાહેબની ભરદારી નીચે ૧૨ હોડીઓમાં ઉપર જણાવ્યું તેમ ૩૨૦ લાખારીઓને મોકલ્યા હતા.

બહિમશ્વર અને પોલીસે મહેસેથીજ સાંભળ્યું હતું કે હેલી સાહેબ એક દરેક કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે; પણ દરેક ક્યાં યરી તે મોઢા જણાવતું નહતું. સાહેબોની હીલચાલ જોઈને સાક્ષીઓ ગામપર હુમલો થશે એવું લાગ્યું. એટલે પોલીસ ત્યાં જઈ મોકલ્યા, પણ સાહેબો તો રાત્રે છુપાઈને બડખાલી જતા રહ્યા હતા.

સવારે બડખાલી ઉપર હુમલો થયો ત્યારે ગામના લોકો ઊડી ગયા હતા. તેઓ પણ લાં વગેરે હથિયાર લઈને 'મારો મારો' કરતા હોડાના ગામ બહાર આવ્યા પછી તેમને માહતમ પડ્યું કે આ વખતે સાહેબના માણસો બહુ છે. ગામવાળાઓનું હલકા પકકવા લાગ્યું. તેઓ બહુ ભયભીત થયા પણ તેમનામાંથી ધાર્મિક પણ પાછો તો ફોજ નહિ રહીમ હિસા નામનો એ ગામનો એક મજબૂત પદાધિકારી લઈને આમળ વાંચે. તેની સાક્ષી કેટલાય હથિયારગ્રામ સિપાઈ ફોર્સીયર દળી પડ્યા. છેવટે હેલી સાહેબે તેનાપર જુદકનો બાર કયો અને રહીમ લાવત ચાલે નીચે પડ્યે.

રહીમ એક દ્વિમતવળો માણસ હતો. તે ધારાલ થવા છતાં પણ ત્યાંથી આવીને તેને ઠીર ગયો. પરંતુ અલ્પકામાં બેઠાને તે પોતાના ધા ગ્લેસ લાગ્યો અને તેને પાટા બાંધવા લાગ્યો. ધરતી જી તો નાની હતી, ચારે બાજુએ ઝડ હતાં. રહીમ જે વખતે બેઠો બેઠો પાટો બાંધેલો હતો તેજ વખતે બીજા એક ગેળી આવાને તેની છાતીમાં લાગી! રહીમ તેજ વખતે મરી ગયો. મુર્દમામાં સાક્ષીઓએ કંપું હતું કે તે ગેળી પણ પહેલી ગેળીની જેમ હેલી સાહેબેજ મારી હતી.

[illegible]

જાનિત મુજબ પેલીકોને માથે લાગે તેના જખો પચાસના કરતા વધુ થઈ શકે છે. જો પેલીકો નાની વય છે તો આ જખ પેલીકો કાપવાની રીતે મક્કા જાઈડકુડ નામના ઔષધીના કાઢેના કોરેલ કાઢેના કાપીયાં દ્વારા ખાનિ-સાદા પોષક પોષક કરેલ, જેવી અને જાઈડકુડ નામ નાની વય, પાનાના કાપાઈએ પાડના કોરેલ તેના કોરેલના નામ જામ કોરેલ કરના તેમ છે ખાનિવડે હોતી રહેવાના નામના જાઈડ કાઢેના કોરેલને દાખલ કરે કોરેલ મેડાની દાખલ-પોષે તેના ન વજનને તેની કાપા કાપાં પચાસ કરના તેના કોરેલ કરના કરે.

[illegible]

આને બેઠાં બાંધી મળ લોકોનારે જુલમનાં જોઈ નાંવાં થઈ ગયાં કે નહિ-
એને આવી વાતના આરોપના રમવાના મળ્યો કે ને નહિએ મારી નાખી

તેને એક લાખ રૂપિયા આપવામાં આવશે. જગત નથી કે આપું. તેણે - બહેર કહ્યું હતું અને તેણે એટલા રૂપીયા આપનાર છે. અથવા એવી પણ હતી કે તેણે અંગ્રેજ એક ખિસ્સામાં એક લાખની નોટ અને બીજા ખિસ્સામાં રિવોલ્વર લઈને બંધિમને મળવા ગયો હતો. તેણે રિવોલ્વર અને નોટોનું બંધન બંધિમ સમક્ષ દેનાર હિપર મૂકીને કહ્યું હતું. - " તમે શું ઇન્કેઝા છે ? બે આ પાન લેવા રાજ ન હો તે હું હમણાજ તમને મારી નાખીશ. "

બંધિમે આસ આપીને વિચારીને કહ્યું " હું મારી સહયોગીની સમાજ લખને બચાવ આપું છું. " એમ કહીને બંધિમચંદ્ર હાથે બીજા બેરતીમાં મળ્યા, અને અંતરથી બારણું બંધ કરીને નોકરોને હાંકી મારી. પેલો અંગ્રેજ તે તરતજ ચમકાઈને બચીવારા મૂકી ગયો.

ઉપલા બનાવ પછીજ જુઓંગ બહેનનાનો પ્રવાસ થયો હતો પણ બંધિમને કોઈ મારી ન શક્યું. અંગવાન તેમના સ્થાન હતો. બંધિમ બાલુએ એક હજીરિયા મૅનેજર-ચંબના બહામણોના હાથમાં પકડાયેલો હતો તેણે હટકાસ માટે બંધિમે બહુજ પ્રયત્ન કર્યો અને બંધે તેને હાથથી પણ લાગ્યા.

પણ આ કામમાં તેમને બહુ હેરાન થઈ પડ્યું. નૅપોલેર છાંચના બીજા કસ્ટા-ઓમાંથી આવાજ ફેલાત વના રહ્યા; પણ બંધિમના પ્રવાસે હુમલા રાત રહ્યું હતું. બેન્ડિચ સાહેબે બંધિમનાં કામેથી બહુ ખુશ થઈને સરકારમાં તેમનાં વખાણુ સખી મોકલ્યાં. હેરોનન્ટ મરનર બીજા સાહેબે ૧૮૬૨ ની સરકારમાં બંધિમના પચારમાં રૂ. ૧૦૦) નો વધારો કર્યો. આ રીતે ચાર વર્ષ અને પાંચ મહીનામાં બંધિમે એવાર પ્રમોશન મેળવ્યું. હવે સાલીયોવીય વર્ષની હેમરમાં બંધિમ બાલુ ચતુર્થ ક્રિસ્ટીના મેજસ્ટ્રેટ થયા.

ચાંચીઆએને ઠેકણે લાવવામાં પણ બંધિમ બાલુએ પોતાના સાહસ અને તેજ-રિવતાનો વધેટ પરિચય આપ્યો છે; પણ મૅનેજરચંબના મામલા અંગ્રેજ એ બધાં કામ સાધારણ છે. બંધિમની અન્યેલિસિયલ પાદમિન્ટ હાથે ને ગળાવાળા સાહેબો-ને હાથેજ કરવામાં આવ્યો છે; ને ગળાવાળા સાહેબોએ હેરોનન્ટ મરનર માન્ટ સાહેબ હિપર પણ લાઇબલ કેસ ચલાવવામાં બાકી રાખ્યું ન હતું; તે વેપારી સાહેબો સાહેબમાં દખાલ નહ લેતા ન હતા. બંધિમ બાલુએ તેમને કમળમાં રાખીને બહુવ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી છે; તેથીજ આ ઘટનાનું વર્ણન આટલા થોડા વિસ્તારપૂર્વક કર્યું છે.

આ પ્રસંગે બંધિમચંદ્રની ચારે બાલુએ ચાંચીઆ અને બહામણો ફરતા હતા; બંધિમે પ્રમોશન મળીવાળા સાહેબો સાથે તેમને ગળેજ આજતો હતો; તે વખતે પણ તેઓ રિચરમિતે દુર્મેચનદિની નામની નવલકથા લખીજ ગયા હતા.

બંધિમ બાલુની બી. એલ. ની રાખણનો પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી મને ૧૮૬૬ ની

આપણું પાઠ્યપુસ્તક સંકલિત પૃથાક

રહેણી નવાખરે પટેલજીપુરમાં નાની વાઈ ખેડવા લે તેમને મેળની સારે મહુ હવવા
 કલ્યાન ન હતા અને લોક પશુ તેમની પાસે ઝોળા આપવા ગયા હતા, પણ મને
 તેમ ન હોતુ રહ્યું, જનિમવંદ સજાવધીન નહુ આત્મવિચારની હતા તેથી તેમજ
 તેમનુ લેજ સંકલ્પે પણ લોક તેમનાથી જી કોઈ હતા તેમને પણ લેડોની પ્રીતિના
 જુઝ્યા ન હતા, પણ લેખેક વર્ષ ત્યા રહ્યા બાદ તેમને એવા લે લોકપ્રિય થયા, કે
 સામાન્યરિતે એવી લોકપ્રીતિ ઝાઝાવા નાહીત્યાં હોય એ જનિમવંદ નજારે ૧૯૦૪
 થી ૧૯૧૬ વચ્ચે ખેડવાખુરશી નિશ્ચય થતા ત્યારે તેમને ત્યાં રહેવા માટે મોડીએ
 મહુજ આમલક કાઢી હલેક વનજન દોડ્યો વિનવિવર તેમની પાસે આવ્યા હતાં
 પણ તેમનુ સજાવધ નમુન મળે ચુક હતુ તેથી તેમને ત્યાં ન રહી ચાયા. તેમની
 વિદાય પ્રત્યે યતન કરવા થારે ત્યાં રહેલોયોમિ સમયન ૧૯૦૦ રૂબીના
 એવાન કાંઈ કાલ અને સ્થાન દિવસ સુધી કમલ અને કુળીમેદિ સનવાતે પડે
 ચવામાં આવ્યા હતા.

भाव दैवतपुत्रोक्तमेव तेभ्यो वेदाभ्यानीहं नृणां भवती, यच्च मेघभरतः,
 अग्निनाम एतयोः कृतोक्तमेव यच्च तेभ्यो ज्योतिषपुराणां सारमयोऽप्येव यथा
 इतोऽनन्तरं एतान् भवतिमेव रथं भवेत् अथ इति चेत्तदर्थं हि "तुं तस्मै
 वेदं यच्च तं तं कृती कृत्वा तम नवी" । तान् भवतिमेव अग्निनाम एवमेव
 अने हि - "देव । भवती तस्मैका भवति एव यथा हि तमेव यच्च भावती रथ
 भवति" । अग्निनाम एवमेव हि - "तस्मै तु वेदं यच्च मेघभरतः कृती तस्मै तम नवी
 इति, तस्मैका भवति एव तं तु कृती कृत्वा तमेव रथं भवति तु रथं भवति यथा
 कृती तम भवति" । भवतिमेव हि - "भवती भवति इति भवति भवति नवी, भवति
 भवति इति तं भवति नवी भवति भवति इति" । अग्निनाम हि - "तमेव यथा
 तमेव भवति रथं भवति" । भवतिमेव हि - "भवति रथं भवति इति" । मेघभरतः
 तमेव भवति भवति भवति" । अग्निनाम हि - "तमेव यथा तमेव भवति भवति
 तु भवति भवति भवति भवति भवति भवति भवति भवति भवति भवति भवति भवति

[illegible]

જાહેર સ્વચ્છતા અભિયાનના અંતર્ગત નીચેના કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે.

કાંઈ પ્રાણ હતું. આવી આત્મા પહેલાં તેમનીચ્છુ નવવાચ્યો પ્રગટ થઈ ચૂકા તે તેમનો રક્ષ પછી ઠીક ફેલાયો હતો. જહેરામપુરમાં બહલી ચલા પહેલાં મામની રમ લખને એકવાર ફેરાની મુસાફરી કરવા નીકળ્યા હતાં. બનારસમાં જઈને લગભગ દોઢ માસ રહ્યા હતાં. ત્યાં કોઈ ખીલુ કામ ન હતું. ફક્ત પેતાના જીવાતાં પ્રસ્તોતોનાં મુદ્રે જોતા હતા તે પછી પાછા બકિમનાથ જહેરામપુર ચલા હતાં. ત્યાં બહુ દિવસ સુધી રહ્યા ત્યાં એક બે ઘટનાઓથી બકિમનાથને જ કેટલુંક કષ્ટ ઉઠાવતું પડ્યું હતું. તેમાંની એક ઘટના દર્નિશ ક્ષિતિવંશી અત્યંત કષ્ટમાં આવી છે. ખીજી ઘટના નીચે પ્રમાણે હતી.

એ પ્રસંગે બકિમની માતા સ્વર્ગવાસી ચલા હોવાથી તેઓ ખુદને પગે જીને ખુદને શરીરે માત્ર બેસવા નાખીને બે એક દિવસ કંચેરીમાં ચલા અને તે પછી રમ લખને ઘેર ચલા તેવખને છ. આઠ. આરતી ક્રુપ લાઇન પુરી ચૂકી હતી; પછી આજરમજ પા લાલ એલાની લાઇન નહેણી ચલા આવી બકિમન નજવારી સેશન જઈને ગાદીએ બેસવું પડ્યું આ પ્રસંગે તેમને એક મુસોરી સમયે મરુ પડ્યું. બકિમે ગાદીમાં પેસતાજ જોયું કે બે અંગેજ દારૂ પીતા હતા. પાલ ઉતરીને ખીજે જેમ વાતો વખત ન હતો, અને વળી બીજા વચને મીઠાં કબ્બો પછી ન હતો. બાકી લાચાર લખને તેઓ તેજ કબ્બામાં બેસી રહ્યા.

કાંઈએએ જોયું કે એક ખુદલા પત્રવાળો અને ખુદલા શરીરવાળો બચાળો ગાદીમાં ચડી બેઠો છે. તેઓ સમજ્યા કે આ દેશી માણસ જુવંદી આ કબ્બામાં ચડી બેઠો! હા તેઓ "ઉતર, ઉતર" કહીને જૂમ મારવા લાગ્યા. ચલાગાદી તે વખતે પૂર જોવામાં આવતી હતી. બકિમે જાવડું કે સાહેબો બેસ્યા છે. તેમનો સાથે એક નોકર હતો, તે પછી ત્રીજા વર્ગના કબ્બામાં હતો, બે દારૂના નિશામાં ચક્રચૂર અંગેએના મુસાજલમાં ફીલ્ડિંગ, પૂર્ણ બકિમચંદ્ર એકલાજ હતા; છતાં તેઓ નિસકુસ દવાવા નહિ. દવાયુ એ તો તેમના સ્વભાવથીજ વિરુદ્ધ હતું રપટ અને મુર અંગ્રેજીમાં બકિમે અંગેએને કહ્યું—“આજલી ગાદીએ ફેર રીતે ઉતરવું, તે તો તમેજ પહેલાં ઉતરીને જાવો.” સાહેબોએ જોયું કે આ દેશી તો બહુ અંગ્રેજી જાણે છે. બકિમ તેમના તરફ કલ્પકૃષ્ણ અંગેએને ત્રીજા કબ્બામાં તેમની જલકથી કાઢવા લાગ્યા; ત્યારેજ એ સાહેબ લોક ચૂપ ચલા એટલામાં આમતુ રોશન આવી પહેલતાં બકિમ જાણુ પ્રથમ વર્ગના કબ્બામાં જઈને બેઠા ત્યારથી તેઓ બીજા વર્ગમાં મુસાફરી નહોતા કરતા. તેઓ કહેતા કે “બીજા વર્ગમાં હજારી કેટલા અંગેએ મુસાફરી કરે છે, માટે જાવડા લોકોએ પેલાની મર્યાદા અને પ્રતિજ્ઞા અંગવવામાટે પ્રથમ વર્ગમાં અથવા તો કન્ટર વગમાં મુસાફરી કરવી જોઈએ.”

ઈ. ૧૮૭૨ ના વૈશાખ મહીનામાં બકિમે ‘બચ્ચન’ માસિકપત્ર કાઢ્યું.

બમદસન નીકળ્યા બાદ એકમાર જહિમ જાણુને સ્વર્ગેય રમેદચદ દત મળ્યા હતા તેઓ કદાચ બહેસચુરમાં જ મળ્યા હતા રમેદ બાણુએ બમદસન અને કપાલ કુરમા વાળીને ખુસ થઈને કહ્યું હતું કે- 'બી પહેલાં આવી અમર ન હતી કે બમણી આવા આદવી જુઓપૂરક લખી સકાય છે ' તેના જવાબમાં બહિમે કહ્યું હતું કે ' બમણી સાધારણ સાહિત્ય હોય તમને આદરો જાશે પ્રેમ છે તે તમે પણ બમણીમાં રાખો છો અમારા નથી ?' રમેદ બાણુએ કહ્યું- ' હું તે બમણીમાં શું લખીશ ' એ કુરનમરમાં કહિ પણ બમણી લખ્યું નથી લખવાની રીત પણ હું જાણતો નથી ' બહિમે કહ્યું- ' લખવાની રીત વળા કેવી ' તમણે જેવો ચિહ્નિત પુરત એ પ્રશ્નએ લખશે તેમ રીત બની જશે "

ચોક્કા દિવસ પછી બહિમ બાણુએ ફરીથી એક પ્રસંગે રમેદબાણુને કહ્યું હતું " તમારી અમેદ રચના કરી રવાથી નહિ થઈ શકે બીજા સેકેડ તરફ જુઓ તમણે તમારા મેલિયમ્સ કહીચદ અને મધુસૂદન દતની બમણીમાં લખેલી કવિતાઓ કરી નાશ પામશે નહિ જાણેલી બમણી સાહિત્ય રહેશે તમારુંથી તે અમર રહેશે "

આ વાતચીતને બે વર્ષ થયા પછી રમેદ બાણુની 'સંવિવેતા' નામની નવલ રવા પ્રગટ થઈ ત્યાર બાદ ચાંચરીકકલ્પ સમાજ સંસ્થા, રાજપૂત-જીવનસંધ્યા વગેરે જે ઉત્તરેશ્વર પુસ્તકો તેમણે પ્રગટ કર્યા છે તે સહજમા નાશ થાય તેવા નથી ત્યારે તેમની 'સેક એન્ડ એન્ટિસ્ટ ઇનિયા (પ્રાચીન લાલતના ખેત) સૂણાટી ભલ છે એવી ખસેલમ અને સચીદતની 'પીટન એન્ડ પુમેટ' (પુમેટું દત્ત) છે કુખ પણ થઈ થયા છે મધુસૂદન દતની 'કેપીર એટી'નું પણ હવે પ્રગટ નામ નથી લેતું પણ 'મેલગ્રામ વધ' વાળી તેમની ક્રાંતિ અમર થઈ ગુપ્તી છે

બહિમે પણ રાજમેદનની પત્ની નામની એક વાર્તા અમેદમાં લખી હતી, પણ તે પૂર્ણ કરવા પહેલાંજ તેમને પોતાની શ્વસ સમભાઈ બાણી તેમણે તે પત્ની શ્રી હતી અને દુર્મોહનિની લખી શા કરી હતી

બમદસન' ૪૦ સં ૧૮૭૫ સુધી પૂર્ણ તેમની અલગ હતું બમદસનનો ક્રિસત્પ્રકિતાત્મ બહિમના પિતા ચાલચદ રાખતા હતા તેમના જામ સંજીવચદ અપાલના મમપર દેખેલ તખતા હતા અને જહિમ બાણુ સપાદનનું કામ કરતા હતા સન ૧૮૭૧ ના માસ મહીલામાં જહિમ બાણુની દુમલોમાં બહી થઈ કદાચ પાંચાવી કુચલી જકુ પાસે છે એક કાગળો પણ રસો નહિ હોય જહિમબાણુ રૌર રવીનેજ ત્યા કામ કરતાં જવા સાગ્યા, પણ આ કામ વૌધ દિવસ સુધી જ રસો ત્યાર બાદ ૪૦ સં ૧૮૮૩ ની ચાલચનકાં પ્રાઈ કાચુલી જહિમચે બમદસન થયે કરી રીત અને રેન્ડા સપરિચર મધુસૂદના રહેવા થયા

જહિમ બાણુ પાર્થિવ અને તત્વજ્ઞાનસંજીવી રાંચન વિભાગ હતું. તેમની વધ

વધતી ગઈ તેમ તેમ તેમના હૃદયમાં ધર્મભાવ પણ વધતો જાયો હતો. એક સમયે તેમની મોટી પુત્રી પ્રસવવેદનાથી અત્યંત દુઃખી થઈ રહી હતી, ત્યારે બહિમ બાહ્ય-એ સુરુમહિરમાં પચાસનથી બેઠીને હૃદયથી પ્રભુ પાસે તે દુઃખ દાખવાની પ્રાર્થના કરી હતી, એકપ્રસંગે તેમના ધર્મમાં એક જાળ એક કડિન રોમથી પીઘા-ને અત્યંત દુઃખી થઈ હતી ત્યારે પણ બહિમબાહ્યએ મોટી રીત સુધી જાણીને ભગવાનની આગળ પ્રાર્થના કરી હતી અને એક પાછલી રાત્રે સુતાં હતા. એ પછી સવારે ઘાતાત્મ તેમણે ભગવાનની મૂર્તિનું ચરણોત્ક લાંબીને બાળકના મસ્તકપર લગાવ્યું હતું; અને જાગૃતનો રોમ જલ્દી થઈ ગયો હતો. આ બનાવ પછી બહિમ-બાહ્યના હૃદયમાં ધર્મભાવની જડ પાડી જાતી થઈ અને હકિતનું કરણ જુગી મધું, પ્રૌઢાવસ્થામાં એ કરણએ એક નાની સરખી નહીનું રૂપ લીધું હતું, અને તે પછીના જીવનમાં તે નાની નદી વિશાળ દરગમથી મગધરે જતી થઈ હતી. એક ધાન્યનું વર્ધન કરવાથી પાક્યજાણે એ જાગૃતનો પરિચય થયો

દેહ છૂટવા પહેલાં ત્રણ ચાર વર્ષ અગાઉએકવાર બહિમ બાહ્ય બહુજ નિમાર પડી ગયા હતા. બાપિ એવો વિચિત્ર હતો કે તેમાં જવર થા બીજા કાંઈ પોષા ન હતી, પણ હિતોમાથી મોટી વચ્ચા ઝેતુ હતું થોડું નહિ પરંતુ પાસેર પાસેર સુધી મોટી કેદલીકે વાર વધી જતુ હતું. ધરના માણસોએ એક બણ્ણિતા યુરોપીઆન ડોક્ટરને તેમણના સાહેબ બુદ્ધિયા તેમની બાણમાં બાણ્ય કે બહિમબાહ્ય દરચેજ બહુ વાર સુધી ગીતાનો પાઠ કરતા રહે છે ડોક્ટરે કહ્યું કે ગીતાપાઠ મધે કર્યો પછી અને વાત-ચીત પણ બહુજ એકઠી કરવી જોઈએ બહિમ બાહ્ય એ સંજોગને હસી પડ્યા તેમણે એ હસતું બાણ્ય અથવા અહાંસરું ન હતું, પરંતુ ધર્મભાવજન્ય વિશુદ્ધ જ્ઞાન હતું હતું તેમના અગ્ર ધર્મવિશ્વાસુ એ હસતું હતું.

સાહેબ દવાનો તુસજો લખી બાપીને ચાલ્યા ગયા ધરનો નોતર તે પ્રમાણે દવા લાગ્યાં જાણ્યો. દવાની સીસી બહિમબાહ્યનો આગળ મુકવામાં આવી, પરંતુ તેમણે તો સીસી બેઠીને બાપી દવા પીકાવનામાં નાખી દીધી, અને જૂન હસી હસને પછી હવે ત્વરથી ગીતાપાઠ માણુ કરી દીધા; ધરના માણસોને તેમના માટે વધારે ચિંતા થવા લાગી અને જીન મોકાએ પણ તેમનો ગીતાપાઠ ભગવાનની જડ ઠાલિય કરી, પરંતુ તેમણે હવેટ સુધી ગીતાનો પાઠ ન થ કર્યો નહિ એક દિવસે ડોક્ટર મહે-દલાહ સરખર તેમને જોયા આવેલા તેમણે પણ બહુજ સમજાવ્યા, પરંતુ બહિમ બાહ્ય એ વિષયમાં તેમને કંઈ પણ ન કહેતા કેવળ હસતાજ રહ્યા ! હવે ડોક્ટર ખીખાળે કહ્યું “તમે આત્મહત્ય કરી રહ્યા છો” બહિમે કહ્યું “તેવી રીતે !”

ડૉ. સરધાર—જો દવા ખાધ નહિ તે દવા પોતાનો છવ મુકારે છે.

બહિમ—કોણ કહે છે કે હું દવા નથી ખાતો ?

૩૦ સરખર—ખાઓ છો ? તમારી દવા ક્યા છે ?

બહિર્ગદત્તે બોલ્યાં કે મીઠાનું પુસ્તક ખવાવ્યું.

“ તમને સમજાવવાનો પ્રયત્ન હવે છે ” એમ કહીને ડૉક્ટર આજ્ઞા રખા.

એ પછી બહિર્ગદત્તે એમ થોડું દિવસ સુધી તો એટલો વખો કે જીવવાની આશા પણ રહી ન હતી. પરંતુ પછી પીરે પીરે મીઠાના પીચ સાથે થઈ ગયા. આવા બનાવો હિપરથી હમી સમજાવે છે કે તેમના હૃદયમાં સક્રિયતા રહી નથી મરણ વેગવાળી સ્થિતિ થાય છે. બહિર્ગદત્તે એ સક્રિય સ્થિતિ હાંમેશાં રાખીને જીવવાનું કૃત્ય કર્યું અને ધર્મોત્તર જેવાં પ્રયત્ન રાખ્યાં મળ્યાં છે. સાથે એવા બનાવો હિપરથી એવું પણ સિદ્ધ થાય છે કે જ્યારે મનુષ્ય ધર્મ જાન રવરંધ કરવા માટે દોષ છોડે ત્યારે તે તે અહમ્મર ને નાસ્તિત્યાજ છોડે કરે છે, અને પછી જેમ જેમ એ જાન જમતું જાય છે તેમ તેમ માનવહૃદય નિરશિશ્ચાન અને આરિનક બનતું જાય છે.

બહિર્ગદત્તે દુઃખથી પણ વર્ષ રહ્યા એ દરમિયાન તેમને પ્રતિજ્ઞા અને ધન પૂરતા પ્રાપ્ત થયા. દુઃખથી ન કબેહર સાહેબ આજ્ઞા જીવવાનું કૃત્ય બહિર્ગદત્તે હિપર નિમિત્તપણે ચૂકતા હતા. ટીપીકા સંચારે બહિર્ગદત્તે કામચી જુદા થઈ તેમને પોતાના ખાસ મદદગાર (પર્સનલ એસિસ્ટન્ટ) બનાવ્યા હતા. લેડન્ટ વર્ષનર એક સાહેબે બહિર્ગદત્તે જાણી જાણી જાણી તેમના નામના પૂર્વક અને કેપ્ટન કોર્પસ ૫૦ આજ્ઞા હવે પુસ્તકોના વેચાણની પણ કોઈ આવક થઈ હતી તેમણે પછાત બન દર્શન પણ દરીથી નીકળવા માંડ્યું હતું. કમળાકાંતના પર રાજસિંહ, મુબારક મોહન જીવનચરિત્ર કમળાકાંતની જુગાની આનંદમાં, વચેરે મધ્યે એક પછી એક લખાતા ગયા અને બમદર્શનમાં પ્રવેશ થતા ગયા. બમદર્શનમાં ‘બાનદર્શન’ પ્રવેશ થયા પહેલાં થોડા દિવસે બહિર્ગદત્તે દુઃખની ઊંડીને આજ્ઞા હતા.

બહિર્ગદત્તે સરખરી નેમરતરી પછી કેવા નિષ્કર અને મજબૂત મનના હતા તે નીચેના બનાવ દર્શાવે આપે છે.

૪૦ સં ૧૮૮૧ માં બહિર્ગદત્તે નેમરી હાવરામાં હતી એ સમયે બિ. બહિર્ગદત્તે કબેહર હતા એ સાહેબ બહિર્ગદત્તે હવે બહુ નામુસ રહેતા; તેમને બહિર્ગદત્તે પોતાની ચલાવેલા કેસોમાં આરોપીઓને મોટે ભાગે છોડી દેતા હતા. આવી એક ઘટનાની હકીકત નીચે આપવામાં આવે. ■

એક પ્રસંગે હાવરા સુનિસિપલિટીને અગ્રેજીમાં નેમરી કદી કે મોડે પછી કમ્પ્યુટરીયલ પદાર્થોની પોનખું ઘર આવવું નહિ, નહિ તો સજા કરવામાં આવશે. આ

× જદાપણ સજા હવે આવી રીતે પછી આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે, એમાં કેમ સંશય નથી.

સંપાદક

મેળાના શાખાદર મુનિશિષ્યાલીંગના એક મનોન ચેકેટીને હાથે દેવાર થત બાબત સંદેશમાં ત્રે સવાળાં આવ્યું હતું તે અંગેને પ્રાન્તસુરીમલ સમને અર્થે બાળાણીમાં નાજીય (સળગી કુંડ એવું) લખાવને જાને 'મજીય' (મણિયજી) એવો લખ્યો હતો.

આ 'મજીય' સમને એક રૂક અંતિ પેલાના સપાટમાં લીધી તે નિવસીની એક તાલી કરાખી કુપરી સુદ પાદપત્રી જાણેલી હતી લખવા વાચવાનું તે એ ઊંચી જાણીતી ન હતી. મેળાન નીજાનું સામગ્રી એક બહેન મણસને પૂછતા તે જોવા લેતે જ્યાં રાણને લેને સજાનું હતું કે ખસીયાળ પાસેથી કુપરી જાણી જોડાએ નહિ કોણીવાને એમ કાંત વળા હતી કેમકે તેમની કુપરી સુદ પાનવીજા જાણેલી હતી.

શીયા નિવસના મુનિશિષ્યાલીંગના મણિયજીને તે ડોલી ઉપર ફરીઆદ મારી, મેરમન સાહેબે તે એલી જવાથી વર્ષની રોજાને રોજાસરી કોટમાં મોહી જાણી, ઇન્દ્રા પેટરદેર મુદ્દાએ મણિયજીનું કોટમાં મોની આવ્યો. મણિય જાણને મણસ મણુ કે ડોલીને બર્થ સદાવચના આપી છે એ રાજીસને અર્થ મુનિશિ-
ષ્યાલીંગ પેટરદેરની સમજવા ન આવ્યો તેને અર્થ નિવસી આ ડોલી કેમ રીતે સમજી શકે. મણિય જાણને ડોલી જઈ દેવાવના બાબત કે મેળાનાની મન મન સજાવાની નથી, કેમકે મેળાને મણસ મણસને જાણેથી એલી હતું છુ. મેળા મણિય જાણને આવીજાકે લેતે દેતી પેટરદેર લેતે થય.

ડોલીને છોડી મણવાની બાદ સામગ્રી ઇન્દ્રા પેટરદેર જાણેડ સાહેબના મણસાને પાર રહી નહિ મણિય જાણને બાબત બાબત ઉપર મણે બાબત કે 'મણિય જાણને બાબત બાબત અંતિમાને ફેસવાને દેતી તાબો છે.'

જાણેડ રોડ વાંચેને મણિય જાણને થય કોથ અર્થે તેમણે સાહેબને બાબત કે "તમે મારા ઉપર નથી મારે મારા દેસવાખર અર્થાં કંદવાત તમને કાંઈ અંતિ ભાદ નથી, મારે એ વિશે કોઈ કંથારે એક મદિનારી બાદ મારી હમા મારા અંતિમા તે કેસના સર્વ કામગીરી કંથાર તરફ મોહી આવવા."

મણિય વાંચી મણે થયુ પાણેડ સાહેબે કયા થયુ મણે નહિ તેમ કેસના કામગીરી થયુ મણિયનાર તરફ મેહવા નહિ પાણે કંથારનું હાવરાજા આવતુ મણ મણિય જાણને તેની મુશ્કાલ મણે સર્વ હાંકા અંતિ સજાવા.

આ તારુ ઇન્દ્રા પેટરદેરને ઉપલી બીજા તેના એક મણસદર મણ થય ઇન્દ્રા પેટરદેર હજી નવેસરે જાને કામગીરી તરીકા નિશાપેશ હતો તેને સજામણ મણુ હતું કે જાણેડ ઉપર અંતિમાત મણવાથ તેણે અંતિમાત મણે છે, જાણેડ આ વાતની જો તેને કંથારા થય નહોતી નથી કે એક મણ કેમકે આવી હજી સુધી જાણેડ 'મણિયને મણે નિશાવ લાવવાનું લેવાથી મણેને મોહવા કિરકોટરને હતું, કે

મયોર પછી બકિમ બાલુ ઘેર જ્યાં નીકળે ત્યારે જોને જાણ માપજો, કિન્નરોદારે તે પ્રમાણે ઝડી અને બકિમ બાલુના પર તરફ જવાના સુધે આજે તેમની પાસે પહોંચી રવાના બકિમ સાથે તેમણે નીચે પ્રમાણે વાતચીત કરી

બકિમ—બકિમ બાલુ! તમે જાણો છો કે વાર્ષિક રિપોર્ટમાં મેં તમારે માટે શું લખ્યું છે ?

બકિમ—જાણ મેલરડેટ પોતાના રિપોર્ટમાં મારે માટે શું લખે છે તે જોવાની મને આસક્તિ નથી.

બકિમ—મેં તમારી બધી પ્રશંસા કરી છે

બકિમ—તે બહુવાની મને જાણ નથી

સહાય જરા મુશ્કેલી બાજુ આકાશ જવાળોની તેમણે આજ રાખી ન હતી. બકિમના હોવામાં વેનવાદ બધા રોજબરોજનાં બાજુ જરા પણ તેમણે ભેળે નહિ.

ખીલે ઉપર ન જાણવાથી સુ હોને રજા લાગવામાં ઝડપે કે બકિમબાલુ 'જાનમેલર ઉપરના મારા અભિપ્રાયથી નારાજ થઈને તમે કેમના કારણ કમિશન તરફ મોકલવાનું લખ્યું હતું, તે બાબતમાં મારા એમ કહેવું છે કે તમારો તે પર તમે પછી બેઠો હો જો તો મારું

બકિમ—તમે હજી નહિ માનો ત્યાંથી કરી પણ તે પર બેઠો નહિ થઈ.

બકિમ—એટલું તો તમે સ્વીકારો છો કે જાણ મેલરડેટનો અધિક મોનો હોય છે

બકિમ—એનો જરૂર હોય છે જરૂર સર્વ કામ તે બાજુવા નથી માગતા

બકિમ—કે બકિમ બાલુ એક કામ કરો, તું મારો અભિપ્રાય પાછો બેસો અને તમે તમારો પર પાછો બેઠો હો

બકિમ બાલુ એથી રાજ થયા સહોને પોતાના અભિપ્રાય નીચે લખ્યું કે હું ઉપર લખેલા રાખે માટે દીક્ષાને છું અને તે પાછો બેઠો થઈ છું

બકિમ બાલુએ જણ પોતાનો પર બેઠો હોયો આ સમયથી બને જાયો ગેરી બધા બકિમ સહાય બકિમ બાલુ તરફ સહા શ્રદાની દૃષ્ટિથી જોતા અને ઉપર સુધી તેમના કિતોથી વાત રહ્યા તેમણે પોતાના પ્રસિદ્ધ કામ 'મેલરડેટ અંદર થી લેફ્ટેનન્ટ ચર્ચર્સ' બકિમ બાલુના મુખકંઠે જમણું થઈ છે

ઉપરના બનાવને લગતી દક્ષિણ તે સમયના લેફ્ટેનન્ટ ચર્ચર્સનાં સર કમિશની એકના કાન સુધી પહોંચી હતી તે ઉપર લખના ચર્ચર્સે એથી જરા પણ નારાજ ન થતાં બકિમ બાલુ ઉપર ખુશ થયા હતા.

બકિમ બાલુએ સ્વેચ્છાથી વિજા વાલ્મીકી ૪૦ સં ૧૮૮૧ થી સ્વર્ગવાસી થયા, વાલ્મીકી દિવસનો ફક્ત બાર પોતાની જૂનના એકમમાં જ જાણ ઉપર બેસીને ગાળતા હતા બકિમ બાલુના 'જાનમેલર' કવિતાથી બાજુવાનું કામ પણ ત્યાં

એક બેઠા તેઓ બનવતા. ચામ ઘેઠાના અંદર અંદરના કણના પથ તેઓ એક-
રુપે બેઠાને ચૂકવતા હતા. તેમના બગલા હાથ તરફ એક પાટ અને તેના ઉપર
એક ગાંધીયો ખીજાએકો રહેતો. એ કાંઈ સાધુ જાણીતું આવતા તે તેનાપર બેસતા
હતા. ગાંધી માણસે એક ખીજ પાટ ગિજાએકો રહેતો. તેના ઉપર અન્ય સારા
માણસોને બેસાડવાનું રાખ્યું હતું. માદવચંદના પેઠાના ગિજાના ઉપર ધરનાં
સ્મૃતિપાત્ર તાનાં બાળકો સિવાય બીજું કાંઈ બેસતું નહિ. તેમના ઘીકરાઓ બધા
તેમની પાસે આવતા ત્યારે તેઓ ધણે જાણે ઊભાજ રહેતા અને પિતાની આજ્ઞા થાય
તોપણ કંઈક સંકેતની સાથે જુદા જાણના ઉપરજ બેસતા હતા. બકિમ માણસે
કદિ પણ કાંઈએ તેમના પિતાની સાથે ખુશી ઉપર આવવા તો તેમની સાથે એક
જાણનાપર બેઠેલા જોવા નથી.

એક વખત માદવચંદની તખીવત ગદ્દ જરાજ થઈ ગઈ હતી. તેઓ પદ્મ-
પર સુતા હતા બકિમે પેઠાના પિતાની નાદી જોવાનો વિચાર કર્યો. માદવચંદની
એક માણુ બીંત હતી. બીંતને બકિમે તેમનો પદ્મ પાથર્યો હતો. પદ્મ ઉપર
પદ્મ મુક્યા વિના માદવચંદના ઘડીરને અડતું અડાંબવિત હતું. બકિમમાણુ લેવાર-
માં પડ્યા. પદ્મપર પદ્મ મુક્યા તેમ ન હતું અને તકલીફ થાય એટલા માટે
પિતાને પણ કહી ચકતા ન હતા. અતે એક જાણુનું ગિજાનું વાળી લાંબે પદ્મ
પદ્મ ઉપર રાખીને તેમણે પિતાની નાદી જોઈ. પિતાના પદ્મને, અને પિતાની
વપરાઈની ચીજોને તે પવિત્ર સમજતા હતા. પિતાના જોડાચંદ કાંઈ દિવસ જોડા
પહેરીને જતા ન હતા. પિતાના ઉપરોચની ચીજોને પોતે કદી વાપરતા નહિ.

બકિમ માતા-પિતાના કેસ અનન્ય ભજ્ય હતા તે જતારવા માટે અને ખીજ
બે એક પદ્મનાંજોડા ઉપરોચ કરીએ છીએ. એક દિવસ બકિમ પિતાજીને મળવા
આવ્યા. આવીને જોડાચંદ ઉભા રહ્યા, માદવચંદ આ વખતે માણુ નમાણીને બંધ-
કર્યોને ક્રિમાજ લખના હોવાથી બકિમચંદના આજ્ઞાની તેમને ખબર ન પડી. મરતા
પહેલાં કેટલાક વર્ષોથી તેઓ એકું સાંભળતા હતા. પદ્મને જરાજ સાંભળવો તો
કૂર રહો પણ પાસે હોવા રહીને ધીરથી બોલાવે તો તે પણ સાંભળી ચકતા ન હતા.
પિતૃમક્ત પુત્ર પિતાના કામમાં આચલુ કરતો નહિ. સિદ્ધિન બકિમ પિતાને
જોરથી બોલાવવાની અસમ્મતા પણ નહોતા કરી ચકતા. પિતાને મળવા આવીને
એમને એમ પાછા જતું તે પણ બકિમને ઠીક ન લાગ્યું; કેમકે એથી તો પિતા
તરફ કંઈક અવગાનો ભાવ દેખાય, કંઈક અપેક્ષ અને વિરક્તિનો ભાવ પ્રગટ થાય.
બકિમચંદ એમને એમ ચૂપચાપ હોવા રહ્યા. જદુ વાર ચર્ચ ચર્ચ એટલામાં માદવ-
ચંદની એક વદ ઘડી ત્યાં આવી. બકિમને આમ વિચારમાં ચરક થયેલાં જોઈને તે
હસી પડી. તેણે જોરથી જૂઠ પાડીને માદવચંદને બકિમ આજ્ઞાની જગર આવી ત્યારેજ

માદવચંદ્રે માણુ ઉચુ કરીને જોયું અને બકિમને સોદરૂવું લેસવાની આજ્ઞા કરી. બકિમનાણુ બનારે પહેલ વહેલા નોકરી કરવા જૈસોર ગયા, ત્યારે માતા અને પિતાના પત્ર પોષ્ટીને વચ્ચેથી એ લીધીએલા હતીને પોતની સાથે લઈ ગયા હતા. બકિમચંદ્ર કુપિત હતા. પણ માતાપિતાના આજ્ઞા બંધવ હતો.

જન ૧૮૮૨ માં બાબુરમાં બકિમચંદ્ર ૬ મહીના રહ્યા બનારે લેખો લખી પાછા ફર્યા ત્યારે તેમની સાથે તેમના વચ્ચે બચાવ પણ હતો તે વખતે ત્યાં રહેલ નોકરીથી થઈ ગયેલા બહુજાન બસત હતો. વચ્ચે રડતામાં જોર ડાકીને પણ બાકુ કરે હતા. એવે કથવાએ રસે બકિમચંદ્ર પાનખીમાં બેસીને જતા હતા તેમના કમાઈ ખીંટ પાનખીમાં બેસે હતા. નેમર-માર સરસજાન લખને બીજે રસ્તેથી ગયા હતા. સાથે માત્ર બે માણસ હતા તેઓ મહાસ લખને પુલખીએની સાથે આવતા હતા. ગાંડીતી સમય હતો. ચારે બાજુ શાંતિ હતી ચંદ્ર પણ વાંઝીમાં સતાકુમી બેસતો બેસતો જતો હતો. દિવસે ખૂબ વરસાદ વરસ્યો હતો.

રસ્તાની બન્ને બાજુ જગલ હતા. તે વિચારે બહારી વચ્ચા એ મહાસના પ્રસંગમાં બોધ જાણી ઉઠીને જતા હતા ત્યારે પણ ખૂબ હતો. બકિમ બાણુની પાનખી બંધવ અને તેમના કમાઈની પાનખી પાછળ હતી.

બે પાનખીનાં કોણ બોધ હતા પણ તેઓ ઉઠીયા (ઉઠીયા પ્રાંતના) હતા. જોડે જાગીતાં પુતળાંથીએ વચ્ચે તકાલા હતા. બોધ તેમની ધૂનમાં જતા જતાની પાછો જતા. આજ્ઞા હતી, તેવામાં બેઠાએ તેઓ બાકી ઉઠ્યા. તેઓને તેમની સાથે અને બાણુનાણુ બહુજા માણસો દેખાયા તેમણે પાર્કુ કે તેઓ જુલસા કે બીજે કોઈએ વચ્ચે વચ્ચે પાત્ર કરીને તેઓ બહારી જમ્યા, અને તરતજ પાનખી નીચે. જનારી તે વખતે બકિમ બાણુની આંખમાં લગાઈ જાયે હતી પાનખી પૂર્ણપર દેખાતાજ તેઓ જાણી ઉઠ્યા તેમણે મેઘાં અવાજે કયું-“હુ ચપુ છે.”

જવાબ કેલુ આપે : બીજા બોધે કોડો લો નામવા લાગ્યા હતા.

બોધેઓ નામી ગયા મહાસવાળા બે માણસો પણ નામી ગયા હતા હસતે જોએ આવીને તેમને પેરી લીધા તેમના હાથમાં લાડી સિવાય બીજું કશુંપણ ન હતું.

બકિમચંદ્રની પાનખીમાં એક બાણુનું બારણ બંધ હતું બીજા બાણુનું ખુલ્લું હતું બકિમે કોડુ બહાર કાઢીને બેસ્યો તો ત્યાં પછર કાકુએએ બન્ને પાનખીને પેરી લીધી કે તેઓ પાનખીમાંથી ઉઠીને રસ્તામાં ઉઠ્યા રહ્યા. સાંસણુ છે કે તેમના હાથમાં પણ એક લાડી હતી. તેમણે લાડી ઉપરની સામેના ડાકુને રૂપડ ઉઠિયા લાગ્યામાં કયું-“જે આજ્ઞા આપે છે તેને બર બરીયા.” જુદાંજુદો ઉઠ્યા રહ્યા બકિમચંદ્ર ત્યાં નિર્જન હતા. તે વિચારે વચ્ચા બીજા જુલસાની સાથે કુર્બાન નિમહામ બકિમચંદ્ર વિચારે વિચારે જ આવથી ઉભા રહ્યા હતા. કરી પણ તેમણે

નિર્ધારતાથી દુરાસત્રોને કહ્યું—“તારાંત હોય તે આવી જાયો” યકુ તેમનાથી બીધા, અને દૂર જઈને ઉભા રહ્યા.

આ વખતે મી. દેહી સાથે બકિમબાબુને ધોર લેખિનો-ગુદ રોટસમેન પચમાં ચાલ્યું હતું. બન્નેનાં લગ્નલે લોકો આતુરતાથી વાંચતા હતા. એ લેખવાળાને લીધે રોટસમેનની એટલી ખપત વધી હતી કે ગ્રામ ગ્રામ દિવસે લે તે એ વાર બાપડું પડ્યું હતું. આ કમરે ઉભો યકુડું ધરણ બહુજ સાધારણ હતું. તે દિવસોમાં દેહી સાહેબના હાથમાં કંઈ ખાસ કામકાજ ન હતું. તેથી તેમણે દિન-દુરોએ અને તેમના ધર્મને સહુ ટુંકું કહેવાડું કર્યું હતું. શોભા બળરત્ન રાજસવનમાં એક આજુસહુ આવે હતું. એ તેમાં કસિયુક્ત થયું. ચંદ્રાચાર્ય કસોટીનું બહાદુરની જીતું આવે ખૂબ ધામધૂમથી થયું હતું. તેને લગતા સમાચારમાં બચાવના પ્રસિદ્ધ અને એક પુરોહિત એકત્ર થયા હતા. આ સમાચાર ૪૦૦૦ અપ્પાપક પડિતો હતા. તે સમાચારમાં રાજબાબના ઘણેય શેષીનાયકની મુર્તિ ચાંદીના સિંહાસન ઉપર પથ્થરવામાં આવી હતી. તે જોઈને દેહી સાહેબને કોષામ્નિ સળગી ઉઠ્યો. કોષને ન શેષી સાચાથી તેઓ દિંદુ પર્ષ ઉપર વીર વાંચનાયક લેખક લાગ્યા. તેમણે દિંદુપર્ષવિરુદ્ધ લેખ જણ લખવા શરૂ કર્યો. બકિમચંદ્ર એવો નિર્દાન અને ધાર્મિક શુદ્ધ આ કેમ કરીને છાન કરી શકે ? તેમણે ચમચંદના નામથી તેમના લેખોના સમીક જવાબ આપવા શરૂ કર્યો. તેમની આ લેખવાલાથી તેમનું અગ્રાધ પાંડિત્ય જણાઈ આવે છે. પેલાના લેખોના સ્વોદ જવાબ મળતાં દેહી સાહેબ તેના લેખકનું અસહ નામ જાણવાને ખાતર થઈ રહ્યા હતા.

બકિમચંદની જાનપુરથી હાવરા ગાલી થઈ તે વખતે ઈ. વી. રેલ્વે ઈન્ડિય સાહેબ હાવરામાં મેટ્રોપોલિટ હતા. પેલાના દિવસમાં ઉત્ત સાહેબ સાથે બકિમ બાબુને તાલુક થઈ. એક રેલ્વે સંજોગી મુઝઈએ બકિમચંદની કચેરીમાં મોકલવામાં આવ્યો. તે મુઝઈનાનું પરિણામ જાણવા માટે મેટ્રોપોલિટ સાહેબ અત્યંત ઉત્કર્ષિત હતા. એક દિવસ તેમણે સાંભળ્યું, કે બકિમચંદ આરોપીને લેલી દીવો છે. સાહેબને તે અસહ થઈ પડ્યું. તેઓ બહુજ નારાજ થઈને બકિમ બાબુનો કચેરીમાં મથા.

બકિમબાબુ પાસે તે વખતે એક બીજો મુઝઈએ આવતો હતો. સાહેબને જોઈને બકિમચંદ ઉભાથે થઈ નહિ તેમજ તેમની સાથે કંઈ બોલા જણ નહિ સાહેબે કાઠેના માનની ખાતર ટોપી ઉઘારી. ત્યાર બાદ પેટરોપીની નોંચે ઉભા રહીને બકિમચંદને સંબોધીને કહ્યું:-

“ બકિમ બાબુ ! રેલ્વેવાળા મુઝઈનામાં આવે આરોપીને લેલી દીવો ! ”

બકિમે એમને એજાળ પુરથી ઉપર બેઠાં બેઠાં કહ્યું “ હા, એ—”

સાહેબ—આપે આરોપીને સળ કરવી જોઈતી હતી.

બહિમ — આપ આજ ગળે ઉપચારીને કાઢવું બપવાન કરી રહ્યા છે, આપને હું ચક્રાણીના પ્રતિનિધિ છું

સાહેબ — આપે શું કહી છે, તે આપને બતાવવી જોઈએ

બહિમચદ્ર વધારે વાદવિવાદમાં ન ઉતરતાં સાહેબ વિરુદ્ધ તુમાર કમવા સામ્યા સાહેબે બધેય કે આ લોક બારે આપ્યા આવી ! ને કહી સમિયું નથી, જોયું નથી, તેજ કરવા એક દિહુતાની મેછરટુંદ તૈયાર થયો છે ! બહિમચદ્ર અને માથો બાપુનાર સાહેબ સમજી ગયા કે તેણે આ કામ નિર્ધારિતક થયું છે તેમણે તરતજ મણી માગી લીધી બહિમે પણ તેમને મારી આપી

બહિમે પોતાના મનમાં પાર્કુ હતું કે સાહેબે સાથે સમજો કરતાં કરતાં સુએવ છે કે કાઈ દિવસ નોકરી હોડની પડશે તોયજ કમચની ખરીદા આપીને વહિવાત કરવાનો રહેશે તેમણે પોતાને મટે કરી રાખ્યો હતો.

અગાળ ગાદ જે ત્રણ મહીનામાંજ કેસમેઈટ સાહેબની બદલી થઈ તેઓ જો વધારે કામ હાવરામાં રહ્યા હોત તો જરૂર બહિમ બાપુને થોડું થલું હેરાન થયું પડત સાહેબે થોડા હેરાન કર્યા પણ હતા ને વખતે બહિમચદ્ર કમચતામા રહેતા હતા તેઓ હમેશાં કલકણથી હાવરા બતા હતા સાહેબે કુકમ કર્યો કે તેમણે હાવરામાંજ રહેવું બહિમચદ્ર તેમાં સમજા ન હોવા છતાંયે કહી મોસમ નહિ અને હાવરામાંજ રહેવા લાગ્યા

બહિમચદ્રના હાલમાં કર્તવ્યવાન બહુ પ્રયત્ન હતું પોતાના પરિવારના પ્રજા જોનાં અપવા નોકરીના કામમાં કામચે કહી પણ તેમને કર્તવ્યવિમુખ જોયા નથી ઉદકરણુતરીકે અહીં એક વાત લખવામાં આવે છે તેઓ પોતાના કામ સમયે જરૂર મળે કામકામની મદદ કરતા હતા આવી મદદ તેમના તરફથી બહુ લોકોને મળતી હતી જેને ખાચપીવાની તમી હોય તેઓ બસત્ય હોય, તેમને થોડા ફાળા માસિક આપવા એ તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય સમજતા હતા જે સમયે કોનેય કામમાં આવ્યો તેની તરફ બહિમચદ્રને બહુ વિરમ્મર હતો તેઓ તેને કોઈપણ ખરાબ સમજીને તેનાથી ઊંટા રહેતા હતા તોપણ જરૂર મળે થોડી મદદ મદદ તો આપી જ કરતા હતા તે સમય તરફ બહિમચદ્રને જોઈથી મૂંઝા હતી કે કહી તેણે નામ પણ છપાઈ નહોતો લેતા અને તેમની કહમચી પણ લખવા ન હતા તેને જે મન તેઓ આપતા હતા તેને કાંઈ પણ દિશાળમાં તે મંગાના નામને બદલી દિગ્ગજ ખર્ચે જોયું લખતા હતા

હાવરામાં બહિમચદ્રની કહીથી બદલી થઈ અને તેઓ કસ્ટ કપાસ મેછરટુંદ થયા. માસિક પગાર રૂ. ૮૦૦ થયો તે વખતે પુસ્તકલેખ કેસમેઈટથી પણ પુસ્તી આવક મળી હતી જીવનજરૂરમાં તેમને પૈસાની તમી નથી જોવાયતી પડી

આમજી ભટ્ટાં ઘડીપુરમાં જાણી મળા પછી એક વખત બકિમચંદ્રની આજ્ઞાક્રમમાં એક મુકદ્દમો ચાલેલો હતો. મુકદ્દમો નજીવો-આખાકારી કેસ-હતો. આખાકારી ખાતાએ મોકલેલો હતો. બકિમચંદ્રે આજ્ઞાકારીને મુતેસાર હાજરીને યોડી દેડ કર્યો. યોડ વખત પછી છલ્લા મેજસ્ટ્રેટ બેઠે સહેમે "દેડ એકલે મયો છે." એવે અધિકારી જનમેંદ ઉપર લખ્યો. બકિમે ક્યું "જરાબર દેડ કરવામાં આવ્યો છે. એમ મને ખાતરી છે. આજ્ઞાકારી જરીન છે. એટલા રૂપિયા આપતાં પણ તે હેરાન હેરાન થઈ જશે."

સહેમે ક્યું "પરંતુ કુન્દા પ્રધાનને દેડ લે મયો મેકરિ."

બકિમે ક્યું "જાણ, બવારે કું નવાબીસ મયો હતો ત્યારે આપનો પારસામા હત. સાહેબ રાસેદીસ આજ્ઞાકારીને હમી પાયા અને ત્યાંથી આવ્યા ગયા બીજે ડાક બકિમ હોત તો ખુબ જરાબર થાત, પણ હદારહદન બેઠે સહેમે જરા પણ બોલું ન લગાડ્યું."

એકવાર બીજી એક ઘટના થઈ હતી. યોગીસપરગણના રેવન્યુખાતાનું રાવિંક-રોટમેંદ નંબર ૧૦ આપવાનો વખત થઈ ગયો હતો. તે વખતે મહેસુમ ખાતું બકિમચંદ્રના કામમાં હતું. રોટમેંદ વખતસર તેવાર ન થઈ શક્યું. અને તાકીનો કુલપ બાબો. બકિમચંદ્રે તેની કંઈ પરવા ન કરી તે માત્ર એટલું જ નેતા હતા કે કામકરનારાઓ તેવાર કરવાની જાગી મહેનત કરે છે કે નહિ. તે સોજાને લગતો મહેનત કેતા નોખને બકિમચંદ્ર નિશ્ચિંત રહ્યા કમલ બોર્ડ વરદથી, સરકાર વરદથી, એમ ચારે બાલુથી તારીદ ઉપર તારીદ થયા લાગી. બકિમચંદ્રે જરા પણ નહિ ચલરાતા કંઈ પણ જવાબ ન આપ્યો. અને મેજસ્ટ્રેટ સાહેબનું જાણન થોડું. કહેવાય છે કે સરકાર વરદથી તેમના ઉપર તારીદની ચિંતા આવી હતી. ઉપર બેઠે સાહેબ બકિમચંદ્રની કબીલામાં ગયા અને પૂછ્યું "રોટમેંદ તેવાર થઈ શક્યું ?".

બકિમ— ના છ.

સહેબ— તેમ ત્યાં શ્યું ?

બકિમ—અધિકારીઓ ખૂબ મહેનત કરીને કામ કરે છે. કું તેમને ખારી નમ નાખી શકું.

સાહેબ રીડીને કામકરનારાઓની પહેચા, અને આમ તેમ કરતાં કરતાં કામ નેવા લાગ્યા. નોખને સંતુષ્ટ થયા અને રોટમેંદ કંઈ પણ ન કહેતાં સરકારમાં લખી રીડું. બેઠે સાહેબની રવા અને નવાબપરગણના પાસથવા મહેબ અમી આ ઘટનાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સાથે સાથે એ પણ ઉલ્લેખ છે કે વાચક સમજી શકે કે બકિમ ખાતું કયોલક હેલી અમલદાર ન હતા, કે નેચી ઉપરિ અમલદારોથી તમાઈ જઈ પોતાના કામકો ઉપર લુલમ કરે.

અહીં બહિમચંદ્રની ન્યાયાધીશતરીકેની રીતભાત વિશે થોડો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. બહિમચંદ્રના એક સમયે આ સળખમાં ને લખ્યું છે તેજ અહીં આપવામાં આવે છે તે લખે છે કે -

“બહિમ બાણ અધીપુરમાં હતા ત્યારે હું પણ કેટલો મોઝવાર તેમની મોટું કાપી લેવા જતો હતો. એક વખત હાઈપર્ટમથી એક શૂરોપીનનચેરિટર સાહેબ આવ્યા હતા, અને આરોપીના પક્ષનું સમર્થન કરવા હતા. બીજી બાજુના વકીલ તારકનાથ પાસિત હતા તારક બાણ બહિમચંદ્રને સારી રીતે ઓળખતા હતા; પણ સાહેબ મહાદુર તરફ અત્તરવા હતા તેમણે ધણું દશે કે એક દેશી ન્યાયાધીશ આજ્ઞા સાવધાનતાપૂર્વક બોલવાની કાજ કરે નહીં. તેઓ રેગલપર હાથ પાડીને, ઠપકો ભૂટી ભૂટી રીતે ચાળા કરીને તથા મોંના હાવલાવ કરીને સાક્ષીને ગભરાવવા આજ્ઞા મેં તેણે કે બહિમચંદ્રના સલા મદદી મળી હતા, આજોભાવી અમિ વરસતો હતો, હોઠ કાતનીએ દનાવેલો હતો. હું સમજી ગયો કે મેં જાનવા વિના નહિ રહે, તરતજ વજાપાત થયો. સાહેબે સાક્ષીને એક પ્રશ્ન પૂછ્યો. સાક્ષીના જવાબ આપતા પહેલાજ બહિમચંદ્ર એકદમ બોલી ઉઠ્યા- “ સચમ નકમો છે. ”

સાહેબે આશ્ચર્યચ્છિન થઈને પૂછ્યું “ નકમો ? ”

બહિમ બાણએ કહ્યું “ બેઠક નકમો ! ”

બહિમે તારક બાણ તરફ જોઈને કહ્યું-“ તારક બાણ ! આપ તેની સાથે આપનો વખત નકમો ગુમાવશે નહિ. ”

આજ્ઞા નાની વાતથીજ સાહેબનું મોં હાલચોળ થઈ ગયું; પણ તેમણે વખારે શાદિવાદ ન કર્યો. કદાચ તેઓ પોતાની શૂલ સમજી મયા હશે.

બહિમ બાણ ચોદાજી અપ્પોમા જેવો સખ્ત તિરસ્કાર કરતા હતા-એકાંજ સખ્ત તિરસ્કાર ઉપરથી આવી રેતા હતા-એવો તિરસ્કાર અને ઉપરેક બહુ ઓછા લોક કરી શકે છે. તેઓ નાના નાના કામ ઉપરથી દરેક માણસના વિશે અભિપ્રાય આપતા હતા. મોઝ મોઝવાર નાની નાની વાતોના અધારે મુકદ્દમાનો પણ ફેસલો આપતા હતા. તેમને એવો વિશ્વાસ હતો કે નાનાં નાનાં કામમાંથીજ માણસનો સાચો પરિચય મળી શકે છે. કામ માણસની ઘોડી મેડી વાતો સંભળીને અથવા લેને અનુક મોટા મગજ કે કામમાં ભલેલો લેખનેજ તેને મોટા ધારી લેવો ન જોઈએ.

આ વાતના ઉદાહરણતરીકે એક મુકદ્દમાનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ. તેમની કમેરીમાં એક દિવસ એક સાધારણ મુકદ્દમે રહ્યું થયો. એમાં પ્રતિવાદીના વકીલના પૂછપાળી સાક્ષીએ કહ્યું કે “ મેં એક આપતાં લેયો હતો ” સાક્ષી તિલ્હર અને નીચ જાતિનો હતો, પણ તે મુકદ્દમે લેનીજ સાહેબી ઉપર આધાર રાખતો હતો. વકીલે બહિમ બાણને બહુ નાજાકીપૂર્વક કહ્યું “ હજુર, લખી લે, સાક્ષીએ

એક આપતાં જોયો હતો. "

હાકેમે વાત બરાબર સ્પષ્ટ કરવા માટે સાક્ષીને ફરીથી પૂછ્યું— " તમે શું આપતાં જોયું હતું ? "

સાક્ષી:—હજૂર, એક.

બકિમ:—તમને કાંઈએ આ વાત શીખવીને મોકલ્યા છે કે શું ?

સાક્ષી:—કાંઈએ નહિ, હજૂર !

બકિમ:—એક કોને કહે છે તે જાણો છો ?

સાક્ષી કંઈ જવાબ ન આપતાં વકીલ તરફ જોવા લાગ્યો.

હાકેમે ફરીથી પૂછ્યું—એક કોને કહે છે તે જાણો છો ?

સાક્ષી:—હજૂર, હું એટલું જાણું છું કે મહેસુલ ભર્યા પછી જામીનદાર એક આપે છે.

એટલે બકિમ બાણએ કહ્યું " સમજીએ તમે પોતે મુઝફ્ફાનિયે કશુંકે જાણુ નથી અને ખીલ્લોની શીખવણી પ્રમાણેજ સાક્ષી આપો છો. તમારા મુખમાંથી એક શબ્દ ન નીકળી શકે. તમે તો ચિત્ત ખોલો છો. હવે સાચું કહી દો, તમને કોણે શીખવ્યું છે ? નહિ તો હું હમણાજ તમારા ઉપર ફાળગદારી કરીશ. "

એટલે સાક્ષીએ રજા રજા કર્યું, વકીલ સાહેબે મને જે વિખતલુ હતું તે પ્રમાણે મેં કહ્યું છે. વકીલ સાહેબે મુજતાં મુજતાં પોતાનો મુઝફ્ફા પાછો ખેંચી લીધો. આ રીતે એક નાની થી વાત ઉપરથી બકિમ બાણએ મુઝફ્ફાનું તત્વ જાણી લીધું હતું.

બકિમ બાણ બહુ હોશિયારીથી તેમનું કામ કરતા હતા. પછીથી પણ ઉલ્લા મેહરદેદ સાહેબ જોડે તેમને ન જન્મું. અતે બકિમ બાણએ તોફારી છાત્રીને પેન્સન લેવાનો વિચાર કર્યો. સન ૧૮૬૦ માં તેમણે પેન્સન માટે અરજી કરી, પણ અરજી નામંજુર થઈ. નામંજુર થાય એવુંજ હતું. તે વખતે એમની ઉંમર ત્રેપન વર્ષની હતી. પંચાવન વર્ષની ઉંમર પડેલાં પેન્સન મળતું નથી હોતું, જો કોઈ જોય થયો હોય તો જુદી વાત. બકિમચંદ્રને બહુમૂલના રોગ સિવાય ખીલ્લો કોઈ રોગ ન હતો. વળી તો તેમનું શરીર તંદુરસ્ત અને જળવાન હતું. એથી સરકારે બકિમ બાણની અરજી નામંજુર કરી. પણ એથી તો તેમની છદ વધારે ઘટ. કોઈ તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પડતું તો તેઓ માંઝ જોવા મઈ જતા હતા. એ વેગની રેવ હતી. જ્યાંયેથી તે અધ્યવસે તેઓ દૂર કરતા નહિ, ત્યાંયેથી તેમની છદ અને સક્રિય ક્રમેક્રમે વધવાજ કરતી.

સરકારે જ્યારે તેમની અરજી નામંજુર કરી ત્યારે તો તેમણે તોફારી છાત્રાવાની દદ પ્રતિજ્ઞા લીધી. રોગનું બહાનું કાઢવાથી તેઓ સહેજમાંજ ધુલ યજ શકે શકે તેમ હતું; પણ જુકું બોલવું એ તેમને તદ્દન નામંજુદ હતું. બકિમ બાણ સદાયે સત્યના ઉપાસક હતા. કાંઈએ તેમને કોઈ વાર મીઠું મરચું ભજવાવીને વાત કરતાં જોવા નથી કે એક અધર જુકું બોલતાં સાંભળ્યા નથી. બકિમ બાણના ભરીજ સચીરાચંદ્રે

એક વાર રમેશવદ્ન કબને એક સાધારણ જૂરી વાત હતી હતી તેટલા માટે તેમણે તેને કહ્યું હતું કે તું અત્યારથીજ જુડુ મેલતાં શીખ્યો તો આમજ બતાં તું શું નહિ શીખે !

બહિમ જુડુએ નોકરીથી જાગવર્તી લેફ્ટેનન્ટ મજદારની મુલાકાત લીધી તે વખતે પ્રસિદ્ધ સાહેબ બંગાળના મર્વનર હતા તેઓ અને તેમની પત્ની બહિમ બાળુ ઉપર બહુ વિશ્વાસ રાખતાં લેડી પ્રસિદ્ધતા ખાસ આગ્રહથી બહિમ બાળુએ 'ભતેજ વિપદશ' નવસંપાદિત બંગલોમાં અનુષ્ઠાન કર્યો હતો અને તે તેમને અર્પણ કર્યો હતો.

એક દિવસ વીણે પહેરે બહિમ બાળુએ મર્વનર સાહેબની મુલાકાત લીધી. સાહેબને સુખસમસાર પૂછ્યા પછી તેમણે મર્વનર સાહેબને પોતાની વિનંતિ કરી બધી વાતો સાંભળ્યા પછી સાહેબે કહ્યોને પૂછ્યું તમારી ઉચ્ચ કેટલી છે બહિમ બાળુ બહિમે કહ્યું તેમને વર્ષ સાહેબે કહ્યું— આટલી ઉચ્ચ તમે પેન્શન લેવા છોડો છો ? બહિમે કહ્યું— તેનીય વર્ષથી નોકરી કરું છું. હવે માત્ર ત્રણ વર્ષ રહ્યાં સાહેબે પૂછ્યું તમારા સ્તીરમાં કેટલેક રોક છે ? બહિમે કહ્યું— ખાસ કેટલેક રોક નથી.

સાહેબે બરા બીજી બાબતો વિચાર કરીને પૂછ્યું— તમે શું પ્રતીક્ષા સમ્પાદિતે વખત મેલવા માગો છો ? બહિમે કહ્યું— થોડું થોડું એક પણ ખર્ચ મર્વનર સાહેબે કહ્યું— બહુ સાફ કે તમારી અરજ મંજૂર કરીશ.

બહિમ બાળુ ધન્યવાદ આપીને સાહેબ પાસેથી જવને તેમના મતા હતા એટલામાં સાહેબે પૂછ્યું— બહિમ બાળુ તમે તેનીય વર્ષથી સોશિયલિસ્ટ કમ કમ કમું છો સમાર તમારા ઉપર બહુ રાજ છે તમારી કેટલેક વિનંતિ નથી ?

બહિમે ધન્યવાદ આપીને કહ્યું નાહ.

સાહેબ—તમારે તમારા કેટલેક સમાવધાના માટે બહુમતી કરવી છે ?

બહિમ—જો આપ કૃપા કરવા હોય તો તો ખાસ નાનું બાઈ પૂર્વમંદની મરમદ દારબરથી મારી જાલેલી કેટલેક જગતે જાલેલી કરી આપે.

સાહેબ—તો તો બહુ સાધારણ વાત છે તમારી બીજી કેટલેક વિનંતિ નથી ?

બહિમ—હાથ તો નથી હમ્મર.

એક મંદીને બહિમ બાળુ આત્મા મલ એ પછી પૂર્વ બાળુની બાતી અનીપુરમાં મલ હતી.

બહિમ બાળુએ પોતાને માટે કદી સરકારને પ્રાર્થના નથી કરી સમાવધાના માટે માત્ર જરૂર તેમને વિનંતિ કરવી પડી હતી એકવાર મેલ્યા જમાઈને માટે બીજી વાર સંચીલ મિષ્ટીવદ્ન માટે અને ત્રીજી વાર બાલીલ સચીવદ્ન માટે બીજાએ આમજ વિનંતિ કરતાં તેમને બહુ સંમત મળે હતો.

અંતે બહિષ્કારની પેન્શનની અરજ મંજૂર થઈ ત્રણ વેરોના વર્ષ અને એક મહીના મોકરી કરીને સન ૧૮૯૧ માં બહિષ્કારીઓ પેન્શન લીધું. મહીને રૂ. ૪૦૦) નું પેન્શન મંજૂર થયું. એ વર્ષ ત્રણ મહીના અને ત્રીસ દિવસ મુધી એ પેન્શન તેમણે મોગયું.

બહિષ્કારના પેન્શન લેવા પહેલાં એવાર એવી વાત ફરી હતી કે તેમને કાકા મેહરજી બનાવવામાં આવશે; પણ સિવિલિયનોએ અડચણ નાખવાથી લોન્ડન મર્ચન્ટ સાહેબે આ પ્રતાપ ઉપરી દીધો હતો.

બહિષ્કાર બહુ કઠિનની વિશ્વવિદ્યાલય સભા (સેનેટ) ના સભ્ય હતા; પણ તે સભામાં મહુજ એણે જતા હતા. ત્યારે જતા હતા ત્યારે કોઈ પણ પક્ષમાં સામેલ ન થતાં પોતાનો સ્વાર્થ અધિમાત્ર બાળતા હતા. ખુશમતનું તો તેઓ નામ પણ જણતા ન હતા. અવનર્ણ તેમણે કોઈની ખુશમત કરી નથી. અવનર્ણ વચ્ચે ભાગમાં હાજરી થોડી થોડી ખુશમત કરી હતી. પછીના અવનર્ણ દો તેમણે અવનર્ણ મરણમાં પોતાનું ધન-મન અને અવનર્ણ સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું હતું.

બહિષ્કાર કેટલાક દિવસ મુધી ચાલ્યો અને માંસ ખવાતું છોડી દીધે હવિષ્યાન જમતા; રાખનામી કુપટો ઝોડતા; શુદ્ધ આચારથી રહેતા; અને નિલચીતા-પાક કરતા હતા. પણ તેમણે પચાસ વર્ષ મુધી માંસમગ્ધી ખાતું હતું તેમનું સરીર હવિષ્યાનથી તંદુરસ્ત ન રહી શક્યું. તેઓ માંસ પડી મળા. છતાં પણ તેમણે કેટલાક વખત મુધી ટેક ન છોડી, પણ ટેક લઈ ન લઈ. વૈધના કહેવાથી તેમને છેવટે માંસ-મોહનન આશુજ કર્યું પડ્યું.

પછી દેસી સાહેબે ઉપનામથી પત્ર લખનાર બહિષ્કારીઓને એક તકેદીયલથી નિરિચત થઈને તેમને પરિચય કરવા કમળું હતું. રૂસોપીય પંડિતોની સંજ્ઞા આગળ તેઓ તેમને એળખાવવા અમત્તા હતા. તે વખતે બહિષ્કારીઓએ અભિમાનપૂર્વક કહ્યું હતું કે તેઓ અંજલ માનતા શુભ્વા નથી પોતાની જાતની પ્રસંગે તેમને માટે જસ છે.

બહિષ્કારીઓ સન ૧૮૯૨ માં નવા વર્ષની ખુશાલીમાં 'સાવનકાર' નો ખિતાબ સરકાર તરફથી મળ્યો હતો; પણ આ ખિતાબ બહિષ્કારની પેન્શનના પ્રમથનમાં અવનર્ણ તરફથી હતો. એ ખિતાબ પેન્શન ઈન્સપેક્ટર વા સાચાના સિદ્ધિ. પણ મેળવતા હતા તે ખિતાબ બહિષ્કાર નેવા કલુવાન અને યશસ્વી પુરસ્કારે ચોખ્ખો હતો ન હોય એ. તે વખતે આ વિષે થોડી ચર્ચા પણ ચાલી હતી.

પૂર્વોક્ત ઉપાધિ મળ્યા બાદ સન ૧૮૯૪ માં નવા વર્ષની ખુશાલીમાં બહિષ્કારીઓને સી. આર્થ. ઇ. નો ખિતાબ મળ્યો હતો. ૨૧ મી માર્ચને દિવસે ઇનવેસ્ટી-

અર દરનાર ભરાયો; પરંતુ તે વખતે બકિમ બાળુ મરણપથારીએ હોવાથી તેઓ તે દરનારમાં જઈ શક્યા ન હતા.

ખરેખર, બકિમચંદ્ર ભારતમાં જન્મ્યા હતા, તેથીજ તેઓ ડેપુટી ક્લેક્ટર થઈને અટકી ગયા. તેમણે નવલકથાઓ દેશી ભાષામાં લખી છે તેથીજ તેઓ માત્ર સી 'આઈ ઇન્ડિયા' થઈને રહી ગયા આ બધે ભારતની માટીનોજ દોષ !

શ્રીમતી મિરિયમ નાઈટ બકિમચંદ્ર કુલ્યકર્તવ્યના વિલેનો અતુવાદ કર્યો હતો. 'આઈસર્ક' કુનિવર્સિટીના મહા યજ્ઞસ્તી બ્લુમફીલ્ડ સાહેબે તે અતુવાદની ને બુદ્ધિશીલ લખી હતી તેનો કંઈક ભાગ નીચે ઉતારવામાં આવે ■

'બકિમચંદ્ર અટક' ભારતના નિ સદેહ સર્વોત્તમ નવલકથાકાર હતા. બંગાળી લેખનશૈલીને ઉન્નત અને બંગાળી સાહિત્યને રમ્યક બનાવવામાં તેમણે ને કામ કર્યું છે તે બીજા કોઈ લેખક કરી શક્યો નથી. તેમના અનેક રેશનધુઓના નામમાં અને જસદી નામ પામે એવાં પુસ્તકો ઉપર તેમણે કરેલી સખ્ત સમાલોચનાઓએ અને હિંદુ સામાજિક હિંસનના દોષો અને ન્યૂનતાઓના તથા મહિન અને ફાગલિયા હિંદુધર્મથી થતાં અનિષ્ટોના તેમના નિર્ભય દિગ્દર્શને બંગાળી સાહિત્યના કલિકાસમાં સખ્ત પરિવર્તન કરી નાખ્યું છે "

'તેઓ પોતે એક સમર્થ લેખક હતા. તેમના મથિ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે તેમનામાં વર્ણન કરવાની, તેમજ માનવહૃદયનાં સ્વાભાવિક મિત્ર બાંધવાની જેટલી અદ્ભુત શક્તિ હતી. એજ કારણથી તેમનાં પુસ્તકો આટલા બધાં મનોરમક અને શિશુપ્રદ થયા છે "

"હિંસનના અતિમ કાળમાં બકિમચંદ્ર હિન્દુધર્મની સરોપિત પદ્ધતિના પ્રતિષ્ઠાક અને ઉગરદગીતાના એક ગાનના ઉપદેશના રૂપમાં દેખાતા હતા. "

"બકિમચંદ્ર માનસિક અને વૈજ્ઞાનિક શોધબોજના સુયોગ્ય પ્રકાશક હતા. અગ્રેષ્ઠ અને સરકૃત બાપાઓ ઉપર પણ તેમનો સુપૂર્ણ કબજો હતો. "

પી.દાઈ—રિપ્રેટેન્ટેટીવ બકિમચંદ્રનાં લખ્યું છે કે—"યુવરચનાના રાજમાર્ગને ઊઠીને નવે માર્ગે" વગવા માટે બંગાળમાં મહુસદન હતી તેમ, બકિમચંદ્ર અટકની પણ મરહરીઓ થતી હતી જિદ રોજનપાસઓ ઉભા થતાં કંઈ વાર લાગતી નથી તેમાંના ધણીએ તેમની લેખનશૈલી, રચના, વસ્તુસકલના અને વિચિત્ર કલ્પનાઓની સખ્ત સમાલોચના કરી તેમને બહાનુરૂં દયા, પણ બકિમચંદ્ર આ બધી તીવ્ર સમાલોચનાઓને પી ગયા. તેમણે તેની કંઈ પણ પરવા ન કરી અને બંગાળમાં મદ્ય સાહિત્યનો નવો યુગ સ્થાપવામાં સફળ થયા. "

સ્વર્ગસ્થ રમેશચંદ્ર દત્તે તેમના "બંગ સાહિત્ય" નામના કિમતી પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે:—

“ મધુસૂદન દાતુ પધર્માં જે સ્થાન છે તેજ સ્થાન મધર્માં નવી લેખનશૈલીના પ્રવર્તકે અને નવા જાતના પ્રકલ્પકે બકિમચંદ્રનું છે. દ્રપનાર્માં, ઉત્તમવળ વસ્તુતર્માં, વિચારશક્તિમાં અને વર્ણનવાતુર્માં મધુસૂદન દત અને બકિમચંદ્ર ચટ્ટર્જી આ સદીના જીવન લેખકો કરતાં કેટલાય કિચ્છાર પ્રેરિના છે કવિ મધુસૂદનદતની કવિ નાઓ વધારે હુબી અને ખેડ છે તો નવલકથાલેખક બકિમની કવિતાઓ વધારે જૂદી, વધારે મનોરંજક અને આપણા કામના જાગૃત વધારે અખર કરે તેવી છે ”

‘ પ્રદીપ ’ માસિકના પહેલા અંકમાં સ્વર્ગસ્થ ચંદનાથ વસુજી લખ્યું હતું કે-
 “ પણ ત્યાંથી મેં બકિમબાણુને જોયા ન હતા જોવા વિના જ્યાં જોઈએ મામાન્ધ રીતે જે પ્રમાણે કરે છે તે પ્રમાણે હું પણ મનોમન તેમના સ્વરૂપ અને મૂલિની કવિતા કરતો હતો. બકિમ બાણુને જેમણે જોયા હતા તેઓમાંથી મેંજ કોઈ મને કહેતા કે-“ બકિમના મહેરામણી શુદ્ધ વસ્ત્રો છે ” પણ જ્યારે મેં તેમને જોયા તો તે પેલી કલ્પિત મૂર્તિ ચરમાધને કેવળ જાણે ક્યાંય મલાઈ ગઈ ’ બાણુથી ૨૨-૨૩ વર્ષ ઉપર એક વખત કનકતાચા અમિટ લલિતા પુસ્તકોના કવિજ વિશ્વનિધન (કોલકમેલ) નામક ચારિત્ર ઉત્સવમાં હું ગયો હતો કૃષ્ણચંદ્ર મેનરજી, રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર, પારીચરણ, પારીચંદ્ર, રામચંદ્ર, હનરચંદ્ર, બકિમચંદ્ર વગેરેની થો ” હું પણ એક કોલેજનો ગ્રેજ્યુએટ છું હું પણ તેમના જોવા પુ.” એવી આત્મ-જ્ઞાનાના જાવથી હું ત્યાં ગયો હતો અને વિધાત છે કે મારી માથે એવાજ અભિમાન-પૂર્વકે બાણુ ખરા માણસો ત્યાં જતા હતા પરંપર સદાચાર પેદા કરવાનો અને બહુજાવનો પ્રચાર કરવાનો ઉદ્દેશ તો બહુ શાણજ માણસોનો હતો હું તે સમયના કવિજ વિશ્વનિધન ઉત્સવને સદાચક મગી હતો અને રાત્ર મૌરીએહન ઠાકુર મગી હતા મગી મહાકવિના મોહાભાઈના મરહત-કુંજ નામના પ્રસિદ્ધ વાજમા ઉત્સવસ્થાન હતું. હું મહેમાનોનું સ્વાગત કરતો હતો તેજામાં એક વિખળી જેવા માણસે સમામાં પ્રવેશ કર્યો હું બીજાઓનું જેવી રીતે સ્વાગત કરતો હતો તેજ પ્રમાણે તેમનું પણ સ્વાગત કર્યું પણ તેજ વખતે કંઈક ગમચડા લાગેદ એક મિત્રને મેં પૂછ્યું કે જે કેવળ છે ? જવાબ મળ્યો-બકિમચંદ્ર મહોપાધ્યાય. હું તર તજ તેમના તરફ દોડતો દોડતો ગયો અને કહ્યું-હું બાણુનો ન હતો કે આપ બકિમચંદ્ર મહોપાધ્યાય છે. એકવાર પુનઃ હું આપ સાથે દસ્તાવેજન કરી શકું ? મુંદર દાસ્ય કરતાં કરતાં બકિમ બાણુએ હાથ લાગો કર્યો જોકે લો હાથ મરખ હતો. તે મરખો હનુમુખી જાણે મારા હાથમાં રહી હોય એમ મને લાગે છે.”

જનપ્રસિદ્ધ શ્રીકૃષ્ણ ચંદનાથ ઠાકુરે ‘ સાધના ’ પત્રમાં લખ્યું હતું કે-“ એક દિવસે મારા મગ પૂજામાં મીઠુત સોસીદ મોહન ઠાકુર મહોપાધ્યાય નિમંત્રણથી તેમના મરહત-કુંજ નામના કવિજ વિશ્વનિધન નામનું એક મહેલન મધુ હતું.

હેતુ દિવસની વાત ॥ તે જરાજર માઠ નથી હું તે વખતે બાળકજ હતો તે દિવસે ત્યાં મારે અંગેક ચણસી ભેંકા સારે સમયજ થયો હતો તે પશિત મહાનરી નચો એક સીધા કચા કરીર-ચ ચેર, કૌતુકથી પ્રકુલ્ય મુનગાળા, ચપલ પદે-રેણ અને જાને હાથ મજાજમાં ધાલેલા ઝોંક પુરુષ કિલ્લા હતા. દેખતાજ ખેને તેઓ બધાથી જૂદા પડતા આકર્ષનિવરૂ જેવા લાગતા. બીજા બધા સામાન્ય માણસો લાગતા હતા, ત્યારે તેઓ એકલાજ એક માણસ જેવા લાગતા હતા. તે દિવસે બીજા કોઈને ઓળખવાનું અને કૌતુકજ ન થયું; પણ તેમને ભેંકાને તો હું મારો સાથી અને બીજો એક બાળક જડુ આતુર થયા મનર કંઈકાં માલમ પડ્યું કે તેઓજ અને જેના દર્શનથી ઘણા દિવસથી ઈચ્છા કરતા હતા તે હોચિશ્રુત બકિમવદ્દ ચણસી છે "

બકિમ બાણની લખવાની રીત જરા વિચિત્ર હતી તેઓ પાત્ર પૂરાની યોગ્યતા વર્તાતું બોણુ તેમજ કાળિ લખવા એમતા દરેક પ્રકરણને મોટા મેદી વાંતો સવારે નક્કી કરી મેતા, ભેંકો-ચા કચા જાગરોને સમાવેશ થકો-ચા કચા આં પુરુષ પ્રયો આવશે વગેરે. પણ તે નક્કી કરેલો નિયમ વારવાર ફરેલો પડેલો એટલે મુશ્કેલી કે એક એ પ્રકરણ કાઢી નાખવામાં આવતા, તો બે એક પ્રકરણ ફેરવડાવેને નવું રૂપ પણ વારણ કરતાં બીજો કોઈ પણ અંગેકાર કલ્પ આપી કાપડપ અને અટકુ પરિવર્તન નહિ કરેલો હોય-આવી રીતે સપૂર્ણ લેખમાં આખાનાં આખાં પ્રકરણ કિલ્લાની દેવો નહિ હોય ચચીકાણાસુ આ સમયમાં હમે છે કે-એ દેશવાચ ખાસ સવારોની દસ્તકિમિત પ્રતો જાણ છે મારા સમય બાણુ લખેકાર મુખ્ય પ્રમાણ કરી એક લીલી પણ ફેરવતા ન હતા, રંગેક પણ લખેલું બોણુ નહોતા કરતા પણ વધારતા હતા, હેમચક્ર બેનરૂક મદુજ કચાથી લખતા હતા અને છેવટે થોડો પલ્લો ફેરફાર કરતા હતા, અને માત્ર ગાંડમચક્ર સારી પેઠે ફેરફાર કરતા હતા. લખતી વખતે પણ તેઓ ફેરફાર કરતા, બીજો દિવસે પણ કરતા, અને ૭ મહીના, વર્ષ તથા બે વર્ષ પછી પણ કરતા હતા લખાણુથી લેખ તેમની રેખિ અનુસાર નહોતો બની રહેતો ત્યામુધી તેમને સતોષ નહોતો લગતો; અને ત્યાંમુધી તેઓ યોગ્ય ફેરફાર કુર્યેજ થતા એકાદ જાગત અથવા તો જાગને ખાતર આટલો વખત માગતાં મેં બીજા કોઈને નથી બોલા "

'ત્યામુધી તેઓ સરખાવી માત્ર કરતા હતા ત્યાંમુધી તો તેઓ અમુક સમયેજ લખતા હતા; પરંતુ સરકારી નોકરીમાંથી ચે-ચન લીધા પછી તો બકિમબાણુ બધો વખત થોડુ વધુ લખ્યા કરતા અને બાળીને લખવાની દેવ ધીમે ધીમે વેચણું હોડી દીધી હતી સવારે, જાગેરે, રીંજે પહોરે, સાંજે-આરે પણ વખત અવશે, ત્યારે કંઈ ને કંઈ તેઓ લખતા થોડો પણ વખત નામો જવા દેતા નહિ "

“સાંમતી વખત તેઓ કોઈવાર પરમાત્માની તૈવારીવાળા વાળની પેઠે બંભીર લો કોઈવાર બાળના જેવા ચંચળ દેખાતા હતા. કોઈવાર તેઓ એકાદજ લીટી લખીને તેને છેકી નાખતા; વળી કંઈ વિચાર કરતા અને પાછા લખવાનો પ્રયત્ન કરતા; અને પાછા કસમ આવી મૂકીને કિંમત મૂકી જતા હતા. કિંમતે કોઈવાર આમ તેમ ફરતા તો કોઈવાર ખારી પાસે કિંમત રહીને આવેનાં મકાનો ભેટા; અને કોઈવાર કોઈ પુસ્તક માં ચીજ ઉપર કિંમત લખતા હતા. તે વખતે તેઓ બાલકાગ્રહિત ચર્ચા બંધને આંતર જગતમાં જ તહીન થઈ જતા હોય એવું મને નથી લાગ્યું. લખતી વખતે અમારામાંથી કોઈ બાળક તેમની પાસે જતું તો તેઓ કહી નાખ્યા થતા નહિ. તે એટલે સુધી કે વાતચીત પણ કરતા હતા. કલ્યા દિવસ એવા પણ જતા કે પ્રયત્ન કરવા છતાં તેઓ એક લીટી પણ લખી શકતા નહિ; અને જુને લખતા તો તેને છેકી નાખતા. વળી બીજા હાથ પર એવા દિવસે પણ જતા કે ત્યારે તેમની કસમ પૂરવાળી તહીની પેઠે કંઈપણ ચાલ્યા કરતી; અને તેઓ બાલકાગ્રહિત ચર્ચા બંધને પોતાના લેખન કાર્યમાં તન્મય જતી જતા હતા.”

સાનહીબાંચાવાળા મહાનર્મ બકિમચંદ્રને એક દિવસ તેમના જમાઈ સ્વર્ગસ્થ કુમ્ભુચન મુકરજીએ પૂછ્યું કે “આપ આપની કૃતિઓમાંથી કયા પુસ્તકને શ્રેષ્ઠ માનો છો ?” બકિમે કહ્યું—“પરેલા તમેજ કહો.” કુમ્ભુચન બાળુએ હસીને કહ્યું—“હું મુખથી નહિ કહું—લખી શકુ છું. હું માન એટલું જ બાળુવા કુમ્ભુ” હું કે મારા મત સાથે આપનો મત મળે છે કે નહિ.” ત્યાર બાદ બરા વિચાર કરીને બકિમચંદ્રે કહ્યું—“કમલાકૃતિનું સ્તર.” કુમ્ભુચન બાળુએ પણ કામળા દેવરીને બતાવ્યું. તેમાં પણ લખ્યું હતું કે—કમલાકૃતિનું સ્તર.

બકિમના મૃત્યુ પહેલાં એ ચાર વર્ષ ઉપર એક દિવસ તેમની મોટી કન્યા સરત કુમારી દેવીએ તેમને કહ્યું હતું—“પિતાજી ! તમારા “વડે માતરમ” ગીતને સોફા બેઠું પસંદ નથી કરતા. બકિમે પૂછ્યું—“હું તું પણ પસંદ નથી કરતી ?” કન્યાએ કહ્યું—“હા, એ તો મને પણ બહુ પસંદ નથી. એ મહાપુરુષે ચમીર વાણીથી કહ્યું—“એક દિવસ—વીસ ત્રીસ વર્ષ પછી—એક દિવસ એવો આવશે કે એજ ગીત આખા બંગાળને નવીન બાવમાં તરબોળ કરી દેશે—બંગાળીઓની અંધિા ખેલી નાખશે.” આ અભિપ્રાયથી કેટલી સત્તી પડી છે, તે આજો દેશ બધે છે. હવે તો બંગાળમાંજ નહિ પણ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં આ ગીતનું સર ચાલુ રહ્યા છે.

બકિમબાળુ હેલા દિવસોમાં બ્યારે સાનહી બાંચાવાળા ધરમાં રહેતા હતા ત્યારે દર રવિવારે ત્રીમેતા સાહિત્યસેવિકા તેમને ત્યાં આવતા હતા—ચંદનાય બાલુ, હેમચંદ્ર બેનરજી, રામકૃષ્ણ મુકરજી, ચેન્નિ-દનાય ધોપ, અશ્વમયંદ સરકાર, કુમ્ભુગિદારી સેન, મુરલીધર સેન, નીલકંઠે મજમુદાર, શમોદર મુકરજી. કોઈ કોઈવાર તારાપ્રસાદ

ચર્ચા, પંડિતશ્રી બેનરજી પ્રવીણસાગર વીધ શૈલિદાસ દાસ વગેરે મહાત્મીયો પશુ
આવતા હતા એ બધા ઉચ્ચ કેમીના લેખક ગણાતા હતા.

એક દિવસ એક માણસે ગદ્યાત્મક સપ્તરશ્મિ નિવસાગર સમક્ષ બકિમબાણુની
બહુ નિદા કરી વિદ્યાસાગર સ્વાગતવિદ્ મદ દાસપુર્વક આખર સુધી બધી વાત
સાંભળી રહ્યા સાંભળી રહ્યા જમી તેમણે કહ્યું- 'તમારી વાતો સાંભળીને બકિમબદ્ત ઉપર
મને બમણી શ્રદ્ધા બેસી છે ને માણસ આખો દિવસ સરકારના કામમાં મગ્ન
રહેવાની સાથે જાતવિવસ ખરાબ કામોમાં પણ મેળાવેલા રહે તે માણસ પ્રત્યે
અપમાનો વખત ક્યાંથી ધારી શકે ? બકિમ બાણુની એવીએવી તો માણ
ક્યાંકરુ એક ખાનું બરાબ મળુ છે નિદા કરનાર તો નીચું જ થાઓ તો !

એક દિવસ સ્વર્ગસ્થ સર મુરદાસ બેનરજી બકિમબદ્તને મળ્યા બધા હતા-બાળે
વચ્ચે તે વખતે બાણુ બાણુની તે સમયની સ્થિતિ સંબંધી થોડા વાદવિવાદ થયો
હતો મુરદાસ બાણુએ તે વખતે કહ્યું હતું 'બાણુ બાણુને આટલી સરખા બનાવી
દેવાથી કામ નહિ આમે તેના મનોમર્ષનું પણ રક્ષણ નવરખ કરું એકમે' બકિમ
મદ આનો કંઈ પણ જવાબ નહિ આપતાં ફક્ત ચોડું હસ્યા ત્યારબાદ બાળે બાણુ
બાણુના બેસીને દરવાજા કમરવાની સાડા હતી-આસપાસ અનેક દુકાનો હતી બકિમ
મદ તે બતાવીને કહ્યું- બાળે જાએ દુકાનોની હાલ છે 'મુરદાસ બાણુ જ્યાં
આશ્ચર્યચકિત થઈને બકિમબાણુના મુખ વરસે એવા કામ્યા બોલે તો બકિમબાણુના
દેહવર હાત્થરેખા હતી એટલે મુરદાસ બાણુ સમજાવ્યા કે બાણુની કામ્યામાં
માનોમર્ષનું રક્ષણ કરવાના ઉપાયોએ આ પ્રાર્થિક ઉપર છે

બકિમબદ્તના એક પિતરાઈ બાઈ હતા તેમનું નામ રાખાલમદ હતું તેમણે
છત્રદાસના વિવાહ કર્યો હતો ત્યાં તેમને એક સંબંધી હતો તેનું નામ દારાલાલ
મકેવર્તી હતું તેમને આસપાસ કાંટાપાકા આપતા જતા હતા બકિમબાણુ સાથે
પણ તેમને આદર પવિત્ર હતો બકિમબાણુ બાણે દુગલીયાં કેપુડી મેટરડેડ હતા
બાળે નિત્ય દોડીમાં બેસીને ઘેરથી દુગલી જતા હતા, તે વખતે એક દિવસ દારા-
લાલે પણ બકિમની સાથે દુગલી જવાની પ્રસ્તાવ કર્યો બકિમે સદર્પ કહ્યું- 'જદ
સાઈ બાળે જણુ દોડીમાં બેધ રસ્તામાં દારાલાલ એક મુઠકાંબારી વિગત કહેવા
સામ્યા મુઠકાંબારી દોડી બધી વિગત મળ્યા બાદ દારાલાલે કહ્યું:-' બકિમ
બાણુ માત્ર એક નિત્ય આ મુઠકાંબારી મળાવ્યો છે આખી કચેરીમાં તે મુઠકાંબારી
આખાઈને સિદ્ધ મર્મો વિગત ન બોલ્યો '

બકિમબાણુ બાણે અનેક આમક સંબંધીને વધી ઉપાદા લાનકન્ય જેવા થક
બાળે તેમને પોતાની કામ્યા- 'લોડી બીણવી છે' પાસેજ રેલી હતી તેમાં બાણુને
દોડી બીણવી દોડી બકિમે બાણુને કહ્યું- 'આ માણસને લોડીમાંથી ઉતારી કાઢો'

હાજરમાં તરતજ હોડીમાંથી ફટી પડ્યા, અને પછે કાલકપાડમાં દેખાજ ન દીધી ।

ચ ચુકમાં પ્રતિવર્ષ એક મહીનાના અવમાં બહુ ધાતુધૂમથી એક મેળો કરાય છે આજથી આવીસ વર્ષ પહેલા બકિમબાલુ દુચતોમાં ડેપુટી મેજસ્ટ્રેટ હતા તે વર્ષે એ મેળામાં બહુ બીડ ચર્ચ હતી ચચુકની સામે પારથી બહુ લોકો મેળા આવ્યા હતા એક દિવસ ત્રીજે પહેરે બકિમચંદ્રે બેસુ કે એક નાનીશી હોડીમાં બહુ લોકો ચડી બેસા છે, અને તેમાં દરે તરફ ભેટવીરે જમ્યા તકિ હતી માછી મેળા ખીત્ત હતાએને મદદએ જાય છે ।

બકિમે માછીને મના કરી કાપડની બીડ જતાવી પણ તેણે કંઈ સાલખુ નહિ તેની મરજમાં આવે તેટલાં માણસો ભરીને તેણે હોડી હમરી થોડે દૂર જતાજ હોડી ઉપી વળી ચર્ચ હોડી બહુ ઉચ પાણીમાં ચર્ચ નહોતી એટલે ડાઘ મધુ નહિ બકિમે તેજ ધડીએ માછીને પેલિસને સોંપી દીધી પેલિમે તેજ ઉપર ચુકદેખે મસાળે માછીતુ નમ ગોવિંદ હતુ, થોડો તેજ ચોમેા કહેતા હતા તેજ પર કાલકપાડની પાસે ચાનકપાડ (માછીચાડ) માં હતુ તેને જી અને એ છોકરીએ હતી મેજસ્ટ્રેટ તેને કુનેચર દંગરીને ત્રણ મહીનાની સજા કરી તે અસાધીમાના લાગ્યમાં બેસમાંથી બહાર આવવાતુ ન હતુ ત્યાજ તેજુ ચત્તુ ચતુ ખુલુના સમાચાર સાલખીને બકિમ સ્તાજ્ય થક મયા આ વતનાથી બકિમના મનપર રી બસર જાત હતો, તે લો પ્રથુ બહો, ખરતુ એ પછીમાં બ્વાસુથી તે માછીની જી જીવતી રહી ત્યાસુથી બકિમબાલુ તેને માલિક મદદ આપતા રહ્યા

“ બગ નકીમી ” નામતુ એક પુસ્તક વખનાર બાલુ અનુકુળચંદ્ર ચુકરજીતુ એક સાપ્તાહિક પત્ર હતુ તેજુ નામ ‘ પ્રકૃતિ ’ હતુ અનુકુળ બાલુજ તેના સંસ્કૃત અને સપાદક હતા સ્વર્મસ્ય કવિ ગોવિંદચંદ દાસે આ પત્રમાં એક કવિતા લખી હતી તે કવિતા લાવલના રાજા અને સ્વં મંત્રીપ્રસન્ન લેખપર કટાક્ષના રૂપમાં લખેલી હતી કવિતા વાચતાજ કહી બાલુ સળગી ઊઠ્યા તેમણે લઢાના મેજસ્ટ્રેટની આદાસતમાં દાવો નેલાઓ રમાનિક વડીલ ખુખ્તાર જયા કાપી બાલુના પડ્યામાં લખ્યા ખર્ચ કદાચ રાજા સાહેબતુ હતો દરિદ્ર સાહિત્યમેવક અલકુત બાલુ ઉપર ભારે દુખ આવી પાડુ તેમણે કરી જમને ડેપુટી મેજસ્ટ્રેટ બાલુ કામચકર સેનનો આચરો લીધે સેનબાલુએ રાજનામાં મટ્ટે બહુ મચલ ઓપી પણ લેમલુ કહા વખતુ નહિ

અતે અનુકુલ બાલુ બકિમચંદ્રને યાચે નયા બને વચ્ચે પહેરેથી કંઈ એળ બાલુ ન હતુ વળી પ્રતિયમતુ કંઈ કામ પણ ન હતુ સાહિત્યમેવક કે સાહિત્યચર્ચામાં અનંદ સેનાર કેમક પણ હોવ, તો તે બકિમને મન પોતાનો સમયથી હતો, અનુકુલ બાલુના દુખની રહસ્યી સાબળાને બકિમ બાલુતુ હલ્ય પીચળી મધુ તેમણે તેજ વખતે ઠાલીપ્રસન્ન બાલુને લખ્યું “ સાહિત્યસેવાને લીધે અનુકુલચંદ્રપર વિવરિતિ આવી

હે. તેમના વિરુદ્ધનો મુકદ્દમો છાત્રી લેતા તો ચારા ઉપર તખ્તો આભાર થો ”

હાથી બાળુ બહિમ બાળુનો બોલ પાછો ન વાળી રાખ્યો. તેમણે તસ્તખ મુક દીધો. પાછો બેઠી સીધી અત્યુક્ત બાળુએ પોતાના પત્નમાં ચારી માગી લીધી.

બહિમ બાળુ ખેવાની રીકરી બીજાની રાતરકુચારીને બધું ચાહતા હતા. એટલો સ્નેહ દાદય તેમને દુનિયામાં બીજા માર્ગ ઉપર નહિ હોય. ઉપદરશુએ એ વિશેની ચોટી વિગત નીચે આપવામાં આવે છે:-

બહિમ બાળુને એ સ્નેહમાં હતા, પણ તેમના ચાગી પીરમીને તાવતા ન હતા. આ કામ પોતાની હાથથી ચાલકુચારી કરતો હતો તેને પિતાની સેવ કરવામાં આનંદ આનંદો હતો અને પિતાને પણ તે સેવા અહણ કરવામાં આનંદ થતો. એક દિવસ રાત્રે કન્યાએ પિતાનું બાથું પીરમીને બૂમ પડી કે “પિતાશુ! ચાગી પીરમી છે, જમવા ચાલો.” પિતાએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો. તેમણે તે વખતે બોલામાં આપ્યો. બૂમ કરીને ખુરશીપર બેપ હતા અને કન્યા ઓસરીમાં ઉભી હતી. પિતાનો જવાબ ન મળતા કન્યાએ ફરી બૂમ મારી.—“પિતાશુ ચાલો” પિતા કાંતજ રહ્યો. અતે બહિમની બાબીએ પાસે જઈને કહ્યું —“ઉઘી મવા કે શું ?” બહિમે કોમળ સ્વરે કહ્યું—“જરા રૂપ રહે-રહેત બૂમ પડે છે, મને ચાંબળવા દો.” એક નવલ-કથા લખીને જે જાવ ન સમજાવી રાખ્યો તે જાવ બહિમે આ પ્રમાણે બે ચાર કપ્પોમાં પ્રસદ કરી દીધી.

બહિમ્યદ્વય પાછળા છાવનમાં એક દિવસ તેમનો મર્ગ અંતરનો થિત રહ્યો. કથાના પાઠકમગાવાણે પૈર આપ્યો હતો. મુલાકાત જણા વખતે યક હતી મિત્રે આવતાજ “શુક મેર્નિંગ” (સલામ) કરી અને મેકેન્ડ (હસ્તકુંનન) કરવાના પ્રયત્નથી હાથ લખાવ્યો. બહિમ્યદે તેના હાથને પોતાના હાથમાં ન લેતા કહ્યું “ભાઈ! એ કમય હવે જતો રહ્યો છે થિત મદાચે કહ્યું—“જા, વખત બદલાયો હોય એમ લાગે છે.” બહિમ્યદે હસીને કહ્યું —“તમે મદાચ છે, હું બાદાણ છું તમે પ્રણામ કરો, હું આવીવાંદ આપુ એવેજ નિયમ છે. તોડેડી થી બહાર છે.”

બહિમ્યદ ને રીતે ઉપદેશ આપતા હતા તેમાં પણ એક વિશેષતા હતી. માર્ગ વચમાં કોઈ ચાણસ બહારના કોઈ ચાણસ પાસેથી મન નહોતા લેતા. બહિમ્યદના કુંબી પુરાણી પરિપાટી છે કે પોતાનીજ વચના કોઈ વૃદ્ધ અને ચોગ્ય પુરુષ પાસેથી મન મેળવવો. આ પ્રકારે અનુસાર બહિમ્યદ વચના કોઈ પુરુષે બહિમ પાસેથી મન લીધો હતો. બહિમે મન આપી નવદક્ષિત સિખને કેવળ એજ ઉપદેશ આપ્યો હતો કે “હમેશાં એટલું રાદ રાખજે કે હું જાહણુ છું.” ઉપદેશ દુરો દોવા છતાં કેવો મહાન છે! તેટલા યોગ્ય કુંબોર્માં કેવો ચહાન ઉપદેશ!

બહિમ્યદ નજારે બહેરાશાસનમાં હતા, ત્યારે કોઈ જર્મચાનવચન થ પાદક મહા

અવ પૈસા લેવા માટે કલકત્તાથી બહિમ બાણુ પાંચે ગયા. પૈસા જાને માટે જોઈતા હતા તેની ખબર નથી. સપાદક મહાશય પહેલા જાતે પ્રવૃત્ત કરતા રૂળીશુર ન થયા એટલે તેમણે બહિમને પકડવા બહિમે રાણી સુવર્ણચણીને આમદ કર્યો. રાણીએ તેમ ધડીએ રૂ. ૪૦૦) આપ્યા ત્યારબાદ બહિમચંદ્રના સનમાં રાંકા થત કે આ પૈસા થોડા રસતે વધવાયા નથી. પોતાના પ્રવૃત્તનીજ એ રકમ અપાવકી હોવાથી તેઓ બહુ હોશ પામ્યા તેમણે તે રકમ કાઢીને પાછી બરી નવા આમદ કર્યો. સંપાદકશ પચાવેલી રકમ પાછી આપવા કબુલ ન થયા એટલે બંને વચ્ચે સખ્ત ચાતમ્બીત રાંકે થઈ અને અંતે બંનેને સબધ છૂટી ગયો.

હ પાંચઝાએ બંનેને વાળવાનો પ્રવૃત્ત કર્યો. તેમના દ્વાયમા ને વર્તમાનપર હટુ તેના કોલમોમાં બહિમચિત્તદ જ્વેરદાર લાપાચાં લેખ આવવા માગ્યા. તે વર્તમાનપર ખત બમાળા હટુ. બમાળના ચૌરેશુષ બહિમે કર્તબજાનથી માત્રાભાગમાં અનેક માળો ખાધને જમાવી દીધી અને કંઈ પણ લજાળ ન આપ્યો. માત્ર 'રજની'માં કોળીસાધને સાચીને 'સપાદક-ચરિત્ર' લખ્યું.

બહિમચંદ્રને એકજ હરબના ચાર મિત્રે હતા તેમાં એકજુ તામ હોરનાથ અર્જુનાર્થ હટુ. વચ્ચે બહિમ બાણુ સાથે તેમને બરા બહુ મન થયુ હટુ; પણ ત્યારે હોરનાથ અરવા પડ્યા ત્યારે બંનેને મિત્રોના પુત્ર જોડો ગયો હતો. અને બંને મિત્રો બુળ રૂપા હતા.

બીજા મિત્રજુ તામ રાધામાધવ થયુ હટુ. તેઓ લવાનીપુરના રહેવાસી હતા. તેમના સહયુજો કિપર બહિમ બાણુ એટલા મુખ્ય હતા કે જ્ઞાત્ય બીજા કોઈના કિપર એટલા નહિ હોય. બહિમના છવનને એક જાત રાધા માધવ બાણુ સાથે એવો જોડાપણો છે કે તેના ઉભોજ કરવાથી બહુ લોકોને માનસિક કષ્ટ જોગવયુ પડે. રાધા માધવ બાણુને એક વાર એક રાજગહાદુર સાથે જવડો થયો, ત્યારે બહિમે રાધા માધવ બાણુને પદ્મ લોધી તેથી તેમને એક પ્રજાજ સત્તુ કિત્તન થયો હતો. તે સત્તુએ છવનપર્ષત બહિમ બાણુને હોરાન કર્પી હતા, પણ રાધામાધવનો છટકો થયો હતો તેઓ પણ અકાળેજ બહિમ બાણુને રજા મૂકીને સ્વર્ગવાસી થયા. તેમને શોક બહિમ છવનપર્ષત બહુથ નહિ.

ત્રીજા મિત્ર બાણુ દીનબાણુ મિત્ર અને ચોથા મિત્ર બાણુ બરદીચનાથ રાવ હતા. બંને બહિમચંદ્ર કરતા વધારા મોટા હતા અને નિષ્કપટી હતા. એવા મિત્રો આગકાંસ બહુ જોણ જોવામાં આવે છે. આપણે સ્વર્થી અને અભિમનથી ભરેલા છીએ. નિરુપાઈ ચૈત્રીમાં તેુ અને કેટલું મુખ છે તે આપણે બહુચાર જાણતા નથી. બહિમચંદ્ર તે બહુચાર હતા અને તેથી તેઓ જોને ચાહતા હતા તેની ખબર કંઈ પણ કરવાયુ બાકી નહોતા રાખતા.

બહિમચદ્રણે વિકાસવાસને બહુ શોખ હતો. કનકલાના સુવિખ્યાત ક્યોતિતી સ્વર્ગમાં શ્રેયભેદન બાણુ પાસેથી તેઓ શ્રેયસ્વિ રિતસમ્પન્ન ક્યોતિપરમ્મલ શીખ્યા હતા. અરણીનું નજીબ શીખવા માટે મોઢવી ખાસેથી અરણી પણ શીખ્યા હતા. સમીતમાં પણ તેઓ પાછળ નહતા. માતાપિતાના એક દેશમિત્ર મનેયો, હુતો હતો તેનું નામ ચકુલદ વાનસ્પ દત્ત. બહિમ બાણુ તેને માસિક ૭૦ રૂપિયા આપતા હતા. ગાયનવિદ્યા તેઓ એક વાદ્ય જાણેથી શીખ્યા હતા. બહિમનું મધુ સારું નહોતું પણ તેમને તામ વગેરેનું જ્ઞાન બહુ સારું હતું. કાન્તોત્તિપરમ વગાડવામાં તેઓ સિદ્ધ હતા હતા. એક રિતસ તેઓ નાટકકામમાં મુક્તિની (નાટકના આગમ) રૂપવાદી બહિમ બાણુની નવચાલોને અસિત્ત જોવા નક્કી હતા. તેમાં વગાડતા એક ગાયનનો તાલમુર તેમને પસંદ નહિ પડ્યો. તેઓ આપત અસતો. જામીને નાટકકામમાંથી મારવા મારા હતા, અને ખરી બીજો દિવસ પેલાના જાણેક શીદિએનું સુકરને આ ગાયનનો તાલ-સર વગેરે શીખવું હતું.

બહિમબાણુ મિત્રિભાસાએ પક્ષ અમાપારણુ શોખલાવાળા હતા. અગ્રી પુરમાં નોકરી કરતાં વેડા રિતસ યુધી મેડિકલ મેનેજર એમેસી (હરી શાસ્ત્ર) પણ શીખ્યા હતા. બહિમ જેવા વીરુષ સુદિવાળા બાણુસ માટે યોગ્ય વખતમાં શરીરશાસ્ત્ર શીખી તેનું એ કંઈ અપાર નહતું તેઓ શરીરશાસ્ત્રમાં નિખ્યાત થયા ખરી ધેર એમ એમ, જીમની સહાયના સિવાય બીજા મિત્રિભાસાએ જાણેને અભ્યાસ કરવા સામ્ય, અને પૂરેપૂરી શીખ્યા પછીજ બાણુસ તેમને અપારે ઠોઠાં નરો વિવધ શીખવાની હચ્છા મળી હતી. આને તેઓ તે વિવધ મધુર્ણ શીખ્યા તેવા છાંદે અખીય થઈ જતા હતા અને અખીય તે વિવધ સારી રીતે શીખ્યા તેના નહિ અખીય તેમને ઠોઠાં વળતી નહિ. મિત્રિભાસાએ શીખ્યા પછી તેમણે વૈદ્યાશાસ્ત્ર વગળા મથો મચાવ્યા હતા.

બહિમચદ્રણે સહજ અને હાલ હતા તે જાણવા માટે અને એક પાના નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. કલમવાળા પાસે મારીશ વાખતું એક માત્ર હતું ત્યારે એમ મુદ્દાનો છેકો લક્ષણ માટે સમુદાય પરદેશ મથો હતો. પાછો અગ્રી પછી તેને મમાને નાતવદ્ય મુદ્દાનો કસાર હતો છે એમ તેમણે જાણ્યું તે વખતે બાણુ સ્વામચરણ અને બાણુ મહાચરણ સમજાના તેના હતા. તે જણા હોઠાએ બાણુ સ્વામચરણનો અગ્રી દીધો સ્વામચરણે અખય નહિ ઠોઠાં કહ્યું કે- 'મારી પેલાની સમજા પ્રમાણે કામી સામજી હાલ કે અત્યાચાર કરી શકે નથી તમે તમારી નાતવાળા પાસે જાઓ, અને જો તેઓ વચને નાતમાં લે તો મને કંઈ અકાચ નથી.'

અને તે જણા માથે સમુદાયનું પ્રતિબિંબ પણ હતું, પણ નાત કે

સમાજે તેને દાખલ કર્યો નહિ. છેવટે તે નિકપાવ મંજૂર બકિમને રસરૂ આપ્યો. બકિમને તેના હિપર દયા આવી. તેમણે સ્વિચાર કરીને એક હિપાવ કાઢ્યો. તે ભક્ષા આશુસને કહ્યું “ તમે કોઈ રવિવારે મને આમંત્રણ આપો, હું તમારે ત્યાં આવીને મોજાન કરી બઈશ. તે ભક્ષા માણસે તે પ્રમાણે કહ્યું અને બકિમ બાજુ રવિવારે તેમને ઘેર ગયા. કંઠકપાણના કોઈ પણ માણસને આ વાતની ખબર ન પડી. તે ભક્ષા આશુસને ઘેર મોજાન કરી આવીને તેઓ પોતાના શામને મળ્યા. બકિમે પ્રથમ આદી અવળી બે એક જાતો કરીને પછી હસતાં હસતાં કહ્યું—“ મોટાભાઈ ! હું એક કામ કરી આવ્યો છું.”

સ્થામચરણે પૂછ્યું “ શું કરી આવ્યો છે ? ”

બકિમે ખૂબ હસતાં હસતાં કહ્યું “ રાવ-કુદુંગમાં મોજાન કરી આવ્યો છું.”

સ્થામચરણે સ્તબ્ધ થઈ મના રાવ મદાસપ પાંદડા પાછળ હિમા દત્તા. અવસર જોઈને તેઓ પણ આવ્યા. એટલે સ્થામચરણે બાળુ બીલું શું કહે ! તરતજ તે ભક્ષા આશુસને સમાજમાં લેવામાં આવ્યો. તે ભદ્ર પુરુષ જીવનપર્યંત બકિમબાણુનો ફાલ રહેલ.

બકિમબાણુની પ્રતિક્ષા વિષે તેમના એક ચરિત્રમાં લખ્યું છે કે—

“બકિમબાણુની સ્થામચરણ વાતનીત સંલગ્નને કોઈ પણ તેમની પ્રતિક્ષાને બાધી થઈ ન હતું; પણ જ્યારે તેઓ કોઈ વિષયની ચર્ચામાં હિતરતા ત્યારે તેમનું દેખા બદલાઈ જતું. તેમની ચળકતી આંખો વધુ મજાગરા લાગતી, અને વખતો વખત હાથપગ વગેરે અંગ પણ ચોડાં ચોડાં હાલતાં હતાં. પ્રતિક્ષાની કોઈ યોરજ છતાં તેમના મુખ-મંદળ હિપર પ્રગટી હોતી. તે વખતે આંખોની અંગણતા, વાક્યોદાર અર્થબદ્ધ ભાવ, તેમજ મનની અસ્થિરતા કોણ બાણે દેખાત નહોતી. જ્યારે પાંચ વર્ષનો કોઈ છોકરો એકએક પ્રોંદ બની જઈને રંગબ્રુમિ હિપર આવ્યો હોત તે! એમ લાગતું હતું.”

બકિમચંદ્ર બહુ કોપી હતા. તેઓ કોપના અવેશમાં આવતા ત્યારે મૂંઝ હિંતા, પણ કોઈને મારતા કરતા નહિ. બકિમબાણુથી ધરનાં નાનાં મોટાં બધાંય હરતા હતા. પરંતુ તેમનો કોપ બહુ વાર રહેતો નહિ. પરીવારમાં તેમનો કોપ ચાલ થઈ જતો; પણ કોપની સરખાત બહુ આકરી થતી. તે વખતે તેઓ આત્મસંયમ અને શિલ્પ બધુંય બૂલી જતા હતા.

બકિમે કલકત્તામાં એક વર ખરીદીને જીવનની આખરનાં કેટલાંક વર્ષ તેમાં જ ગાળ્યાં હતાં. સન ૧૮૮૭ થી તે ધરમાં તેઓ રહેવા આવ્યા હતા. તે ઘર પાટલ-ગાંધીનાં મેડિકલ કોલેજની સામે છે. હાલ બકિમ-અભિમન્યા નામથી તે પ્રસિદ્ધ છે. વાલ્મીકીય લોર્ડ કર્ઝનના અમલમાં સરકાર તરફથી ત્યાં એક ખચર કેતકવીને ચોડવામાં આવ્યો છે, તેમાં લખ્યું છે કે—“ આ જગ્યામાં નવલકથાકાર બકિમચંદ્ર જોતા હતા. જન્મ ઇ. સ. ૧૮૩૬; મૃત્યુ ઇ. સ. ૧૮૯૪.”

હાથપૂર્વક ચાહે છે, તે કદિ પુનર્જન્ન કરશે નહિ. ને નાતોમાં વિધવા-વિવાહનો ચાંસ છે તેમાં પણ પવિત્ર સ્વભાવવાળી, સ્નેહાળુ અને સાચી વિધવાએ પુનર્જન્ન કરતી નથી; પણ જો કોઈ વિધવા-ગમે તો તે હિંદુ દોષ કે ગમે તે જાતની હોય-તોપણ પતિના સ્વર્ગવાસ પછી જો તે પુનર્જન્ન કરવા ઇચ્છે તો તેને જરૂર તેણે અધિકાર છે, જો પુરુષને પત્નીના મરણ પછી વિવાહ કરવાનો અધિકારી ગણી શકાય છે, તો સામ્પ્રવાદ પ્રમાણે સ્ત્રી પણ પતિના મરણ પછી કૃત્રિમ યત્નાં પુનર્જન્નની અધિશરણી છે. મતુલ્યભાગનો અધિકાર છે કે જેમાં બીજાઓનું અનિષ્ટ ન થવું હોય એવું દરેક કાર્ય તે કરી શકે છે. તેથી પત્નીવિયોગી પતિ, અથવા પતિવિયોગિની પત્ની બન્ને ક્રમશઃ યત્નાં પુનર્જન્નનાં અધિકારી છે. આ પ્રમાણે જોતાં વિધવાને પુનઃ વિવાહ કરવાનો જરૂર અધિકાર છે, પણ આ નૈતિક તત્ત્વનો હલુસુધી આ દેશમાં સામાન્ય જનતાએ સ્વીકાર્યો નથી. જે ભૈષ્ઠી અગ્રેષ્ઠ શિવજીને લીધે, અથવા વિદ્યાસાગર મહાસવના વા અલસમાજના કહેવા પ્રમાણે આ નીતિનો સ્વીકાર કરે છે તેઓ પણ તેને વર્તનમાં ઉતારી શકતા નથી. જે મહાશયો સ્વીકાર કરે છે કે વિધવાને વિવાહનો અધિકાર છે, તેમનાજ ધરની વિધવાઓ વિવાહ કરવાને બાતુર દોષ છે છતાં પણ તેઓ એવા વિવાહ કરવાનું સાક્ષ્ય કરતા નથી. એનું કારણ સમાજનો ભય છે. એજ ભયના કારણે આ સામ્પ્રવાદ જનસમાજમાં પ્રવેશ કરી શક્યો નથી. અન્યાય પ્રકારનો સામ્પ્રવાદ જનમમાજમાં દાખલ થઈ શક્યો નથી તેનું કારણ તો એમ સમજાય છે કે પુરુષવર્ગે તે પ્રકારના પ્રચારમાં પોતાનું અનિષ્ટ મનજે છે; પણ આ વાત જરા પણ સમજાતી નથી કે આ પુનર્જન્નનો સામ્પ્રવાદ સમાજમાં કેમ દાખલ થયો નથી ? એ કાંઈ કટકાળ પણ નથી; કોઈનું અનિષ્ટ કરનાર પણ નથી; જલ્દે જોડોને માટે સુખ-સમૃદ્ધિના કારણરૂપ મર્હ શકે તેમ છે. છતાંયે સમાજમાં તેનો સ્વીકાર થવામાં ચિન્હ જણાતું નથી; તેનું કારણ એજ છે કે સમાજમાં લોકાચારની ઉપરવટ થયું એ તદ્દન અશક્યન થઈ પડ્યું છે.”

“ બીજી એક વાત છે. ઘણાં માણસો એમ માને છે કે મિત્ર વૈધવ્યના રિવાજને લીધે હિંદુ-સમતાઓનું પાતિમત્ત એવું દંડ ન ધાયું છે કે તેને માટે બીજી જાતનો વિચાર કરવો પણ શક નથી. અર્થાત્ત જમ્મી હિંદુ સ્ત્રીઓ જાણે છે કે તેના એક પતિની સાથેજ તેનું સંપૂર્ણ સુખ ચાલ્યું જશે, તેથી તે પતિ ઉપર અનન્ય ભક્તિભાવ રાખે છે. આ સંપ્રદાયના લોકોની સમજણ પ્રમાણે એજ કારણથી હિંદુઓનાં ઘરોમાં દાંપત્યસુખ આટલું વધારે છે; તો કલે એ વાતને આપણે સત્યજ માનીએ. પણ જો એમજ છે તો પછી જેની સ્ત્રી મરી ગઈ હોય તે પુરુષને પણ આટલું જ વિધુર રહેવાનું વિધાન શાચો નથી ? તમારા મરણ પછી તમારી સ્ત્રીને માટે

ખીને માર્ગ નથી તેથી તમારી સી તમારા ઉપર વધારે પ્રેમ રાખે છે તે પછી તમારી પણ જોના મરણ પછી નીચી જઈ ન શકે પણ એવે જો ને નિયમ રાખે: દેશ તે તમે પણ કોઈ નરુ અધિક પ્રેમ સમજો એ વાત ખુશીયા છે, અને તેમ છે તે પછી તમારી-સુખોતી-આ પદમાં પણ તે નિયમ કેમ લાગુ નથી પડતો? મારા કેવળ અવગણા જોએને માટે જ એવો નિયમ રાખાઈ છે? તમે ગાંધીના કાંઈ હો તેથી તમારે શરૂ છે તમારામાં બાદના છે તેથી તમે અમાર કોઈ કોઈ હો પણ શા રાખવે કે તે અમાર પ્રેમ છે આ મર્મવિદ્ય માર્ગ છે.

અહિં પણ આ સમાવેશક હતા તેના રહી સારિત્યને જેથી તોય અમરણ સમાવેશના કરતા હતા તેમ પ્રમાણે ઉપરથી સહિ પની સુવિસ્તૃત અને મર્મરૂપી સમાવેશના કરવામાં પણ પાછા જતા ન હતા. સમાવેશના કરતાં તેમણે પોતાના પાસના વિચાર નહોતા કરતા હતા એ સો વર્ષના તે જમાનામાં અહિંમદ જેવો વિદ્વાન સમાવેશક પ્રેમ પેદા થયો નથી તેમણે સમાવેશ પદ હજીને ખાલી જોઈને શીલુન સ્વીકાર્યું છે બહુ ખેદ છે. સાધારણ પદમાં હજી હજી છે -

આથી અહિંમદને સમાવેશક પદથી દૂર થઈ તે દિવસથી આખરમાં તે પ્રેમ તે પદનો અધિકારી પેદા થયો નથી તે સરવરી સહિ સમાવેશની અમાનતાનું મિત્ર ઉપરમાં અહિંમદ કરવાથી શબ્દ રહી સમજ સમી કે અમારો સારિત્ય સમાર પ્રેમ હોય કે જો તેના અમા પછી અમાર પ્રેમ કરવા પોતે પ્રેમ પણ અહિંમદ હામર નથી.

અહિંમદને તોય સમાવેશક તરીકે લેવાનું અધિકાર પનીને પેલી મારો ખાલી પાછી હતી તેનું એક સારિત્ય અધિકાર.

એક નાટક અહિંમદના સમાવેશના મારો પ્રેમને મેળવે અહિંમદ અમારમાં તે નાટકની જગ્યા તોય સમાવેશના કરી જેણે નાટક લખ્યું હતું તે ખાલીપૂરકે માનવો હોય કે તેનું નાટક અત્યંત મુશ્કેલ છે તેથી અહિંમદે કોઈ સમાવેશનાથી તે નાટક થયો. અહિંમદને જાણે કેવા અમારો તે પોતાના એક સમારે કાણે રો. તે સમય એક પ્રાચીન પદ ચાલતું હતું અને તેણે જગ્યા પ્રેમ પ્રેમને મેળવી હતી તેમાં વિશ્વપતના પદ જેવા અમારું મિત્ર પણ અમારો હતો. વસ તમારું સ પાસે રહતા સમારના અહિંમદ હજી મારો વસ તમારો એક મિત્ર હજી તેનું નામ સારિત્યને.

સારિત્યને રાખ્યું હતું તે સારિત્યને એક અમાર દુર્ગતિના સાદ અને રો. પેલા મીતમાં હતો, સાદની નામે અહિંમદનું નામ રાખ્યું અને તે સારિત્ય એક જાના પેદ ની જાતીમાં એવેના લીધા ઉપર અમારના લખ્યું હતું આ રીતે આ સમાવેશક અહિંમદે કર્યા અમારના રાજ આવી પછી હતી.

અમારમાં પ્રેમર રો-કાળે સમાર પદમાં લખ્યું હતું કે - અહિંમદના

ઉપર એક પહોળો ખાસ રોપ હતો. તે પણ તેમના પર જૂન દેખ રાખતો હતો. જે છુદ્ડ લેખોએ તેમના અતુલરણનો તથા પ્રયત્ન કરતા હતા તેઓજ પોતાનું સાધુ હુપાવવા માટે તેમને ઝેરી વધારે ગળે આપવા હતા. મને વદ છે કે આપે બંદિત જાણુ મંથદર્શનમાં સમાલેખના કરતા હતા, ત્યારે તેમના એવા છુદ્ડ ઇતુઓની સંખ્યા એકાદી નહોતી. સેંકડો અલેખ સાલુસો તેમની પ્રત્યા કરતા હતા. તેમના છુદ્ડ દંડો બંદિતને જરૂર ફાળે રહેતા હતા; પણ તેઓ કોઈ પણ રીતે કર્તવ્યવિમુખ થવા નથી તેઓમાં અજ્ઞેય બળ, કર્તવ્યવિદ્યા અને સંપૂર્ણ આત્મવિશ્વાસ હતો.”

બંધદર્શનમાં તકસાદી સંકલિતની કેવી વીત સમાલેખના થતી હતી, તે દર્શાવવા માટે અમે તેમની યોદ્ધા સમાલેખનાઓને આવાર્થ અપવામાં આવે છે:—

“પહેલાંના સમયમાં અગ્નિપરીક્ષા મહાન પરીક્ષક હતા, મતુલ્યના ચરિત્રનીએ પરીક્ષા અગ્નિદ્વારા થતી હતી. જેના સ્વભાવ કે ચરિત્રમાં જરા પણ મહિતતા હોય તો તે અગ્નિપરીક્ષામાં જલુપ્ત થતી. ઘનર-પતિ રામચંદ્રે અગ્નિદ્વારા સીનાની પરીક્ષા કરી હતી. અત્યારપૂર્વી અનેક ચરિત્રવતીઓ એજ રીતે સાંકુલની પરીક્ષા કર્યા કરે છે. બધા યોદ્ધા હમેશાં લુએ છે કે સીનાની પરીક્ષા અગ્નિદ્વારા જાહેર સારી થાય છે. તેથી અમારે પણ કેટલાક બંધાણી મંથોની પરીક્ષા અગ્નિદ્વારા કરવી એજ ચોખ્ખું છે. એવામાં એકાદી નાટક, પ્રકસન, ઉપકસન વગેરે અધુનિક રસિક-રંજક મંથોની તો એવીજ રીતે પરીક્ષા કરવામાં આવે તે ઠીક છે. મંથોની આવી પરીક્ષા નથી પણ નથી. સામાન્ય છે કે રાજ્ય ચિકિત્સાકલ્પના સમયમાં આ પરીક્ષા પ્રબળરૂપે પ્રચલિત હતી. મંથને અગ્નિમાં નાખતાં એ તે સળગી જતો તો રાજ્યાધિકારીઓ માનતા કે મંથ જરૂર નાશો હશે; તદ્દિ તો તે સળગી શામલે જાય ! અમે પણ તેજ દર્શાવતું અતુલરણ કરીને એ પ્રકસનની પરીક્ષા કરી. પરિણામે મંથ સળગી ગયો. અમે શુ કરીએ. લેખક જતાપે ખેટું ન જણાડે લેખકનું નામ દરિદરનહી છે.”

“માધવિકા નાટક—આ નાટકની પણ એવીજ પરીક્ષા કરવાની અમારી જાહેર હતી; પણ કોઇ ખાસ જિનના આગ્રહથી અને અમારો પિયાર પડતો નુકરો, હાલનાં નાટકમાત્રની જે આવી રીતેજ પરીક્ષા થાય તો કંઈ જાહેર નુકસાન નહિ થાય. જેટલાં નાટક જેવામાં આવે છે તે બધાંમાં હવેજા એકજ જાતના કારીગરોનો હાથ છે. બધા નાટક-લેખકોની એવી ધારણા છે કે નાટકમાં આવતાં પાત્રોની વાતચીત લખી શકવાથીજ નાટક રચવાનું કામ પૂરું થાય છે. કલ્પ્ય વાચકોમાં પણ એવીજ સંસ્કાર છે કે એવા સ્વાલ-અવાજ વચ્ચે લેખકની નાટકનું વાંચન પૂરું થઇ જાય છે. મને તેમ છે પણ હવેથી અમે તો એજ મંથે માટે અગ્નિ-પરીક્ષા કરવાનું કરાવ્યું છે.”

“બંગાળી ચિકિત્સુ—બાળુ સિદ્ધેશ્વર રામે અમારા ઉપર ઉપકાર કરીને

તેમના સનેલા બંગાળી-શિષ્યુ નામના પુસ્તકનો પ્રથમ ભાગ સમાવેશના માટે મોકલ્યો છે. પહેલા પૃષ્ઠા ક્ષેત્રીય સુધીના બધા અક્ષરો કમ્પ્રેસ ટાઇપમાં છાપેલા છે. બીજા પાનામાં ૫ અને ત્રીજા પાનામાં ૫ ના લોપ્સ્ટરો વચ્ચે છે. જરા પણ ખૂલ નથી. લેખકની કુશળતા અદ્ભુત છે. બાપુએ વિદ્યાર્થીઓ લખ્યું છે કે "આવા પુસ્તકોના અભાવથી કલ્પા માલુસોએ અને આ ખેડ પૂરી પાડવાનો આમદ કર્યો." અને તેમણે એમ પણ જણાવ્યું છે કે એ ખેડ પૂરી પાડવા માટે "શીવત મીયાન્સન" રહેમાન મદદારે બધી સાચમીનો સંપદ કર્યો છે." હિન્દુ મુસલમાનના જોડા ચલાથી બહારની ડેલ્લી ઉભતિ થઈ રહી છે તેવું આ એક અદ્ભુત ઉદાહરણ છે."

"એક પુરાણનું અર્થ—૭ વર્ષ થયાં ૩૯૬ દેશરેખાં મંચરે લાન-પીપથી બંગાળી જાપાને મજબૂત કરવા માટે એક ચાર આઠની શિંમતનું પુસ્તક છપાવ્યું હતું. બંગાળને કમનસીમે દેશને આ પુસ્તક ખરીદ્યું નહિ એટલે સર્વે મહેરબાનની તરફ પડી છે અમારા જલ્દવાચાં આવ્યું છે કે તેવું ખર્ચ બચાવવા માટે તે મદદારે તે પુસ્તક અમારી પાસ સમાવેશના માટે મોકલ્યું છે. ખજા મોકલો નહિ છે કે સમાવેશનાથી મહેરબાનુ ક્રમ ચાલુ છે, તેથી મદદારને અમે એવી વધે આપવા કમ્પતા નથી આથી કરીને બહુ માલુસો બગાડેલ છે. બંધનના પૂર્વ મ પાસે જરા વધારે છુદ્દિમાન દેશથી તેમણે બંધનના સમાવેશના કરવાનું બંધ કરી દીધું હતું. જે દિવસે તેમણે કહ્યું કે હવે બંને પુસ્તકોની સમાવેશના નથી કરવાના, તેજ દિવસથી બંધનનાં અર્પણપણ પેથી સાથ, લીલા, પીળા, વાઘા, જુદાં પૂર્ણાંગ, સુશોભિત, નાની, મોટી, જાડા, પાતળા, હાથે યોપડીએની આવક બધે થઈ ગઈ. x x x ભોળાં કરી રહ્યા પછી ભોળાનમૂઢની ભેલી રિયલિટી થઈ જાય છે એવી રીતિ બંધનનાં પુસ્તકાવધની થઈ ગઈ. અહમોજન સમાધ થઈ ગયેનું ભવ્યુને-એમિક નિર્મિતિ બધા માલુસો સિવાયનાં બીજા સિમારીએ તે કાનુની અપાત્ત સંસ્થાનેજ ચાલવા મજબૂર થઈ એ એક પુસ્તક કુદરોએ કરવાને ઇચ્છે નહિ સહિત મદદારના ક્રમચરે. છેલ્લે બીજા ઉપર ભેલીને એક મજબૂત બંધ ચલાવે લીધે-ધા, ધા, કરવા લાગ્યા અને કેટલાક રૂતરાઓએ પણ બસવાનું નારી રાખ્યું, અને શાંતિ ફેલાઈ."

"ભાગ-વિજયનામાં પડીને વર્તમાન સપાડે સમાવેશના પુનઃ કરી બંધ-સહિત્ય ક્રમાનમાં પુનઃ લેવાયું થઈ કે રહેશે જાણુ અહમોજન કરૂં થઈ ગયું છે. એટલે આપાત્તકાર, તાર્કિકકાર, વિચારત્વ, વિદ્યાર્થી, વિદ્યાર્થીસ, વિદ્યાર્થીક, વિદ્યાર્થીક, વગેરે બધા મોટાથી ઉપર મેલવન બંધીને સમાવેશનાના અહમોજનમાં પડેલો ગયો! ભેડુ તેજ તેજ સિમારીએ અપવાદના બળમાં

આચાર્યો કેવળા પાને પેઢને મહત્ત્વી જિજ્ઞાસની આશાથી દરવાજા આરોંધે હતા છે' એવીજ અને કહ્યું છે કે જદુ માણસો જળી લેવા છે "

બાળુ જવા છૂટે અને કહી શક્યો કે સદ્ગુણોની સમાલોચના કરતા વધુ સુખ ખીજી નથી પણ જે દુઃખાના દુઃખ સહી પુસ્તકો દ્વારા મારફતે અમારા અર્થાવધા આવે છે તેમની સમાલોચના તે અમારે માટે જદુજ દુઃખદાયક છે તેમને વાચવા કરતાં વધારે દુઃખદ ખીજી રહજ નથી"

સાક્ષિયજ્ઞેરમાં પ્રવેશ કરી જે સમયે બકિમચંદ્રે મથો લખવાનો પ્રારંભ કર્યો તે સમયે અંગ્રેજ કેળવણીને પ્રચાર જદુ ભેરવી પતો હતો કલકત્તામાં યુનિવર્સિટી સ્થપાઈ હતી, અને નવે નવે જાહેર સ્કૂલો ઉઘડી હતી ધર્મોપાર્જન માટે તથા રાજકીય સન્માન માટે પ્રખરો સામાન્ય વર્ગ અંગ્રેજી ભાષા જણવા તરફ દોરાયેલો હતો અને ધનવાન વર્ગ પણ ઉપાધિધારી જનતા તથા રાજપુરોધી સમાજિત થયા અંગ્રેજી ભાષા જણવા લાગ્યો હતો એ રીતે જો સેક્રેટર અંગ્રેજી ભાષા તરફ પ્રેરણા મદ્ય હતી અને અંગ્રેજી ભાષા ન જણવાર આલુસ શિક્ષિતજ સજ્જાતો નહિ' અંગ્રેજી ભાષાની પ્રચલતાને લીધે માતૃભાષા તે દમ્ભજ થઈ હતી જે અંગ્રેજી ભાષા જણવો તેને માટે સાક્ષિયુ વિચારણ જેવ પ્રવૃત્ત હતું માહિત્ય, વિજ્ઞાન, દર્શન, ઇતિહાસ ઇત્યાદિ જે વિષયો જણવાની તેને હમ્મજ થાય તે વિષયો અંગ્રેજી ભાષામાં થઈ રાજતા હોવાથી અંગ્રેજી જણવાર વર્ગ તેના નિસામાં મગ્નુર રહેતો અને માતૃભાષાની હમ્મજ દશ ઉપર દુખી થવાને બદલે હાર્ય કરતો આવી સ્થિતિમાં પોતાની માતૃભાષાની ઉત્કૃષ્ટતા તથા સ્વદેશકિર્તિવાની મહત્તા કેપાદી અંગ્રેજના અભિમાને અથ અનેવા બચાવોમાને વાસ્તવિક રસ્તે દોરવાને માટે બકિમચંદ્રને હથેર હતી.

જણાય છે કે બકિમચંદ્રે જન્મ જલ્લે જગણી ભાષાની રેવાને માટેજ મથો હતો. આમાં છવનર્પત તેમજે અત્યંત આગ્રહપૂર્વક જગણીમાણની સેવા કરી તેમની અભાધારણ સક્ષિયી જગણીભાષાની અભાધારણ ઉન્નતિ થઈ એમનો એ મહામત્ર હતો કે "માતૃભાષામાં વિચિત્ર જ્ઞાન આપનારો અધીનો પ્રચાર થયા વિના કોઈ પણ પ્રજા ઉન્નતિ પામી શકતી નથી અને જાતીય-ભાવના (સ્વદેશપ્રીતિ) પણ રેગવી રાજતી નથી" આ મહામત્રનો સતત જળ જળી તેમજે જગણીભાષાના હઝારમાં અથરલેલો વધારો કરવા પ્રવૃત્ત અથ કર્યો એમનાં અભાધારણ ઉત્સાહ તથા અભાધારણ વિદ્યાથી બચાવના મા જલ્લે યુગજ ફેલાઈ ગયો ! બકિમચંદ્રે સ્વજાતિપ્રેમ અને સ્વદેશભક્તિ અપાર હતાં એ યુજ્જેને લીધેજ આજે થાનો સીપુરજે તેમનાપર મદા અને ભક્તિ ધરાવે છે બકિમચંદ્રે કહેતા કે, "પુસ્તકો લખવાનો હિંદુ સ્વદેશવાસીઓને

સંબોધ અને શુભ વિચારો આપવા એક છે એ લખાણ દેશમંદુરો સમજી શકે તેવું ન હોય અથવા એ લખાણથી દેશને કંઈ ઉપકાર થાય તેમ ન હોય તે સમજી નહાતું છે "

બ્રહ્મચર્યે અચર્યેષ્વરની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી તે સમયે બ્રહ્મચર્ય સાધવાની દયા તદ્દન કાળાઈ હતી પરંતુ તેમના સતત પ્રયત્ન અને ઉત્સાહનું પરિણામ એ યશું કે જ્ઞાતિવર્ણની તમ મ આપાઓમાં બ્રહ્મચર્ય આપા સર્વેત્ર ૧૬ થામી । બ્રહ્મચર્યથી આપા સરજી સ્વપૂર્ણ અને મર્મને સ્પર્શ કરનારી હતી તેઓ પોતાના મેખમા ગૃહીણતા, સ્વામીનતા અને સ્વદેશપ્રેમ હલોહલ ભરી દેતા બ્રહ્મચર્ય સૌકર્યના પશુ ઉપાસક હતા પોતાના મંથિમાં આપાઓનું તથા આવૃત્તિનું જરવા ઉપરાંત તેઓ પોતાના પાત્રોના હૃદયે નુ સૌકર્ય પશુ બહુ ઉત્તમતાથી અંકિત કરતા

ઈ. સ. ૧૮૬૪ મા તેમની 'દુર્જેશનદિની' ગ્રામની નવનરમ્યા પ્રગટ થઈ માત્ર એ એક જ પુસ્તકથી તેમની ચોખ્ખા અને વિચારશીલતાઓ સ્પષ્ટ રીતે ખ્યાલ આવી શકે છે, એ નવનરમ્યાની અગ્રણી જ્ઞાતિવર્ણની તે સમયની અવસિત બાધ-ઓમાં એવી સરસ નવનરમ્યા એક પશુ લખાણ નહોતી એ કે તે વખતે જ પુસ્તકને એટલી ખ્યાલ આપેર થયો નહોતો પશુ તેવું કદાચ તે સમયના સમાજની અવેગતાજ હતું અને પશુ એવી નવનરમ્યાઓ મળી શકીશ મળે આવી કે જે દુર્જેશનદિનીના જેટલી શોધમિપતા થામી હોય ।

સાહિત્ય-ઉદ્ધાનના ચતુર માણી ચવાતું સુકાન્ત અને પ્રાપ્ત યશુ છે અથવા તેનું મન સદૈવ સાહિત્ય-સરોવરના કમલોની ચતુર સુખથીથી મરત મનવા લાગ્યું છે, તેને તો સાહિત્ય સિવાયની સ્વર્ગીય સુખો પશુ ઘુમ્મળ થાય છે આ નિયમ પ્રમાણે બ્રહ્મચર્ય પશુ સરમટી નોકરીથી સદૈવ ઉત્સાહ રજા કરતા તેઓ વાર વાર કહેતા કે 'સુખપૂર્વક નિર્વાહ થાયે એટલી સવર જતાજ હું નોકરી છોડી દઉં' છેને તેમને પોતાની દીર્ઘજાગની યોગવાંછના પૂર્ણ કરવાનો યોગ મળ્યો સરમટી નોકરીમાંથી જેનજ લઇ તેમણે પોતાનો પ્રવિજ્ઞ વિવર હાથમાં લીધો

ઈ. સ. ૧૮૭૨ મા બ્રહ્મચર્યોનું જ્ઞાનસર્વસ્વ 'બ્રહ્મચર્ય' બ્રહ્મચર્ય તરફથી પ્રગટ થતાજ બ્રહ્મચર્યોની મોહનિનાયે લગ મયો હતો અંગ્રેજ આપા ભણતાર જે જે બ્રહ્મચર્યોને ચાલુઆપામાં જિતને વિનાદ આપે એવી સામગ્રી મળતી નહોતી, તેમજ એઓ આત્મબાધની ઉપેક્ષા કરતા હતા તે બધા 'બ્રહ્મચર્ય' નું સરસ મનમેહક સ્વરૂપ જોઈ દન ધર્મ થયા, અને પોતાના મિત્રાલિમાન પર તેમને સલાહપ થયા લાગ્યો 'બ્રહ્મચર્ય' માં આજ્ઞા દર્શન વિદ્યાન પ્રતિદાસ વાર્તા વગેરે વિવિધ પ્રકરણ વિવિધ વસ્તુઓ રસતો બુદ્ધિ અનેક મોઝા માત્રબાધમાં અવસાનમાં વધારવા-માનુબાધની સેવ કરવા તરફ થયા હતા

બંદિમે પોતાની નવલકથાઓની સુચણી ઐતિહાસિક જનાઓ પર કરેલી હોવા છતાં તેમાં સ્વતંત્ર કલ્પનાનું પ્રાધાન્ય છે. તેમનામાં કલ્પનાસંકિત પ્રબળ હોવાથીજ નવલકથાનાં પાત્રોનાં વિવિધ ચિત્રો ચીતરવામાં તેઓ સફળ થયા છે. ઉત્તમ નવલકથા-દાર પોતાની કલ્પનાસંકિતના બળે સત્યનું મહત્વનું સરસ રીતે દર્શાવી શકે છે, અને તેવુંજ બંદિમચંદ્રની નવલકથાઓ વાંચતાં આપણે આભેદુષ્ણ અનુભવીએ છીએ. ટાઈમ ચતુર ચિત્રકાર જેમ પોતાની કુશળતાને લીધે નિર્જીવ ચિત્રને આભેદુષ્ણ સહજ જેવું દર્શાવે છે, તેમ ઉત્તમ નવલકથાકાર પણ જનસ્વભાવનું ખરેખર ચિત્ર પાડી ઉત્તમ સિદ્ધાંતની મારગ સારે છે. ઉત્તમ નવલકથાકારનું દરેક માનવચરિત્ર સ્વાભાવિકતાથી પરિપૂર્ણ હોય છે, એટલુંજ નહિ પણ તે પવિત્રતા તરફ દોરનારું હોય છે. જે વાર્તાલેખક આ કહેવું સૂઝી જાય છે તે સમાજનો સિદ્ધાંત ખોટો સાબિત થાય નથી. માધુસૂદનો મોટો ભાગ વાર્તા અને નવલકથાના વાચન તરફ પ્રીતિવાળો હોવાથી વાર્તા અને નવલકથાના લેખકે કહેતાં એટલું સ્પષ્ટરૂપે નાખવું જોઈએ કે "આપણે દહાંતદારા શુભ કાર્યોનો ઉત્કર્ષ પ્રાર્થિત કરવો છે." બસ, આદલ રમ-રહુમાં રાખી તે વાર્તાલેખનનું પવિત્ર કાર્ય ઉત્તમતાથી કરી તો તેના યમ સફળ થશે. કદિ ભૂલેથી પણ બંદિમચંદ્રે પોતાની નવલકથાઓનું ઉચ્ચ લક્ષ્યસ્થાન વિસ્મૃત કરેલું નથી; અને તેથીજ તેમનો લેખકતરિકો યમ સફળ થઈ તેઓ હાલ બંગાળમાં 'સાહિત્યસમ્રાટ' ને નામે અમર થયા છે.

તેમનું હૃદય સહકરતા, સત્યવાદિતા, તેજસ્વિતા અને નિર્ભયતાથી ભરપૂર હતું. આથીજ તેમનો ઉપદેશ અસરકારક અને મર્મસ્પર્શી થઈ રહેતો.

બંદિમચંદ્રને હિંદુધર્મ પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. ધાર્મિક કાર્યોમાં તે બહુજ ઉત્સાહ દર્શાવતા. જમરાન કૃષ્ણચંદ્રના તે મહાન ભક્ત હતા અને તેમને તે પોતાના ઇશ્વરેવ માનતા. ગોપીઓની પ્રેમચર્ચાને તે માત્ર કવિરૂપતા માનતા. છેલ્લી અવસ્થામાં તેમનો ધર્મભાવ બહુજ વધ્યો હતો, અને એટલે જાણે ધાર્મિક કાર્યોના પંડિતપાંડિતમર્મજ સમય ગાળતા.

તેમનું હૃદય અત્યંત કામળ અને સરળ હતું. તે કહેવાં પ્રસન્ન મુખે રહેતા. સરળતા, સહકરતા અને હૃદયની પવિત્રતાને લીધે તે જોને પ્રિય લાગતા. તેમની પાસે અનેક દીન અને દુઃખી માધુસૂદો આવી પોતાની રામકહાણી ગાઈ જતાવતાં. બંદિમચંદ્ર ખ્યાનપૂર્વક તે સાંભળતા, કદિ ગદગદ જનતા અને પછી તેનું દુઃખ દૂર કરવા આશ્વાસનથી તેમજ પનાદિથી પત્ન કરતા. તેમણે અનેક ઉત્સાહભરે મહેશ્વ નવયુવકોને રસ્તો દર્શાવ્યો છે, તથા અનેક નિરત્રિઓને આશ્રય આપેલો છે.

બંગાળી લોકો આધુનિક સાહિત્યની બંગાળી ભાષાના જન્મદાતા બંદિમ બાબુને વણીને તેમના તરફ બહુજ માન રાખે છે. બંગાળી ભાષા બંદિમના પહેલાંથી લખાણ

છે, પણ તેને સુંદર રૂપ આપનાર, શિર્ષ સ્વચ્છ કરીને તેમાં ઉચ્ચ સાદિત્ય લખા તેને ચોક્કસિય બનાવનાર તો મહાત્મા બહિમ્યદંત છે, જેથી બચાળી લોકો બચાળી સાદિત્ય- માં બહિમ્યે સોંપી હિતુ સ્થાન આપે છે. બહિમ્યના હાથમાં પડીને બચાળી ભાષાએ નવુ જ રૂપ પાવતું હતું છે જે સુંદર બાણમાં દાખ બચાળીએ પોતાનું સાદિત્ય વધારી રચા છે, અને બચાળી ભેજો લેવતું અતુરત્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે; તે બાણ બહિમ્યે સ્વેચ્છી છે આપિને ભગવત્સિદ્ધ કરિયર રસીકનાથ હાપર 'સાધના' વગરની થાય છે કે —

"બચારી બચાળી ભાષા માત્ર એકાદાની પેઠે એક વારથી બધાવથી હતી, ત્યાર સદા 'સરલા' પર્યસર્ગીર્તન કરવાના ઉપયોગમાં લેવાતી બહિમ્યે પોતાના હાથે તેમાં એક એક વાર ચઢવીને આજ તેને વીજાતુ રૂપ આપી દીધું તેથી પહેલાં જેવાથી માત્ર રચાનિઃ કામ્ય સુરજ વાગતો હતો, તેવાથી આજ વિવેકભાષાં સબળાવવાયેઅ મુખાની કામવતી રચિયી ગાર્હ કામ્ય છે. ■ ■ ■ માત્રબચાળી વધાત્ય કાળને જેમણે તેને એવી યોરવણી બનાવી છે, તેમણે બચાળીઓ ઉપર કેટલે મહાન અને ચિરસ્થાયી ઉપકાર કર્યો છે, એ વાત પણ નોંધવને સમજાવવાની જરૂર હોય તો તેમથી વધારે દુર્લાભ બીજું હોઈ શકે નહિ."

બહિમ બાણના સમગ્ર ભાષા બચાળી મેથોના અતુવાદ કુલમતી, હિન્દી તેમજ મરાઠીમાં ચર્ચ સુખા છે, અને તેથી તે તે ભાષાઓ વાચાવર બહિમ બાણના પ્રચાર પામિય, ચક્રોર સસેલન સહિત અપ્રતિય હાથના અને લેખનપ્રતિયો પુરિચિત થયેલો છે. એટલે વિશેષણે જતાવવાની જરૂર નથી કે સાદિત્યસભાદ બહિમ બાણનું સ્થાન સમગ્ર જ્ઞાતમાં પણ કેટલું હિતુ છે.

બહિમ બાણના સમગ્રાલીન, સહયોગી, હિતુ ભેજોમાં મેમનાદરમ કામ્યાના રચનાર બાણ મહુસરન દત્ત, નીમર્દીયુ ગાદાન લેખક સુચિ બાણ દિનપત્ર મિત્ર, 'માસીયુ કુદ, પ્રમાન, રેવતક કુસેર, કુદ વગેરે અન્વસ્તેના ભેખ' પ્રતિભાસળી કવિ બાણ નર્મીયદ સેદ, લેખ લેખક બાણ દેમચદ બેનરજ, લેખ સમસોયા મદ- નાથ પણ અને અત્યવધુમાર દત્ત, એ મુખ્ય હતા એ વિદ્યોએ પણ પોતાની ચાતુ- ભાષાને જે લેખ મથરતો નોટ કર્યા છે તે પણ બચાળી સાદિત્યની અદ્યત્ત અને ચિરસ્થાયી સર્પીત છે.

બહિમ બાણ પછી તેમજ સ્થાન તો નજ પૂરતુ પણ બાણ રસીકનાથ હાપર અને દિગ્ગેન્દ્રકામ રોયે તેમની મહી પછી એક પૂરી પછી છે.

બહિમ્યદનો કયો અથ ક્યારે પ્રચદ થયો તેનું નીચે એક સ્ત્રીવચ આપવામાં આવે છે, જેથી વચ્ચેને તેમજા મેથોલી પ્રચકાક્ષિતો વખત અને બહિમ્યના અવનવરત તેવી કેટલી આવૃત્તિ નીકળી હતી તેવી સખ્ત મહાન પછી.

નામ	ઈ. સ.	આકૃતિ
૧ દુર્ગેશનનિની	૧૮૬૫	૧૧
૨ કલાક દુર્ગેશ	૧૮૬૭	૧૨
૩ મુલાશિની	૧૮૬૮	૧૩
૪ વિપક્ષ	૧૮૭૩	૧૪
૫ હિરિશ	૧૮૭૩	૧૫
૬ શેઠરક્ષ	૧૮૭૪	૧૬
૭ મુગમસિની	૧૮૭૪	૧૭
૮ વિદ્યાન મુગમ	૧૮૭૫	૧૮
૯ સંધ્યાશિની	૧૮૭૫	૧૯
૧૦ સંધ્યાશિની	૧૮૭૫	૨૦
૧૧ કમલામંતરુ દેવતર	૧૮૭૬	૨૧
૧૨ વિવિધ સંધ્યાશિની	૧૮૭૬	૨૨
૧૩ રેખાની	૧૮૭૭	૨૩
૧૪ હિપક્ષ	૧૮૭૭	૨૪
૧૫ કવિતા પુસ્તક	૧૮૭૮	૨૫
૧૬ મુગમંતરુ વીલ	૧૮૭૮	૨૬
૧૭ મુગમંતરુ પુસ્તક	૧૮૭૮	૨૭
૧૮ રાજસિંહ	૧૮૮૨	૨૮
૧૯ આનંદમંતરુ	૧૮૮૨	૨૯
૨૦ રેખા શેઠરક્ષ	૧૮૮૪	૩૦
૨૧ મેઘોરામ મેઘમંતરુ જીવનચરિત્ર	૧૮૮૪	૩૧
૨૨ મુગમંતરુ	૧૮૮૬	૩૨
૨૩ સૌતારામ	૧૮૮૭	૩૩
૨૪ વિવિધ મુગમંતરુ	૧૮૮૭	૩૪
૨૫ મુગમંતરુ	૧૮૮૮	૩૫
૨૬ મેઘાણા સિરેકામ	૧૮૮૨	૩૬
૨૭ મુગમંતરુ સુધા	૧૮૮૩	૩૭

બાંધિમંતરુ બાંધિમંતરુ અથવા “મુગમંતરુ” તેમની અક્ષર કીર્તિરૂપ છે. આ અથવા વાંચતાં વાંચતાં મેંદો વાર એવો વિચાર આવે છે કે નેરો એકાંતિસાના વિલાસ-મંદિરુ” ચિત્ર દોષ” છે; અને કમલમંતરુના અક્ષર કીર્તિ રૂપના મેં હિપર હયાવી દેખી છે, તેમજે મહાભારત, પુરાણ આદિ” મંથન કરીને કેવી રીતે આવો મંત્રીર સંધ્યાશિની” અથવા હયાવી હયાવી ?

“ધર્મતરંગ” પુસ્તક બહિમચંદ્રનો મીઠો કાર્તિકચંદ્ર છે, અને ત્રીજા ભગ-વદગીતાનો રીઝા, પણ આ રીઝા તેઓ સંપૂર્ણ ન કરી શક્યા અને અને આપણુ દુર્ભાગ્ય માનીએ છીએ એવા અખ્યાત સુધી જાણી શક્યા હતા. સંપૂર્ણ થઈ હોત તો આજ તે પણ બહિમના સર્વોત્તમ કાર્તિકચંદ્રરૂપ બન્યાત.

આ રીતે માનુષ્યાણ તથા માનુષ્યમિત્રી સેવા કરતા દરદા ધર્મ મં ૧૮૬૪ માં ૫૬ વર્ષની ઉંમરે બાળા સાહિત્ય-સેવકના સમાદ બહિમચંદ્ર ચંદ્રોપાધ્યાયે પોતાની માનવહીતા સમાપ્ત કરી હતી.

પદ્મારાધ્ય વિદ્યાભિયનો રાત્રવૈભવ વ્યવહારે જુ લાઘ ગંગા છે તે પછુ હલુ નેચ કાવિદાસના ‘અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ’ ‘રઘુવંશ’ ઇત્યાદિ પુસ્તકો અમર છે, અને તે નિત્ય નવા નવા લાવેકથી વાચકોનાં મન રમન કરે છે, તેજ પ્રમાણે વિદેહ વચ્ચેલા મહાદાય બહિમચંદ્રના પ્રવેશ અને લેખે પણ ચિરમ્મય રહેશે અને વાચકોનાં મનને આનંદ આપી ઉન્નતિના માર્ગે ઝેરશે.

ધર્મતત્ત્વ

અધ્યાય ૧ લો-દુઃસ્વ દટલે શું?

શુરુઃ—વાયરપતિ મહારાજ શુ સચાચાર છે ? તેમની વેળા કાંઈ ચાંત થઈ નહિ ?

શિષ્ય—તેઓ તો કસી તરફ ગયા.

શુરુઃ—પાછા ક્યારે આવશે ?

શિષ્યઃ—હવે આવે એમ લાગતું નથી, પણ કરીને કાલમને મારેજ થયા છે.

શુરુઃ—એમ કરવાનું કારણ ?

શિષ્ય—એવું તે શું સુખ છે કે બહીઆ રહેવાને તેઓ ચાહુ થયા ?

શુરુઃ—તેમને શું દુઃખ હતું ?

શિષ્ય.—એમને ગિવારને ચોતરફ દુઃખ હતું. દુઃખમાં કાંઈ માફી નહોતી એમ કહી તોપણ બોલું નથી આપ મહીયાર કલા કરો છો કે ધર્મમાંજ સુખ છે તોપણ વાયરપતિ મહારાજ જેવા પરમ ધાર્મિક મનુષ્યો આવું દુઃખોથી કેમ રીખાતા હશે ? બગવા વાયરપતિ મહારાજ જેવા ધાર્મિક મનુષ્ય મોઝાજ હશે, છતાં તેમના જેવે દુઃખી મનુષ્ય પણ બીજા કાંઈ નહિ હોય ?

શુરુઃ—તેઓ કાં તો દુઃખી નહિ હોય અને કાં તો ધાર્મિક નહિ હોય.

શિષ્ય.—તેમને કાંઈ દુઃખ નહિ હોય એમ શુ આપ કહેવા મગો છો ? વસ્તુત તેઓ એટલા બધા કમાલ અને દમ્દિ છે કે પૂરૂ ખાવાનું પણ મળતું નથી. તે ઉપરાંત સરીર ઉપર પણ લહેણ નહિ. સર્વદા કાર્મિકને કાર્મિક રોગ દોઢાજ ! અધુરામાં પૂરું તેમનું થર પણ સળગી મધું ! આને બો દુઃખ ન કહેવાય તો પછી દુઃખ બીજું કેવું હોય ?

શુરુઃ—ત્યારે તેઓ ધાર્મિક નહિ હોય.

શિષ્ય—એમ કેમ કહેવાય ? શુ આજ એમ કહેવા માગે છે કે દારિદ્ર્ય-કામગણ, રોગ અને ધર મળવું, એ સર્વ અધર્મનાં ફળ છે ?

ગુરુ—હા હુ એમજ કહેવા માગુ છું

શિષ્ય—પૂર્વજન્મના અધર્મનું ફળ ?

ગુરુ—પૂર્વજન્મને વચમાં છાગાટે નામે છે ? આજ જન્મના અધર્મનું ફળ ?

શિષ્ય—નાથ શુ એમ માને છે કે આ જન્મમાં અધર્મ કર્યો હોય તેના ફળપેજ રોગશોકાદિ પ્રાપ્ત થાય છે ?

ગુરુ—હજ નહિ જરાતુ હારે પણ માનવુ પડશે વધારે કહી શકે તે કાઠી થાય અને હારે બેગળ વધારે પ્રમાણમાં લેવાય તે અણર્થ થાય તેમ તુ નથી માનતો ?

શિષ્ય—કહી શાયથી એ શુ અધર્મ છે ?

ગુરુ—બીજા બનેક ધર્મો પૈજ શારીરિક ધર્મ પણ એક ધર્મ છે, તુજાન મારા કહી શાયયા તેની એ ધર્મથી વિરુદ્ધ છે, અને તેથી તે અધર્મ છે

શિષ્ય—આથે તે અહિંસા ધર્મને શારીરિક અધર્મમાં સ્થ લીધે

ગુરુ—તે શરીરસખથી નિયમેથી વિરુદ્ધ હોય તે શારીરિક અધર્મ હોવાય

શિષ્ય—ત્યારે શુ સ્વામાનિક નિયમેને જનુસરુ એવુ નામ ધર્મ, અને એ નિયમેનો ભંગ કરી જાગજાગ અસત્ય તેવુ નામ અધર્મ ?

ગુરુ—ધર્મ અને અધર્મને સમજેા વિષય એવે છે કે એટલી જાણી સમજતાથી તેને નિર્ણય થઈ શકે નહિ એ તેમ કહેતુ તે ધર્મતત્ત્વ ભૌતિક પદાર્થવેદાએજાન શાયમાં રહેવા પામત એમ છતાં કહી શાયયા સમયે ક્યારે તે કયુ છે તે બોલુ નથી

શિષ્ય—ધારે કે એ નાત માલી લીધી પણ મારે પ્રાન એજ છે કે વાયુ સ્પતિ મહાશયતુ દારિદ્ર્ય-દુઃખ એ ક્યા જાવતુ ફળ ?

ગુરુ—દારિદ્ર્ય-દુઃખ એકસે શુ ? એ વાત પ્રથમ મગજર સમજી લે, બના, તેમને શુ દુઃખ હતુ ?

શિષ્ય—પહેલુ તે એજ કે પૂરુ જાવાતુ જ્યુ તેમને મળતુ નહોતુ

ગુરુ—સાચખદી મહાશયને તે દુઃખ તે નહિજ હોમ એમ દુઃખાનારૂંક કહી શકુ છું, કરજ કે એ લેકને જાવાતુજા મળતુ ન હોત, તે લેકો આત્મચે મરી નવા હોત

શિષ્ય—તેજા વખત મનુષ્ય બાલ કે કાઠી વખત થાય ત્યારે ક્યારે વ્યાખ્યા કુદુ-જને નિજાવતુ પડે એ શુ સુખ નવાય ?

ગુરુ — શરીરરક્ષામાં અને પોષણમાં જે તે પુરતું ન હોય તો તેને દુઃખ કહી શકાય. શારીરિક અને માનસિક બુદ્ધિને માટે ચોખ્ખા પ્રમાણમાં અન્ન મળવા છતાં વધારે સારા અન્નમાંટે બળાપી ક્યારે કરેલો, એ ધાર્મિક મનુષ્યનું લક્ષણ નથી. સ્વાસ્થ્ય મોટા મેળવવા પાછળ તો પેટભગમોગ હોય હશે; અને એવા-પોતાનું પેટજ શરવાની લાલસાવાળાઓ ધાર્મિક નથી.

શિષ્ય — ફાર્લા-ફૂલા કપડાં મને તેનું કેમ ?

ગુરુ :—જો વસ્ત્રોનું લભનનું નિવારણ થઈ શકે તેવાં વસ્ત્રો મળવાથી ધાર્મિક પુરુષો હમેશાં સંતોષજ માને છે. સીતકાળમાં શરદીનું નિવારણ કરવું એ વસ્ત્રોના આમ ઉદ્દેશ છે, અને તે ઉદ્દેશ રમે તેવી જાડી-પાતળા કે ફાગી-ટૂંકી કામળથી પણ મિદ્ધ મધ રહે છે એવું એકે વજ્ર શું વાચખતિ મહાશયને નથી મળતું ?

શિષ્ય :—એ તો મને પણ નિચાણ છવને પોતાનેજ પાણી કાઢવું પડે, હાથેજ ચામણ મળવા પડે તથા પરભાંભી ઝડૂ પશુ હાથેજ કાઢવું પડે એ આપણ શું ઓછી કહેવાય ?

ગુરુ — શારીરિક પરિભ્રમ કરવો એ ઈશ્વરી નિયમ છે. ને કોઈ મનુષ્ય એવો પરિભ્રમ કરવા નથી ચાહતો તે અધાર્મિક છે કુ એમ નથી કહેવા માગતો કે ધનનું સંકલ્પ પ્રયોગન નથી. માગ કહેવાનો સારસ એ છે કે જગતમાં જેઓ પોતાને દીન-દુઃખી અને હનિ માને છે તે તેઓની પોતાની કુરિદેશ અને કૃપાસનાતુંજ કુળ ભોગરે છે. અર્થાત્ અધર્મના સરકારેજ તેમને માટે ક્ષતિ કરણુશૂન બને છે. અતુચિત ભોગ-લાલસાજ અનેકોને માટે દુઃખનું કારણ હોય છે.

શિષ્ય :—ત્યારે શું જેને માટે હારિદ્ય એ વધાર્યરીતે દુઃખમય નિગડે એવું કોઈ પૃથ્વીમા નહિ હોય ?

ગુરુ :—કેહોડો છે જેમને શરીરરક્ષા પૂરતાં વસ્ત્રો મળ્યાં શકે નહિ, અને રહેવાને માટે આશ્રય પણ મળે નહિ તેઓ ખરેખર હનિ હોવા થટે છે. તેમને માટે હારિદ્ય એ દુઃખના કારણુશૂન છે, એમ કહી શકાય.

શિષ્ય :—ત્યારે એ હારિદ્યને પણ શું તેમણે આ જન્મમાંજ કરેલા અધર્મના ફળરૂપ લેખાય ?

ગુરુ X—હાજ તો

X મનુષ્યો ને સુખ-દુઃખ બોધવે છે તેમા પેલે કરેલાં કર્મોજ ધણેખરે અરી કારણુશૂન હોય છે, પરંતુ તે સિવાય બીજાં કારણુ પણ હોય છે, એ વિષય બીજા કોઈ રચાનમાં મુશ્કતી રાખીએ છીએ.

શિષ્ય — ક્યા અર્થમાં એ કહ્યું ?

ગુરુ — એ ઉપાસના કરવામાં તેમજ અન્ન-વસ્ત્ર વિગેરે પ્રાપ્ત કરવામાં જે કેટલીક સારીરિક તથા માનસિક સક્રિયતા અપણામાં રહેલી છે, તેને જેઓ અધર્મ રીતે ડેળવતા નથી અથવા તો ખાવવા નથી તેઓ દરિદ્ર રહે એ સ્વાભાવિક છે.

શિષ્ય — હું ધાર છું કે અપણું આપણી સમસ્ત સારીરિક તથા માનસિક સક્રિયતાને ડેળવવી તથા ખીલવવી એજ ધર્મ, અને તેવાથી વિરૂદ્ધ વર્તણૂં એ અધર્મ, એમજ અપ રહેવા માગો છો.

ગુરુ — હા હા પણ તું કે ધર્મનો વિષય બીજા સર્વ વિષયો કરતા બહુ જ મહત્ત્વ અને દરિદ્ર છે તે આપણે વિચારીએ. કાંઈ એક-એ વાતો ઉપરથી જ સમગ્ર સમય નહિ છતાં ગાંતી લે કે ને ધર્મ-અધર્મની જે બાબત કરીએ એ સંપૂર્ણ હોય તો તેમાં તું દોષ છે ?

શિષ્ય — એ તો વિદ્યાપતના 'કેટલીક એક દરજ્જા (અનુશીલનવાદ) ને તું કહ્યું ?

ગુરુ — અનુશીલન વસ્તુ એ કેઈ વિશેષી નથી. હિન્દુધર્મનો સારાશ પણ તેજ છે.

શિષ્ય — વાહ ! 'કેટલા સંખેરે સર્વ દરજ્જાને એકે યુગસાતી ભાષામાં મંદિ સમજાવ નથી હું ધાર છું કે આપણું દેહની કેઈ પણ ભાગમાં એના અર્થને સમજે એવો કેઈ સંખેર નહિ હોય.

ગુરુ — આપણે ખાલી વાતોજ કરીએ છીએ પણ વાતની તો કેઈ તપાસે કરવું નથી એને કીધેજ આજે આપણી આંતરની નથી અધોગતિ થઈ છે આપણામાં જે સાર અર્થનો પ્રભાવ છે તેના દેહ તુ ભણે છે ?

શિષ્ય — 'સીરકા નાદ કમર' ? (અનુશીલનવાદ ?)

ગુરુ — એ તત્ત્વ તમારા મૈત્રુ અધરોક્ષા જેવા સામાન્ય અનુશીલનવાદીઓ પણ સંપૂર્ણ રીતે સમજવા હોય તે વિષેજ અને તો શું છે સંવેદ્યતાની પતિભક્તિ, વિદ્યાભોગ પ્રવચન, અને તે સિવાયનાં સમસ્ત વસ્તુ-નિષ્ક્રિયતા માત્ર અનુશીલન તત્ત્વજ એક માત્ર સમામેલ છે ત્યારે આ તત્ત્વ હું તને વરાળર સમજવાનું ત્યારે તારી ખાતી થઈ કે શીમડ બળવડીતામાં જે પરમ પવિત્ર અમૃતમય ધર્મ પ્રભો મેવામાં આવ્યો છે તે પણ આ અનુશીલનતત્ત્વ ઉપરજ નિર્ભર રહેલો છે.

શિષ્ય — આપની અગાધ વાતો સાંભળ્યા પછી આપની પાસેથી અનુશીલનતત્ત્વ સજાવી કાંઈક સંસ્થાપનાની કન્યા થયે. અનુશીલનવાદ એ કેવળ પ્રાચીન નારિત કેલિજા મત છે, એજ હું અત્યાર સુધી માનતો હતો એટલુજ નહિ પણ કેમના સિદ્ધાંતો અનુશીલનની એક પ્રકરણી અનુશીલનવાદ સિવાય બીજું કંઈ સમજતા નથી એવીજ મારી માન્યતા હતી.

ગુરુ — એ તારી વાત ખોટી નથી. વિદ્યાપતી અનુશીલનવાદ નિરીશર હોવાથી

તે અસંપૂર્ણ અથવા પરિણામવિનાશી છે, કે પછી તે અસંપૂર્ણ અથવા પરિણામ રહિત છે એટલાજ ઘટે તે નિરીક્ષર છે, જે એમથી શુ કહેવું તે હું સમજી શકતો નથી. હિન્દુઓ પરમ ભક્ત છે, અને તેથી તેમનો અનુશીલનવાદ અનદીય-રના અંશુક્રમણાજ સુચાસ ચાર છે

શિષ્ય:—સમઘ્નો પણ તેનું અર્થ મુતુજ છે આપણે ઉદ્દેશ મુક્તિ મેળવવાનો હોય છે, ત્યારે વિષામલી અનુશીલનવાદીઓનો સિદ્ધાંત સુખપ્રાપ્તિનો હોય છે એમજ કે નહિ ?

ગુરુ:—સુખ અને મુક્તિને ૧૫૨ ૧૫૨ સામઘે લેખવાં, એટલાજ આપણે પ્રથમ વિચાર કરવો જોઈએ મુક્તિ એ શુ સુખ નથી ?

શિષ્ય —પ્રથમ તો મુક્તિ એ સુખ નથી-મુક્તિમા સુખ-દુઃખ માત્રનો અભાવ હોય છે, એમ કહીએ તોપણ સાચી રીતે બીજી વાત એ કે મુક્તિને એક પ્રકારની સુખમુક્તિ અવસ્થા માનો તોપણ માત્ર સુખી થવું એને કદા મુક્તિ કહી શકાય નહિ મીઠાઈના એક બે દડા ખાવાથી અને સુખ વાર નેથી કંઈ અને મુક્તિ મળી ગઈ એમ કહી શકાય ?

ગુરુ:—તે વાતને યોદાએ ગાળી દીધી સુખ અને મુક્તિ એ બે વાતો સૈ પહેલાં બરાબર સમજી લે. નહિતર અનુશીલનવાદમાં તને બરાબર સમજાવું પછી નહિ. આજે હવે વખત નથી સાજ પડી ગઈ છે ચાપ, જાન આ કૂનના રોખા એને ૧૫૨ી સીચીએ આવતી કાને એ વિરે ચર્ચા કરીશું

અંધાય ૨ જો—સુખ એટલે શું ?

શિષ્ય:—પ્રથમે અમે કહ્યું હતું કે આપણી શારીરિક અને માનસિક સર્વ શક્તિઓનું બરાબર અનુશીલન માત્ર તો દુઃખ બેખરવું પડે એ સ્વાભાવિક છે માત્રમજ કે શક્તિઓના અનુશીલનનો અભાવ એજ આપણા દુઃખમાં કારણપૂત છે. એમજ ને ?

ગુરુ:—ત્યાર પછી ?

શિષ્ય:—મે કહ્યું હતું કે વાયરપતિ મદાશય દેહાશય કરી નવા તેનું એક કારણ જા પણ હતું કે તેમનું પર અતિ લાગણી સગાની ચર્ચું હતું. હવે એ જામ કોની લુહથી લાગવા પછી અને કેવી રીતે લાગી તે કોઈના અનુભવમાં નથી જતાં વાયરપતિ મદાશયના દોષથી તો નથીજ લાગી, એ વાતની અમને સર્વને ખાતરી છે. પ્રથમ એ છે કે તેમની એવી તે કા સક્તિનું અનુશીલન નહોતું કે તેથી એ આજ લગતા પામી ?

શુદ્ધિ:—અનુશીલન એ શું વસ્તુ છે તે સમજના વિના આગે ઉતર શું કોરીતે મમલ સકશે ? સુખ અને દુઃખ એ બંને માત્ર માનસિક અવસ્થા સિવાય બીજું કશું નથી. સુખ-દુઃખ એ કાર્મ ખાસ જાણ વસ્તુ નથી, અને માનસિક અવસ્થા એ તો કેવળ અનુશીલનને જ આધીન હોય છે, એ વાત સ્વીકારવામાં પણ તને કોઈ દરખાત નહિ હોય. આટલી વાત તો તું બરાબર સમજી સકશે તો પછી માનસિક ક્રિયાઓનું નિયંત્રણ અનુશીલન થતું હોય તો વારું બધું પણ દુઃખ કેવળ ન લાગે, એ વાત તારા લક્ષ્યમાં આવી જશે.

શિષ્ય:—અર્થાત્ વેદાંત્ય હોય તો દુઃખ ન આવે એમ આપને કહેવાનું છે કે બીજું કંઈ ? કેવી ભરખેર વાત !

શુદ્ધિ:—આજકાલ જેને વેદાંત્ય કહેવામાં આવે છે તેને તારે ભરખું કહેવો હોય તો કહે પરંતુ હું તો તે વિશે કશી જાતજ કરવા માગતો નથી.

શિષ્ય:—તો સિવાય આપને બીજું કહેવા જોવાનું શું છે ? આપ તો શું પણ સમજ દિદુધર્મનો એક એ દિશામાં છે સંખ્યકાર કહે છે કે વધુ પ્રકારના કૃત્યોની નિર્ણય અત્યંત નિર્ણય તેનું નાશજ પરમ પુરુષાર્થ. ત્યારબાદ આગળ વર્ણતા તે કહે છે કે સુખ એટલું જાણુ અર્થ છે કે તેને દુઃખમાંથી રાહી મધ્યે તો પણ જોઈ નથી. સતતન કે સુખ-દુઃખને ત્યાં કશી ભેદ-પ્રત્યેક જેવા બનાવે એમ કહે વાત દિદુધર્મ નિરતર રવા કરે છે. આપનો ગીતાધર્મ પણ તે વિના બીજું શું પ્રત્યેક છે ? દાદ-ભાગમાં તથા સુખ-દુઃખમાં દંડોમાં સમાન શુદ્ધિ રાખવી એજ એક વાત ગીતાધર્મને કહેવાની છે કે બીજું કંઈ ? હું કહું છું કે જે સુખથી આપણે સુખી ન જાનીએ તો પછી જીવજીવી ભરખા શું છે ? સુખનો ત્યાજ કરી દેવો એજ જે ધર્મનો ઉદ્દેશ હોય તો હું તો એ ધર્મને કશીજ નમસ્કાર કહું છું. આપના અનુશીલનવાદનો પણ જે એવોજ કંઈક ઉદ્દેશ હોય તો હું તે પણ સંમતિના માગતો નથી.

શુદ્ધિ:—એટલા જાણ ઉમેરણ જવાની જરૂર નથી. અમારો અનુશીલનવાદ તને મીઠામના એક-એ કદમ ખાવા દેવામાં મધ્ય જાતનો વાધો નહિ લે-ઉપરાંત જો તો મીઠામ ખાવાની વિધિજ જાતાવો. માત્રાદર્શનને ધર્મરૂપે સિદ્ધ કરી તેનો સ્વીકાર કરવાનું હું તને કહાપિ કશીજ નહિ, એ વાતની ખાસી રાખજો. સીત-ઉષ્ણ તથા સુખ-દુઃખનાં દંડોમાં તુલ્યશુદ્ધિ રાખવા સંજમી જે ઉપદેશ ગીતા વિગેરેમાં કહ્યો છે તેનો એવો અર્થ બીજાનું નથી કે મનુષ્યોએ શુદ્ધ સુખ જોમવતું નહિ તેનો સાચો અર્થ કરવા જોઈએ. અત્યારે સમય નથી તે જઈ કાલ કયું કયું કે વિશા-મતી અનુશીલનનો ઉદ્દેશ સુખ અને જાતજર્ણવ અનુશીલનનો ઉદ્દેશ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો હોય છે. હું તેના ઉપરાંત કહું છું કે મુક્તિ પણ એ સુખની એક

અરથા વિશેષ જ છે. સુખની સંપૂર્ણ માત્રા અથવા સુખની સદૃશી ઉપરથી એનું જ નામ મુકિત. જો આ વાત ખરી હોય તો પછી ભારતવર્ષીય અનુસીલનો કહેવ પછ સુખ જ એમ કહીએ તો તેમાં શું રસ છે ?

શિષ્ય:—અર્થાત્ આ કાલે દુઃખ અને પરશમે સુખ ?

શુદ્ધ:—નહિ. આ કાલે પણ સુખ અને પરશમે પણ સુખ.

શિષ્ય:—પરંતુ શાસ્ત્ર પ્રકારે ઉપર ન મળ્યો. મારા પાસેના પ્રમાણે જીવ મુકા-યવા પછી સુખ-દુઃખારિ દંડોને એળંગીને જ રાખ્યો. અથા છે; અને જો તેમજ હોય તો 'પછી એવી સુખરહિત અવસ્થાને સુખ કેમ કહી શકાય ?

શુદ્ધ:—તેના ઉપર આશુ તે પહેલાં તારે સુખ એટલે શું અને મુકિત એટલે શું એ વાત અત્યંત સમજા લેવી જોઈએ. હમણાં મુકિતની વાતને એક બાજુ રહેવા છતાં પ્રથમ સુખ એટલે શું તેજ વાતને નિર્ણય કરી લે.

શિષ્ય:—કહો, ત્યારે.

શુદ્ધ:—તે કાલે કશું કશું કે મીઠાઈના એક-એ કાકા તને મળે તો તેથી તું સુખી થાય; પરંતુ જ્યારે સુખી થાય, તે કાંઈ સમજા શકે છે ?

શિષ્ય:—મારી સુખાની નિશ્ચિ થાય, તેથી.

શુદ્ધ:—એક દુઃખી મણામણના ખાવાથી જય સુખની તો નિશ્ચિત થઈ શકે. તો તેનાથી અને મીઠાઈના એક દુઃખથી શું તને સમાન સુખ થશે ?

શિષ્ય:—ના, મીઠાઈ ખાવા મને તો વધારે સુખી થઈ, એ વાત નકી છે.

શુદ્ધ:—તેનું શું કારણ ?

શિષ્ય:—મીઠાઈમાં રહેલા પદાર્થો સાથે અનુભવીની જીભને એવો ઝાઝ નિત્ય સંબંધ છે કે તેથી તે મિષ્ટ લાગવીજ જોઈએ.

શુદ્ધ:—મિષ્ટ કાલે તે તો કું સમજ્યો. પણ મારો પ્રશ્ન એ નથી. કું એમ પૂછું કું કે મીઠાઈ ખાવાથી તને સુખ થાય છે તે સાચી ? મિષ્ટતાથી કાંઈ સર્વને સુખ થતું નથી. કું એક જસક વિવાદથી માણસને તારા કદાચની મીઠાઈ તારા જોડતી સમજતાથી ખરાથી નહિ શકે. તેમજ કું પણ રોજ કે બીજો એકાદ દુઃખો ખાઈને તો સુખી નહિ થઈ શકે. " રાખી-સન કુજો " નામના મંથમાં કાંઈકે નામક ને વંચણીકું વર્ણન છે તે વાદ છે કે ? કહી છે કે તેને કાચું માંસજ લાક્ષણ કરવામાં આનંદ મળતો. જો કાંઈ મીઠું વગેરે નાખીને પકારેકું માંસ તેને આપતું તો તેને તે બીજકુલ મળતું નહિ. આટલાં વૈજિયો ઉપરથી કું સમજા શકશે કે તેને મીઠાઈ ખાવાથી ને સુખ થાય છે તે વાતી જીભને વી-સાકર સાથે અત્યંત પ્રકારનો નિત્ય સંબંધ હોવાથી નહિ, પણ તે મિષ્ટાન બીજું ઝાઝ કરણ છે. કું જ કહે કે તે કું કારણ ?

શિષ્ય—અન્નવાસને લીધે

ગર —અન્નવાસને ખૂલે અનુશીલન મ્હે

શિષ્ય—અન્નવાસ અને અનુશીલન એ બંને શુ પુષ્ટ પુષ્ટ છે ?

ગુરુ—એટલાજ માટે તો કહું છું કે તેને અન્નવાસ કહેવાને બે અનુશીલન કહે

શિષ્ય—એ બેમાં શુ ભેદ છે તે જણાવતાવશે ?

ગુરુ—અત્યારે તે સમગ્રવ્યાપી એટલે વખત નથી. અનુશીલનનો આખો વિષય તમામુખી તારી શુદ્ધિના નહિ ઉત્તરે ત્યામુખી તેમાંનાં એક વાત તારાથી જણ થાય સમજા દયાથી નહિ. જતાં હવે તુર્તમા આટલું મુજબ કે તે એક બીજા બન ખાસ તેને કવીશીલન કહેવું જાય ?

શિષ્ય—હુ પાર છું કે કવીશીલન પિટ થો નજ જાયે હા વખત જતાં તેની મધ્યસ્થ અસર ન જાયે.

ગુરુ—એ પ્રશ્નને સદન યત્ન એ અભ્યસન કળ છે. દુઝાર્માં અનુશીલન એ કલિને અનુકૂળ હોય છે અને અન્નવાસ એ શક્તિને પ્રતિકૂળ હોય છે. અનુશીલનથી શક્તિએનો વિકાસ થાય છે ત્યારે અન્નવાસથી શક્તિએનો વિનાશ થાય છે. અનુશીલનથી પરિણામે સુખ ત્રણ થાય છે અને અન્નવાસથી પરિણામે મહિપ્પતા (સદનશીલતા) પ્રાપ્ત થાય છે. દરે પછી મીઠાઈવાળી ચાત વાદ કરે ત્યાં તારે પ્રાત્ન વારી તસ આનંદનો સ્વાભાવિક વૃદ્ધિને અનુકૂળ હોય છે તેથી તારી તે શક્તિ અનુશીલિત થાય છે અને એને લઈને જેમાં તને સુખ જાયે એ પણ તારા બનવા હોય છે. આ રીતે અનુશીલનના જગથી વખત જતાં દરે શેષ વિગેરે પદાર્થ ખાણમાં પણ આનંદ મળી શો બીજા અધ્યુષ્ણીયુક્ત સર્વવર્થમાં પણ તેજસ સમજા લેવું.

એ ઉપરાંત બીજી ઉદ્દિષ્ટેના અનુશીલનથી પણ સુખની અપેક્ષા થઈ શકે. સમીક્ષના ધ્વજથી ને આનંદ થાય છે તે પણ આપણા શરીરની અધુક ઉદ્દિષ્ટના એકમ કે અધુક શરીરિક શક્તિના અનુશીલનથીજ થાય છે. ગુરોશીવ પતિએને તેને અકકુલ એ સંતેવું નામ આપેલું છે એજ પ્રમથ્ને બીજી અનેક શરીરિક શક્તિએ પ્રાણસમાં રહેલી. અને તે સર્વના અનુશીલનથી સુખસે અનુભવ થાય છે.

શરીર સમગ્રી વાળને જાણુએ મુજબે દરે આપણે આજન વિચાર કરીએ આપણના એટલીક માનસિક શક્તિએ પણ રહેલી છે અને તે શક્તિએના અનુશીલનથી ને કળ પ્રાપ્ત થાય તેને પણ સુખની પશિચાજ નહીં શકાય શક્તિ એના અનુશીલનમાં અદ્ય જેમાં ને સુખ છે તેવું સુખ બીજા કયામાં નથી. અનુશીલનનો અભાવ એજ દુઃખ દુઃખ એ મંદ બુદ્ધિ પદાર્થ નથી સમજનો ?

શિષ્ય—ના. ત્યજ તો રમ્ભિ એને શુ એજ હુ એકમે તેવું સમજનો.

નથી. મારો કે દુઃખ એ આપણા મનની એક અવસ્થા છે. તેના અનુભવીઓ મુખ એક એ પણ કું સંકિર્ણ પુ, જ્યાં "આપણે કર્યોએ વ્યવસ્થિત" અનુભવીઓ કહ્યું નેકએ "એક કહી સમજાવે ?

શુદ્ધ—સકિ "કળામાં જ્યાં મુખવલુ જેવું છે, એ વાત ખરી છે. તેને મનને તારે બીજે કઈ કળા મુખે હોય એ ને સમજે મારે કહી વધી નથી. એ પરેલા મુખ વાળેને સમજાવે, ત્યાર પછી સમજાવવાની ખાતર તેને અને તે નામ આપીશ તે માંથી જોઈ જાણુમને કરીરે પણ એક હોય છે અને મન પણ એકાદ હોય છે, પરંતુ તે એકે જ્યાં પણ તે કોઈમાં જુદા જુદા પ્રકારની એકે કિપાઓ લેવામાં આવે છે, અને તેથી કહીને તે કઈ જુદી જુદી કિપાઓ કરવાની સંકિપ્તોને જુદાં જુદાં નામ આપવાં જોઈએ નથી એ પ્રત્યેક સંકિપ્ત મુખ વાળેના એકાદ હોવા જ્યાં કિપાઓમાં તેનું જુદાંજુદું સ્વરૂપ રીતે લેવામાં આવે છે. આથી મનુષ્ય નેક કહીને નથી, પરંતુ સંકિપ્તો કહે છે ખરો, મહેતો માણસ અને સંકિપ્તો સમજે નથી, પણ જોઈ એ કહે છે ખરો. વાસ્તવિક વિનાનો માણસ ખરીવાર કુંને કળા કરવાનો સંકિપ્ત હોય છે, જ્યાં એક માણસ કળા કરવામાં જુદાં અકાંત હોય છે, પણ કુદિમાં જુદાં અપર હોય છે કઈ અપરમાં સંકિપ્તવન હોય છે, પણ લેવા કોઈ જુદી દુઃખ સમજાવે હોય છે. એવામાં નિર્ધાર હોય જ્યાં પણ સંકિપ્તમાં સંકિપ્તવાળા સંકિપ્તવાળા હોય છે. અનુભવ કે તે અને મનની સિન્ન સિન્ન સંકિપ્તોની સંકિપ્ત કરવામાં કઈ જોઈ જેવું નથી જ્યાં એકાદ પણ અન કહી તેનું નેકએ કે એક-દુઃખ વિષે કે કહીને એવી સંકિપ્તો છે કે અને "સકિ" નામ આપવું જોઈ નથી લખાવું; પરંતુ તેને મારે બીજે કહી કળા મુખે હોય એ કિ :

સિન્ન—અકિપ્ત કળા 'કેકરી' ને નામ અને લેવામાં કિ કળાથી કરે છે તે કળાને બાકાર કહી હોય એ :

શુદ્ધ—પ્રત્યેક કળાને કળાનામાં કિ કળા એક સિન્ન અર્થમાં વપરાયો છે.

સિન્ન—પરંતુ, આપણી કળામાં તે કળાને લેવા અર્થ પ્રસિદ્ધ નથી. મનુષ્યને ત્યાં સમાજ અર્થમાં 'કિ' કળાને નીલાની લેવામાં આવે છે.

શુદ્ધ—તો ખરી 'કિ' ને કહે જ્યાં સમાજાનુભવ કળા છે ને ? તને લેવા જ્યાં 'કેકરી' ને અર્થ "સકિ" અને 'સવન' ને અર્થ "કિ" રાત "કે" છે એ ખરી 'કેકરી' ને અર્થ "કિ" કળાથી કરે છે તે ત્યાં કળા જોઈ નથી જાણુ.

સિન્ન—કે મારો બીજે એક કહે આપણે 'જુદા' પુ. અને કહ્યું કું કે કિન્ન અનુભવીઓ મુખ છે, પરંતુ જાણુ નિન્ન કળા અનુભવીઓ કહ્યું એમાં

દુઃખ x વાચસ્પતિ મહાશયનું ધર સળગી ગયું અને તેથી તેમને જે દુઃખ થયું તથા એમના કરતાં પણ વધારે કમનસીબ મજાસને પુત્રમૃત્યુથી જે દુઃખ યાજ તે પણ ઉત્તર વિષમમીઝ આવી ગયું છે, એ વિષે હું તને બીજે કોઈ પ્રસંગે સમજાવું પાડીશ. મારે જે કોઈ કહેવાનું છે તે તું બરાબર ઘડપૂર્વક સાંભળશે તો તો મારા રજા વિના પણ તું સમજી જાઈશ.

શિષ્ય:—ધારો કે એ તો સમજી ગયો તથાપિ મૂળ વાત તો રહીજ મરૂં. આપણે જે વાત ચાલતી હતી તે એજ હતી કે વાચસ્પતિ મહાશય પોને ધાર્મિક બ્રહ્મા છે, જતાં દુઃખી છે. આપે કહ્યું હતું કે જે મનુષ્ય દુઃખી હોય તે ધાર્મિક હોય નહિ. આપે આપની વાત સિદ્ધ કરવા મુખ્ય એટલે શું એ વાત સમજાવી, અને સુખની સાથે દુઃખ શું એ સમજાવું. જરૂર, આટલી વાત ઉપરથી હું જે કંઈ સમજી શક્યો છું તે માત્ર એટલુંજ કે વાચસ્પતિ મહાશય વસ્તુતઃ દુઃખી નહોતા; અથવા તેમને દુઃખી અનુવાચી આવે તોપણ તેઓ પોતાનાજ દોષથી અર્થાત્ પોતાની ચારીશિ અને માનસિક ક્ષતિઓનું અનુસીલન બરાબર રીતે ન કરી શક્યા તેથીજ દુઃખી થયા; પરંતુ એથી કરીને તેઓ અધાર્મિક છે એમ તો કદી શક્ય નહિ. આપના અનુસીલન તરફ સાચે ધર્મને શું સંબંધ છે તે કોઈ હૃદયમાં ઉતરતું નથી. અનુસીલન એજ ધર્મ, તે સિવાય વધુ કોઈ મને સમજાવું નથી.

ગુરુ:—અત્યારે તો એટલું પણ જણ છે. નો કે તે સિવાય બીજી એક વંચીર વાત પણ સમજવા ચોખ્ખી છે; કારણ કે ત્યાંસુધી એ વાત તારા સમજવામાં નહિ આવે ત્યાંસુધી અનુસીલનની સાથે ધર્મને શું સંબંધ છે, એ વિષય તું બરાબર સમજી શકશે નહિ; પરંતુ એ વિષયસંબંધી ચર્ચા મો પછી કરીશ; કારણ કે અનુસીલન એટલે શું એજ વાત તારે પ્રથમ તો સમજવાની જરૂર છે. ત્યાંસુધી તે સમજાય નહિ ત્યાંસુધી વધારે કહેવું નિરર્થક સાચ તેમ છે.

શિષ્ય:—અનુસીલનને વળી ધર્મ સાથે સંબંધ કે જાણ નવાજા જેવી વાત છે !

ગુરુ:—નવાજા જેવું તેમાં કશુંજ નથી. પ્રાચીન શાસ્ત્રોનું કહેવુંજ માત્ર સમજાવું છું.

અધ્યાય ૩ જો-ધર્મ એટલે શું ?

શિષ્ય:—અનુસીલનને ધર્મ કેવી રીતે કહી શકાય એ ત્યાંસુધી સમજાવું નથી. અનુસીલનનું રૂળ તો સુખરૂપે મળે છે પણ શું ધર્મનું રૂળ પણ સુખ હોય ?

x કર્મના ફળારૂપ સંજ્ઞાથી વાતને એક બાજુએ મૂકી છોડેજ આ વાત ચર્ચાની પડે છે; કારણ કે તેજ કરવા બતા આ વિષય જુદું મુલ્યવશ્યકરણ થઈ પડવાનો લાયક રહે છે.

મુદ્દે —તદિ તેા ધર્મનું ફળ શું કુ ખાપ હોય ? એ તેમ હોત તેા કું પેને જન્મતા સર્વ મનુષ્યોને ધર્મનો પરિણામ કરવાનીજ લક્ષણજી કરત.

શિષ્ય:—ધર્મનું ફળ પરકામે સુખ હોઇ શકે, પરન્તુ આ કામે પણ શું સુખ સહારે ?

મુદ્દે —ત્યારે અત્યાર સુધી મેં શુ સમજાવ્યું ? ધર્મનું ફળ આ મને તે સુખ હેજ, પરન્તુ એ પરકામે હેમ તેા પરકામે પણ સુખજ હોય. 'ધર્મ' એજ સુખનો એક માત્ર અદ્વિતીય ઉપાય છે. આ કામે કે પરકામે ધર્મ સિવાય સુખનો બીજો એક ઉપાય નથી.

શિષ્ય:—તથાપિ શાઇ સમાધાન થતુ નથી. આપણે જેને કિંચિત્ત ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ અને જૈનુધર્મ' કહીએ છીએ તેને બાદે તેમનો કિંચિત્ત અનુસીધન, બૌદ્ધ અનુસીધન અને જૈનુધ અનુસીધન એમ કદી સકાય ખરું ?

મુદ્દે —ધર્મ શબ્દને ધર્મજ તે બહીબા તેા ઉપરાવી નાખ્યો. ધર્મ શબ્દ વિવિધ ગર્થોમાં વપરાય છે. પણ આપણે તે સર્વ ગર્થો સાથે આજે કંઇ સમર્થ નથી. + તે બત્યારે ધર્મ શબ્દનો જે ગર્થ કહો તે અગ્રેષ્ઠ 'રીક્ષીક્રમન' શબ્દનો તરહુમે માત્ર છે, અને એ શબ્દ ખિસી હોઇ તેમજ અપણા દેહીય જાવ નથી.

+ધર્મ શબ્દના આધુનિક વ્યવહારથી ઉદ્ભવેના કેટલાક કિત્ત કિત્ત ગર્થો તેના અગ્રેષ્ઠ પ્રતિષ્ઠાદાસ પદ્ધિત બાધુના 'ધર્મનિઝમ' ગ્રન્થમાંથી નીચે આપ્યા છે.

૧ અગ્રેષ્ઠમા જેને 'રિલિજીયન' કહે છે, તેને અપણે ધર્મ' કહીએ છીએ જેમ્નો:—'દિગ્ધુધર્મ', 'બૌદ્ધધર્મ' અને 'ખ્રિસ્તીધર્મ' ૨ જેને 'મૌરસીડી' કહે છે, તેને પણ આપણે ધર્મ' કહીએ છીએ. જેમ્નો વ્યક્ત કાર 'ધર્મ-વિરદ' 'માનવધર્મસાધ' 'ધર્મધૂત' હતાદિ વગી, 'નીતિ,' આ શબ્દ પણ 'ધર્મ' શબ્દને યેહો કેટલીકવાર વપરાય છે. ૩ 'ધર્મ' શબ્દથી 'વરન્તુની' ગેય પણ થાય છે, 'વરન્તુ' એટલે યાત્રાવાર વગી આપણે કહીએ છીએ કે અધુજ ભક્તિ 'ધાર્મિક' છે અને અધુજ ભક્તિ 'અધાર્મિક' છે. અહીં અધર્મ'તે અગ્રેષ્ઠમા 'જાઇસ' કહે છે. ૪ રિલિજીયન અધરા નીતિને અનુ-કૂળ ને કાર, તેને પણ ધર્મ' કહે છે, અને તેમથી વિપરીતને અધર્મ' કહે છે જેમ્નો:—'દાન પરમ ધર્મ' છે,' 'અદિયા પરમધર્મ' છે,' 'ગ્રાનિય વહાન અધર્મ' છે' અનેજ સર્વ કાંઈ પણ પુણ્ય પણ કહે છે. અગ્રેષ્ઠમાં જા અધર્મનું ગામ 'સીવ' કહેવામા આવે છે એકજ માત્રમાં પુણ્ય શબ્દનો વ્યવહાર પણ અનેક ગામથી થાય છે. ૫ ધર્મ' શબ્દવડે મુશ્કેનો પણ બોલ થાય છે જેમ્નો:—'લેહનુગતો ધર્મ' હોહાઃ પંજુ છે' બીજા ગર્થમાં અધર્મ'તે પણ ધર્મ' શબ્દથી અવહાર કરવામાં આવે છે. જેમ્નો:—'પરનિય કદ વિલગ્યાઓનો ધર્મ' છે.' લગવાન ચતુમે પણ તે આ અર્થ-આજ પાખડ ધર્મની વાત લખેલી છે જેમ્નો:—'દિગ્ધાર્દસે મુદ્દુમ્મે ધર્માધર્મા

શિષ્ય—ત્યારે ‘રીલીજિયન’ એટલે શું ? તેજ સમજાવો

ગુરુ — ‘રીલીજિયન’ શબ્દ પાશ્ચાત્ય ખ્રીસ્તી તથા પંડિતો પણ તેનો વિવિધ અર્થોમાં વ્યવહાર કરે છે અને તેના અર્થ સુગંધે એકમત નથી.

વૃતાન્તે । ચદસ્ય સોઽદધાતુ સર્વે તત્તસ્ય સ્વયમાવિરોત્ ॥ અપોત-સૃષ્ટિમાં હિસક અને અદિસક, સદ્ અને દુર, ધર્મ અને અધર્મ, સત્ય અને અસત્ય, આમાનાં જે કાંઈ કર્મ જે જે પ્રજા કરે છે તે તે કર્મો પોતાપ્રતી મેળે તે તે કર્મોમાં પ્રવેશ કરે છે વળી પણ “પરબ્રહ્મજગત્કર્મભક્ષા દાસ્યેઽસ્મિન્નુજ્જવાન્મતુ ।” ભગવાન્ મનુએ આ શાસ્ત્રમાં પાખડીઓના ધર્મ-સુલુ-સ્વભાવો-દેશો છે કે ધર્મ શબ્દ ક્યારેક ક્યારેક આચાર્ય અથવા વ્યવહારના અર્થમાં પણ વપરાય છે ભગવાન્ મનુએ આજ અર્થમાં કહ્યું છે કે—

‘દેશધર્મોન્ જાતિધર્મોન્ શુલ્કધર્મોઽઽ શાસ્ત્રતાન્ ।’

ધર્મશબ્દના આ ૭ અર્થ મતા હોયને આપણા લોકો તેના ઉપયોગમાં મહુજ અવ્યવસ્થા કરી દે છે તેઓ ધર્મ શબ્દનો એક અર્થમાં ઉપયોગ કરીને બીજા કશુંક તેનો બીજા અર્થમાં ઉપયોગ કરે છે, અને તેથી પોતાના સિદ્ધાંતમાંથી અમુત યાવ છે આ પ્રમાણે અનિર્ધારિત પ્રયોગો કરવા હોવાથી ધર્મસંબંધી કોઈ પણ તત્ત્વની મુદર રીતે કીમોસા ચર્ચ થઈતી નથી. એ અવ્યવસ્થા આજ નવીન નથી જે મર્યાદો દિદુશાઓના નામથી કહેવામાં આવે છે તેમાં પણ એ અવ્યવસ્થા મોટા પ્રમાણમાં મનુ સંદેશના પ્રથમ આગળ છેલ્લા ૭ સ્તોત્રો આના ઉત્તમ ઉદાહરણરૂપ છે ધર્મ શબ્દનો ક્યારેક રિલિજિયનના અર્થમાં, ક્યારેક નીતિના અર્થમાં, ક્યારેક સદ્ ગુણના અર્થમાં, ક્યારેક અવ્યવસ્થાના અર્થમાં અને ક્યારેક પુણ્યકર્મના અર્થમાં પ્રયોગ થવાથી નીતિનું લક્ષણ રિલિજિયનમાં અને રિલિજિયનનું લક્ષણ નીતિમાં, સદ્ગુણનું લક્ષણ કર્મમાં અને કર્મનું લક્ષણ સદ્ગુણમાં આવી જવાને લીધે એક મહાન અવ્યવસ્થા ઉભી થાય છે તેનું એ પરિણામ આનું છે કે ધર્મ (રિલિજિયન) ગોણધર્મોથી મિશ્રિત, નીતિ ભાતિશુદ્ધ, અભ્યાસ કામિ અને પુણ્ય ફળજનક થઈ પડેલ છે દિદુધર્મની અને દિદુ નીતિનો આધુનિક અવનતિ અને ધર્મનીતિમિતિ આધુનિક અનારચાત્ મહાન કારણ ઉપર વલુવેલી અવ્યવસ્થા પણ છે

* ગુરુ —રિલિજિયન શું છે ?

શિષ્ય —તે તો બાઈબીલી વાત છે પાશ્ચાત્યિક વ્યવહારમાં વિશ્વાસ ?

ગુરુ —પ્રાચીન મહાદેવો પશ્ચિમને માનતા નહિ તો મહાદેવોનો પ્રાચીન ધર્મ તે શું ધર્મ નહિ ?

શિષ્ય:—ત્યારે દેવેશીમાં વિશ્વાસ ?

ગુરુ—કરલામ, મિસ્ત્રી અને મહાદેવ આદિ ધર્મમાં હોય નથી તે સર્વ ધર્મોમાં

શિષ્ય —પરંતુ 'રીલીજીઅન' કાન્ડમાં કઈ નિયમ વસતુ નથી સમાઈ ગયો કે તે દેવે ધર્મમાં મળ્યા આવે ?

ગુરુ —હે પરંતુ તે નિયમ પદાર્થને રીલીજીઅન કાન્ડથી સંબંધવાનો કયો બંધ નથી તેને આપણે ધર્મ કાન્ડથીજ અલગરીશું તો તે યાગ્ય ધર્મ પડશે.

શિષ્ય —તે કેવી રીતે ?

તેવ પશુ એક ઈશ્વરજ છે તો તેથી શું તે સમજાવ મર્યો નહિ ?

શિષ્ય —ત્યારે શું ઈશ્વરમાં વિશ્વાસ એજ ધર્મ ?

ગુરુ —એવા અનેક સુદર ધર્મો છે કે જેઓ ઈશ્વરને પણ માનતા નથી જાનવાસકિતાના અત્યંત પ્રાચીન મંત્રોની સુચલોચના કરતાં સમગ્ર રાકાવ છે કે તે મંત્રોની રચનાના કાળમાં અનેક દેવદેવિઓ મનાતા હતાં પરંતુ તે વેળા ઈશ્વરને માનતા નહોતા. વિશ્વકર્મા પ્રભુપતિ બ્રહ્મા ઇત્યાદિ ઈશ્વરવાચક શબ્દો જાગ્યે હતા તે પ્રાચીન મંત્રોમાં નથી પણ જે મંત્રો પ્રાચીન મંત્રોની અપેક્ષાએ આધુનિક કહી શકાય તેમાં છે પ્રાચીન સાખ્યો પણ અનીશ્વરવાદી હતા અને તે છતાં પણ તેઓ ધર્મહીન નહોતા કેમકે તેઓ કમોંત્રી રૂપે માનતા હતા, અને નિ દેવમને પણ ઈશ્વરતા હતા. પૌરુષધર્મ પણ નિરીશ્વરવાદ છે ત્યારી ઈશ્વરવાદ એજ ધર્મનું સ્વરૂપ છે એમ કેમ કહી શકાય ? માટે તારા કહેવા પ્રમાણે તો કંઈ સ્વપ્રીકરણ થતુ નથી.

શિષ્ય —ત્યારે શાકાલ તર્કિકોની સ્થાનતુ અવલગન કરીને હું છું કે જોગ તીત ચૈતન્યમાં વિશ્વાસ એજ ધર્મ

ગુરુ —અર્થાત્ તારા કહેવા પ્રમાણે તો સુપરનેચાસિદ્ધાન્ત —સુદરતથી અતીતપણું —પણ પરંતુ તેને સ્વીકાર કરતાં તું ક્યા કાચી પદોષો તો ને. પ્રેતતત્ત્વજોના સ પ્રદાપરિવાય આધુનિક વિદ્યાનવત્ત્વોના અતર્થ લોભાતીત ચૈતન્ય તું કંઈ પણ પ્રમાણ નથી આમ તરી રીતે તો ધર્મ પણ રચી અને ધર્મનું પ્રયોગન પણ નથી આવી માન્યતા પ્રમાણે તો હું રિલિજીઅનને ધર્મ કહું છું.

શિષ્ય —ત્યારે તે રીતે પણ વિદ્યાનવત્ત્વોમાં પણ ધર્મ તો છેજ જેમકે — રિલિજીઅન એજ ધુર્બેનિર્લિ-માનવધર્મ

ગુરુ —તો પછી ભોક્તાતીત ચૈતન્યમાં વિશ્વાસ એ ધર્મ નહિ

શિષ્ય —ત્યારે આખજ કહો કે ધર્મ કેને કહેવો ?

ગુરુ —પ્રજ્ઞ અત્યંત પ્રાચીન છે અચાલો ધર્મજિજ્ઞાસા ' એ પૂર્વજોમાં ચારાનતુ પ્રથમ યજ છે આ પ્રસંગે ઉત્તર અપવાદ મારેજ મીમાંસાદર્શનની પ્રતિ છે તેના સર્વાશય ઉત્તર અધ્યાપિપર્વત મળી રાકાવે નથી હું પણ તેના પરચર્મ ઉત્તર આપવા માટે સમર્થ મદદશ એવે સક્ષમ નથી તેપણુ પ્રાચીન પંથોનો અભિપ્રાય તને સુકળાવી રાખીશ પ્રથમ મીમાંસાકારનો ઉત્તર સર્વજા તેમજે મ્હુ

શુદ્ધિ:—સમસ્ત મનુષ્યજાતિને માટે અર્થાત્ ક્રિસ્તિયનો-મૌલો-હિન્દુઓ અને મુસ્-લમાનો એ સર્વને માટે એ ધર્મ હોય તેજ 'ધર્મ' નામને યોગ્ય છે.

શિષ્ય:—એવો સમસ્ત મનુષ્યજાતિમાટેનો ધર્મ કેવી રીતે ઓળખી શકાય ?

શુદ્ધિ:—મનુષ્યનો ધર્મ શું એ એકજ વાતનો વિચાર કરવાથી સમસ્ત મનુષ્ય-જાતિને માટે ધર્મનો નિર્ણય થઈ શકે તેજ છે.

શિષ્ય:—મારી છતાસા પણ એજ છે કે મનુષ્યનો ધર્મ શું હોઈ શકે ?

શુદ્ધિ:—એનો હિતર વફા કરણ અને હુદિમાં હતરી શકે તેનો છે. જેના અસ્તિ-ત્વથી મનુષ્ય "મનુષ્ય" નામને યોગ્ય બને અને જેના અસ્તિત્વના અભાવે મનુષ્ય

છે કે—" નોદતા હક્ષણો ધર્મઃ " નોદના એટલે કિવામાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારૂં વાગ્ય. એ પ્રમાણે હક્ષણ માનવામાં તો વિશેષ નથી; પરંતુ ન્યાયે તદુપરાંત કહેવામાં આ-વેશું છે કે " નોદતા પ્રવર્ત્તકો વેદવિધિરૂપઃ " આજ 'વેદવિધિરૂપ' એવું વિશેષણ અવવાથી અને મોટો સંકપ ઉપજે છે કે તું જોને ધર્મ માનીને સ્વીકારીશ કે નહિ.

શિષ્ય:—એ પ્રમાણે તો હું ક્યારેય ન સ્વીકારું. બે તેજ સ્વીકાર કરું તો જેટલા સિન્ન સિન્ન મથો છે તેટલા સવળા ધર્મ માનવા પડે. ખિસ્તીઓ કહેશે કે 'ભાઈમથે કહેશે વિધિ તે ધર્મ' મુસલમાનો પણ એ પ્રમાણે 'કુરાનમાં કહેશે વિધિ તે ધર્મ' એમ કહેશે. ધર્મની પદ્ધતિ જાણે સિન્ન સિન્ન હો; પરંતુ ધર્મ એ એકજ વસ્તુ નથી શું ? ધર્મ એટલે 'વિશિષ્ટગુણ' અને તે એક સર્વ સાધારણ વસ્તુ નહિ ?

શુદ્ધિ:—હા. એક સમજાવતો એવો પણ મત છે. 'લૌભાક્ષિમારકર' આદિ આચાર્યોએ કહ્યું છે કે—" વેદપ્રાસિવાદપ્રયોજનવદ્યર્થો ધર્મઃ " (વેદપડે પ્રતિપા-દન કરવા યોગ્ય પ્રવેશનથળો વિષય તે ધર્મ.) આ સર્વ વાતનું પરિણામ એ આવેશું છે કે ધર્મ શબ્દવડે યોગ્યાદિ અને સત્ત્વચરનોજ યોગ્ય થાય છે. જેમ મહા-જ્ઞાતમાં કહ્યું છે કે—

" ધ્વજાકર્મ તપશ્ચૈવ સત્ત્વમજોષ વચ ચ ।

સ્વેષુ દારેષુ સંતોષઃ શૌચં વિશાનભૂષિતા ॥

જાત્મકાનં સિદ્ધિશ્ચ ચ ધર્મો સાધારણો નૃપ ॥

અર્થાત્ હે રાજન ! શ્રદ્ધા, કર્મ અને તપ, તથા સત્ત્વ અને મજોષ, પોતાની સ્ત્રીમાં સંતોષ, પવિત્રતા, વિશા, કૃપ્યોનો અગ્રાવ, આત્મચાન અને તિતિદ્ધા-મહાન-શીલતા—આ સર્વ નિશ્ચય સાધારણ ધર્મરૂપ છે.

અથવા કેટલાક કહે છે કે " દ્રવ્યક્રિયાગુણાદીનાં ધર્મસ્ત્વં । (દ્રવ્ય, ક્રિયા અને ગુણ આદિનું ધર્મપણું છે.) કાઠ કહે છે કે " અદૃષ્ટ વિશેષ તે ધર્મ. " પરિણામે આપોતો સાધારણ અભિપ્રાય એવો છે કે ' વેદ અથવા લેખાચારમાં જે

“મનુષ્ય” નામને સહે જાણે-૧. લેખાપ, તેજા જાણ મનુષ્યનો ધર્મ,

સમત હોય તે ધર્મ. ’ જેમ વિચારિય તપિએ ક્ષુ છે -

યમાર્થઃ ક્રિયમાર્ગ દિ શંકત્યાગમોપદિતઃ ।

સ ધર્મો ચં વિગર્હન્તિ તમધર્મ પ્રવક્ષતે ॥

વેદવેદા આપ પુરોહ જે ધર્મની પ્રવક્ષા કરે છે તે ધર્મ, અને જેના વિદ્ય હરે છે તે અધર્મ કહેવાય છે

પરંતુ દિદુશાએમાં પણ સિન્ન સિન્ન થતો નથી એવ નથી.

“હે વિદ્યેયેદિતએ સતિ દ્વસ્મ યદ્મદ્વાનિદો વદન્તિ પરા લેખાપરા સ ॥”
અર્થાત પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મવેદા પુરોહ પણ અને અપરા એમ બે વિદ્યા બ્રહ્મવેદાના છે એમ કહે છે આ અને આવા અર્થવાળા બીજી યુતિઓપરથી સ્થિત થાય છે ૧ વૈદિક જ્ઞાન અને હેને અનુસરતા યાગદિક નિષ્કૃષ્ઠ ધર્મ છે, અને બ્રહ્મસામજ પરમધર્મ-ધર્મ છે જમવ,ગીતાનુ સ્પષ્ટ તત્ત્વર્થ કર્માત્મક વૈદિકાદિ અનુપાનિતી નિષ્કૃષ્ટ કહેવામાં છે, અને ગીતામાં કહેવ સદ્ગત ધર્મની કિન્નૃષ્ટતા કહેવામાં સદ્ગત તત્ત્વર્થ છે. દિદુધર્મમાં વિશેષે કરીને એક એવો પરમ રમણીય ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે ૧ જે સાધારણરીતે પૂર્વોક્ત મીમાંસા અને તેમાં કહેવ દિદુધર્મવાદનો વિરોધી છે. આ ધર્મ મીના,યદ્વાભાવન અને સ્થાયવર્તમાં સર્વ ન્યેશર્મ આવે છે. તેના વક્તા મીનુષ્ય છે, એવા પ્રારંભ દિદુશાએમાં કહેતા કિન્નૃષ્ટતા ધર્મને આપણે મીનુષ્યીકા ધર્મ કહીએ છીએ. યદ્વાભાવત્યા કહ્યું પર્વમાથી એક વાક્ય લખે એવું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે

દેવતાક મુદિએને ધર્મની આત્મતા પ્રમાણરે કહે છે, તેમાં ૬ દેવતાના પ્રારંભ કરતા નથી પરંતુ યુતિમાં પણ સમરત ધર્મોત્તર કહેવ નથી, અને એવા માટે દેવેક રથને અનુમાનદાસજ ધર્મનો નિર્દેશ કર્યો પડે છે ‘પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિને નિષિતેજ ધર્મનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે ‘ ‘અદિસામુગ્રા ગર્ભ કરવામાં આવે એટલે ધર્માચરણ કહ્યું કહેવાય છે.’ ‘દિસા કરવાસએની દિસાના નિવાસજ માર્ગ ધર્મની રમણ થયેલી છે ‘ ‘ ધર્મ પ્રાણીએને ધારણ કરે છે પ્રારંભ તેવ નામ ધર્મ છે ‘ ‘ જેને પ્રાણીઓની રક્ષા થાય તેવ નામ ધર્મ છે ‘ એમ સંકૃષ્ટના વચન છે, આ પછી વન પર્વમાંથી ધર્મોત્તરે કહેલી ધર્મની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે. “જેનાથી સર્વ મુદોલ હિન થાય તેમ સત્વ, સત્ત્વ લેખપ્રતિ સહે અદિતીય ઉપાય રૂપ છે સત્ત્વના પ્રભાવવેળે રમણ’ જ્ઞાન થવ છે અને તેવેજ રમણ દિત સંધાન છે. ” અદિ સત્ત્વ શબ્દનો ધર્મના અર્થમાં જ્યારવાર થયે છે.

વિશ્વ —આ દેવતા લેખેએ ધર્મની ને વ્યાખ્યા કરી છે, તે નીચીની અપરા પુણ્યની વ્યાખ્યા છે, તે વિશિષ્ટધર્મની વ્યાખ્યા સી :

શિષ્ય—તેનું ખાસ નામ શું ? કાલક જુદું નામ તો હોય ને ?

ગુરુ—હા તેનું નામ 'મનુષ્યત્વ.'

અધ્યાય ૪ થો- મનુષ્યત્વ એટલે શું ?

શિષ્ય—કાલે આપે કશું હક કે જેના અન્વિતવધી મનુષ્ય "મનુષ્ય" ના નામને યોગ્ય લેખાય અને જેના અભાવે મનુષ્ય "મનુષ્ય" નામને યોગ્ય ન

ગુરુ—'રિતિજ્ઞાન' સંબંધે જે વિષયનો બોધ થાય છે, તે વિષયના ઉપર આપણા દેશના લોકોની સ્વતંત્રતા ક્યારેય થતી નથી આપણા મનમાં જે વિષયનો વિચાર મરણોપ આવતો નથી, તેને આપણે આપણા કયા પરિચિત સંબંધે કહી શકીએ?

x x x x x
x x x x x

તને ધર્મની જેટલી વ્યાખ્યાઓ સંભળાવી તે સર્વમાં હિંદુધર્મની વ્યાખ્યા સર્વોત્કૃષ્ટ છે, અને જો એ વ્યાખ્યા ધર્માર્થ હોય તો હું કહું છું કે સર્વ ધર્મોમાં હિંદુધર્મ એક ધર્મ છે.

શિષ્ય—પ્રથમ તો ધર્મ શું છે એ તું સમજાવે, તોજ પછી હિંદુધર્મને સમજું. આ સર્વ પંડિતોએ કરેલી ધર્મની વ્યાખ્યા માંભળાને મરે તો એમ લાગે છે કે 'મેં સાત કાનવાળો દાદો ભેળો.'

ગુરુ—તારે કહેવું જાહેર છે એવો કયો મનુષ્ય જન્મ્યો છે કે જેણે ધર્મનું પૂર્ણ સ્વરૂપ અનુભવ્યું હોય? જેમ સમસ્ત વિશ્વને કાષ્ટ મનુષ્ય પોતાની આંખે જોઈ શકતો નથી, તેમ સમસ્ત ધર્મને કાષ્ટ પણ મનુષ્ય અનુભવી શકતો નથી બન્યાની જાત તો બાલુએ મૂકીએ; પણ જુદાંજુદાં, ઇશ્વર-જિત, મહામહા અથવા જૈન-જેવ એવાના કાષ્ટ પણ ધર્મના પૂર્ણ સ્વરૂપને અનુભવી શક્યા હતા, એમ હું સ્વીકાર કરી શકતો નથી હા. અને મનુષ્યો કસતાં તો તેમણે સારી રીતે અનુભવ કર્યો હતો, પણ સપૂર્ણ તો નહોતા અનુભવી શક્યા જો મનુષ્યદેહ ધારણ કરીને ધર્મના પૂર્ણ સ્વરૂપને કોઈએ પણ હૃદયમાં અનુભવ્યું તેણે અને મનુષ્યવૈકર્મ્ય તેના પ્રચાર કરી શક્યા હોય, તો તે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના કર્તા. ભગવદ્ગીતાના વચનો ઇશ્વરાવતા શ્રીકૃષ્ણના છે કે કાષ્ટ મનુષ્યના છે તે હું બોલતો નથી, પરંતુ કાષ્ટ પણ સ્વયં જો ધર્મનું સપૂર્ણ સ્વરૂપ વ્યક્ત અને વિશેષ સ્પષ્ટ થઈ શક્યું હોય તો તે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં જ થયું છે.

(પંડિત "ધર્મજિજ્ઞાસુ" માધી)

લેખાપ તેનુંજ નામ મનુષ્યનો. ધર્મ. આ સિદ્ધાંત સમજવામાં કાંઈક કઠિન જણાય છે, કારણ કે મહુ કોઈ જાણે છે કે મનુષ્યે જન્મ લીધો ત્યારથીજ તે મનુષ્ય ગણાય, અને તે માત્ર પ્રાપ્તો એટલે મનુષ્ય નમને યોગ્ય નહિ રહેતાં રાખ કે પૂજાને યોગ્ય બની રહે છે. એટલા માટે એમ ગ્રહણાર્થી આવે કે જ્ઞાતિથી કવન હોય જ્ઞાતિથીજ મનુષ્ય “મનુષ્ય” છે અને કવન ચાલુ મહુ એટલે મનુષ્ય “મનુષ્ય” મની જાય છે, તો તેમાં શું ભૂલ છે ? આપણે ઉદેશ એથી બીજો છે કે શું ?

ગુરુ.—સત્યપાન કરનાર એક નામ જાણમાં પણ કવન તે છે. તેને શું મનુષ્ય કહેવાય ?

શિષ્ય.—એમ નહિ ? માત્ર વળ નથી એટલુજ, અને તેને નાનો મનુષ્ય કહો.

ગુરુ.—મનુષ્યો એ એ કાંઈક હરી સહે તે તે કાંઈક શું તે પાળક હરી સહે ?

શિષ્ય.—એક મનુષ્ય પણ મનુષ્યજાતિના સમસ્ત કાંઈક પોતે એકલો ક્યાં હરી સહે છે ? અનેક પ્રાણીને ક્યારે વખતના યોગ્યતા ઉપજી જાય છે, અનેક મનુષ્યોએ મહાન સમસ્યાઓમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે, અને અનેક મનુષ્યો કામ લીધર અથવા કુમારકાલને એવી અદ્યુત નાદો સખી અચર કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી મયા છે. આપ પોતે પણ મનુષ્ય છો, પરંતુ શું આપ એ મર્વ કાંઈક હરી રાગા સમર્થ છો ? અથવા બીજા એવા કાંઈ મનુષ્યનું નામ આપી શકીશ કે એ પોતે એકલો ઉત્ત સર્વ કાંઈક હરી સહે ?

ગુરુ.—શું ન હરી શકુ તેમજ એવા કાંઈક મનુષ્યનું નામ પણ અત્યારે આપી શકુ તેમ નથી ? એ પોતે એ સર્વ કાંઈક હરી રાગા હોય. જાં એક મનુષ્ય કે જેણે હજા સવર્ગ કાંઈક એક કાંઈક ક્યાં હોય એવો કાંઈક મનુષ્ય જન્મ્યોજ નથી, એમ માનવાને તો હું કાંઈ રીતે તૈયાર નથી. તેમજ કહે પછી એવો કાંઈક મનુષ્ય નહિ જન્મે એમ પણ માની શકતો નથી.

શિષ્ય.—મનુષ્યથી જનવા યોગ્ય સર્વ કાંઈક એક મનુષ્યથી બની શકતાં હોય તો કેમ કાંઈક એવાં મર્વો કરવું જિજ્ઞાસા આવતું નથી ?

ગુરુ.—જોનાની સક્રિયતાની ખીલવણી સપૂર્ણ રીતે કાંઈક કરવું નથી, તેજાજ માટે એવી સક્રિયતાજ ગુણો જિજ્ઞાસા આવતા નથી.

શિષ્ય.—પણ મૂળ વાત તો રહીજ રહ્ય. ક્યાં જન્મના અસ્થિતવથી મનુષ્ય “મનુષ્ય” નામનો યોગ્ય લેખાપ એવો તે કાંઈક ખુલાસો થયોજ નહિ. શું આપ એમ કહેવા માલો છો કે પોતાની સક્રિયતાની ખીલવણી માત્ર અર્થાત્ સક્રિયતાજ જન્મથીજ માત્ર તેમજ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી શકાય ? જો એમજ હોય તો જન્મથી પ્રાણીઓ કે જોમની એકે સક્રિય ખીલવી નથી તેમજ મનુષ્યનું નામ આપી શકાય કે નહિ ?

ગુરુ.—જોની કાંઈક પણ સક્રિય ખીલવી ન હોય (અનુસંધાન વાદ ન હોય) એવો

કેમ જંગલી માણસ તું જોઈ શકો નહિ. પણ જૂના વખતમાં પણ મનુષ્યોની અમુક શક્તિઓ વિકાસ પામ્યા વિના રહેતી નહિ. જે તેમ ન હોય તો તેઓ પશ્ચ-રતી બનીઓ. વિગેરે કેવી રીતે જાણી શકે ? હવે પ્રશ્ન એ કે તેમને મનુષ્ય કહી શકાય કે નહિ ? આ પ્રશ્નનો સ્વાર્થ કિતર મેળવતા પહેલાં જણાવ એટલે શું એ વાત બરાબર સમજી લે. અહીંનાં તું એક માનવ તુલ્ય ભુએ છે અને સામે એક વ્યક્તિ ભુએ છે તે બન્નેને તુ એકબીજીય કહી શકે છે કે નહિ ?

શિષ્ય—હા, એક રીતે તેઓ બન્ને એકબીજીય તો ખરું, કારણ કે બન્ને વનસ્પતિની વ્યવસ્થા છે.

ગુરુ—પણ બન્નેને ત્યાં કહી શકાય ?

શિષ્ય—ના. ત્યાં તો વડોજા કહી શકાય આ તો તુલ્યમાત્ર છે.

ગુરુ—એવો ભેદ શામાં ?

શિષ્ય—ફળ-ફૂલ-ચાખા-પાન-એવેને લઈને વડા 'વડા'ના નામને ધોતર છે. તુલ્યમાં એ સર્વ વિભાગો નથી એટલે તેને ત્યાં કહી-શકાય નહિ.

ગુરુ—માનમાં પણ એ સર્વ છે. અમનત, તે જટુ મુદ્દા છે તેથી તેની ચાખા-ગાંઠ કે ફળ-ફૂલ તને દષ્ટિઓએ મતા નથી મતલબ કે તે અપરિણત એટલે સક્ષમ અવસ્થામાં છે. તારાજા કહેવા પ્રમાણે જો જાસને ત્યાં ન કહેવાય તો પછી ને મનુષ્યની સર્વળી શક્તિઓ અનુસૂચિત ન થઈ હોય અને ને ખોટા વિનાની અવસ્થામાં પડી પડી હોય, તેને મનુષ્ય કેમ કહેવાય ? માત્ર જેમ વનસ્પતિ તરીકે એકબીજીય છે, તેવીજ રીતે જગતી મનુષ્યોને પણ એકબીજીય કહી શકાય ખરાં પણ હવે વનસ્પતિમાંથી જેમ જલ્દત્ત હોઈ શકે નથી તેવીજ રીતે મનુષ્યોનો 'દમ' ને મનુષ્યત્વ તો જોનામાં ન હોય તેને મનુષ્ય કહી શકાય નહિ.

શિષ્ય—વંદા અથવા ખીજને કારણેજ લેખીએ તો ?

ગુરુ—ને વિષય હમણાં એક બાબુએ રહેવા કે જે વાત સરળ બને શોધના વખતની છે તેમ પ્રથમ સમજી લે. ત્યારપછી વસ્તુ અને ખીજ વિગેરેની દાકુદમા પડતુ હોય તો પડશે. સ્વતંત્ર વિદ્યારણ સૂચીત નહિ કારણ કે સમજવાને માટે તે બહુ કપાયેલી છે. અહીંના ને વાંસ ભુએ છે તેને ત્યાં કહી શકે કે નહિ ?

શિષ્ય—મારા ખરવા પ્રમાણે તેને પણ ત્યાં કહી શકાય નહિ. અમનત, તેને માટે, ચાખા અને પલ્લવ વિગેરે તો છે, પણ ફળફૂલ ક્યાં ? તેનામાં ન પૂર્ણ ખીનવણી (પરિણતિ) થઈ નથી, માટે તેને ત્યાં કહી શકાય નહિ.

ગુરુ—તે ખરું નથી. પશ્ચ-સાડ વર્ષ પછી તેને પણ એક વખત ફળ-ફૂલ આવે છે. તેને ને ફળ આવે છે તે દેશોક તરીકે ઓળખાને મળનાં આવે છે.

શિષ્ય—તો પછી વાંસને પણ ત્યાં કહેવામાં કડક નથી.

ગુરુ:—નહિ તેમ જતા પણ વાંસ તુલુમ્મન લેખાય છે તુ એક પાસતુ તુલુ પાસે ગખીને વાંસની સાથે મુઠાનલો કરી જો જાને મુઠાનલો સરખા જણાય છે તેથીજ વનસ્પતિશાસ્ત્રના પશ્ચિમીએ વાસને તુલુની જણીયાં મુઠાએ છે આ ઉપરથી તુ જોઈ શકાય છે તુલુ જેવા પદાર્થોમાં પણ એક માત્ર શુદ્ધિના મુલ્યને લઈને કેટલો જાણે એક પડી જાય છે । વાસ જેમ તુલુ છે તેમ વાંસ પણ તુલુ છે જતાં શુદ્ધિશુદ્ધિને લીધે જાણે તુલુ માનવાતુ મન માં ભાવ્યે, તોપણ એક વાત સદામા રાખજો કે વાંસની સંપૂર્ણ ખીનવણી અથવા જોને સર્વાંગીન પરિણતિ કહે છે તે વાસમાં થઈ નથી એ અનરસામા મનુષ્યની સર્વાંગીન પરિણતિ (વિગ્રહ) સંપૂર્ણ થાય તે અવસ્થાને દુ મનુષ્યત્વ કહુ છું.

શિષ્ય:—કેવળ પરિણતિને ધર્મની સાથે શું સંબંધ છે ?

ગુરુ:—વનસ્પતિની પરિણતિ ત્રિવિધ છે. કેટલેક અંશે પ્રપાતસાધ્ય હોય છે સ્વપારણુ રીતે જોને અપણે ખેતી કરીએ છીએ તે ખેતી કાઢ જળ્યાએ મનુષ્યોદ્ધાર થાય છે તો કાઢ જળ્યાએ કુદરતકારણ (કુદરતી રીતે) થાય છે એક સામાન્ય ઉદાહરણ ત્રાપુ તને કેઈ કેવલા આવીને એમ કહે કે— જલ અને ધાસને એક સાથે દુ પૃથ્વીમા રાખવા માનવો નથી મારે તુ કહે તો સર્વ જ્યોતિષ નાશ કર અને કહે તો સર્વ ધાસનો નાશ કર, મારે જોય તને શું પસંદ છે ? ” તો તુ તેનો શું જવાબ દે । જલેલ રક્ષણ કરવાની પ્રાર્થના કરે કે પાસતુ રક્ષણ કરવાની પ્રાર્થના કરે ?

શિષ્ય:—જલનેજ સમવાતુ કહુ તેમા પૂછવા જેવુંજ શું । વાસ જ રહે તો કદાચ માત્ર-એક વિગેરેને કષ્ટ ખમતુ પડે પરંતુ જલ ન હોય તો પાછી જાત જાતના રૂઝા-મેવાઓ વિગેરે માંથી મરે । કળ-કૂલના અણાને મનુષ્યોને કેટલું મધુ કષ્ટ થાય ।

ગુરુ:—ધર્મ । તુલુમતિ જગતમા ન રહે તો અથવા અજારે રીતે મરવુ પડે તેની કાઢ ખખર પડે છે । પાન પણ તુલુમતીજન છે, ખેતી કરવાથી તુલુમા પણ ખેતી જીવનદાયિની સંકિત આવવા પામે છે, તેનો કષ્ટ ખ્યાલ કરી શકે છે । અત્યાદે જો વસ્તુઓ તને મિષ્ટ અને મધુર લાગે છે તે વસ્તુઓ એક કાલે પશુની કમી અને સ્વાદરહિત હતી એમ વનસ્પતિશાસ્ત્રના વિદ્વાનો સિદ્ધ કરે છે, દુધિ વિગેરેથી એજ વસ્તુઓ આજે મિષ્ટ અને ખાવાયોગ્ય જાતવા થઈ છે । ખેતીથી જેમ વનસ્પતિમા ઉદ્ભૂતા આવે છે તેથી રીતે મનુષ્યો પોતાની જીવિઓના અનુવીક્ષનથી હિત અથવા મહત્ત્વ મનુષ્ય જાતી શો । જાણેકા તો ખેતીને અને અનુવીક્ષનને ઉભાને કમર ’ જેવુંજ નામ આપવામા આવે છે એટલજ માટે રહેવામાં આવ્યું છે । III સખરત-સ આંક રી-સિધ્ધન કાઢ કમર અર્થાત્ માનવરતિનો ઉત્કર્ષ જેવુંજ નામ ધર્મ.

શિષ્ય:—તે થયે તેમ હો પણ મૂલ વાતને તો કોઈજ છુટાએ થયો નહિ મનુષ્યોની

મર્તાગીર પરિસ્થિતિ કેને કહેવાય ?

મુરુઃ—એક વાતકેમ અમુક પરિણામ અથવા વિપ્લવ કે ઉત્થાને, તેમ મહાન યશસ્વિ રહિશોના પણ છે, પણ એક અમુકને એ તુ તેથી અપ્રમિત દરખાસ ઉપરથી માગી ખેંચીને લુચ્છે તે વડે તે લગભગ અલગ એકે કિવા અત્યંત મુદ્દ એના માધ્યક વિના નહિ એ વખતે જતાં એ મુદ્દ અમુક મહાન યશસ્વિ સ્તરીર દક્ષતા પરિવૃત્તિ થાય છે. એટલે, તેને માટે ખેડી-પાણી-ખાતર વિગેરે હો ભોંભોમ, સરખા ખાતી, ચોખ પ્રવાહના પાણી અને નિર્ધારિત મૂલ્યનો તાપ, વિગેરે જો એ અમુકને ન મળે તે અમુક માર્ગ કાઢે પરિસ્થિતિ-કેવળ અવશ્યાએ પહોંચી શકે નહિ. એટલે નહિ પણ એ વસ્તુથી વ્યવસ્થિતિને ચોક્કસ મને એવાં વસ્તુઓ પાત્ર પશુ આપણે તેને પડે પાણુ લેએએ, અને પડુ કે માણુસો તુલ્યન ન હો તેને માટે અવશ્યાય વાઝ પશુ જાણી લેવી જોઈએ, આ પ્રવાહીને સમસ-ભાગ એવામાં જાને તેમ વે નાનકેય અમુક વખતે જતાં મહાન દક્ષતે પરિવૃત્તિ, એવીજ રીતે મનુષ્યોના સમસમાં પશુ સમજા લેતુ. એ જાણના સમસમાં તે આજના વાત કરી, તે પશુ એક પ્રકારનો અમુક છે. વ્યાપેએ કર્ણથી અથવા અનુભવીપણી તે જાણક વધાર્થ મનુષ્યના પ્રાપ્ત કરી શકે, એટલે નહિ પણ તે જાણક અનુ-ભવીપણના પ્રતાપે એક વખતે સર્વ મુશ્કેલીઓ અને સર્વ મુશ્કેલીના મનુષ્ય પશુ જાણી શકે. મનુષ્યોની એ પરિસ્થિતિ કુ કહેવા માગુ છુ તે એક પ્રકારનો

શિખ્ય:—અમુક માર્ગ મનુષ્ય નહિ સર્વ પ્રકારે મુશ્કેલી અને સર્વ પ્રકારે અશક્તિ તુ પ્રત્યે મનુષ્ય જાણી શકે ?

મુરુઃ—સર્વ મનુષ્યો સર્વ કુશલતા જાણી શકે કે નહિ અને જાણે તે ક્યારે જાણી શકે એ વિષયની મર્તાગીર જતાં જતાં મહા મનુષ્ય તીક્ષ્ણ જાણ તેમ છે મારણ કે તેમાં મહા વિસ્તારથી એવાજાની બહાર છે તથાપિ કુ એટલે સીધાર કરે છુ કે સમજા સમજા કોઈ એકે મનુષ્ય માર્ગ એકે હોય એક ખાસ માણુવામાં નથી, તેમજ નજીકના સ્થિતિમાં કોઈ એકે પુણ સહજા તીક્ષ્ણ જાણે એકે પણ મહાન નથી, હવે ધર્મની કુ એ જાણના ક્યાં મારુ છુ તેના વ્યાપેએ અવશ્યાય સમસ મનુષ્યે સર્વ કુશલતા જાણના પ્રાપ્ત કરે તે ક્યાંએ તેઓ જહુ મુશ્કેલીઓ તે જાણી શકે એક અને જાણ પશુ સંજા નથી. મનુષ્યો જો સર્વ પ્રકારના મુશ્કેલી પ્રાપ્ત કરવાનો લગ-લગથી પ્રયત્ન કરે તે એક પ્રકારનાં મુશ્કેલી એવાં શકે એ વાત નિસરજ છે.

શિખ્ય:—અનિશ્ચય એકે હોય તે હજા કરીએ પણ મનુષ્યોની સર્વાંગીર પરિ-સ્થિતિ કેને કહેવાય તે હો દજા કુ મનુષ્ય શકે નથી.

મુરુઃ—જો, જાણ અથવા મનુષ્યને મુશ્કેલી એ એક શરીર અને મીલુ

મન સરીરને કેટલાંક પેદા અગ છે—જેમ કે હાથ-પગ વિગેરે હર્ષે દિશો, આખ-મન વિગેરે કારે દિશો, મનિતક-હૃદય-વાયુકોષ વિગેરે ક્ષયનસચ્ચાત્ર પ્રત્યક્ષો, અદિત્ય મન્ત્ર-ગેદ-માસ-રમિર વિગેરે સારીરિક ઉપાદાનો, અને મુઘ-નૃત્ય વિગેરે સારીરિક ગતિઓ આ સર્વ પ્રત્યક્ષોની વચ્ચેથી પરિણતિ (પ્રાવરણ) મળી લેછે એ સરીરનાં પેદા અગ જેમ તે ગણ્યાના તેમ મનને પણ કેટલાંક પેદા અગ ॥ જેમ કે—

શિષ્ય:—પ્રત્યક્ષોની વાત હવે પછીને મારે રહેવા છે અત્યારે તો સારીરિક પરિણતિઓના સમયમાંજ સર્વોચ્ચ છે મરણ કે પ્રથમ જો તે અમનન્ય તો પછી આચળ જતા મનના વિવર્તમાં મનના જેવું કોઈ અણુપ નહિ આપે એ સારીરિક પ્રત્યક્ષો અણુઓ તેની કેવી રીતે પરિણતિ થઈ શકે? બાળકના, સ્ત્રીઓના નાના અને દુર્બળ અણુઓ બાદુઓ, વધ વધવાની સાથે પોતાની કેટલાંક અણુઓ અને પરિણતિ થતા જાય છે એવા વળી જન્ય પ્રવાણનો અવસરજી ઉપા રહે છે.

શુદ્ધ:—તે એ સ્વભાવિક પરિણતિની વાત કહી દેનાં એ મારણો છે. હું પણ તેજ એ સારણો ઉપર મારે મુકવા માગુ છું. આ એ સારણોના પ્રથમ માગ્યુ રોપણ અને બીજી કારણ મનિ અણુઓ કીધયાત્ર જો એક બાળકના બાદુને તેના અણુઓ સાથે નાનપણથીજ બની રાખવામાં આવે અને બાદુના કોઈ કહીકરી શકે નહિ એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો એ બાદુ વધારે પુષ્ટ થઈ શકે નહિ, એટલું જ નહિ પણ અવસર તે દુખ જ અને નિર્ધર પણ બની જાય કારણ કે બાદુની પુષ્ટિ થઈ એ કોઈ જેકો તે બાદુ મેળવી શકે નહિ બાદુને આધવામાં ન આવે તો એક બાળક પાતાને હાથ કોઈ પણ સમયે હવારી શકે નહિ એવો વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તોપણ હવાના વિનાયો-નિષ્ક્રિય પરી રહેશે હાથ નિર્ધર અને પાતળ પરી મવા વિના રહેશે નહિ કદાચ તે એટલો બધા નિર્ધર ન બનવા પામે તોપણ કેવળે હાથમાં જે કદાચ આવવી લેછે તેવી કદાચ તો કોઈ કોઈ નહિજ આવે કેટલાંકો બાવાઓ હાથને નિરતર ઉપા સખી તપરવાનો કેમકે કર છે તેમને લેવા છે.

શિષ્ય:—સમજ્યો અતુલીયનવરે એક બાળકના કોમળ અને નાના બાદુ પીમે પીમે પુષ્ટા વધવા મુખ્યના બાદુ જેટલા વિસ્તારવાળા-મજવાળા અને કદર વાળા બની શકે છે, પરંતુ માસ મારવા પ્રમાણે એ કિંમતે સદા રીતે થવા કરે છે તેને મારે અપલની શું જવર છે.

શુદ્ધ:—તું તારા બાદુની સાથે જા બાવચન-માળીના બાદુની સરખામણી કરી જો તે તારા બાદુની અંતર્યામીને જેવી રીતે કેળવી છે કે અત્યારે તારે પંચ મીનીટમાં એક બે હાથ કમળા લખવા દેવ તો ખુસીથી હું લખી નાખી શકે અને આ બાવચન વિચારે કદાચ કદાચ સુધી થઈશ કરે તોપણ તારા

જેવો “ક” અક્ષર પણ લખી શકે નહિ. તારે ત્યારે અમુક વાત કમવમાં લખવાની હોય છે ત્યારે વિચાર કર્યા વિના કે વાન કર્યા વિના ગમતાં જે સમાને જે અધારવાળા અક્ષરો લેઈએ તે તુ લખી નાખી શકે છે, પણ માણીને તો બહુજ નવાઈ જેવું લાગે છે. તે નિચારો કે આ બહુ કેવી રીતે બનતુ રહ્યું તે કદાપી પણ સમજે નથી. જગતમાં અનેક માણસો અત્યારે લેખનકળા બાજુ છે તેથીજ તેમને તેમાં આશ્ચર્ય જેવું લાગતું નથી જાણી વસ્તુતઃ તો એ સિધ્ધિવિદ્યા એક બહુમુશ્કળ કળા કરતા પણ અધિક આશ્ચર્યજનક છે, કારણ કે તેમાં બહુજ અનુશીલનની જરૂર પડે છે લખવાતરિકા તુ એક સબ્દ લખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ધાર કે આ “અનુશીલન” શબ્દજ તારે લખવાનો છે. પ્રથમ તો તારે એ શબ્દનું પૃથક્કારણ કરી તેમાં કયા કયા વર્ણો રહેવા છે તેનો નિર્ણય કરવો જોઈએ “અનુશીલન” તુ પૃથક્કારણ કરવાથી “અ, ન, ઊ, લ, ઈ, ઓ, અ, ન, અ” આ પ્રમાણે એક ચિત્ર તારા માનસપટ ઉપર અંકિત થાય, પછી એ પ્રત્યેક વર્ણનો આકાર જોવા છે તેવું તારે ઝાઝણ કરવું પડે અને તેમાં કયો સ્વર મળે તો ક્રિએ વાતનો પણ નિર્ણય કરવો જોઈએ. અહતુ નહીં ધયા પછી ત્યારે એક એક વર્ણને યાદ કરી કરીને કમગમમાં લખે ત્યારેજ માંક માંક “અનુશીલન” એ એક સબ્દ લખાવ છતાં તુ ત્યારે એ સબ્દ લખવા જોઈ છે ત્યારે એટલી જાણી સકપથી લખી નાખે છે કે તારે તેમાં ઓછ પણ પ્રકારની માનસિક ક્રિયા કરતી પછીથી હોય તેમ જણાવ નથી એક માત્ર અનુશીલનના કારણે લેખનની આત્મીયતા કુદગતતા અવગમ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

અનુશીલનને એક બીજો બેદ પણ મહત્વવાળો છે. તુ આ માણસ બાહુ સાથે તારા બાહુની સરખામણી કરી જો જેવી રીતે પાંચ મીનીટમાં એક-બે લાખા કમગમ તુ પોતે લખી નાખી શકે છે, તેવી રીતે આ માણ પાંચ મીનીટમાં બે-ત્રણ કુદ માટી ખાદી કદવી હોય તો છંદોથી ખાદી શકે. તુ બે કલાક સુધી તો તુ પણ બે પહેર સુધી કહેનવ કર્યા કરે તોપણ લગભગ એ કામ પાર પડે નહિ, કારણ કે તે વાન બાહુએને એ વિષયમાં જરાબર કમગમ કે અનુશીલિત કર્યા નથી, અને તેથી જાદની જે વજ્રવેગ પરિણતિ પરી જોઈએ તે સમ સકી નથી. એટલા માટે એમ કહેવામાં આવે ઓ જીવની હરકત નથી કે તારા પોતાના અને આ માણસના હિલચાલમાં એક કેટલેક અરો અપરિણત રહી ગયા છે-તમારે બનેએ લાખની જે મર્ચાંગીન પરિણતિ કરવા જોઈએ તે તમો કરી શક્યા નથી. એક બીજો લાખનો આગુ. એક સિધ્ધિત મેલવાના મહે તારી પોતાની મુશ્કળ કરી જો બાલ્યાવસ્થામાં તારા કંઠમાં જે સ્વેચ્છાના કંઠમાં વસુ કરીને પછો વધાવત નહિ હોય, પરંતુ મેલેઓ અનુશીલનના પ્રતાપે પોતાના કંઠને મધુર તમા આશ્ચર્યક

જનની રહે છે, અર્થાત્ પોતાના કહની સર્વાંગીન પરિસ્થિતિ દરી રહે છે, જ્યારે તમે તેવું કંઈ કરી શકતા નથી અને એને લાગે તમારે કંઈ અટકીશ્વર થવા વિનાનો રહી જાય છે. હવે, પગે ચાલીને જનુ દોષ તો તુ કેટલા પ્રકાર સુધી જઈ શકે ?

શિષ્ય:—મારાથી જ્યારે આવી શકાય નહિ જનુ જનુ તો બે ત્રણ કોસ ચાલી શકું.

ગુરુ:—એનું કારણ માન એટલુંજ છે કે તારા જન્મે પચેતી સર્વાંગીન પરિસ્થિતિ થવા પામી નથી નિઃસંસાર તારા હાથની, પગની અને ગળાની સહેજસાજ હુદ્દિ અને પરિસ્થિતિ થઈ છે. તોજણ તેને સર્વાંગીન પરિસ્થિતિ તો પ્રાપ્ત રીતે કરી શકાયજ નહિ. એજ પ્રમાણે જન્મ શારીરિક પ્રત્યયોના સંબંધમાં પણ સમગ્ર હેતુ. જ્યાંસુધી શારીરિક સમસ્ત પ્રત્યયોનો સર્વાંગીન પરિસ્થિતિ થાય નહિ ત્યાં સુધી આપણા શરીરનો સર્વાંગીન પરિસ્થિતિ થઈ છે એમ દલીલ કરાયજ નહિ; કારણ કે જ્યાંસુધી સોળ આત્મામાં એક આત્મા પણ અધુરો હોય ત્યાંસુધી પૂરો રૂપિયો હો એમ કહેવાય નહિ. એક આત્મામાં એક પાર્શ્વ ધરાવી હોય ત્યાંસુધી રૂપિયો પણ અપૂર્ણજ રહે શરીરના સંબંધમાં જેમ આ વાત લાગુ પડે છે તેજ રીતે મનના સંબંધમાં પણ એજ નિયમ સમગ્ર હોય. મનના પણ અનેક પ્રત્યયો છે, અને તેને “જાતિ” એવું નામ આપણે આપી મઠા છીએ. મનની કેટલીક જાતિઓ જ્ઞાન મેળવવાનું તથા વિચાર કરવાનું કામ કરે છે. કેટલીક જાતિઓ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવાનું કામ કરે છે. જેમકે અર્જિત-પ્રાપ્તિ-દયા વગેરે. તે સિવાય કેટલીક જાતિઓ આનંદને ઉપભોગ કરાવવાનું કામ કરે છે. હાજમાતરીકે હવેને સૌંદર્યમાં ભેડી, રસપ્રદણ કરાવવો અને ચિત્તને વિદ્યોદ્ધ કરાવવો એ આ જાતિનો મુખ્ય હેતુ છે. આ પ્રમાણે ત્રણે પ્રકારની માનસિક જાતિઓની સંપૂર્ણ હુદ્દિ તથા સંપૂર્ણ વિકાસ એતુજ નામ માનસિક સર્વાંગીન પરિસ્થિતિ.

શિષ્ય:—અર્થાત્ જ્ઞાનમાં પ્રાપ્તિ, વિચારમાં રક્ષા, કાર્યમાં તત્પરતા, ચિત્તમાં ધાર્મિકતા, અને સૌંદર્યમાં રસિકતા એ સર્વ હોય તો જ મનુષ્યના મનની સર્વાંગીન પરિસ્થિતિ થઈ શકુજ તે ઉપરાંત, વળી શારીરિક સર્વાંગીન પરિસ્થિતિ પણ થવી જોઈએ એમ આપણું કહેવું છે. અર્થાત્ મનની સાથે શરીર પણ જળવાન, નીરોગ અને સર્વ પ્રકારની શારીરિક કિંમતો કરવામાં યોગ્યતાવળું જનું જોઈએ. આવી એ અપ્રાપ્તિ, કૃષ્ણ અને અર્જુન અપ્રમદ રાગ અને લલ્લમણ સિવાય બીજા કાંઈ થવા દોષ એમ હું તો ધારતો નથી.

ગુરુ:—મનુષ્યજાતિમાં ઉદ્ભૂત લેખાતી પ્રજા પ્રજાન કરે તો સંપૂર્ણ રીતે મનુષ્યજાતી પ્રાપ્તિ ન કરી શકે એમ હું તો કદાપિ માનતો નથી. યુવાનારે જ્યારે મનુષ્યજાતિ સ્વાર્થ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કર્યા તરફ આકર્ષાઈ ત્યારે અનેક મનુષ્યો ઉન્નતિ આદર્શનું અનુકરણ અવગમ કરશે, એમ પણ હું આગામીક માનું છું સંસ્કૃત

મધોર્મા પ્રાચીન ભારતવર્ષના જે રાજ્યોનું વર્ણન છે, તે વચ્ચવાથી જણાય છે કે પૂર્વે ગળાઓએ સપૂર્ણ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોવું જોઈએ અન્યથા તે વર્ણનોના મોટો ભાગ ઇતિહાસ તથા પુરાણકથાઓ કલ્પનાકથિત છે, પરંતુ એ ઉપરથી આટલી વાત સમજવા જેવી છે કે જે સ્થળે આવા રાજ્યોનું વર્ણન થતું હોય તે સ્થળે એક કાંઈ જાદાશુ અને સુત્રિયોની સન્મુખ મેં હતી તેવો એક ખામ આદર્શ રહેતો હોવો જોઈએ, એવું અનુમાન અલોચન નથી હું પણ આને તેજ આદર્શ સમયે ટાંકત હોવા માગું છું. સામાન્ય રીતે એક એવો નિયમ છે કે જે મનુષ્ય પોને જ્યેષ્ઠ જનતા માંગે છે તેવી જાએ તેના પ્રશ્નરો મર્જાનમય એક આદર્શ તો રહેવો જ જોઈએ. જાણે, કદાચ તે સપૂર્ણરીતે તે આદર્શના જેવો ન પણ થઈ શકે તોપણ તેનું અનુકરણ કરવાથી અનેક અસરો તે આદર્શની પાછે તો રહેવાથી શક્ય. સોળ આનાતું જાન હોય તો મનુષ્ય જેવો વ્યક્તિ આના પણ પ્રાપ્ત કરે, પરંતુ એક માણસ કે જેને રૂપિયાના-સોળ આનાતું જાન ન હોય તે માણસ રૂપિયાના આર પૈયા કાઢીને પણ મનોવપૂર્વક પાછો આવે તો અશર્મ નથી

શિષ્ય:-પણ એવો આદર્શ ક્યાં ? આજ કાલ તો ગ્રામ એવો મનુષ્ય હોય એમ જણાતું નથી.

ગુરુ —મનુષ્ય ન હોય તેથી શું થયું ? ઈશ્વર તો છે ને ? ઈશ્વર પોતેજ મર્મ ગુણોની સર્વાંગીત સ્ફુર્તિ તથા ઉદ્વિગ્ન પરિસ્થિતિ એકમાત્ર ઉદાહરણ છે. વેદાન્તનો નિર્ણય ઈશ્વર ધર્મત્વની પ્રાપ્તિમાં જરાયર સહાયક થઈ શકતો નથી; કારણ કે તે નિર્ણય દોષથી આપણા આદર્શરૂપે આપણી મન્મુખ રહી શકતો નથી. અદૈતવાદિઓનું વક્તવ્યમાદિતીયમ્ ચૈતન્ય અથવા દર્શન રૂપેન્સરે જેને " હં-સ્તુતેમસ ખાવર હન નેમર " તુ નામ આપ્યું છે, અર્થાત્ જે કેવળ માત્ર દાર્શનિક અથવા વૈજ્ઞાનિક ઈશ્વર છે તેની ઉપાસના કરવાથી સપૂર્ણ રીતે ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. આપણાં પુરાણો જેનું વર્ણન કરે છે, ઇતિહાસ જેનો મહિમા ગાય છે તે ઈશ્વર અથવા તો ક્રિષ્ણનેના ધર્મપુસ્તકમાંનો સચ્ચુ ઈશ્વર-તેની ઉપાસના કરવી એજ ધર્મતું મળે છે; કારણ કે એવો સચ્ચુ ઈશ્વરજ આપણા આદર્શસ્થાનને માટે યોગ્ય છે. જેને ' ઇમ્પર્સનલ ગોડ ' નિર્ણય ઈશ્વર-કહેવામાં આવે છે, તેની ઉપાસના નિષ્ફળ છે. જેને ' પર્સનલ ગોડ '—સચ્ચુ ઈશ્વર-કહેવાય તેનીજ ઉપાસના સાર્થક છે.

શિષ્ય:-મનુષ્ય ઈશ્વરને આદર્શરૂપે માનવા જોઈએ એ તો જાણે કે કાંઈ, પણ તેની ઉપાસના શક્ય છે કે નહીં ?

ગુરુ —ઈશ્વરને આપણે જોઈ શકતા નથી, તેથી તેમનું વર્તન નીચળીને તે પ્રમાણે આપણે જ્યાં શકીએ એવો બીજાનું સંજ્ઞા નથી. આપણે જે કાંઈ કરી શકીએ તે માત્ર એટલુંજ કે મનવરે તેનું પ્થાન કરી શકીએ. એ રીતે પ્થાન

કરતુ તેનું જ બીજું નામ ઉપાસના છે. એણે ઉપાસનાને ને ને બોલે ગાળી ૪૮૫૪
પતાણી દેવી તેના તો કાંઈ જથ્થો નથી. માટે સચરે મત્ર સુખાનુ ૨૮૭૩
જનુ એ તો વિદેષ રૂળમ્ નથીજ. ઈશ ના સર્વશુભસખા-વિશુદ્ધ-સ્વભાવ ઉપ
ચિત્તને સિંધુ એકામ કનુ લેખએ અને સપૂર્ણ અભિભવથી તેનું પ્યાન ૧૨૩
લેખએ પ્રીતિપૂર્વક વર્ણવે તેના સ્વરૂપચિત્રન ૪૮૫૫ લેખએ હજારના સ્વ-
ભાવ અનુસાર આપણે. ૫૭૨ સ્વભાવ પાયાનો બધા એવી પ્યાનકે ૬૬ બાવના
સેવથી લેખએ આ રીતે ઉપસનાદિ ક્રમે થાય તેજા ઈશિરના મદાન પવિત્ર ગુણોની
વિમલ તયોરિતિ આપણા કવચમાં પડે. આટલે પરમપ્રભાવની નિર્મળતા આપણા કવ-
ચમાં પ્રવેશ કરે અને તેના બેવીજ સર્વત્ર મજામજર સભિ આપણા અસ્થિમાં
રહે, તેથી ૬૬ ક્રમનો ભાવે નાખતી લેખએ તથા સ્વદા તે આપણી પોતાની ૫મે
૪૮૫૬ છે એમ ખાતી તેજા સ્વભાવની સાથે તરીકા જાણના નિદલર સતત
પ્રયાસ નાહુ સખવા લેખએ ૬૬૪માં, તેના સમીપથી સ્વાપાસની, મજામજરી અને
સાધુત્વની લાવના સેવથી લેખએ આમ આપ તેજા આપણી પીમે પીમે ઈશિરની
પાસે પદોષ્ણા કાગ્યલાળી બનીએ. આર્ચાપિએ વિશ્વસપૂર્વક પ્રવેશી ગયા છે
કે ઉપાસનાથી મનુષ્યો કમે કમે હજારના સારૂ જન સાવજનને પ્રાપ્ત કરી રીકે છે,
હજારમાં તરીકાન થક રીકે છે અને હજારજન મળી જાય રીકે છે બાદ થનુ એનું
જ નામ મોક્ષ. એણે ૬૬ ૩૭ ૪૮૫૭ નથી હજારી નાદકોને અનુસરી
હજારી સ્વભાવ પ્રાપ્ત કરવો તેનું જ નામ મેક્ષ. એઓ મુખ થક રીકે છે તેઓ સર્વ
મહાપુત્રો કુમેથી મુક્ત થક સર્વ ગુણોના અધિભારી બની રીકે છે.

શિષ્ય — આજ સુધી એમ સમજતો હતો કે ઈશિર મદાન સમુદ મમાન
છે અને તેની ગુણનામાં આપણ એક નિદુશ્ચ ૫૭૩ નથી.

શુદ્ધ — ઉપાસનાનો મમ જેવો દિડુઓ સમજી શક્યા છે તેવો મમ કોઈ બીજો
પ્રભ સમજી શકી નથી. આજનાં જ પરમ રમણીય અને તારિયક ઉપાસના પુરે
વચસાત અત્યંતપીડાને તથા મુગ્ધાસ્થિ આપણામાં ફેલાઈ ગઈ છે.

શિષ્ય — મને એક વાત સમજાવો. મનુષ્યોમાં ૧૪૪૦ મનુષ્યવતો અર્થાત મવા મ
મ પૂન સ્વભાવનો આદર્શ મળી આવતો નથી તેથી ઈશિરનું પ્યાન ૧૨૩ લેખએ
એ વાત ૬ ૪૭૫૫ કરે છુ. પરતુ ઈશિર તો અનતપ્રકૃતિમય છે આપણી શુદ્ધ મહત્તિ
તેને કેવી રીતે સ્પર્શી શકે? આપણી અપેક્ષાએ તેના શુદ્ધ ૫૭૩ અનત અને વિ-
સ્તાર ૫૭૩ અનત છે, તો પછી કુન પરતુનો આદર્શ અનતભાવમય હજાર કેવી
રીતે બની શકે? એ તો અનત સમુદ ને એવા પછી તથાવની ખાજ તોડી નાખવા
જેનું નમ્રતા અનત આદર્શને એવા પછી વસ્તુ સ્વરૂપને હારી નાખવા જેનું
સદસ સ્વરૂપ એમ ૬ ૫૬૬ છું.

શુદ્ધ — ધર્મના કવિદાસની બુદ્ધિ દર્શવશા આને છે તે કોઈવાજ માટે. ધર્મના

કૃતિદાસમા-(રીશીજીવસ લીલરી) મા મયાર્થ ધાર્મિક પુરોના જીવનચરિત્રો અપ-
વામાં આવે છે અનતપ્રજ્ઞતમય હૃદય, ઉપારોગની પ્રાથમિક અવસ્થામાં આદર્શરૂપ ન
બની શકે એ તારી વાત સત્ય છે, પરંતુ હૃદયને અનુભવનારા મહાત્માઓ અર્થાત
જે મહાપુરુષોના મુદ્દા જોઈને તેમને પ્રવૃત્તિઓ માનવાતુ આપણને થત સર્થ આવે
તેઓજ પ્રાથમિક અવસ્થામાં આપણા આદર્શરૂપ બનવાને યોગ્ય છે એટલાજ માટે
કૃતિદાસ એક વખત કિમિવતેના આદર્શરૂપને વિરાજ્યા હતા, એટલાજ માટે
ગૌડોએ શાકવનિહને આદર્શ પુરુષનું એક કાલે પવિત્ર સ્થાન અર્પણ કર્યું હતું એટલું
જ્ઞાતિ દિદુરાજના ધર્મપ્રવાસક આદર્શ પુરુષોને જેવું જાતુ માન મળ્યું છે તેવું
ગૃંનીના બીજા કોષ્ટ ધર્મપુસ્તકમાં બીજા કોષ્ટ પુરુષને મળ્યું નથી જનમદિ સુતર્થિ,
નારદકિ દેવર્ષિ, અને વનિમદિ લક્ષર્ષિઓ એક કાલે આર્ષપ્રજ્ઞમાં અનુશીનના
જીવન ત આદર્શરૂપે પ્રકાશી રજ્યા હતા તે ઉપરાંત શ્રી રામચંદ્રજી, સુધિદિ, અર્જુન,
કૃષ્ણજી અને દેવીપત ધારણ કરનાર ભીષ્મ વિગેરે સુતિયપુત્રો પણ આદર્શ પુરુષતુ
સુદર સ્થાન મેળાવી વળ્ય છે હમુખિત તથા શાકવનિહ વિગેરે તો માત્ર ઉદા
મીન, રૂપીનધારી, સ્વયં ધર્મવેતઓ હતા એટલુંજ આપણુ દિદુવર્ધના આદર્શ
પુરુષો તેથી ભૂદાજ પ્રકારના હતા તેઓનામાં કેવળ એક-જે ગુણોજ નહોતા, પણ
એકા સાથે ઘણા ગુણો પ્રકાશી નીકળ્યા હતા, અને તેમણે પોતાની સર્વ કૃતિઓને
મર્વાગીન પરિણત તથા સુતિવિવાળી બનાવી હતી વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહું તો દિદુ
ઓના આદર્શ પુરુષો સિદ્ધાસન ઉપર વિરાજ્યા હતા પણ અતરમાં ઉદાસીન (તદ
સ્થ-રાગોપરકિત) હતા, હાથમાં ધનુષ્ય-ચાણુ ધારણ કરવા હતા પણ હાથથી
અદિસા ધર્મના મર્મને ભણનારા હતા, રાગ દોષા હતા પકિત પણ હતા, અને
કલિતમાન દોષા હતા સર્વ ભૂતમાં પ્રેમભાવ રાખનારા હતા તમાપિ કલિત સર્વ
આદર્શોના શિખરે વિરાજ્યા અવસ્થાન સ્થ શકે એવો એક બીજો આદર્શ પણ દિદુ
ઓને માટે છે એ આદર્શ એવો છે કે જેની પાસે બીજા આદર્શો શીકા પડી નવ.
ચુરિષ્ટિરે જેમની પામેલી ધર્મતુ ગિદ્ધણુ લીધું હતું, સ્વયં અર્જુન જેમને
શિવ હતો, રામ અને ભદ્રમણુ જેમના અરોમાત્ર હતા, અને જેમના
જીવનચરિત્ર સમાન બીજી મહામહિમામય જીવનચરિત્ર કોઈ કાળે મહુધ્યા
લાપામાં લખાયું નથી, ચાલ આજે તને તેની ઉપાસનાથી કલિત ક

સિદ્ધ — તે કાણુ ? કૃષ્ણ :

ગુરુ — તમે લેખિ માત્ર જન્મદેવના કૃષ્ણને અર્થાત્ પૂજાવવાળા કૃષ્ણનેજ ઓળખો
હો અને તેથીજ કૃષ્ણનું નામ સાલજાતની મુઠે આમ ચમકી ઉઠે હો કૃષ્ણનું

* જન્મદેવે “ગીત-ગોવિંદ” નામનો એક અતિ ઉત્કૃષ્ટ સંસ્કૃત ગ્રંથ ગ્રંથ લખ્યો
છે તેમાં મુખ્યત્વે તથાવિક કાવ્યો છે

કુવન દાહ તમે નમજાત નથી જાણેવામાં મુશ્કેલી પાડ્યા રવિ પ્રાચીનકુવન
 ને મુશ્કેલીમાં પ્રમાણ રહ્યું છે તેને દાહ તમે લોશ નેઈ સામ નથી ને મુશ્કે
 પાસતાથી તમે તુ પાને રીક્ષિત મેવ મદા તુ તે શીખ્કની હારીશિ કૃતિઓ
 સર્વાંજીનરુદ્ધિ પાથી, આપણે જેની દલપદ પદ્ય નહી હારીએ તેવા સાર્વજ
 એકસ વધ, ગુણનીવ જાવાથી જતી ચૂકી હતી, એટલુજ નહી પણ તેની માન-
 શિષ્ કૃતિઓ પણ એક પ્રારે સર્વાંજીન રુદ્ધિ પાથી ગુણ જનતામાં પ્રાપ્ત કેવરી
 સો જેવી નિષ્ક-લિપ્ત અને રીવંકુદ્ય નથી સુદી હતી તેની સાથે જેની પ્રતિ-દશ
 નિમેરે કૃતિઓ પણ જનતામાં રિત સાંપવામાં પ્રાપ્ત રિત જનતા પાથી નહોતી એટલા
 માટે તેને પોતાને પણ કહેવું પડે છે —

परिचायाय सादृश्यं विनाशाय च दुष्प्रतापम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संमयामि युगेषुगे ॥

સાતમ યોગ કે પોતાના માનુષ્યથી દુષ્કર્મ છાન કર્યું હશે, હૃદયનાથી માતાતરવને એકતાના સ્વરથી ગામી થાવું હશે એવાવચી એણે અર્પણ નિધામ થવનું પ્રમાણ કર્યો હતો તેને હું નવાસાર ૦ હું કેવળ પ્રેમવચન યોગથી એણે નિર્ધામણે કર્યું મનુષ્યેના દુષ્કર્મ માર્યો તથા હારી આપ્યું હતા એણે માનુષ્યથી સર્વજન વિનય પ્રાપ્ત કર્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ ખીજને યારે સુપ્રાત્નની સમાપ્ત્ય કરવામાં પંદર મુખ્ય આધિવાન હોવા છતાં એણે શિદ્ધાસન છાતર વિરાજવાનું વૈભવ બાજુ નહોતું, એણે શિશુનામના સેકાંત અપરધિને ક્ષમા આપી ધમાકાકુળે પ્રચલ કર્યો છે, અને કેવળ હક આપવાની જગતર એણે હક આપવામાં પણ જવાબ સંતોષ એવો નથી, એણે તેની પ્રમણતાવાળા જગતવાળા નિરાશ્ચરે ભરેલ મુંદરું હું કે 'વેદમાં ધર્મ નથી, ધર્મ ભોક્તા હોય તે ભોક્તાને એ' તે પુરાણ અને ધર્મના હોય થા ન હોય તેખજુ હું તેને નવાસાર હક હું. એવામાં એનાથી યાદગરિત, ધર્મશિરસ અને સંવન-નદ સર્વ કર્યો સંપાદકને પ્રમાણી કરવા હતા, તે પુરાણ એના અને સમસ્તસમગ્ર જગતના આધારરૂપ હોય, મમતાના સુલભા આધારરૂપ હોય, તે સર્વ ધર્મશિરો ચોત્ત હતો, એટલું જ નહિ પણ તેની માથે એ સર્વર પ્રેમવચન હોય, તે આદર્શરૂપર માથે ધર્મર હોય કે ન હોય, હું તેને નવાસાર મં હું:-

नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रं नमः पुनश्च भूषोऽपि नमो नमस्ते ।

अध्याय ५: मो-अनुशीलन

ਸਿਰਖ:—ਸਾਡੀ ਗੱਲੀ ਧੰਨ ਅੱਜੇ ਲੱਭੋ ਧੋ ਸੰਭਾਲਣੀ ਜੂ ਖਾੜ ਦੇ

૩૨.—૬૭ ખોપડી વાલ લો રહી જ ૨૨ ડે. અ. વાસ્તવિકતા આપણે મળ

એજ વાતોનો વિચાર કરો. (૧) મનુષ્યોનું વ્યર્થ સુખ મનુષ્યત્વમાં છે, અને (૨) આ મનુષ્યત્વ તે બીજું કંઈજ નહિ પણ સર્વ જીવિઓની વધારાનું સુતિ, પરિણતિ અને સામંજસ્ય થવા તેનું તેનું નામ છે. હવે જીવિઓ કેટલા પ્રકારની છે તે વિષે કંઈક વિચાર કરીએ.

જીવિઓને સાધારણરૂપે બે લાગેલાં વર્ગોમાં દર સકાળ એક તે શારીરિક જીવિ અને બીજા માનસિક જીવિ માનસિક જીવિઓમાં કેટલીક જીવિઓ યાન મેળવવાનું કાર્ય કરે છે, કેટલીક જીવિઓ શરીર પાસે માત્ર કાર્ય બચવા તે પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, અને કેટલીક જીવિઓ એમાંનું એકે નહિ કરતાં માત્ર અર્થદોષનું અનુભવ કરાવે છે. હવે જે જીવિઓ યાન ઉપાર્જન કરે છે તેને આપણે જાનસંપાદક જીવિઓ કહીશું. જે જીવિઓ માત્ર કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરાવીને બેસી રહે છે તેને કાર્યકારિણી જીવિ કહીશું, અને જે જીવિઓ કેવળ આનંદનું આપે છે તેને આનંદકારિણી અથવા ચિત્તરંજિતી જીવિ કહીશું. યાન, કાર્ય અને આનંદ એ પ્રમાણે આ ત્રિવિધ જીવિઓનું ફળ શું હોય છે એમ એ પ્રશ્ન પૂછે તો તેના ઉત્તર માત્ર એટલેજ કે “સમ્વિદ્યાનંદ” ની પ્રાપ્તિ એજ એ ત્રિવિધ જીવિઓને ઉદ્દેશ અથવા લક્ષ્ય છે.

શિષ્ય:—આપે જે ત્રણ વિભાગો પાઠ્યા તે શું નિર્દેશ છે ? મારા માનવક પ્રમાણે તો સર્વ જીવિઓની પરિવૃત્તિમાં આનંદ સિવાય બીજું કંઈ હોયજ શકે નહિ.

ગુરુ:—અલપત એ વાત સત્ય છે, પરંતુ જાનસંપાદક જીવિનું મુખ્ય ફળ યાન પ્રાપ્તિ હોય છે, અને કૌણ ફળ આનંદ હોય છે. કાર્યકારિણી જીવિનું મુખ્ય ફળ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવી તે, અને કૌણ ફળ આનંદ હોય છે; પરંતુ કેટલીક જીવિઓનું મુખ્ય ફળ પણ આનંદ અને કૌણ ફળ પણ આનંદનું હોય છે. પામાત્મ પશ્ચિમો તેને ‘એસ્ટેટિક ફેલ્સીટી’ કહે છે.

શિષ્ય:—પામાત્મ વિદ્વાનો તો આ એવી જીવિઓ પણ ‘ઇન્ટેલેકચ્યુઅલ’ અને ‘ઇમેઇનલ’માં સમાવેશ કરી દે છે. આપ તો તેને ચિત્તરંજિતી જીવિનું નામ આપી બહાર પાડો છો તેનું કેમ ?

ગુરુ:—કારણ કે હું અહીંનાં માત્ર પામાત્મનેજ અનુસરતો નથી, તેમજ તેને અનુસરવાને બંધારણે પણ નથી મને વિચાર્યું છે કે સત્ત્વને અનુસરવાથી મારે ઉદ્દેશ ફળજૂત મધ્ય વિન્યા રહેશે નહિ. હવે સજ્જ વાત ઉપર આવીએ. મનુષ્યોની સમગ્ર શક્તિઓને ચાર લાગેલાં વર્ગોમાં નાખીએ તો નીચે પ્રમાણે વિભાગો કરી સકાય—

(૧) શારીરિક જીવિ (૨) જાનસંપાદક જીવિ (૩) કાર્યકારિણી જીવિ, અને (૪) ચિત્તરંજિતી જીવિ.

આ ચારે પ્રકારની જીવિઓનું વધારાનું સુરસુ, પરિણતિ તથા સામંજસ્ય, એનું નામ મનુષ્યત્વ; એ વાત હવે પુનઃ કહેવાની બજર નથી.

શિષ્ય — કોય વિગેરે ને કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ અને ઘમ વિગેરે ને શરીરિક કૃતિઓ તેની પણ ખસખસ રહુતિ તથા પરિણતિ, અનુષ્ઠાનની પ્રવૃત્તિ માટે શુ જરૂરી છે ?

ગુરુ — કૃત્ત આર પ્રકરની વૃત્તિઓના અનુષ્ઠાનસત્ત્વે માટે એક-એ વાનો મહેવાનો જે તે કરી લેવા દે ત્યારપછી વારી ચક્રનુ સમાધાન કરીશ.

ગિ ૨ — તેની સાથે એક બીજી પણ ચક્ર છે જ્યારે ને કાંઈ કંઈ તેમાં મને નથી જાણવા જેવું કશું જાણતું નથી વ્યાખ્યાન અથવા આરતથી શરીરિક વૃત્તિઓને પરિપુષ્ટ કરવી એમ એ કહે છે અને અનેકો તેમ કરે પણ છે એઓ સારી સમજદોષ કરે છે તેઓ જે તાત્કાલ પુત્રો તથા અશિલોને મારી કેલવણી આપી તેમની જાન અપાદક વૃત્તિઓ ખોલવાનો બની શકે તેટલો પ્રયત્ન પણ કરે છે આજ્ઞાકામ જેવા વિવાહયો જુઓ છે ત્યાં જાનમ પાદ વૃત્તિઓને ખીલવવા કિયાય ખીલુ ઘમજી મુઆવ છે ? ત્રીજી કાર્યકારિણી વૃત્તિ ને કે જસનર અનુષ્ઠાનન મતુ નથી એમ માટે સ્ત્રીમણુ બેઠાએ તોપણ તેમ કરવાની પણ આજ્ઞી ફરજ છે એમ એ કોઈ માને છે એથી-ચિદરજિની વૃત્તિ રહુચ્છુ અનુષ્ઠાન એ એ વાત તો સદ્વિત્ત-સદ્વિતમ્બા અને ચક્ષુમ તિ પવિત્રા ઉપરથી સિદ્ધ મધ શકે તેમ છે, અને સદ્વિત્તર્થા પણ તેનાં સેકો પ્રમાણે મળી આવે છે એમાં આવે નથી વાત શુ મ્હી ?

ગુરુ — આ સસારમાં ખરૂ પૂઠે તો જાગેજી કોઈ નરી વાત કરો. ખામ રવર્મમાં જન્મ ત્યાંથી કોઈ નવો સદેશ તારે માટે આ પૃથ્વી ઉપર હુ લાવ્યો નથી, વસ્તુતઃ મારી સર્વ વાતો પુરાતનીજ છે મને પેતાને પણ નથી વાતમાં વિશ્વાસ નથી, અને તેમાં પણ હુ જાગારે તો જામ કહીને ધર્મની વાતમાં કરવા બેરો છુ ધર્મ પુરાતન છે તો પછી ધર્મની વાતમાં નવીનતા કેવી રીતે સજવે ? જ્ઞાન ધર્મ કંઈથી સારવો, એજ હુ તો સમજી શકતો નથી.

શિષ્ય — છતાં આપે વિદ્યા અથવા શિક્ષણને ધર્મના અવરૂપે માની લીધા એવા અને નૃત્તવત્તિના બાસ થાય ?

ગુરુ — નહિ તે નત્ત સિદ્ધાંત તથી શિક્ષણને ધમન એક અચરતરિક દિદુ ધર્મમાં મૂળથીજ મોગ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. એટલા માટે પ્રત્યેક દિદુધર્મ શાસ્ત્રમાં શિક્ષણ-પદ્ધતિને વિધિ-નિયમોથી જસનર સુધી રાખવામાં આવી છે જામવા તરીકે દિદુઓનો. બ્રહ્મચર્યાચમ એ કેવળ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાનો વિધિ નથી તો ખીલુ શુ છે ? કેટલાં નવોં મુધી અધ્યાયન કરવું, કેવી રીતે અધ્યાયન કરવું અને કાંડા કયા વિષયોનું અધ્યાયન કરવું એ સર્વ વિસ્તારપૂર્વક દિદુધર્મશાસ્ત્રમાં જ્ઞાનવામાં આનું છે બ્રહ્મચર્યાની પછી મૃદુસ્થાયમ આવે છે તે પણ શિક્ષણનોજ એક વિભાગ છે બ્રહ્મચર્યાચમમાં જનસ પાદ વૃત્તિઓનું મયાયોગ્ય અનુષ્ઠાનન મધ રહે જે ત્યાર પછી મૃદુસ્થાયમમાં કાર્યકારિણી વૃત્તિઓનું અનુષ્ઠાનન કરવાનો પ્રયત્ન પ્રત્યેકને પ્રાપ્ત

માય છે આ પ્રમાણે બે પ્રકારની શિક્ષણ-પદ્ધતિનો પ્રચાર કરવામાં દિદુધર્મશાસ્ત્રે જે મહાન ફાળો આપ્યો છે, તે જગતના સહિત્તવમાં અપૂર્વ છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. હું પણ તેજ આર્થ-સંવિજોના મરણક્રમમાં પડન કરી તેમણે પ્રસિદ્ધ કરેલી પદ્ધતિનો તને કાફલે ખ્યાલ આપવા માગુ છું. તેની માથે એક વાત લક્ષમાં રાખવી જોઈએ અને તે એજ કે આખી જગત-ચાર દુન્યો વર્ષો પૂર્વે જારતવર્ષને માટે જે વિધિ-નિયમો નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા તેજ નિયમો અહીંરે વ્યક્ત અન્યાયના કાળમાં બધેસેસતા ચાલે રહે નહિ અને હું તો એટલે સુધી કહેવાની દિગ્ગમત હતું છું કે જો તે સંવિપદાતમાજો અહીંરે જીવતા હોત તો તેઓ પણ સ્પષ્ટ રીતે કહી દેત કે —“ના, અમારા તે સમયના નિયમો આ સમયે ચાલી રહે તેમ નથી. જો તે નિયમોને અમારે પણ અહીંરે અહીંરે વળગી ગઈએ તો અમારા કશિયા ધર્મનો તમે ખોરા અર્થે કશો ફો એમ અમને લાગવા વિના રહેતો નહિ.” દિદુધર્મના આજ નિયમો અને વિધિઓમાં જમે તેટલો ફેરફાર થય તોપણ તેનો મર્મ જાણ તો સર્વકા અમરજ રહેવા જોગ્ય છે તે મર્મજાણ સદા-સર્વદા જીવંત રહી મનુષ્યોનું દિલ સાધવાને સર્વથા સમર્થ છે, તરફથી કે તે નિયમોનો મૂળ પાલોજ માનવ-પ્રકૃતિ ઉપર રક્ષાપેસી છે કાઠ ગાઠ વિધિ કેસ-કાળમેદે ર્પાવર પામે તો તેથી જલસા વાતુ નથી જોમ ખીજ વસ્તુઓના સમયમાં અને છે તેમ નિયમો પણ સમયજતાં જોગ્યકા ફેરફાર પામ્યા વિના રહેતા નથી. દિદુધર્મમાં પ્રસંગપાત જે મુધારા-વધા નામો થતા રહ્યા છે, તેનો એ સહિત્ત ખતિદાસ છે

મિત્ર — આપ પણ કીને વિનામતી પદાને અનુમરતા હોવ એવો અને મરેદ રહે છે, કારણ કે સહિત્ત એ ધર્મનો અણ છે એ વાત કાઠના સિદ્ધાંત મિત્રજ ખીજે ક્યાલ મામળો નથી

સુરે—દિદુધર્મના કાઠ એકદ અટની માવે મોટનો મિદાંત મળતો આવે તેથી જ આપણે આપણો આર્થમત તજ દેવે કે કિમિવ-તર્મમાં કમરની ઉપાસના કરવાનું હતું છે તેથી જ આપણે દિદુએએ કષિરોપામનાને તિવાર્તસિ આપી દેવી નોહએ કે એક પ્રમંતે “નાદીન્ય સેચુરી” પચર્થ દન દરપે-સુરે કાઠના સિદ્ધાંતની સાથે વધી હપતતા કષિર-ગમપે પોતાના જે વિચારો જણાવવા હતા તે ધણામર આપણા વેદાન્તના અદ્વિતવાદ તથા અવ્યાવાદ માથે મળતા આવે છે રિપોનાના વિચારો માથે પણ વેદાન્તમતલુ સાદરજ જોવામાં આવે છે હવે વેદાન્તની સાથે દર્પે-દરપે-સુરે અને રિપોનાનો મન મળતો થયો એટલાજ માટે આપણે આપણુ વેદાન્ત તજ દેવું એ ક્યાનિ નાચ કહેવાય કે માથે પોતાનો અસિપ્રાય જણવા માગતો હોવ, વો હું વો વેદાન્ત મવનો ત્યાજ કરવાને બદલે રિપોના અવવા રપે-મગેજ રુપોપન દિ-દુ વરીકે નથી લઈ દિદુધર્મના સ્વૂર અગોને રુપોપ

સદેવસાગર રપર્ણી શમ્ભો તે ઉપરથી દિદુધર્મ ઠરશે વ્યવસ્થા તથા એક દોષો નેહ્યો વેનો તુ ઠર્મ વિચાર કરી શકે છે ?

શિષ્ય—આપના કહેવા અનુસાર તો એકે વસ્તુ ધર્મની જાહેર હોય એમ માન્ય નથી ધર્મ એજ ને મહાર્થ સુખનો એક માત્ર ઉપાય હોય તો સમસ્ત મનુષ્યના વન ઉપર કેવળ ધર્મનાજ વ્યવસ્થા પ્રવર્તે તો એકે દિદુધર્મનો પણ એજ ઉદ્ધાર ઉગે આશ્ચર્ય છે આ ૫ ધર્મો એટલા ગણ્યા બારપૂરક એ વિધાનો ઉપરથી કરી શકતા નથી એમ પણ હું નેહ સત્તુ હું અને એટલા માટે બીજા ધર્મો અપૂર્ણ છે એમ માન્ય ને કારણે મળી આવે છે દિદુધર્મની પાસે અત્યંત ઓછા કે પછાત મનુષ્ય કે પૃથ્વી અમરતા છતાં કે સમસ્ત જગત એ સર્વ ધર્મમયજ બની રહે છે એવો સર્વવ્યાપી-સર્વસુખદાય અને પવિત્ર ધર્મ બીજો નો દોષ શરે ?

અધ્યાય ૬ દ્વે-સામજસ્ય

શિષ્ય—વૃત્તિનુ અનુભવીન તુ એ વે કાલક સમજ્યો કવ કો રથને કરી દત્તિને ખીલવરી અને કરે રક્ષે કરે વૃત્તિનુ કવન કરતુ ને મમત્વથી અર્થાત્ વૃત્તિઓનુ સામજસ્ય કેવી રીતે જળવાતુ નેહ્યે તે વિ. આપના સુખથી સજા જવાની કાળ છે હું જાણુ છું મનુષ્ય કવ કવે કે રાસીસિ વૃત્તિઓ વિગેરેનુ ખોલે વર્ણન કર્યું તે સર્વ વૃત્તિઓ તુ એક સમી રીતે ખીલવી હોય તો મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી શકાય કે મમ કોષ-નોમ આદિ વૃત્તિઓનુ કે રીતે અનુભવીન માન છે તેમ પ્રમારે તુ ભક્તિ-પ્રીતિ-દયા વિગેરેનુ પણ અનુભવીન કવ ? પૂર્વ પુત્રોએ પ્રચીન ધર્મવેદાએએ કાશ્યોપાદિનુ સ્વયં કહેવતો અને ભક્તિ પ્રીતિ-નિશ્ચયે ખીલવવાનો ઉપદેશ કર્યો છે તેને અર્થ તુ ? ને એ જ ને પ્રમારની વૃત્તિઓનુ એકસરખુ અનુભવીન માન તો પછી સામજસ્ય ક્યાં રથ ?

શુદ્ધે—ધર્મવેદા મહાપુત્ર ને કીર્તિ કરી મળ્ય છે તેમ તેને કારે પુરતુ છે મારણ કે વિચાર પ્રચારી તેહુ મદત્વ અને ઉપેચિતા સમજા ચાક તેમ છે ભક્તિ-પ્રીતિ વિગેરે સજા વૃત્તિઓ નેની સપ્રસારણ સક્રિય-અર્થાત્ વિસ્તાર ધર્મ જાની ખીલવાની સક્રિય પ્રેરના અધિક છે તે વૃત્તિઓને અધિક પ્રમાણમા પધવા ફેરી તેનો અધિક વિસ્તાર થવા દેશે એજ તેમ છે અને એમ માન તેમ વૃત્તિઓનુ સામજસ્ય સ્થાપના રહે છે મે સજા વૃત્તિઓની સ્ફુર્તિ તથા સામજસ્ય ચાક ને ઉપદેશ કર્યો છે તેને અર્થ એવા નથી કે અલેક વૃત્તિને સ્વ-કલ્યાણપૂર્વક આગળ ને અજ્ઞાન વધારી કરવી તુ અર્થ છે કે બગીચામા ને ને રક્ષે અને રોપાએ હોય તેને ખેતખેતની રમ્મિ પ્રચારે ખીલવા દેશે

તેના બગીચાની શોભામાં મનોહરતા આને એક તાઃ અથવા નારીચેળીના ફરને ખૂબ હોયે ચડતું બેઠું મુલામ અથવા મહિવદના રોપને પણ તેની પેઠે હોયે ને હોયે ચાલતા નહોતે તો બગીચામાં અવ્યવસ્થા કિવા બેઠેલપણું મધુવા વિના રહે નહિ; કારણ કે ત્યાં સામંજસ્યનો નિયમ સચવાવો નથી. ચતુષ્પદ કે જે જલની જેની સંપ્રસારણ શક્તિ હોય તેટલા પ્રમાણમાં તેને ખીણવા દેવું એજ સુચોચ માણતું જાણ્ય છે. બે એક જલની જલધી બીજા વચ્ચે બીજાકુલ રોપણ મળી શકતું ન હોય, અથવા બીજા કુલદેમાં કહું તો આંગલી કિવા નારીચેળીની જલધી ગુલામતો રોપે સુમધ જતો હોય તો ત્યાં સામંજસ્યનો નિયમ સચવાવો નથી એવો આપણે નિષ્કર્ષ કરવો જોઈએ. જ્યોત્સના સંપદમાં આ નિયમ જેમ ઉપયોગી છે તેવીજ, રીતે મધુબોના સંબંધમાં પણ સમજાવેલું. કુંડલી મયો કુંડ કે ભક્તિ, પ્રીતિ તથા ક્યા વિગેરે જ્વિઓ એવા પ્રકારની છે કે તેને ખૂબ જલ પામવાનો આપણે અવકાશ આપવોજ જોઈએ, અને જો એમ થાય, એટલે કે બીજા જ્વિઓ કરતાં તેને અધિક રહેતી તથા વિસ્તાર મળી શકે તોજ બાકીની સર્વ જ્વિઓનું સામંજસ્ય સુરક્ષિત રહે. કેટલીક શારીરિક જ્વિઓ એવા પ્રકારની છે કે તેની વિસ્તાર પામવાની શક્તિ મૂળથીજ અધિક હોય છે. હવે જો તે શારીરિક જ્વિઓને બે તેટલી છુટથી આગળ વધવા દઈએ તો તેણી બીજા જ્વિઓની રોગ્ય સ્થિતિને ધક્કો ફાળે પડેજી જો તદ્દન સંભવિત છે, અને એટલા માટે શારીરિક જ્વિઓને સ્વચ્છંદસ પૂર્વક ઉછેરવી એ યોગ્ય છે. આંગલીના તથા પાસે સુધા મળા રોપાઓ વાગ્યા હોય તો ગુલામતો રસ આંગલી ચૂર્ણ લે એવો એક નિયમ છે; પરંતુ એટલા ઉપરથી એમ સમજાવેલાનું નથી કે એવાં જ્યોત્સના બગીચામાંથી છેક ઉગેદેલ કરી નાખવો જોઈએ; કારણ કે જીવનમાં અનેકવાર ખરાઈની પણ જરૂર તો પડે છેજ. તેવી રીતે નિમૂઠ જ્વિઓનો સર્વથા ઉચ્છેદ કરી નાખવો કો પણ યોગ્ય છે; કારણ કે જીવનમાં તેની પણ જરૂર પડે છે, પરંતુ એ વિગે બીજો કોઈ પ્રસંગે વિસ્તારથી બોલીશ. આંગલીના જ્યોત્સના ઉચ્છેદ તો નજ કરવો, પણ જગીર માના એક ખૂણામાં તેને ઉછરવાનો અવકાશ આપવો જોઈએ. ત્યાં રહીને પણ તે બહુ જોર કરી ન જાય અને બીજા રોપાઓને ગુલામત ન કરે તેની સાચેની રાખવી જોઈએ. તેજ સમજાવેલ હોવામાં એવાં જ્યોત્સના બે-ત્રણથી વધુ ન હોયે તે માટે પણ હજી રાખવું જોઈએ; કારણ કે એક બગીચામાં આંગલીનાં બે ત્રણ જ્યોત્સના સેખાય. તેજ રીતે નિમૂઠ-જ્વિઓદ્વારા સાંત્તારિક જરૂરિયાતો પૂરી પડે તેટલે-જ અથવા તેની ઉપયોગિતા સીધાસીધી; અને તેને તેટલેજ અથવા ખીણવા જેવી જોઈએ. જરૂર કરતાં વિશેષ જોર કરી જાય એમ બનવા દેવું નહિ રોગ્ય જલિ અને યોગ્ય સામંજસ્ય એમ બે ગેં છઠ્ઠું તે એનુંજ નામ.

શિષ્ય:—હવે મરજનો કે કેલ્લેનિક એવી ક્ષતિઓ છે, કે જેનું દમન કરવાથીજ બીજી ક્ષતિઓ યોગ્ય પ્રમાણમાં ખીલી રહે

ગુરુ:—પણ જો ‘દમન’ શબ્દનો અર્થ ‘પરિત’ એવો કરતો હોય તો તેની નથી સમજો. ખસ કરવાથી તો મનુષ્યભૂતિએજ ખસ થાય એટલા માટે અને તેની દલગી ક્ષતિને પણ ખસ કરવો એ માર્ગવિરુદ્ધ છે—અર્થાત્ ઉ આપણા પરમ સમર્પણ દિદુષર્પણા પણ એજ વાત મહેવામાં આવી છે. દિદુષ્ટાભાસને તેનો ખસ કરવાનો કદાપિ ઉપદેશ કોઈ નથી, એટલુજ નહિ પણ માર્ગથી તેની આપ સ્પષ્ટતા પણ રસીકારી છે. દિદુષ્ટાત્મ પ્રમાણે પુરોહર્ષિત્ત અથવા વહરણા એ પણ એક ધર્મનુજ અમ મનાવ છે તેજા એક વાત મૂલી જવાની નથી અને તે એજ કે ધર્મના પ્રયોજન સિવાય કોઈ ક્ષતિઓની સુધિ થવા તેની એ નિષિદ્ધ વાત છે. હુ જે ધર્મવ્યાખ્યા તને આજે સભાજવવા માત્રુ હુ તેમ પણ જારે એની એજ વાત મુન મહેવાનો છે. મરજ કે વહરણા કિંવા સ્વચ્છરણા સિવાય એવી નિષ્કૃષ્ટ ક્ષતિને અધિક પ્રમાણમાં ખીલી દાખે તો બીજી ઉચ્ચતર ક્ષતિઓની ક્ષતિમાં તે બાકે આપ્ત વિના રહે નહિ અને તેથી જાણનારનો ભગ મામ અયોગ્ય અને અનુચિતક્ષતિઓનો નિરોધ કરવો એનેજ જો દમન મહેવામાં આવે તો મે ઉપર કહી તેની મૂર્તિ ક્ષતિઓનું દમન કરવું એને અનુચિતન મહેવામાં કરાત નથી એવા અર્થમાં ઉદ્ધિયેલુ દમન મરવું એ પરમ ધર્મ છે, એજ મહ વાની જરૂર નથી.

શિષ્ય:—વહરણા બર્દે કામદત્તિની મહેલસાજ બદર છે, એ વાત મીઠ છે અને એને મહે એની આપસવત્તા સ્વીકારી નોંઠ્યો પણ તે સિવાય એવી બીજી અનેક નિષ્કૃષ્ટ ક્ષતિઓ છે, તેની સુધિ મહે આપણ ઉપા અપર કેવી રીતે મધ્યમેસલું માર શકે ?

ગુરુ:—અધિક ક્ષતિને મહે મારો ઉપદેશ ઉપદેશ બાતુ પડી શકે તેમ છે. દુન કહે કે એવી ક્ષતિ ક્ષતિ છે કે જેને મહે કોઈ ઉપદેશ મધ્યમેસલું ન માર શકી.

શિષ્ય:—અમલસાત્તિક કોષ કોષકલ્પનો અમલસાત્તિક ઉચ્ચેદ કરવામાં આવે તો તિત્તિ હુ કાંઈ અનિષ્ટ નોંધ નથી.

ગુરુ:—આમલસાત્તિક અથવા સમાજવશાને મહે કોષ વલો ઉપદેશી છે. સમ કરવાનો અથવા દા કરવાનો મળે એ વિધિવિરુદ્ધ સામજીક કોષ નથી. તે બીજુ હુ કાંઈ કોષકલ્પ ઉચ્ચેદ થાય તો તેનો સમયે અમલ-અનુભવો પણ ઉચ્ચેદ મરજનાર, અને મળતા મરજની ઉચ્ચેદ થાય તો ખરી સમજનો પણ ઉચ્ચેદ માર્ત વાર મારે નહિ.

શિષ્ય:—દાનીકેને હુ મોષવશ મહી કહેવો નથી. તેને તો મારજવશ મરજી એકમે, આપણ કે દાનીકેનો મરજ કરનાર અથવા તે પ્રમાણે મિથા કરનાર ગુરુ

પોતો ઉદ્દેશ જનસમાજજી કલ્યાણ કરવા સિવાય બીજો કંઈ મંતવતો નથી. સર્વ લોકોની કલ્યાણ-પ્રાપ્તિના એજ રાજદાન પ્રજોત્સવોનો મુખ્ય મિહાત હોય છે.

શુદ્ધિ:—એ આશરણની પાત કને કહી તેવિયે નબીસતાથી વિચાર કરી ને. અનિષ્ટકરી મનુષ્યોથી પોતાનો જગ્યા કરવાનો લાચરી તેનુજ નામ કોય. એવો કોય આપણામાં હોય તોજ હુરામયોરોની સામે આપણે યત્ન કરીએ; અને દેહની સામે રતું એજ આશરણનો પ્રયત્ન, એમ કહેવું અથોગ્ય નથી. તું કદામ એમ કહેશે કે અનિષ્ટકરીઓથી જવતા રહેવાનો પ્રયત્ન તો આપણે આપણા શુદ્ધિજળથી કરી રાખીએ તેમ છીએ તો ખરી કોયની શુ જરૂર છે ? પરંતુ તેની સાથે આ એક વાત લક્ષમાં રાખવાની છે કે જો કેવળ શુદ્ધિજળથીજ આપણે આપણો જગ્યા કરી ચકતા હોઈએ તો આપણામાં એટલો બધો આશરૂ કે વેગ આવી શકે નહિ. દુષ્ટોનુ દમન કરવા માટે આપણામાં ને આશરૂ, વેગ કે ત્વરા રહેલી છે તે કેવળ કોયનેજ આશરૂ છે. ધીમે ધીમે અપારે મનુષ્યો બીજાને પોતાના જેવાજ-અર્થાત્ આશરવત્ જોતા ચીખતો ત્યારે તેજ કોય આશરણ તથા પરરક્ષામાં એકમુદ્રએ ઉપયોગી જતો રહેશે, બીજાઓનુ રક્ષણ કરવા માટે નિયમ-બદ્ધ ને કોય તેને કહીતી કહેવામા આવે છે.

શિષ્ય —અરુ, પરંતુ લોકમાં તો મને ધર્મ નેવું કંઈ લાગતું નથી.

શુદ્ધિ:—જે મનોરત્તિની અનુચિત સ્થિતિને “લોભ” એવુ નામ આપવામા આવ્યુ છે તેજ વૃત્તિની ઉચિત કિંવા ચોગ્ય સ્થિતિને ધર્મસંગત અર્જનરૂપ (મેજવવાની ઇચ્છા) કહી સમજ આપણી પોતાની હવનવાગા સહીસહામત રીતે અલાવવાને માટે, તેમજ જેઓની હવનવાગા નિલાવવાનો જાર આપણુ ઉપર આવી પડ્યો છે તેમને માટે જે જે વસ્તુની જરૂર પડે તે તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવી એ પથુ કુરજ છે. આ પ્રમાણે ચોગ્ય સીમામાં રહીને જે કંઈ કમલુ તેને હુ કોપણ જોખતો નથી, પણ જો ઉપરથી માત્ર ધનજ પ્રાપ્ત કરવુ જોઈએ એમ હું કહેવા નથી માગતો. લોભ વસ્તુમાત્રની પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ એવો મારો ઉદ્દેશ છે અને તે ધર્મકુલ છે. હરે નેમા જો ચોગ્ય સીમાનુ ઉલ્લખન થાય તો તે સદ્વૃત્તિ દુનતજ અમૂલવૃત્તિમાં-લોભમાં ફેરવાઈ જાય છે. આ પ્રમાણે જે શ્ચિનુ ચોગ્ય સ્થુરણ એક કાળે ધર્મસંગત હતુ તેજ શ્ચિનુ અથોગ્ય સ્થુરણ મહાપાપરૂપ જતી જાય છે. મારો કહેવાનો આશય જનજર મચજી લે જેને આપણે નિષ્કૃષ્ટવૃત્તિ કહીએ છીએ તે સર્વ વૃત્તિઓને તેની ઉચિત લક્ષમાં ખીવવા લેી તેનુ નામ ધર્મ અને તેનું ઉલ્લખન થવા રેવુ તેનુ નામ અધર્મ. આ સર્વ વૃત્તિઓ એવી વેજસી છે કે જો આપણે શાવચેતી ન રાખીએ તો તે આરોગ્યપ પથુ બળજનુ યર્થ જાય અને આપણુ ઉપર અધિ-કાર જમાવી જેને એટલા માટે તેનું વચાથોગ્ય દમન કરવું એજ અનુચીસન

માર્ગનો મૂળ ઉદ્દેશ છેલ્લન બને ઉન્નત એ એ સમી છે જુદા અને જિન્ન અર્થ
વાચક છે એ બધી જાણ નહિ. મહાત્મે જન્મકરને હાથી વધારે બગચાન મનને જોઈ
તેનો એક સમયે ઉન્નત કર્યો હતો, પાત્ર વેગદિશ્યે તેને જાણે દરિત કર્યાં સિવાય
આશુ નહિ. x શ્રીયત્, બચવડથીતમા કૃષ્ણે એ ઉન્નત કર્યો છે તેમા પણ ઉદ્ધિ
શેનો ઉન્નત કરવાનું આપ મુનુ નથી દખત કરવાનું સર્વન પ્રત્યેષુ છે, કેડે
ઉદ્ધિ મમમમાં રહે તેજ હાથી રહિતો લગ થવ નહિ. છતાંરે —

રાગદેવવિયુષેતુ વિપયાનોન્દ્રિયમરુ ।

નાતમવસ્થાવિભેદાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥

શિષ્ય—આશુ હવે એ માત્ર ઉપર જુદા વખત આગવાની જડ નથી હવે
અનુભવ જમિ-પ્રતિ-દવા વિગરે તારતિએના અનુસીધર સમયે માત્ર ઉપરેત મરે

શુદ્ધ—એ વિષય ઉપર મને પણ એટલા બધા વિસ્તારથી મોશવાની હમ્મ
નહોતી પરંતુ કેટલાએક માર્ગો લઈને તેમ કરવું પણ પ્રથમ તો એ કે તારી
સકાત નિવારણ આ સિવાય આજ વધવાનું મને થેગ આશુ નહિ અને બીજું
એ કે આજેક વેગદિશ્યેની જે પેલા લોકોમા રાખવ થરા પામી ॥ તેના
પ્રત્યે મને એવો વિચાર છે કે પ્રસન્નતાત તેવે મોજા રિત રી લાપે નહિ
પોશની પછી થેરા જેવા બનેલા મેટાક મજુસેનો અસિદ્ધ એવો છે કે કેટલીક
ગતિએનો સમયો ઉન્નત કરી નાખવો અને કેટલીક ગતિએને હા ઉપરાત બગચાન
મનાવી દેવી આ અસિદ્ધતા મજુ જુલમરેસો છે રતિએનું વધારે આ અનુસીધન
માવ નહિ અને એક ગતિની ખીચણી બીજી રતિને વિષ્ણુ પાપ તે ત્યા સામ-
જન્યનો નિયમ સમજાવો નથી અને એથી કરીને થમ પણ અધર્મરે પરિક્રમે છે
નિમ્નરતિ કે ઉન્નતરતિ એ ઉલ્લખવાથી એકે રતિનો છેક ઉન્નત કરી નાખવો એ
અધર્મ છે વિત્ત વ્યવસ્થા રવાઈ જોલસને આપણે નવર્મી કરીએ છીએ તે ગા
મારે મારજુ કે તેની તે નિમ્નરતિએ ઉન્નતરતિએને આડે જાત એ ઉન્નતરતિએને
લોકોને તેમજ પ્રમાણમા ખીચવા દેવી નથી તેજ પ્રમાણે એક મોગી પણ અધા
મિત્ર છે કે પણ કે તે બીજી બધી રતિએ તરફ ઉપેક્ષા કરી પોતાનો ઉન્નતરતિએને
રહી અધિ- પ્રમાણમા જાણ કર છે અજાત એટલું છે કે હવે અને તીય

x મ-મથને ઉન્નત થવા છતાં મજુએ તિથી પોતાનો બચાવ કરી હમ્મ
નહિ એટલા માટે મ-મથને પુન સજવર કરવો પાયો આ ઉપરથી જેમનુ મથ
અવાનું છે કે રતિએનો ઉન્નત કરેક જેમ છટ નથી તેજ પ્રમાણે રતિએને નદેમરી દેવી
એ પણ હ-અવાયો નથી પોતાની આજોએ આ રીતે અર્થ કરવામાં આવે
તે / તે સાર્થક થવ, એક-એ પ્રેમદિ- વાર્તાએનો અર્થ અજ નિયમમા હવે
પછી અને આપીશ

જીતના બેઠોને લઈને સ્વાર્થા તથા વિષયી માણસને હલ્લી ફેડીનેા. અધાર્મિક, અને યોગી તથા ક્રોર તપશ્વીને હન્ય ફેડીનેા અધાર્મિક દલીએ તો કાઠ ખેડુ નથી. અધાર્મિક તો ખન્નેવ છે. જો ખરે ખર પડે તો કું તો એટલે સુધી કહું છું કે વસ્તુત એકે જીત નિષ્ટ કે અનિષ્ટર નથી. અપણા પોતાના ધોષને લઈને કોઈ જીત અનિષ્ટર થાય તો તેમાં જો જીતને સાચાં નિહાી નિષ્ટ જેવી કાઠ વસ્તુજ પરમાત્માએ આપણને આપી નથી. તેની પાસે નિષ્ટ કે હિત જેવો કંઈ ભેદજ નથી તેણે જે જે કાંઈ કર્યું છે તે કેવળ અમુક ઉપયોગ પરંતુ કર્યું છે, અને ત્યાંસુધી અમુક વસ્તુ ઉપયોગી થાય ત્યાંસુધી તે હિતજ રહે છે ખરે છે કે અમર્યા કેટલુંક અમર્યા જેવું પણ છે, પરંતુ એ અમર્યા મર્યાદાની માથે એવા તો માદ સમયથી જોડામતુ છે કે તેને મર્યાદા. એક અસવિશેષ લેખીએ તો તે કાઠ રીતે અયોગ્ય નથી આપણી સર્વ જીતએ મ મળમળ છે જ્યારે તેનાથી કાઠ અમર્યા થઈ જાય ત્યારે સમજવું કે તે આપણા પોતાના દુકપયોગ અથવા ધોષજન પરિણામ છે જમતમઅધી રાત રીતે તુ વિચારો કરશે તો તને અધુરું કે આપણુ મર્યાદા કરવા સિવાય જગત રચનારે ખીજો કહેજન નથી નિષ્પિય વિષયના સર્વ અરેજ મનુષ્યોની જીતને કેવળ અનુકૂળતાજ આપી રહ્યા છે એટલાજ માટે જુઓના મુઠ્ઠે વીતવાની સાથે મનુષ્ય-જાતિની એકદર ઉન્નતિજ થતી રહી છે-એકદર અવનતિ તો મળજ નથી, હરણુ કે ધર્મ સિવાય ઉન્નતિતુ ખીજું એકો કારણુ નથી જે નારિતક વૈજ્ઞાનિકધર્મતુ ઉપદ્રાસ્ય કરી વિજ્ઞાનનેજ જગતની ઉન્નતિના પ્રવૃત્તિ અને છે તે નિચારો એટલું સમજી શકતો નથી કે તેતુ વિજ્ઞાન જો પણ ધર્મનોજ એક અંશ-ભાગ છે, અને પોતેજ તે અરેજો ધર્મચારી છે તે વૈજ્ઞાનિક જ્યારે "લેવ" "તો માદમા માવ છે, અને આપણે જ્યારે પ્રણુના નામતુ ઉચ્ચાગ્યુ કરીએ છીએ ત્યારે આપણે સર્વ માન એકાંકે ક્રિયા કરીએ છીએ-એજ પ્રાર્થના કરીએ છીએ. જન્મેની વાસુરે કેવળ વિષેધરતુજ કીર્તન કરે છે મનુષ્યો ધર્મનો જાણ જાણ ઉપદ્રાસ્યો તથા કપેક-વકાસો સાચાં કંતી હો તો તેતુ કારણુજ હુ સચ્ચ કહેવો નથી.

અધ્યાય ૭ મો-સામંજસ્ય અને સુખ

શુરે —નિષ્ટ જીતએ મનથી પાત રહેવા દઈ કવે હિતજ કીંગ્યોના સમ-ધર્મ જે કાંઈ કરું તે હલ્લપૂર્વક માંજનુ.

શિષ્ય —અપ કહી ગયા હો કે જીત વિગેરે કેટલીક સર્વકારિણી જીતએ ખૂન આમળ વધી શકે તેવી છે, અને તેથી તેને વિચાર પામવા દઈએ તોજ સર્વ જીતએતુ સામંજસ્ય જગતજ રહે. એવી હ-મી રીતે પ્રમાદિ જીતએ એવી છે કે

તો જો વિસ્તાર જાગતી અંદાજવામાં ન આવે તો સામન્સનો ભાગ પણ વિના રહે નહિ જાને પ્રગલ્લી રૂતિઓ વિસ્તાર પામવાની શક્તિ ધરાવે છે એ વાત તો આપ પણ કદાચ કહી ગયા હો. જો ઉલ્લેખિય રૂતિમાં વિસ્તાર પામવાની એક સરખી શક્તિ રહેતી છે તો પછી સક્રિય વિચેરે આગળ વધવા દેવી અને મગાદિ રૂતિને અત્યુક સીમાથી આવળ વધવા ન દેવી તેનું શું કારણ ? આપ કહી ગયા હો કે જો મગાદિ રૂતિ જળવાન વની ભવ તો સક્રિય પ્રીતિ અને દર્શાવે રૂતિઓ ભરા. પર પીરી કહે નહિ પરંતુ સક્રિય-પ્રીતિ અદિ રૂતિ એ જળવાન વધે ભવ તો કામ-કોષદિની કલમ રીતે ખસવડી જાય છે નહિ અને તેથી સામન્સનો ભાગ આપ, લેમ કોઈ કહે તો તેનું સમાધાન આપ તેવી રીતે કયે !

શુક્ર — સારીરિક રૂતિઓ કે જેને પ્રસવરૂતિ કહેવામાં આવે છે, અર્થાત્ જે રૂતિ ખુલ્લોમા પણ છે, અને આપણમાં પણ છે તે રૂતિ આપણા કુવનની દ્વારા મારે અથવા તો વંશની રક્ષાને મારે નરૂની છે એમ આપ કહી ગયો છો પરંતુ આ પ્રસવરૂતિ પોતાની મેલેજ રૂરૂરી કહે એવી દેખાઈ તેને ખીલવવાને મારે અત્યુક શીખવાની કે પ્રવલની જરૂર રહેતી નથી સામાન્યરૂતિ ક્રુષા અને તૃષા મારે આપણે કંઈ ખાસ પ્રમાણ કર્યો પાતો નથી તેમજ ઉપવાસી સક્રિય પ્રાપ્ત કરવાને પણ કંઈ ખાસ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરી જોવામાં આવતી નથી અહીંયાં એક વાત બહુજ મહત્ત્વાં સામવાની છે સ્વતંત્રરૂતિ રૂતિ અને સદાચ રૂતિ એ બે છે. કિન્ન કિન્ન વસ્તુઓ છે જે રૂતિ જાગતી અથવા આપણા ઉતરી જાય છે તેને સદાચ કહી શકાય અને સર્વ રૂતિ સદાચ નેહની સાથે જીવન ધરેલી છે પરંતુ સર્વ રૂતિને સ્વતંત્રરૂતિ (પોતાની મેલેજ રૂરૂવાવાળા) ની સહાય નહિ જે સ્વતંત્ર રૂરૂતિવાળા રૂતિ છે તેને બીજા રૂતિનું અનુશીલન થઈ દરકત કરી શકાય નથી

નિર્ણય — કંઈ સમજાયું નહિ જે રૂતિ સ્વતંત્રરૂતિ નથી તે બીજા રૂતિના અનુશીલનથી શક્ય છે શું શક્ય ?

શુક્ર — અનુશીલનને માટે અત્યુક વસ્તુ કરવાની છે (૧) સમય (૨) સક્રિય અને (૩) અનુશીલનનું ઉપાદાન-અર્થાત્ જે વડે રૂતિનું અનુશીલન થાય તે અસાધ્ય કાળમાં આપણી શક્તિ અને સમય અત્યંત પરિમિત છે શુદ્ધાચરણ અત્યુક વર્ષ કરતાં વધારે લગાડ સમય નથી ભરણુ-પોષણ અર્થે વખતનો જે ભાગ આપણે પડે છે, તેના વિશાળ રૂતિઓને ખીલવવાનો સમય આપણને બહુજ અપ્ય રહે છે એ વાત નિર્વિવાદિત છે હવે જો આ અવકાશના સમયનો કોઈ પણ રીતે સદુપયોગ ન થાય તો કૃત્તિઓના અનુશીલનને મારે બીજો સમય મળી શકે નહિ. સમયને દુરુપયોગ ન થાય તેટલું માટે જેકો નિયમ કર્યો તેથી જો કે જે રૂતિને માટે અનુશીલનની જરૂર નથી અર્થાત્ જે સ્વતંત્રરૂતિ છે તેના અત્યુક

શીશનને માટે હું વધારે વખત આવીશ નહિ; અને જે જ્ઞાતિને અનુશીલનની જરૂર છે, અર્થાત્ પ્રયત્ન કરવાથીજ જે જ્ઞાતિ ખીલી છે તેમ છે તેની પાછળજ હું બાકીના સમયનો ઉપયોગ કરીશ. "એવો નિયમ જો ન કરવામાં આવે અને સ્વતંત્ર રૂઢિત જ્ઞાતિના નિયમોકે અનુશીલન પાછલજ સમયો સમય વીતાવી દેવામાં આવે તો સમયના મંડાલને લાંબી અને જ્ઞાતિઓનું આવરણ ઘસા મોઝ્ય અનુશીલન ન થાય એ લાઠન સ્વાભાવિક છે, અને એજ ચાલ તો બાકીની જ્ઞાતિઓ અપકવ અવસ્થામાં પડી રહે એમ કહેવાની જરૂર નથી. સમયના સમયમાં જેમ ઉપજી વાત સત્ય કરે છે તેવીજ રીતે શક્તિના સમયમાં પણ જેમ વાત લાગુ પાડી શકાય, આપણુમા ધર્મ કરવાની જે શક્તિ રહેલી છે તે એટલે લાગે ખર્ચિત છે, અને આજીવિકા ચલાવવા માટે તેનો ધણો ખર્ચ ભોજ આપવો પડે છે. આથી કરીને સ્વતંત્ર રૂઢિત જ્ઞાતિઓને કેળવવા માટે જે શક્તિ અર્થથી નોંધએ તે આપણુથી ખર્ચી શકાતી નથી. તેમાં પણ પાશ્વજ્ઞાતિઓને અધિક પોષણ આપવાથી શક્તિનો ધણો ફાવ થાય છે એ વાત પણ લઘુમા સખી નોંધએ. મોટા વાત એ પણ મમજવાયોગ્ય છે કે સ્વતંત્ર રૂઢિત પાશ્વજ્ઞાતિના અનુશીલનના ઉપાદાનમાં અને માનસિક જ્ઞાતિના અનુશીલનના ઉપાદાનમાં પરસ્પર ભારે વિરોધ રસા કરે છે. વધારે સ્પષ્ટરીતે કહું તો નખા પાશ્વજ્ઞાતિ જળવાન હોય ત્યાં માનસિક જ્ઞાતિ સર્વજ્ઞ જળવી ખીલી શકતી નથી, જે મનુષ્ય વેશ્યાઓના મંડળમા ચતુરિવચ્ચ વસતો હોય તેના હૃદયમાં ઉપરસજળથી વિચારો આવવા માલ અસંભવિતજ છે, કાંઈ ભયજે શુભસાધના નરકરી માલુસ પાસે જેમ દીન શિશુક ભતા યરધરે છે તેમ વિલાસની પાસે નર્તા વિશુદ્ધિ પણ કમકમે છે ! હુકમાં કહેવાનો અશય એટલોજ છે કે પાશ્વજ્ઞાતિઓ શરીરની રક્ષાને માટે અમરજા ભાતિની રક્ષાને માટે ઉપયોગી છે તેને લાંબી હો, કે વરપરપરથી તેની ખીલવણી થતી આવે છે તેને લાંબી હો કે પછી આહાર, વિહાર, રીતરીવાજના દોષોને લીધે માલુસો નખવા બનતા ચાલીને પાશ્વજ્ઞાતિઓના દુરપયોગને ટાળી શકતા નથી તેને લાંબી હો-અમે તેમ હો-પણ એ જ્ઞાતિઓ એટલી બધી જળવાન હોય છે કે તેની ખીલવણી કરતી વખતે સમસ્તા હલ્લ હપર તેની સતા વર્તવા લાગે છે, અને ખીલુ કાઢી જ્ઞાતિને ખીલવાનો અવકાશ મળતો નથી.

હવે જે જ્ઞાતિઓ સ્વતંત્રરૂઢિત નથી તેને કેળવવાને માટે આપણે આપણા અવકાશના અવસરો ઉપયોગ કરીએ અથવા આજીવિકાના નિહર્વામાંથી બાકી રહે તેટલી શક્તિનો ઉપયોગ કરીએ તો તેથી સ્વતંત્ર રૂઢિત જ્ઞાતિને કાંઈ પણ મહારતું

x ઉપાદાન એટલે વસ્તુની ઉત્પત્તિના અનિવાર્ય સાધન જેમકે માટી વિના ઘડો બઝન શકે નહિ માટે માટી એ પદાર્થ ઉપાદાન કારણ કહેવાય, ઉપાદાનનો અંગ્રેજીમાં " મટિરીયલ કોઝ " કહેવામાં આવે છે.

અનુવાદક.

જિન્ન મનુ નથી મનુ કે તે જિન્નો જેવે સ્વદરુદ્ધ હોય છે, તેની બાંધ
હીને માટે કાઢીને કોઈ પ્રવાસ કરવો પડે નથી એ વાત હું કોને બતાવ મૂંઝવે
છે નિઃસંશય એટલુ થાય કે જેમ જેમ માનસિક રીતિઓ કેળવવા લેમ તેમ
વારવરતિઓ દ્વારાથી જીવ અર્થાત્ જન્મેનાં લક્ષણોનાં સિન્ન સિન્ન દોષથી પાશ
વરતિઓનું દમન થાય એ સ્વભાવિક છે પરંતુ રીતિઓનું અભિગમ દમન એજ
સ્વભાવ રીતિઓનું ધર્મ્ય અનુભવન છે

શિષ્ય — પરંતુ ચેતીએ જ ન રીતિઓને પૂજા કેળવીને અથવા તો ખીજા
કાંઈ ઉપાયથી પાશવરતિનો છે નાશ કરી નાખે છે તે સેવ્ય કહેવાય કે નહિ ?

ગુરુ — પ્રથમ ન રસ્થાથી મારાદિ રીતિનો ઉત્પેદ ન થાય એવું મનુ નથી
પરંતુ તે અવરથા અવાસા અનુસીલન ધર્મના નથી સન્માન મર્ધને મરોજ લેને
રોગ કે કાલુ કે સન્માન એ નિર્જિવનો ધાર્મ છે અને અનુસીલન એ પ્રવૃત્તિનો
ધાર્મ છે

શિષ્ય — અત્યુ આજના સામાજિકજાતિઓ સામાન્ય નિયમ લમળા જેવો છે
અપાત્ તે સ્વાસ્થ્ય રીતિ છે તેને મનુ વધવા ન દેવી અને ને રીતિ સ્વદરુદ્ધ
નથી લેને ખીપવવા અપાત્ કરવો એ વત લે જાણવર સમન્વય, પરંતુ તેમાં
એક વકા છે પ્રતિજ્ઞા—એને અગ્રજ્ઞા કુપીરજ્ઞા કહેવાય આને છે તે કુ
સ્વદરુદ્ધ નથી ? પ્રતિજ્ઞા એ કાંઈ એક જ સ્વભાવ રીતિ નથી એ વાત માથા
ભાજીમાં છે પરંતુ કારો કે માર્ગ માનસિકરિતિ જેવી હોય કે ને પેલાની રેથે
બધા હાની અવળ વધવા માંજાથી લેવા લેવા લેને વધવા ન દેવી ? કુ મનુ છે
કે એવી રીતિને દગળવી લેવા કરવા નામક થા કરવી એજ વધારે મોખ છે

ગુરુ — તાર કહેવું બરાબર છે

શિષ્ય — ને ઉપાત્ જીવન વધાર્મ હોય તો હવે પ્રજા એ છે કે અધિક રીતિને
વધવા દેવી અને અધિકને ન વધવા દેવી એના નિર્ણય કેવી રીતે કરવો ? અત્યુ
વરંતુ પોતજાતી ॥ ૧ સુવર્ણની છે એનો નિયમ મરજા માટે કાંઈ કસોડી તો નોંધ
એને ? આપની ધારે એવો કાંઈ કસોડીનો પથાર છે ?

ગુરુ — કુ મહી રવો કુ કે રૂબનો ઉપાત્ ધર્મ છે, અને અનુભવની પ્રાપ્તિ
એજ સુખ છે એટલા માટે સુખ એજ આજ્ઞા કસોડી

શિષ્ય — તુ બરાબર વાત ! કુ એવ કહું કે હાલિયેની પરિસ્થિતિ એજ માં
સુખ છે તો આપ લેવી સાચે કેવી રીતે ધારે લઈ લઈએ ?

ગુરુ — નહિ કરે તારાથી એજ મહી સમાવ નહિ કરવું કે સુખ એટલે શું એ
ધિન કુ તને અગ્રજ્ઞ સમન્વયી થયે કુ આપણી સમાજ રીતિઓનું સ્ફુટિ સમન્વય
રીતિઓ પરંપર સામાજિક અને તેમની વચ્ચે પરિસ્થિતિ એજ વધાર્મ સુખ છે

ગ્રંથ — ત્યારે એ વિષય મારાથી જરાનર મગજથી નથી સમસ્ત શ્રુતિઓની એકી સાથે શ્રુતિ અને પરિવૃત્તિ થવા દેવી તેમાં વધાર્થ સુખ હશે કે પ્રત્યેક સિત્ત સિત્ત શ્રુતિની શ્રુતિ તથા પરિવૃત્તિ થવા દેવી તેમાં વધાર્થ સુખ હશે ?

શુરે — સમસ્ત શ્રુતિઓની એકીસાથે વ્યવશેષ્ય શ્રુતિ થવા દેવી તેજ વધાર્થ સુખ. સિત્ત-સિત્ત શ્રુતિની શ્રુતિ તથા પરિવૃત્તિ એ તો સુખનો વ્યાસામ અથવા અસમાપ છે

ગ્રંથ — ત્યારે એની કેવી રીતે કરવી ? સુખનો અસમાપ પ્રાપ્ત થવો હોય તો તે શ્રુતિને ખીનવા દેવી કે એકીસાથે સમસ્ત શ્રુતિઓને ખીનવા દેવી ?

શુરે — સમસ્ત શ્રુતિઓને એકીસાથે ખીનવા દેવી અને તેથી ને સુખ પ્રાપ્ત થાય તેનેજ વધાર્થ સુખ લેખવું

ગ્રંથ — એ વાત જરાનર મગજથી નથી. ધારે કે કુ ચિત્રવિદ્યામાં કુરુગ પુત્ર કેટલીક આનંદિશ્રુતિઓ સારી રીતે દેખવાય ત્યારેજ એની વિદ્યાઓમાં કુરુગ દવાય છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. અહીં આ સ્વાધ્યાવિકરિતિજ એવો પ્રશ્ન છે કે મારે મારી ચિત્રવિદ્યાસખથી શ્રુતિઓની જીવનવૃત્તિમાં વસ્તીનતાપૂર્વક સામ્યા રહેવું કે નહિ ? આપ તેના ઉત્તરમાં એક જ વાત કહેજો કે “ સમસ્ત શ્રુતિઓની વ્યવશેષ્ય શ્રુતિ એકીસાથે થઈ શકે અને કોઈપણ એક શ્રુતિને ખીણ શ્રુતિ હાનિ ન કરે એ પ્રમાણે તમારે તમારી શ્રુતિને ખીનવવી ” અર્થાત્ કુ એક ચિત્ર આકાશને માટે હાથમાં પીછી પાકુ તે પહેલાં મારે આટલી વાતો ઉપર વિચાર કરી લેવો. બેઠકે કે ‘ આ ચિત્ર તો કુ આકાશ, પરંતુ એથી મારી સારંગિક શ્રુતિઓને કોઈ વિધિ નહીં કે નહિ ? મારી આજ અને અગતી શ્રુતિને કોઈ સહન કરવું પડી કે નહિ ? ઉપર પ્રત્યેની મારી ભક્તિ તથા અનુભવો પ્રત્યેની મારી પ્રીતિમાં કોઈ વ્યક થઈ આવશે કે નહિ ? હીનકરિતો પ્રત્યેની મારી વ્યાખ્યા, સત્પ્રત્યેના અનુભવમાં પુરો પ્રત્યેના કોઈમાં, સત્પ્રત્યેના કોઈમાં, ક્રિયા સંબંધનથી મારી રૂપનામાં અને સાદિત્વસખથી મારી સમાવેશનામાં કોઈ વિધિ આવશે કે નહિ ? એક સામાન્ય શ્રુતિને જીવતાં પહેલાં આટલી બધી જાગતો ઉપર વિચાર કરી લેવો એ શુ અનવશેષ્ય છે ?

શુરે — જનન એ કામ ક્રિયા છે પરંતુ એટલું ચોક્કસ મમજી રાખવું કે ધર્મમાં શુ એ કોઈ નાનાં કોઈકની રમત નથી ધર્માચરણ અત્યંત ક્રિયા વ્યાપાર છે જરાતમા વધાર્થ ધાર્મિક પુરુષોનો બહુધા ગણાવ સ્થા કરે છે તેવું પણ એજ કાવ્ય છે. ધર્મ એજ સુખનો એકમાત્ર ઉપાય છે, પરંતુ એજ એજ કોઈ યજ્ઞ સુખ મળી જતું નથી સુખને પ્રાપ્ત કરવાને માટે જાણ પ્રવળ કરવો બેઠકે એ પ્રવળ ક્રિયા તો છે, પરંતુ અસાધ્ય છે નથીજ

શિષ્ય:—પરંતુ માતા ધારવા પ્રમાણે ધર્મ સમસ્ત જનસમાજને ઉપયોગી થઇ શકે એવો હોય તોજ તે હિતિ લેખાય.

ગુરુ:—માતાથી કે તાતાથી ધર્મ ઉત્પન્ન કરી સમસ્તો હોય તો આપણે જન-સમાજને ઉપયોગી બની શકે એવી રીતનો ધર્મ તૈયાર કરી આપવ—મોડોનો "એડર્સ" સળત તે પ્રમાણે ધર્મને તૈયાર કરી ચોકલી આપી શકત, પરંતુ ધર્મ એ વસ્તુ કદાચ એવી નથી કે આપણી હિમ્મતમાં આવે તે પ્રમાણે તેને બદલી તાપી ગયાંએ ધર્મ તો હિંદીની નિયમોને આધાર છે ધર્મના પ્રણેતાઓએ જે રીતે તેનું બંધારણ કર્યું છે તેજ રીતે આપણે તેને સમજવો જોઈએ. છતાં ધર્મ જનસમાજને આટે નિરુપયોગી કિંવા અનુપયોગી છે એમ તો કહી શકાય નહિ. પ્રપત્ત કરવાથી અનુચીલનદારા સર્વે કોઈ ધર્મને માટે અધિકારી થઈ શકે છે એક વખતે સમસ્ત અનુબળાતિ ધર્મને માટે પોગ્ય બની શકશે, એમ પણ હું હદ વિશ્વાસપૂર્વક કહી શકું છું. ગયાંમુઘી તમને પરમ ધાર્મિક બની ગયો નહિ ત્યાંમુઘી તમારે તમારા આદર્શનું અનુકરણ કરવામાં કોઈ બાતનો પ્રમાણ કરવો પડે નહિ. આદર્શસત્યને મેં જે કંઈ કહ્યું છે તે એકવાર પુનઃ પાઠ કરી લે. આદર્શ યુરોપો કેવા હોય તેનું બરાબર સ્મરણ કરી શકશે તો તરી શકાય સમાધાન તું પોતેજ કરી શકશે.

શિષ્ય:—પરંતુ જો હું એમ કહું કે મને વચારા એ તત્ત્વજ્ઞાનવાળા કે દુઃખાપ્ત સુખની જરૂર નથી, મને તો ધર્મિયોની પરિવૃત્તિમાં સુખ મળે એજ હિમ્મત છે તો આપ શું કહેશો ?

ગુરુ:—બીજું શું કહું ? મારા એટલુજ જીવ છે તેં જે સુખ કહું તે સુખ પ્રાપ્ત કરવાને માટે ધર્મની જરૂર નથી, અધર્મ એજ એક માત્ર એવા-ઈદિય મુખનો ઉપાય છે.

શિષ્ય:—ઈદિયોની પરિવૃત્તિમાં શું સુખ નથી ? ત્યાં પણ ઈદિયશક્તિનું સ્કુન્ધ તથા સાર્થક્ય તો હેજ તો જરૂર ઈદિયના વિષયોને નિર્ભર કરી નાખી ધ્યા-પ્રીતિ-અક્રિત આદિ રત્તિઓને વિક્ષેપ જનવાત્ત રાગપટે જનવાત્તી તેનું કારણ સમજાતું નથી. ઈદિયના વિષયોને વધારે પ્રચલનમાં પોષણ આપીએ તો દયા-દાક્ષિણ્ય આદિ રત્તિઓને ખસેડી યઈ જાય એવો ભય રહે છે, એમ આપે જમાઉં કહ્યું છે. હું તેજ ઉત્તરમાં કહું છું કે ખસેડે યતો હોય તો કાતે યાય, મારે ઈદિય-સુખોથી શામારે દૂર રહેવું ?

ગુરુ:—વારી એ કલ્પના જલ્પ જનકારોથી છે. વોપણ હું તેને ઉત્તર આપવા થત કરીશ તને ધર્મિય-વિષયોની પરિવૃત્તિમાં સુખ વાચતું હોય તો બધે હું ધર્મિય-રિષયો બોગવવાની સંપૂર્ણ છટ આપું છું, એટલુજ નહિ પણ એક દસ્તાવેજ સુદાં સખી

આપું છું કે તને કેઈ ધારા વિષયજીવમાં કેઈપણ પ્રકારની હરજત કરશે નહિ-તારી નિંદા પણ ઠાઠ કરશે નહિ. જ્યાં કંઈ હરજત કરે કે નિંદા કરે તો તેને માટે હું તને તુકડાની આપવાને પણ તૈયાર રહીશ. મારા સ્તવાવેશના બદલામાં તારે પણ એક ક્ષતાવેશ લખી આપવો પડશે, અને તેમાં તારે લખી આપવું પડશે કે— "હવે આમાં કોઈ સુખ શક્યું નથી, એમ કહીને હું વિષયોગોષી કેઈ કામે કંટાળીશ નહિ, વિષયોની પરિત્યાગિ અર્થે મારે ગમે તેટલી મહેનત કરવી પડે, ગમે તેટલાં કષ્ટો ખમવાં પડે, ગમે તેટલા સેવના કુમંઘલો સહન કરવા પડે, ગમે તેટલો આયુષ્યનો ક્ષય થાય તોપણ વિષયોગોષી નિંદા કરી નાસી છુટવાનો સંકલ્પ કદી પણ નહિ કરું." કેમ. આવો સ્તવાવેશ લખી આપવાને હું તૈયાર છે ?

શિષ્ય:—મહેશ્વરી આપની, હું એવા સ્તવાવેશનો બંધાવા રાજી નથી; પરંતુ હું જાણુશાં આપું છું કે જેમણે સમસ્ત જીવન ઈશ્વિના વિષયો ઝોગવવા પાછળજી યુધ્ધની રીતું હોય એવા મનુષ્યો પણ હું આ સંસારમાં નહિ હોય ! હું ધારું છું કે એવા મનુષ્યો એક-એક નહિ પણ સંખ્યાબંધ મળી આવે તેમ છે.

શુદ્ધિ:—એવા મનુષ્યો સંસારમાં અનેક હશે એમ આપણને માની લેવામાં કોઈ બાધ નથી; પરંતુ આપણે કેવળ બહારનીજ ખબર ચાપીએ છીએ; તેમના અંતઃકરણમાં શું શું થતું હશે તેની કંપન કેવળ કરી શકે તેમ છે ! વસ્તુતઃ જો વિષયો મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં કિતરિને આપણે તપાસ કરીએ તો આપણને સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે કે તે ઈન્દ્રિયપરાયણ હોયે ઈન્દ્રિયોની પરિત્યાગિ અર્થે જે પ્રબળ પ્રયત્ન કરે છે તેના પ્રયાસમાં તેઓ પરિત્યાગિ સુખ હોશ પણ અતુલ્યવી રાહતા નથી. વિષયોમાં જો તુષ્ટિ થાય તો પછી તેના ઉપર કંટાળો પણ આવેજા જોઈએ; પરંતુ વાતનાઓની સંપૂર્ણ પરિત્યાગિ થતીજ નથી, અને તેટલાજ મરો તે ઈશ્વરપરાયણ મનુષ્યોના પ્રબળ વલ સદત આધુ રહ્યા કરે છે. તેમના અંતઃકરણમાં સતતિવસ બહાનિતો અતિ સખમતો હોય છે, જે બહિ રાત કરવાને તે જિવારા સતિરૂપી પાણીની તપાસમાં ચેતસે સખી કરીને અર્થાતિમાં હેઠો વધારોજ કરે છે; પણ જો વાત તેમને કંઈ સમજાવે !

શિષ્ય:—જ્યાં એવા પણ અનેક મનુષ્યો જોવામાં આવે છે કે જેઓ રાત-રિવસ કમ્પિનસ વિષયોમાં રમ્યા પમ્યા રહે છે તોપણ તેમથી તેમને કંટાળો આવતો નથી. ઘણાકાર્થકે હાડીવાળેનોજ ત્યો કેટલાક ઘડીયા માણસો મેં એવા જોયા છે કે તેઓ અત્યેા વિષય હર પીવા કરે છે, અને વેનમાં તે વેનમાંજ વખત પસાર કરે છે, જ્યાં તેઓ હરથી કંટાળી ગયા હોય એમ કોઈ કિવસ જણાવું નથી. પરિત્યાગિ અતિ કટાંગે આવતો હોય તો પછી સામારો તેઓ હર તણ દેતા નથી-સામારો હર તણ દેવાનો પ્રયત્ન પણ કરતા નથી ?

શુરે—“શામારે તજ દેવા નથી” એવો બચો સમજાવે છે “તજ દેવા નથી” તેનું કારણપણ એક જ છે અને તે એક કે તજ કમલ નથી; કારણ કે વખત જતાં દારૂ પીવાની લાલચ એક વ્યર્થિ સમાન જતી જાય છે. કોઈકે તેને ‘કિષોરેશીઆ’ કહે છે તેને માટે દવા અને ચિકિત્સા છે રોગીની એકથી કમ્બો માનવો તે રોગ ॥ થઈ જાય ત્યારે ત્યારે રોગીએ એક દુર કરે એ રોગના દાવામાં છે દવા નિષ્ફળ જાય તો એવું અનિવાર્ય પરિણામ રોગીને મળે જ્યાં વિના આલે નહિ-અર્થાત્ મનુષ્ય પોતે આપને રોગીએ હૃદય કરે દારૂડીએ માણસ દારૂ છોડી દેવા માગતો નથી, એમ આપણાથી કહી સમાજ નહિ, પણ છોડી જાય તો નથી એમ કહેવું એમ શક્યની છે લેખો. મને તેમ કહે, પરંતુ હું તે બાબતે પૂર્વે માત્ર હું કે દારૂડીયાની યોગીયતામાં દારૂ એકી દેવાની ઉત્કાંષાથી અનેક દારૂડીયા તને મળી આવશે જે દારૂડીયા માણસ અંતર્યામી એકવાર દારૂ પીએ છે તે આજે એમ કહી શકે કે-“દારૂ પીએ શામારે તજ હશે” ॥ કારણ કે તે વખતે તેની દારૂ પીવાની કમ્બો જયત જયવાનપણે તેનામાં વર્તતી હોય છે જયવાન જોની દારૂની તૃષ્ણા તેના મુખમાંથી થઈ જાય ત્યારે બહાર દારૂ છે પરંતુ જે મનુષ્યની દારૂ પીવાની તૃષ્ણા પાતિત થાય છે તે મનુષ્ય પોતે પોતે જયવાન સર્વ મનુષ્યો કરતાં વિશેષ દુખી મનવા જાય છે કેવલ દારૂ પીવાના સંબંધમાં આ વાત લાગે પડે છે એમ નથી વસ્તુતઃ સર્વ પ્રકારની ઉદ્ધિરવા મનાએવું એ પરિણામ અનિવાર્ય છે. એક બલિયારી મનુષ્ય પોતાની વિવશતા-સત્તાને બેઠારી દે તો તેનું કળ એક ખાસ પ્રકારના રોગરોગે તેને મળે મનુષ્ય પડે તેને માટે પણ કોઈપણ છે અને કોઈપણ નિષ્ફળ થાય છે મનુષ્ય જેને બલિયારી આપને તેને રોગમાંથી મુક્ત કરે છે. અને મારા એક ગ્રાહક મિત્રે એક રોગીના સંબંધમાં એવી વાત મને હતી કે “અમુક રોગી મનુષ્ય એટલે જો બલિયારી હશે કે ઉપર તેને દાવા-પત્ર બાંધીને ખરેખરમાં લાવશે પડશે અને ત્યાં તેના દાવા-પત્ર ઉપર વધુ બીજા બચ-મનને ઉપર છરી અને સર્પ વડી કેટલાક બચશે ક્યાં ત્યાં તે કાંત થશે” ॥ બહુ ભોળા કરનારા પેટલરોગીની વાત તો તે સાક્ષાત્કાર હતો એક એવા માણસનો અને રોગ વખત ઉપર પરિચય થયો હતો તે માણસ ભોળા વખતે એટલું જુદું કોઈ કોઈને ખાતો કે ઉપર તેને સંમત થઈને એમ લાગુ પડ્યો. મુખાઈને હવે ઉપરના પોતે આપણથી કેમ બચે પરિણામો આવે છે તે સર્વને પરિચય છે. તે માણસ પોતે જ્યાં પણ ન હતો તે સારી રીતે સમજતો હતો કે ત્યારે પડતું ભોળા કરવાથી કેમ રીતે લાગે નથી, અને તે માટે આપણા લેખને સમજાવવા સમજાવો પણ પ્રયત્ન કરેલો. પરંતુ મુખાઈનું બોલે અનુસરીને તેનામાં એટલું જુદું જયવાન થઈ મનુષ્ય

કે તે પોતે પોતાનો સકલ નિદ્રા કરી શકે નહિ જેણે તે ગિચાને અડાને મરણને ધરણુ થયો ! તુમ કહે કે એને તુ "સુખ" કહેવું હોય છે ?

શિષ્ય:—આપની સુખસુખથી બાબત હવે સમજાય છે. જે સુખ હલિક દોષ તેને સુખ કહી શકાય નહિ એજ આપના કમનો આચાર છે ને ?

ગુરુ:—હલિક સુખ દોષ તોપણ તેને સુખ શામરે ન કહેવાય ? ધાર કે મને એક મુદ્દા યુવાનુ કુલ મલે છે, અને તેની સુખધર્મે આનંદ હલિક હું. આ યુધ્ધ તથા તેની સુખધે હલિક છે તોપણ તેનીથી સુખધર્મિ નથી કહી એમ કેમ કહેવાય ? એક કિસ્સા અર્થે આપણને એક મુદ્દા ચાલન મરણાવીને માલ્યો તથા ત્યારે ચાલનથી મળતો આનંદ પણ બધા કલ તથા, જે રચનાવિક છે પુણ એ હલિક મુખને સુખ નથી એમ કેવી રીતે કહી શકાય ? મતલબ કે મને તે સુખ મને તેલું હલિક દોષ તોપણ તેને સુખ તો કહેવું જ એકાએક

શિષ્ય:—હવે સમજાયો. જે સુખ હલિક દોષ અને એના પરિણામે ધણા ધાના વખત મુખી કુલ બોલવતુ પડે તેને સુખ ન કહેવાય એવા પ્રકારનું સુખ તે કુલની પ્રત્યાવશ્યક છે, એમ કહીએ તોપણ બેદુ નથી કેમ ? એમને ?

ગુરુ:—હવે મારું કંપર આપ્યો. પરંતુ એ બાબત બાબતની દૃષ્ટિએ દ્રવિત છે એટલા માટે સુખના બે બેદ પાડીએ તો કિં (૧) સ્થાય અને (૨) હલિક, તેમ—

મિત્ર:—સ્થાયી સુખ કોને કહેવું ? ધાર કે મારું એક વિપ્રાસકાત બકિન પાંચ વર્ષ સુધી કૃતિમસુખ બોલવે છે પાંચ વર્ષ સુધી સુખ બોલવવાનો પ્રસંગ મરણો એ આ બગદાર અસ્વાભાવિક પણ નથી હવે એટલી યુક્તતા સુખને હલિક સુખ કહેવાય કે નહિ ?

ગુરુ:—પરંતુ વાન તો એ કે મરણાત કાલની મરણાત્મકતામાં પાંચ વર્ષ એ એક મુદ્દા જેટલા પણ નથી તુ પરંતુ માન્યો હો વા ન માન્યો હો પણ કુ તો મારું હું, અને એટલા માટે હું હું કે અત્યંતકાળની મરણે મરણાત્મકતા કાના પાંચ વર્ષ કાળી બીસાતમાં લેખાય નહિ અને પ્રત્યેકકાળ મારે કહી દેવું એકાએક કે મરણાત્મકતા હવે જાણી તુ તને ધાર્મિક જાણવત મળતો નથી, કારણ કે અત્યંત મુદ્દાને પસંદને માનતા નથી—વાસ્તવિકતાથી હવે માનતા દોષ પણ હલિક પાંચ વર્ષ માનવતી સમજાવતુ અત્યંત છે ધણા મુખ્યો તો એમજ માની એમ છે કે મરણાત્મકતા હવે એ બીજુ કુલ નથી, પણ હું વળતા જાણકારને ડાવવા માટે જેને વાસ્તે હવે બાબતવામાં આવે છે, તેના જેટલા એક પ્રકારનો કિંધા લાગવા છે ધણા જાણ મુખ્યો અત્યંત પસંદને માનતા નથી તેનું પણ એજ કાળ છે જે ધર્મનો જાયો "પસંદના લા" કંપર મરણાત્મકતા આવે

છે તે ધર્મ અત્યારે જનમમાનવ્ય હલ્લમાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી એ ભય એક મને આપણા દેશમાં પ્રવળપણે વર્તતો હતો અને એ ભયને લીધે એક ઠોો ફરે પમાં પણ ધર્મના સરકારો દાખલ થવા પામ્યા હતા તે પરભરતો ભય આ “વીસમી સદી” એ વિદ્વાન્સુ જય જવાથી દૂર કર્યો છે સોગ-વિદ્વાસમાંજ હવનની સાર્થકતા સમજાવનારી કાળા મુખવાળી આ વીસમી સદી-ખિએ એક હાથમાં તોપ-ખંડુક અને બીજા હાથમાં દળ-કારખાનાઓને વાતણ કરી સેક્ટરો શિક્ષિત-અર્ધશિક્ષિત તથા અશિક્ષિત હિન્દી મુલકોને ધર્મસંસ્કારની બ્રહ્મ કૃષ્ણ છે-પ્રકાશની ચાનીનતા એ કેવળ ભ્રમ છે એમ માનવા કરી દોષા છે કે પણ આપણી ધર્મચર્યામાં પડાવને એક બાલુએજ મળી ચામીલ, કારણ કે જે વસ્તુ તમારા હલ્લેમાં નથી તે વસ્તુ ઉપર ધર્મને પાપો નાખવામાં આવે તો તે બીજાકુલ દહી ચો નહિ પડાવને ગાદ કરવાથી આપણી ધર્મચર્યામાં કોઈ પણ પ્રગતી મુશ્કેલી ઉભી થવા પામે તેમ નથી તેમજ આ કાળે પણ મુખને ઉપાય એકમાત્ર ધર્મજ છે, અને પરમને પણ મુખને ઉપાય ધર્મજ છે દુઃકમાં મુખને ઉપાય ધર્મ અને દુઃખને ઉપાય અધર્મ એમ મે. જે કહ્યું તે જેમ આ કાળને માટે સત્ય છે તેવીજ રીતે પરમજને માટે પણ અમાધિન ગત્ય છે. આ કાળે દુઃખના નામમાવણે પણ સૌ કોણ ચરમરે છે, અને મુખને માટે તન-મન-ધનથી પ્રયત્ન કરે છે, એટલા માટે આ કાળનાજ મુખ-દુઃખ ઉપર તારા હલ્લમાં ધર્મની સ્થાપના કરીશ તો તે સપૂર્ણ હાલથી ચિરમજને માટે દહી રહેશે, એમાં શક નથી. આ જે કારણેને કારણે એટલે કે આ કાળ સર્વસમત દોષાથી અને બીજી પરકાળ સર્વસમત નહિ દોષાથી કે કેવળ આ કાળ ઉપરજ ધર્મજ પાપો નાખવા માયુ છું. પરંતુ “સ્થાપી મુખ કેને કહેવાય ?” એવો પ્રશ્ન ત્યારે રજુ કરવામાં આવ ત્યારે તો ચાર રહેલુ ભેદજે કે અનતકાળપર્વત દહી રહેવારે જે મુખ-આ કાળ અને પરકાળ (કરીર પડવા પડીને સમય) એમ ઉભયકાળમાં વ્યાપી રહેવારે જે મુખ તેજ “સ્થાપી મુખ” કહેવાય. એ સિવાય એક બીજો ઉત્તર પણ છે.

શિષ્ય:—આપનો બીજો ઉત્તર પ્રાચીની સાક્ષ્યોદ્ધ અત્યારે એક વાતનો નિર્લેપ થઈ જવો જોઈએ હજુભરને માટે પરમજનો સ્વીકર કરવામાં મને દરકત નથી, પરંતુ કે જલણમાં માયુ છું કે જે મુખ આ કાળે પ્રાપ્ત થય તેજ મુખ મુ પરમજે પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે ખરું ? તેવીજ રીતે જે દુઃખ આ કાળે પ્રાપ્ત થય તેજ દુઃખ મુ પરમજે પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે ખરું ? આપે કહ્યું કે “જે મુખ આ કાળ અને પરકાળ એમ ઉભયમજ પ્રાપ્ત હોય તેજ સાચુ મુખ કહેવાય.” એક

* શિષ્ય દિ માનુષે લોકે સિદ્ધિમંયતિ કર્મજા-શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ૪-૧૭.

પ્રમાણ સુધી સુખ અને કલ્યાણમાં પ્રાપ્ત કરી શકાય ?

શુદ્ધ — પરકાળને સ્વીકાર્યા વિના એ વિષય એવી રીત ચર્ચાએ લેવી અને સમજાવ્યું પડતી નથી પરંતુ જે-તેના પ્રકારના ઉત્તર અનુસાર પહેલાં આરંભે એ માનવો ભણી લેશે એટલે મારણ કે જન્મનારને મારે એના ઉદ્ધારમાં મહા હોય તેને સમજાવવાનો માર્ગ જોઈ છે અને જન્મનારને મારે એને મહા ન હોય તેને સમજાવવાનો માર્ગ જોઈ છે એના, છૂ જન્મનારને મારે ॥ ૧

શિષ્ય — ના

શુદ્ધ — બંને પરકાળને એ તું સ્વીકાર કરે છે અને જન્મનારને માનવો નથી તે તારે એ વાતને સ્વીકાર મરે પછી પહેલી વાત તે એજ કે આ સારી આપણી સાથે કામચલાઉ નથી, અને તેને લીધે આર્થિક હિતઓદ્ધારમાં પ્રાપ્ત કરેલું સુખનું જ એ માર્ગ પરકાળને આપણી સાથે આવી રહે નહિ, બીજી વાત એ કે આર્થિક સુખે કદાચ આપણી સાથે પરકાળમાં ન આવે તેપણે જણાવે ૩૧વી માનસિક હિતઓ તે કામચલાઉ મારે સાથે ને સાથેજ રહેવાની અને તેને લીધે માનસિક હિતઓદ્ધારમાં પ્રાપ્ત થવા એવું સુખ-દુઃખ તે પરકાળે પણ રહેવાનું જ આ પ્રકારના માનસિક સુખો નવા જુલિન પ્રમાણમાં અનુભવવા તેને સ્વર્ગ મહી સમજ, અને નવા માનસિક દુઃખો જુલિન પ્રમાણમાં અનુભવવા તેને નરક નહીં ૩૨

શિષ્ય — પરકાળ એ હોય તે પરકાળમાંથી તેને એક અનુભવ રહ્યાજ આપણે આપણુ એટલે બીજા અનેક ધર્મ આપનાઓમાં પરકાળ કેવળ મહા બદ્ધ વાતન કરવામાં આવ્યું છે આપ પણ પોતે પરકાળને માનવા છતાં ધર્મનાઓમાં માની લેતા નહિમાર ડરમાં તે આપની આપના અત્યુર્ણ લેમજ જાણકારીથી થઈ પડી એમ અને માને છે

શુદ્ધ — અત્યુર્ણ થઈ પડે એમાં લો તો મદદ નથી પરંતુ સુલભતાથી થઈ પડે એમ માનવાને કદાચ મારણ નથી મરણ કે સુખએ ઉપાય એ એજ સાચું ધર્મ હોય અને આ માનવ સુખ પરકાળે પણ કરી શકે એમ હોય તે પછી ૩૩ કાળને ધર્મ તેજ ધર્મ પરકાળે મારે પણ હોવા એવું છે એજ માનવુ અસરજ નહિ એવાજ પરકાળને ન માનવા હોય તે સુખ પણ આ કાળનેજ સર્વત્ર માની અત્યુર્ણને પરિમિત નથી શકે વર્ગ નિત્ય છે, એટલુંજ નહિ પણ ધર્મ આ મારે જેમ સુખ્ય છે તેજ રીતે પરકાળે પણ સુખ્ય છે છૂ પરકાળને માનવા ન માનવા તેપણે ધર્મને માનવાથી ધર્મવારણ કરવામાં પ્રયાસ કરીશ નહિ એજ મારી તેને પુનઃ પુનઃ સહમજ છે સમજાવવાથી સુખ્ય આ કાળે પણ સુખી થઈ શકે છે અને પરકાળ હોય તે પરકાળે પણ સુખી થઈ શકે છે

શિષ્ય — આપ એવું પરકાળ માને છે ને માર્ગ પ્રમાણને આધારે કે પરકાળની

માનીતા હીક શમે છે એટલાજ ખૂતર ?

બુર — પ્રમાણ વિના એ કું કેમ વાતજ માનતો નથી

ગિરિ — જો પરમાત્મે માટે આપની પાસે પૂરતા પ્રમાણે દોષ અને ચાપ પોતે પરમાત્મે માનતા હો, તો પછી અને વિશ્વાસ ઉપભવવા આપ શાથી કહ દેશ આપતા નથી ? આપની પાસે જે પ્રમાણે દોષ વે અને કેમ સમજાવતા નથી ?

બુર — તે પ્રમાણે બહુધા વિવાદાત્મક છે એમ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ પણ એ સર્વ વિવાદોત્તે નિર્ણય થશે નથી તેમજ ધર્મ શકે તેમ નથી એમ કું માનતો નથી આજ્ઞામાં એ વિવાદોત્તે બરાબર સમજાવ્યાન થવું નથી, તેવું એમ મારણ છે કે વૈજ્ઞાનિકોએ કુસંસ્કારથી અનેકન્યાં ચિત્તોત્તે મક્કિન બનાવી લીધા છે, વિવાદવાદો વિષયો ચર્ચવાની મારી સુદૃઢ ધ્રુવજ નથી એટલુંજ નહિ પણ તેમ કરવાની અને જરૂર પણ નથી "જરૂર નથી" એમ કું હું તે એટલાજ માટે કે પવિત્ર બનવાનો, સુદક્ષિત બનવાનો અને ધર્માત્મા બનવાને જે ઉપદેશ કું આપુ છું તેમાજ સધવું રહસ્ય સમાપ્ત નવ્ય છે અને તેથી ખાસ ભૂત પ્રમાણના વિવાદાત્મક વિષયો ચર્ચવાની અને જરૂર નથી પછી આપણે આ ધર્મઆખ્યામાં જેમ જેમ આચાર્ય પ્રવેશ કરતા જઈશું તેમ તેમ કહે કહે સર્વ વાતો સ્પષ્ટ થી જશે સમસ્ત ચિત્તહતિઓની સ્વાંશીના સુધર્મ અને પરિશુદ્ધિવિષે જે જે ઉપદેશ તને હજી હમ-જાણ આપે છે તેવું ઉપન્યુ રૂબ ચિત્તહતિ-કિન્ન પવિત્રતા સિવાય બીજું કોમળ નથી, એ વાત પણ તને હવે પછી સમજાવે પરમજને માટે હું મહા શખે કે ન રાખે તે માટે મારો બહુ આભાર નથી, તથાપિ જો તું વાત ચિત્તે શુદ્ધ કરી શકશે તારા આત્માને પવિત્ર બનશે શકશે, તો હું આ કહે અને પરમાણે પણ સુખી થઈ શકશે, એમ કું કિંમતપૂર્વક કહી શકુ છું. ચિત્તની શુદ્ધિ થવાથી આ કાળેજ સર્વજન સુખ ભોજવી શકાય તેમ છે જો આ કાળેજ સ્વર્ગ સમાન સુખ મળે, તો પછી પરમાણે સર્વ મળશે કે નહિ એ સમજા નિર્ધાર છે જો મારી આટલી વાત હું બરાબર સમજી શકી તો પરમાણ માનવા માટે હું તને કામરે આભાર નથી કરીશ તેવું રહસ્ય પણ વાતથી સહેજે સમજાઈ જશે મારી આ ધર્મઆખ્યા પર કાળ માનનારાઓને માટે તેમજ પરમાણ ન માનનારાઓને માટે-ગમને માટે એક સરખા ઉપયોગી છે જેઓ પરમાણ નથી માનતા તેમને આ હજો વધાર્થ સુખી થવું હોય તેવું ધર્મનો અધ્યય લેશે જોઈએ અને જેઓ પરમાણ માનતા હોય તેમણે પણ ધર્મનો અધ્યય લેવો જોઈએ જો આજ છે તો પછી આ કાળ કે પરમાણ માટે કોઈને આભારપૂર્વક ઉપદેશ કરવાની જ જરૂર છે ? પરમાણ માનનારાઓ વિશ્વાસ પ્રતિષ્ઠિત રહ્યાર થશે નવ્ય એવી પ્રબુધાર્થના કહી આપણે હવે મગ વિષય વાત જવું જોઈએ

ગિણ્ય—આપે કહ્યું હતું કે આ પ્રાણ અને પરપ્રાણ-ઉભય કાળગ્રામી ને સુખ તેજ પદાર્થ સુખ છે ને લોકો જન્મ-માતર માનતા નથી તેમને માટે આપે એક ભત્તરું સુખ ઉભય પ્રાણમાં હોય છે એ વાત સિદ્ધ કરી પણ ને લોકો જન્મ-માતર માનતા હોય તેમને માટે આપ કુ કહી શકો ?

ગુરુ—મારા પ્રથમના સ્ખંધે વાદ કર મે કહ્યું છે કે અતુલીયનની સપૂર્ણતા એજ મેં કહ અતુલીયન પૂરેપૂર જાય તો પછી પુનર્જન્મ લેવો પડતો નથી અર્થાત તરવરો વિષય જ્યારે તને સમન્વિત થાય ત્યારે મારા આ કથનનું રહસ્ય વધારે સ્પષ્ટ તારી તને જણાવીશ

ગિણ્ય—અમતમાં પ્રત્યેક મનુષ્ય અતુલીયનની સપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરે એ મદદ નથી અને તેઓ સપૂર્ણ અતુલીયન કરી ન શકે તેઓને પુન જન્મ લેવો પડે એ તે સ્વાભાવિક છે હવે પ્રશ્ન એ છે કે તેઓએ આ બલમાં શેકુ થાય અતુલીયન કહ્યું હોય તેઓએ તે મત જન્મતા અતુલીયનનું સુખરૂપી રૂપ પરજન્મે મળી શકે ખરું ?

ગુરુ—આ જન્મના કર્મનું રૂપ પરજન્મમાં મળવું જ નોંધએ, એવો જન્મ તરવારનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે સમગ્ર કર્મોના સમય-ઓશીકત્વ એજ અતુલીયન અમારા સિદ્ધાંત પ્રમાણે આ જન્મના અતુલીયનનું સુખ રૂપ પરજન્મમાં આવસ્ય એવ મળવું નોંધએ ધી કૃષ્ણ પૌરોજ અર્જુનને એ વાત કહી છે—“જ્ઞ સં સુદિસંયોગં હમતે પૌર્વદેહિકમ્ ॥

વિનય—શ્રી વાતથી જાપણે બહુ રીકળા મ્યા હીએ ‘સ્થાયી સુખ’ કેને કહેવાય એ વાત તો રહી જ મઠ આપે કહ્યું હતું કે ને સુખ આ કાને અને પરમાણે પણ સ્થાયી રહી શકે તેજ પદાર્થ—સ્થાયી સુખ કહેવાય તે સિવાય બીજો પણ એક ઉત્તર છે એમ આપે કહ્યું હતું એ બીજો ઉત્તર શું છે તે કૃષ્ણ કીને જણાવશે ?

ગુરુ—મારો બીજો ઉત્તર પરમાણ ન માનવાસ્યોને માટે છે ‘આ જીવન એજ સર્વસ્વ છે જનુ જામ્યા પડી જીવન જેવું કાલજ રહેતું નથી’ એમ નેઓ માની લેવા છે તેમને માટે તે આ જીવનના ને સુખ અતમાજસુધી દહી રહી શકે એજ સ્થાયી સુખ કહેવાય કમલ કે નેઓ પરમાણ ન માનતા હોય તેમને તો અખી જીવન સુધી ને સુખ આપે તેજ સ્થાયી સુખ એજ કહેવા સિવાય બીજો શું ઉપાય છે ? તે કહ્યું હતું કે બનેલ મનુષ્યો પાવ-પાવ અને દહ-દહ વર્ષ સુધી મન્દિર સુખોમાં નિમગ્ન રહે છે, પરંતુ પાવ-સાવ કે દહ વર્ષ એ કંઈ બહુ લાંબુ જીવન ન કહેવાય બહુ કરીને એક મનુષ્યેનું મન્દિરસુખ જીવનના અત સુધી દહી જાય નથી, મરણ કે મન્દિર-પરાયણ મનુષ્યેનું સુખસ્વમ વધુ પ્રકારે કાળ વધ છે પ્રથમ તો અતિભોગપ્રભોગ ભોજનવાને લીધે ને આત્મિક અથવા વિરમ ઉપર તેને

લાઇને, બીજી હિન્દીવાસીઓને લીધે ને તેમ જિવા બ્રહ્મમર્થ અવસ્થાનેવ આપતું જ નેરુએ તેને લાઇને, અને બીજી વ્યોત્ક્રિંદને લાઇને એક મનુષ્ય હિન્દીવાસીઓનાં ગમે તેટલો સ્વીકૃતી રહે તેમજ પણ તથા પ્રકારમાંથી કાઢી એક પ્રકારે તેનું સુખ-વજ્ર ઉડી જતાનું એ વાત ચોક્કસ છે, અને તેથી હિન્દીવાસીઓ કહીએ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે તે તદ્દન સ્વર્ણ છે.

શિષ્ય — સારે ને જિતિઓને કહીએ જિતિઓ કહેવામાં આવે છે તે જિતિઓના અનુદીપનથી ને સુખ પ્રાપ્ત થાય તે સુખ સુ ખા કલ્યાણ વિસ્તરણથી રહી શો ?

શુદ્ધ — એમાં તે અભ્યાસ સદેવ નથી એક સામાન્ય કલ્યાણરસથી આ વાત જો સમજવું પ્રથમ સ્વાદિતિને લાગે પદોપાસથી સ્વરૂપિત ખોટી શો છે આ વૃત્તિમાં માત્ર એક જ દેશ છે, અને તે એક કે ને મનુષ્ય પદોપાસથી સ્વાવૃત્તિને સ્વયં પ્રકારમાં ખીનતી કડકો નથી તે મનુષ્ય સ્વાવૃત્તિના અનુદીપનમાંથી પ્રાપ્ત સુખ ખાસ સુખ રહેતું છે તેઓ તે પિતે અનુભવ કરી શકેલા નથી નેઓએ જાણ જિતિ અનુદીપન કર્યું છે તેઓ સારી રીતે જાણે છે કે જાણના અનુદીપનમાં અભ્યાસ તે પદોપાસમાં એક પ્રકારનું એવું લોક સુખ રહેતું છે કે નિમ્ન વર્ગના મનુષ્યો તેની રક્ષણ પણ કરી શકે નહિ પદોપાસ કરવાથી હૃદયમાં ને સુખ થાય ■ તે સુખ જગતની મર્યાદા સુધી જિતિઓના સ્વયંપ્રકારમાં પણ મર્યાદા રાખતું નથી. પણ તેમાં બીજી પુણી એ છે કે એ સ્વાવૃત્તિને જેમ વિશેષ વિશેષ પ્રીતિપાત્ર બ્રહ્મને તેમ તેમ તેની સુખ-અનુભવ વધતી જાય છે. તિલક જિતિઓના અનુદીપનથી અર્થને ઉપભોગને ને ભવ સ્વાભાવિક રીતે રહેતો હોય છે તેઓ જાણે તે આ સ્વાવૃત્તિના અનુદીપનમાં જાણ સરખો પણ રહેતો નથી તેમ પ્રમાણે અતિશયો ને વિરાગ તથા દુર્ગમતા ઉપાસ વધતો જાય હોય છે તે પણ ઉત્કૃષ્ટ જિતિઓના અનુદીપનમાં રહેતો નથી; એમજ નહિ પણ ઉત્કૃષ્ટ જિતિઓ જેમ જેમ વિદ્યારૂપે ખીનતી જાય છે તેમ તેમ તેનું પણ અને પ્રાપ્ત થઈ પામતું જાય છે તે સિવાય તેજ નિર્માત્ર અનુદીપનમાં પણ પ્રાપ્ત વિવિધ વિધ નાતું નથી એક પેટાસો મનુષ્ય મનુષ્ય તો સ્વિત્તમાં ને વાર, પણ વાર કે ચાર વાર ઠાસી ઠાસીને પાછા શો તેજ રીતે ખીન હિન્દીવાસીઓના અનુદીપનમાં મોટાની પણ અમુક દર હોય છે પરંતુ પદોપાસથી જિતિ તે એજ પ્રકારનું છે કે જાણે તે કલકે જિવા કહે છે તેનું અનુદીપન કરવામાં અને તેમજ પ્રાપ્ત વિવિધ કલક-વિચાર કે રાજ ઉત્પન્ન થવાનો જાણ રહે નહિ ને પ્રાપ્ત થારે તે ઉપરે જીવનના અંતિમ સમયપર તો તે જિતિ અનુદીપન નિભાવી શકે. એક મનુષ્યે મરતો મરતો પણ અમુક વાતોથી કે અમુક કલકોથી લોક-પ્રમાણની પ્રાપ્તિ મેળવે જાય છે, એમને મરતો મરતો એક કલકથી કુશળે એમનાની રાજી કલકે ને પામિત મનુષ્ય

કેવા આનંદથી મરી રહી છે ?”

હવે પરજાગવિષે બોલીશ. હાથે, જન્માંતર માનવામાં ન આવે અને પરજાગ નોજ સ્વીકાર કરવામાં આવે તોપણ આપણી માનસિક વૃત્તિએ પરજાગે પણ વિશ્વાસ મળી શકે છે, મતલબ કે દયાવૃત્તિ પણ પરજાગે દોષ છે-પરજાગે કે તે એક પ્રકારની માનસિકવૃત્તિ છે. આપણે આ જીવનમાંથી જે પ્રકારની માનસિક અવસ્થા સાથે લડીને જઈશું તેજ અવસ્થા પરજાગની પ્રાથમિક અવસ્થા લેખાશે. કેમકે જ્યાં સુધી કોઈ એક ખાસ શરૂ નથી મળતું ત્યાંસુધી કોઈ પણ અવસ્થામાં આકસ્મિક ફેરફાર થવા પામશે નહીં એવો એક સામાન્ય નિયમ છે. આપણે આપણી માનસિકવૃત્તિને ઉત્તમરૂપે આ અવસ્થામાં ખીલવી શકીએ તો તે જ અવસ્થામાં સુખપ્રદ થાય એટલું જ નહિ પણ પરજાગે પણ તે સુખપ્રદ થઈ શકે. જો આપણે ધારીએ તો પરજાગે પણ એ પ્રાથમિક અવસ્થાને અધિક પ્રમાણમાં ખીલવી અધિક સુખી બની શકીએ.

શિષ્ય—એ સર્વ સુખે કેવળ સ્વપ્નવત્ હોય એમ મને લાગે છે, અને તેથી મારા મત કરજીમાં તે વાત ઉતરતી નથી તથા મનુષીલન અને સાધકોએ કર્મ-નેજ આધારી છે. આપણે જ્યારે આ દેહને ત્યાગ કરી જઈશું ત્યારે દેહની સાથે આપણી કર્મે દિયો પણ અદિ આજ રહી જવાની, તો પછી પરજાગમાં કર્મ કેવી રીતે થઈ શકે ?

ગુરુ—તારો આ પ્રશ્ન ખુબ જુદો છે તું એટલું પણ નથી જાણતો કે જે ચૈતન્ય આ દેહમાં બાંધી રહ્યું છે તેજ ચૈતન્ય કર્મેન્દ્રિયોદ્વારા પોતાનું કામ કરે જાય છે, પરંતુ જે ચૈતન્ય દેહથી બંધાયેલું હોય નથી તે ચૈતન્યને કામ કરવા માટે કર્મેન્દ્રિયોની જરૂર પડે એમ માનવાનું કશું કારણ નથી, અને તે મુક્તિસમય પણ નથી.

શિષ્ય—કેમ હકિતસત્ય નથી ? અન્યથા સિદ્ધિચિન્તનથી નિવૃત્ત પૂર્વચર્ચિતા કારણમ્ ॥ મતલબ કે કર્મેન્દ્રિયો વિના કર્મ કામ કામ શકે નહિ. જે મનુષ્ય કર્મેન્દ્રિયરહિત હોય તે મનુષ્ય કર્મ કરી શકતો હોય એવું તો મેં ક્યાંક જોયું નથી.

ગુરુ—ઈશ્વરમાં નથી જોઈ શકતો ? અગર તું એમ કહેવા માગતો દો કે “હું ઈશ્વરને માનતો નથી” તો આપણી વાત અગળ માની શકી નહિ પરજાગને ધર્મથી જુદો પાડી તારી સાથે ધર્મવર્ણ કરવા હું તૈયાર છું, પરંતુ ઈશ્વર વિના ધર્મની બાબત મારાથી કેઈ રીતે થઈ શકે તેમ નથી. અગર તું એમ માનતો દો કે “ઈશ્વર સાકાર છે, અને તેથી તેણે એક ક્ષત્રીવરની રાજક આ જગત તૈયાર કર્યું છે” તોપણ હું તારી સાથે અગળ વાત ચલાવવા માગતો નથી. હું આજ સંજુ છું કે તું ઈશ્વરને તો માનતો હોઈશ, તેમજ તે નિરાશર છે એમ પણ સ્વીકારતો હોઈશ. જો આટલી વાત તું સ્વીકારી શકતો તો ઈશ્વર પોતે કર્મેન્દ્રિયરહિત હોવા

છતાં કર્મનો કર્તા જની શકે છે તે વાતનો સ્વીકાર કરવામાં વને કનિતા જેવું નહિ જણાય, કારણ કે ધર્મા પોતેજ સર્વકર્તા અને સર્વસૃષ્ટા છે.

પરનોક્રમા ઇચ્છનની અવસ્થા જૂદાજ પ્રકારની હોય છે, તેથી તેમની જરૂરીયાતો પણ જૂદાજ પ્રકારની હોય છે તથા તેમને પ્રતિદેવોની જરૂર ન પડતી હોય તે તે તદ્દન સ્વાભાવિક ■

શિષ્ય —કદાચ તેમ હેઠળ રહે, પરંતુ એ મર્વ વાતો માત્ર અનુમાનવાળી છે અનુમાન અથવા કલ્પલક્ષ્યના ઉપર અને વિશ્વાસ નથી.

ગુરુ —કલ્પલક્ષ્યના નહિ, પણ અનુમાનવાળી વાત છે, એમ તો હું પણ સ્વીકારું છું પરંતુ તેનો તારે સ્વીકાર કરવો કે નહિ તે તારી ઇચ્છાને આધીન છે હું પરપોષ પ્રત્યક્ષ જોઈ આવ્યો છું અને વને તે સંજયી વિશ્વાસ કરવાનું કદું છે, એમ તો કાંઈજ નથી એ સર્વ વાતો જોઈ છે કે તેને માટે અનુમાન મિથ્યા બીજું એક પ્રમાણ મળી આવતું નથી, તેમ છતાં અનુમાનવાળી વાતોનો પણ કોઈએક ખાસ પાત્રો અવસ્ય હોય છે પાવા વચ્ચે અનુમાન સ્વીકારવું નથી હવે જો પરકાળ હોય અને તું “લો યોગ કની-મુછી”-અર્થાત્ માનસિક અવસ્થાનો કમાવવા માનતો હો તો પરકાળસત્યથી મેં જે અનુમાન કર્યું તે સિવાય બીજું કોઈપણ પ્રકારનું અનુમાન કરવું યોગ્ય નથી મેં જે “લો યોગ કની-મુછી”-કમાવવા માવ સત્યથી ધરાયે ક્યોં તે ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવો ■ હિન્દુઓનું, ક્રિશ્ચિયોનું અને ઇસ્લામીઓનું સ્વર્ગ-નરક કલ્પન નિયમથી વિરુદ્ધ છે.

શિષ્ય —પરકાળનો સ્વીકાર કરી ચૂક્યો છું તો પછી આખો એ નિયમ સ્વીકારવામાં બહુ આનાહાની કરવી એ બર્ષ છે આપુ કોણ મને ઉતારી જાય તેને એક છું, બીજા મળી જવું કાંઈજ મુશ્કેલ નથી પણ હું જાણુવા માગું છું કે એ પરકાળની રાજ્યની લગામ કેના હાથમાં હશે ?

ગુરુ :—જેણે સ્વર્ગ-નરકની સ્થાપના કરી છે તેણેજ પરકાળથી રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં રાખી છે, ચાલ તારું જેવાથી એ રાજ્યની બાવસ્થા કે સ્થાપના થઈ શકે નહિ હું તો માત્ર મનુષ્ય-જીવનની સમાલોચના કર્યા પછી ધર્મનો જે સ્પૂર્ણ મર્મ સમજી શક્યો છું તેજ વને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરું છું, છતાં એક વાત વને કહી રાખું છું વિદ્યાર્થી પાંચાળાગાથી જહાર પડ્યા પછી તુરંતજ જો કે મહામહોપાધ્યાય જની શકતો નથી, પરંતુ મળ્યામે તે એક મહાન પંડિત જની શકે એવો સંભવ રાખીએ તો તે બોહું નથી એવી ઉચ્છી રીતે જોઈએ તો જે વિદ્યાર્થી પાંચાળમાં ભણ્યો નથી, તેજજ જોન સ્ટુડન્ટ મોનની ગ્રાફ પિતાના શિક્ષક તથા પણ ઉછર્યો નથી એવો વિદ્યાર્થી વખત જર્વા કુરુધર પંડિત જની શકે એવી સંભાવના રહેતી નથી આ લોકને હું એક પાંચાળની વૃથા આપું છું જે મનુષ્ય

જીવનકાળમાં પોતાની સફલતિઓને કેળવી-સ્વચ્છ કરીને પોતાની સાથે લઈ જાય છે તે મનુષ્ય પરમો અસામાન્ય સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે, અને તે જીતિઓ ત્યાં તેને અનત-સુખના શતશુદ્ધ બની રહે છે, જ્યારે અનુમાન કરવું એ કોઈ રીતે અસુભ્ય નથી. એજ પ્રમાણે જેની સફલતિઓ અનુશીલનના મજાવે અપકવ અવસ્થામાં પડી રહે છે, અને એવી અપકવ જીતિઓને સાથે લઈને પરલોક જતુ પડે, તેને પરલોકમાં કોઈપણ પ્રકારનું સુખ મળવા મલબ રહેલું નથી જે મનુષ્ય આ લોકમાં પોતાની અસફલતિઓને ઉછેરી ર્ષ તેવી જીતિઓને પોતાની સાથે લઈ જાય છે તે મનુષ્ય પાકાને અનત દુખ ભોગવે છે જનમાંતર માનવામાં ન આવે, તોપણ ઉપર કલા તેવા સ્વર્ગ-નરક તો માનવાજ્ઞાનેષ્ટએ, ધરણ કે તે અનાયાસે સુહૃદગમ્ય થઈ શકે તેમ છે.

શિષ્ય -- હવે આપ પરમજનો ચર્ચાને તથા હજી આ કાળ સંબધી જે સુખની વ્યાખ્યા કરતા હતા તે વિષય પુનઃ હાથમાં લ્યો.

શુરે. -- તુ હવે એટલું તો સમજી શક્યો હોઈશ કે પરમજનો વિષયને એક બાજુએ મુકી સુખીએ તોપણ ક્યા સુખને સ્થાપી સુખ કહી શકાય અને ક્યા સુખને દુષ્ટિક સુખ કહી શકાય ?

શિષ્ય -- હજીશુધી એ વાત અરણી બરાબર મનબલ નથી પારો કે કું' એકાદ મહત્ત કે નાદમો એકાદ અભિનય ભેષ આપ્યો, અને તેથી મને સહેજસાજ ખ્યાનદ થયો. હવે એ ખ્યાનદને સ્થાપી સુખ કહી શકાય કે દુષ્ટિક સુખ કહી શકાય ?

શુરે -- માત્ર મજાળવા પ્રમાણે એ તો દુષ્ટિક સુખજ છે મિહરજની જીતિઓનું જે પોતપ અનુશીલન થાય અને તેના પરિણામે જે ફળ પ્રાપ્ત થાય તેનેજ આપી સુખવરીકે એવી સમય એ સ્થાપી સુખના એક અસ અમત સાધન વરીકે તે' જે મક્કમ અધરા અભિનયનું સુખ કહ્યું તેને લેખી શકાય. હવે કેટલીએક જીતિઓ એવી છે કે તેના અનુશીલનથી જે સુખ પ્રાપ્ત થાય તેને અરણી સુખ કહેવામાં આવે છે. આ અરણી સુખના કુ બે ભેદ પાડું છું :-

(૧) એક સુખ એવા પ્રકારનું છે કે જેનું પરિણામ દુઃખરૂપ હોય, અને (૨) એક સુખ એવા પ્રકારનું કે જે દુષ્ટિક હોવા છતાં પરિણામે દુઃખરહિત હોય. ઇન્દ્રિયાદિ નિમ્નજીવ જીતિઓના સંબધે ચર્ચા કરવી વખતે મેં જે કંઈ કહ્યું છે તે ઉપરથી તુ એટલું તો સમજી શક્યો હોઈશ કે નિમ્નજીવ જીતિઓનું પણ જે ચોગ્ર અને પરિમિત અનુશીલન થાય તો દુઃખરહિત સુખ પ્રાપ્ત થાય અને એજ જીતિઓને જે સ્વચ્છ હતાપૂર્વક બહેકવી દેવામાં આવે તો તેથી દુઃખરૂપી ફળવાળું સુખ પ્રાપ્ત થાય આ પ્રમાણે એકદરે સુખના ત્રણ પ્રકાર જી શકાય.

(૧) સ્થાપી સુખ.

(૨) દુષ્ટિક, પરંતુ પરિણામે દુઃખરહિત સુખ.

(૩) ક્ષણિક, પરન્તુ પરિણામે દુ ખના કારણરૂપ સુખ.

એમાના ઉત્તર પ્રશ્નના સુખને તો ' સુખ ' કહેવું ઘટિતજ નથી માટે આપણે એ પ્રકારનું સુખ માનીશું. એક તો સ્વાધી સુખ અને બીજું અસ્વાધી સુખ અસ્વાધી સુખનો અર્થ અહીંના ' દુ ખઘન્ય સુખ ' એવો કરવાનો છે સુખનો ઉપાય ધર્મ છે એમ એ ને તને આગળ કહ્યું હતું ત્યાં આ પ્રકારનું સુખ સમજવું ને સુખતુ પરિણામ દુ ખમય હોય તેને સુખ કહેવું એ તો સમજીને દુઃખ યોગજ કરવા જેવું છે કારણ કે દુ ખના પરિણામવાળું સુખ એ વસ્તુનું સુખ નથી, પરંતુ દુ ખની પ્રથમાવસ્થાજ છે દુ ખના પરિણામવાળા સુખને તો ધર્મ મનુષ્યો કિંવા પશુઓજ સુખ માની લે છે ને આપણી પાણીમા-દૂધી મરે તેને પાણીની શીતળતા થોડે વખત તો આનંદ થા સુખ આપી રહે, પણ પરિણામે તે પ્રાણુ નાથ તો તે સુખનો ' સુખ ' એવું નામજ શી રીતે પડે રહે ? પાણીમાં દૂધતા મનુષ્યને પાણીની શીતળતાથી ને સુખ થાય તે મધ્યર્થ સુખ નથી પણ દૂધી મરવાના દુ ખની પ્રથમ અવસ્થામાજ છે તેવીજ રીતે દુ ખના પરિણામવાળું સુખે તે સુખ કેને સુખતુ નામ આપી શકાય નહિ.

હવે તારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપું તે સાક્ષ્ય તે પૂછવું હતું કે " અમુક જ્ઞાતિનેજ વધવા દેવી અને અમુક જ્ઞાતિને તો સમયમાજ રાખવી એનો નિર્ણય કેવી રીતે કરવો ? અર્થાત્ એવું કાંઈ લક્ષણ હશે કે ને લક્ષણને લઈને તેનો નિર્ણય થઈ શકે ? " હવે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તું મતભરે સમજી શકશે ને જ્ઞાતિના અનુસીલનથી સ્વાધી સુખની પ્રાપ્તિ થાય તેનેજ મધ્યસ્થિતિ આરણ વધવા દેવી એ આપણું કર્તવ્ય છે સામસાતરીકે ભક્તિ-મીતિ-દયા વિગેરે અને ને જ્ઞાતિના અનુસીલનથી ક્ષણિક સુખની પ્રાપ્તિ થાય તેને સમયમા રાખી આગળ વધવા ન દેવી એજ આપણે માટે ઈષ્ટ છે, કારણ કે ક્ષણિક સુખ આપનારી જ્ઞાતિઓતું પરિણામ દુ ખમય હોય છે એ વાત કુ તને આગળ જણાવી ગયો હતું ત્યાંસુધી તેલું અનુસીલન અમુક પરિમિત હદમાં રહીને થાય ત્યાંસુધી તો કાંઈ વિન નથી કરવું કે જેમ પ્રમાણમાં જોવાયેલી જ્ઞાતિ દુ ખના પરિણામવાળા હોય શકી નથી હવે એ સજધે માટે કાંઈ વિશેષ યોગદા જેવું રહેતું નથી અનુસીલનનો હિદય માત્ર સુખની પ્રાપ્તિ નિવાય બીજે કોઈજ સંભવતો નથી એટલા માટે ને અનુસીલનના પરિણામે સુખ પ્રાપ્ત થાય અને ને સુખમાં દુ ખનો લેણ પણ ન હોય તેજ અનુસીલન કર્તવ્ય છે, તેજ અનુ

સીલન વિહિત છે મતલબ કે સુખ એજ લક્ષણ અને સુખ એજ ક્ષેત્રી. સુખની ક્ષેત્રી ઉપર દરેક જ્ઞાતિને ક્ષી નેવી, અને પરિણામે સ્વાધી કિંવા દુ ખઘન્ય સુખ પ્રાપ્ત થાય એવો સંભવ થાો તો તે જ્ઞાતિને આગળ વધવા દેવી.

અધ્યાય-૮ મો શારીરિક વૃત્તિ

શિષ્ય — આપની આટલી વાત ઉપરથી “ અનુશીલન ” એટલે શું એ વિષય સમજાયો. “ સુખ ” એટલે શું એ પણ સમજાયું તેની સાથે સુખ એ અનુશીલનનો ઉદ્દેશ અને સામજિક એ તેની સીમા, એ વાત પણ હવેમાં આવી ગઈ, પરંતુ વૃત્તિઓના અનુશીલન મળ્યે આપે હજી સુધી કંઈ શું નથી અર્થાત્ વૃત્તિઓને યેની રીતે કેળવવી તે વિષે આપે કંઈ ઉપદેશ આપ્યો નથી છતાં વૃત્તિને કેવી રીતે કેળવવી તે વિષે કંઈ ઉપદેશ આપવાની જરૂર હોય એમ આપને નથી લાગતું ?

ગુરુ — એ વિષય શિક્ષણશાસ્ત્રનો છે શિક્ષણશાસ્ત્ર પણ ધર્મશાસ્ત્રમાં આવી જાય છે પરંતુ આજની આપણી અર્થમાં એને માટે સ્થાન નથી આપણે ઉદ્દેશ તો માત્ર એટલોજ છે કે ધર્મ એટલે શું એ વિષય જરાજર સમજી લેવો. વિષય તો ન થાય તેટલા માટે શિક્ષણસભ્યે નેરતુ કરેલા યોગ્ય હશે તેજ હાથ તો કસીશ.

વૃત્તિ ત્રણ પ્રકારની છે (૧) શારીરિકી, (૨) માનસિકી (૩) મર્મિકારિકી, અને (૪) ચિત્તારબિની સૌ પહેલાં શારીરિક વૃત્તિના સમ્બંધમાં બોલીશ, કારણ કે જીવનમાં એજ વૃત્તિનું સ્વરૂપ સૌ પ્રથમ અનુભવ્ય છે શારીરિક વૃત્તિની સંકુર્તિમાં અને પરિવૃત્તિમાં જે સુખ છે તે વિસ્તારથી સમજાવવાની આજેજ જરૂર છે પરંતુ ધર્મની સાથે તેના સમ્બંધ કેવા પ્રકારનો હોય છે એ વાત બહુ અગત્યની હોવાથી હું તેજ વિષય હાથમાં લઉં.

શિષ્ય — વૃત્તિને કેળવવી અને ખીનવવી એ ધર્મ છે એમ ધણીખણ માણ્યો. વિધાસપૂર્વક માનવા નથી તેટલાજ માટે આપને એ વિષય ચર્ચવાની જરૂર પડી છે ને ?

ગુરુ — કોઈ કંઈ યુરોપીયન અનુશીલનવાદી વૃત્તિના અનુશીલનને ધર્મ વ્યથા તો ધર્મનો જ એ માનવાને તૈયાર જણાય છે, પરંતુ શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલનની જરૂર હોય એવું તો તેમાના કોઈએ કંઈ નથી.

શિષ્ય — તો પછી આપનેજ એમ કહેવાની શામાટે જરૂર પડી ?

ગુરુ — જે સર્વ પ્રકારની વૃત્તિઓનું અનુશીલન એ ધર્મ હોય તો પછી શારીરિક વૃત્તિઓનું અનુશીલન એ પણ ધર્મજાન આવી જતું નેહાંએ, પરંતુ અત્યારે એ વાતને એક બાજુએ રહેવા દે. જગતમાં જોને સર્વે ધર્મ કરેલામાં આવે છે તેમાના તુ મને તે અત્યારે વિચાર કરશે તો તને જણાશે કે શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલન માટે ક્યાંઈ ઉપેક્ષા કે મેદરકસી જતાવવામાં આવી નથી. યાગપત્ર, વ્રત-અનુશ્ઠન, તથા ક્રિયાકાંડના વગેરેને જે તુ ધર્મ કહેતો હો. જો દયા-શક્તિ, પરોપકાર વિગેરેને તુ ધર્મ કહેતો હો, અતઃ તો કેવળની ઉપાસના કેવા ઉપરોપાસ

નાતેજ માત્ર ધર્મ કહેતો હો, એટલુજ નહિ પણ કિશિનધર્મ કે ઇસ્લામધર્મ-નેજ ધર્મ કહેતો હો તો તે દરેક ધર્મને માટે શારીરિકરૂઢિના અનુશીલનની પણ અનિવાર્ય જરૂર છે. અનન્ય શારીરિકી રૂઢિએને જૂન કેળવણી એવો મુખ્ય અને ખુલ્લો ઉપદેશ ઓઈ ધર્મમાં નથી, છતાં ધર્મમાં જે જિંદો નહે તે વિધોનો નાશ કરવા અર્થે તેની પણ ધણીજ જરૂર છે એમ તને ઘાઘા વિના રહેશે નહિ. આવાન ઓઈ ધર્મ વેતાએ કદાચ રજાટરૂપે ઉપદેશી નથી, પરંતુ અત્યારનો કાળ એવો છે કે હવે તે વાત ખાસ કરીને રજાટરૂપે કદા સિદ્ધ થવાનું નથી.

શિષ્ય—ધર્મમાં વિધન હોઈજ કેમ થઈ ? અને કલ્પ વિધન આવતું હોય તો શારીરિકી રૂઢિતુ અનુશીલનતેને કેવી રીતે ફર કરી શકે તે સમજાવો.

શુરે —અખનાતરૂઢિ પ્રથમ રોગનેજ લે રોગ એ ધર્મમાં મોઢામાં મોટું વિષ છે જે મદાણુ દિન્દુ રોગના પાળમાં રૂપરૂપ જળ તે મનુષ્ય વાગવઠ, નવ-નિપજ કે તીર્થદર્શન વિગેરે કાઈ કરી શકે નહિ એ તો રજાટ છે જે મદાણુ દિન્દુ પરા પક રાહિ સદ્ગુણોને ધર્મ માનતો હોય તેને માટે પણ રોગ એજ મદાન વિમ્મરૂપ છે મનન કે રોગને લીધે જે મનુષ્ય પોતેજ અચક્ક હોય તે ખીજને કેવી રીતે જાણે યોગી થઈ શકે ? જે મનુષ્યો એમ માનતા હોય કે ધર્મને માટે હાથ-પગ દલાવવાની કાઠી જરૂર નથી—માત્ર ઈશ્વરનું પ્યાનજ ક્યાં જરૂર તેજ યથાર્થ ધર્મ છે તેને માટે પણ રોગ એ ધર્મમાં અત્યયરૂપ છે કારણ કે રોગી મનુષ્ય ઈશ્વરસુખથી જેવું જોઈએ તેવું પ્યાન કરી શકતો નથી રોગની વેદનાને લીધે તેવું મન એકામ થઈ શકતું નથી. શારીરિક વેદનાતુ પ્રાણજ્ય એટલુ જરૂર છે કે ચિત્તને તે વિમ્મિત કે પરાણત ક્યાં વિન્ન રહેતું નથી રોગ એ કર્મબોધીએના કર્મમાં મદાન વિધન રૂપ છે દાનયોગીએના જાનયોગમાં વિધનરૂપ છે, અને લક્ષ્યોની લક્ષિતા પણ વિધનરૂપ છે હુકમાં રોગ એ ધર્મનું પરમ વિધન છે.

સમસ્ત શારીરિકી રૂઢિએને ખરાબર ખીનવવામાં ન આવે તેજ રોગ યાજ, એ વિષય હુ મારું છું કે તને વિશેષ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવાની જરૂર નથી.

શિષ્ય —મા વિવતી સુન્દરતામાંજ સરીરને વિશેષ સરદી લાગવા દેવી એને આપે અધર્મ કહ્યો હતો. સરદી લાગવા દેવી એને પણ શુ અનુશીલનનો અભાવ હતી રામજ ?

શુરે —શારીરિક વસ્ત્રોનો તે અખચ્છ ક્યો હતો તો તુ સમજી શકી કે સરદી એ તરજા ઈન્દ્રિયના સ્વાસ્થ્યકર અનુશીલનમાં એક વિધન અથવા વ્યાપાત સમાન છે.

શિષ્ય—અખજા કહેવા ઉપરથી એટલુ નિદ થાય છે કે જાનાર્જની રૂઢિતુ જ્યાસુધી ખરાબર અનુશીલન થાય નહિ ત્યાસુધી શારીરિક રૂઢિતુ પણ યથાપોગ્ય અનુશીલન થઈ શકે નહિ.

મુદ્ર — તોય નથી સમજત શ્વેતચોના મધ્યભાગ અનુચીલને પરપરાની અનુચીલ કાચે કણે ગાદ સમય ત્રેલો છે કેવળ માત્ર જાન્યની શ્વેતચોનું ચોગ્ય અનુચીલ અનુચીલ ટોચ તેજ ચારીરિક કૃતિનું . અનુચીલન ચર્ચ કરે એવું તો છેત્ર નહિ એની સાથે કાર્યકારિણી કૃતિઓનું પણ એજ પ્રમાણમાં અનુચીલન થવું જોઈએ કેવું કાર્ય કેવી રીતે કરવા જોઈએ છે, ક્યાં કરવું કેવી રીતે અનુચીલન થઈ શકે, તેમજ અનુચીલનની અગ્રે સ્થાપના જ્ઞાનક્રમે કેવી રીતે દૂર કરી સ્વચ્છ વિચેર વિષયોનું જાન એકાગ્રતા માટે રાજ્યકર્તાની શ્વેતચી પદ અપામકતા છે જાન વિના તો વૃદ્ધિ હાથરને પણ ન જોવાયી શકે પરંતુ એ વાત હમણું રહેવા દે

શિષ્ય:—તદિ એ વાતને એટલેથીજ સારી રીતે સમજ નહિ મારણ કે એક પ્રમાણની શ્વેતચી અનુચીલન બીજી શ્વેતચી અનુચીલન સાથે કણે ગાદ સમય પરાને છે તો પછી મેં પ્રથમ કય શ્વેતચી અનુચીલન કરવું તેના નિર્ણય કેવી રીતે કરવો ?

મુદ્ર — સદાજી શ્વેતચોનું પ્રમાણમાં અનુચીલન એકી સાથે એજ વખતે કરી કેવું જોઈએ અર્થાત્-તેજવાકસાચાં

શિષ્ય:—એ તો બહુ નવજની વાત ! હું શ્વેતચી કેવી રીતે અનુચીલન કરવું તેની તો નિયમાવસ્થામાં કોઈને ખબર પણ ન હોય ! તો પછી એકી સાથે મધ્યમ શ્વેતચોનું અનુચીલન કેવી રીતે કાઢ કરી શકે ?

મુદ્ર — એટલુંજ માટે શિષ્યની સદાપતા લેવી જરૂરી છે શિષ્યક અને શિષ્યક વિના જે પદુપ વધાર્થ મનુષ્યને પ્રાપ્ત કરવા માટે સામયિકી જાઈ શકે નહિ શિષ્યકને અર્થક લેવો એ તો સર્વત્ર મુખ્ય કર્તવ્ય છે માત્ર માસ્યવરમા માત્ર નહિ પણ વિરકાળને માટે અપણે જાનની પાનેથી શિષ્યક લેવા તૈયાર હોવું જોઈએ. દિગ્દુષ્ટાત્મા યુક્તી પદાર્થે માટે તો બહુ પદાર્થ અપામકતા અપામક છે તે ઉપે નિર્ણય નથી, એટલુંજ નહિ પણ બહુ સદસ્યવાક છે, એમ કહું તો પણ વધારે પડતું નથી આજે આપણી સુધ્ધમાં લેવા જોઈએ તેવા મુદ્દાએ માત્રી આપવા નથી, તેમજ એવું જોઈએ તેવું મુદ્દત્ સમમાન થવું નથી તેલાગ માટે આજે અપણા સમાજની આદર્શી નથી અવનતિ થઈ છે અભિશ્વેતચીના અનુચીલનવિચેર જ્યારે હું ઉપરના ત્રીજા તે વખતે બા વિચાર પાદ કરો છમણાં તો મુદ્ર વાત ઉપરજ અગ્રીય

પ્રારંભ શ્વેતચીને અન્ય પ્રકારની શ્વેતચી સાથે બહુ નજીકનો સમય હોવાથી શરીરિક કૃતિના અનુચીલનની સ્વચ્છતા અગત્ય છે જો શરીરિક કૃતિને ચો પ પ્રમાણમાં અવરજામાં ન આવે તો રોગવાપાદિ વિવિધ પર્વકાર્થમાં નાશ વિના ન રહે એ વાત હું તને સમજાવી ચો છુ. જાન્યની શ્વેતચીને પણ શરીરિક શ્વેતચી સદાચ સ્વચ્છતામાં વિના આશુ નથી કાલ્પ કે જો શરીર જેવું જોઈએ તેવું સુદ્ધ ન હોય

તો હાનાજની શક્તિને મોઝ પોપણ મળી શકે નહિ. સર્વ કાષ્ટ સારી રીતે ગતવું
 ■ કે નો શારીરિક શક્તિઓ બળવાન અને પુષ્ટ ન હોય તો માનસિક શક્તિઓ
 પણ બળવાન અને પુષ્ટ થઈ શકે નહિ—અથવા તો સંપૂર્ણ વિકાસ પામી શકે નહિ.
 જેવી રીતે શારીરિક આરોગ્ય સુરક્ષિત રાખવાને માટે માનસિક આરોગ્યની જરૂર
 છે, તેવીજ રીતે માનસિક સ્વાસ્થ્યના રક્ષણને માટે શારીરિક સ્વાસ્થ્યની જરૂર છે.
 યુરોપિયન વિદ્વાનોએ અને વિદ્યાનવાદીઓએ શરીર તથા મનનો આ સમ્બંધ બહુ
 ઉત્તમ રીતે સિદ્ધ કર્યો છે. આપણી કોલેજોમાં અને શાળાઓમાં અત્યારે જે શિક્ષક
 બંધાય છે તેમાં નો કાષ્ટ મુખ્ય અને મહાન દોષ હોય તો તે એજ છે કે તે
 વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક ખીલવણી તરફ ધટતું ઘણું અવગણે નથી. એ દોષને લીધે
 જનસમાજની શારીરિક અવસ્થા શાંચનીચ બનતી જાય છે, તેના સાથે માનસિક
 અંધ પતન પણ શરૂ થાય છે, અને ધર્મનો આધાર માનસિક શક્તિ ઉપર રહેલો
 હોવાથી ક્રમે ક્રમે ધર્મની પણ અપોચિતિ થવા લાગે છે.

ત્રીજી વિનંત તો ઉક્ત ચિન્ત કરતા પણ અધિક મહત્વનું છે. જેની શારીરિક
 શક્તિઓ બરાબર કેળવતી નથી તે મનુષ્ય પોતાની આત્મરક્ષા કરી શકતો
 નથી. હવે તુ વિચાર કરી ને કે નો મનુષ્ય પોતાની આત્મરક્ષા બરાબર
 કરી શકે તે મનુષ્ય નિર્વિખે ધર્માચરણ કેવી રીતે કરી શકે? પ્રત્યેક વસ્તુનું
 પાછળ કંતુઓ તથા તંતરાઓ તો લાગેલાજ હોય છે, અને તેઓ પ્રસંગોપાત
 ધર્માચરણમાં હરકત કરી વિના રહેતા નથી. તે ઉપરાંત જેઓ પોતાના બાહ્ય
 બળથી 'દુષ્ટોનું' દમન કરી શકતા નથી તેઓને નિર્ભયતાને લક્ષણ
 આત્મરક્ષા અર્થે અધર્મનું અવસરબન પણ લીધા વિના ચાલતું નથી.
 આત્મરક્ષા મનુષ્યને એવી તો પ્રિય હોય છે કે પરમ ધાર્મિક મનુષ્ય પણ લીધે
 નહિ તો આકાંક્ષી રીતે પણ દોષકીના વજનમાં અધર્મનું અવસરબન લીધા વિના
 રહેતોજ નથી. મહાભારતકાર "અશ્વત્થામા દત્ત इति गजः" એ વાતમાં તેનું બહુ
 ઉત્તમ ઉદાહરણ પૂરે પાડ્યું છે. જાહનગજને કોણાચાર્યનો પરાભવ કરવામાં
 અસમર્થ નીવડ્યા એટલે સુપિંચિર જેવા પરમ ધાર્મિક પુરુષને પણ મિથ્યા વાત
 કહીને તેમને હેતરવાની જરૂર પડી.

શિષ્ય:—પ્રાચીનકાળમાં એવા પ્રસંગો આવતા હોય, પરંતુ અત્યારના જમાનોમાં
 નાશ તો રાજ પેતે સર્વનું રક્ષણ કરવાને બધાથેય છે. આત્મરક્ષા માટે અત્યા
 મર્વ કાષ્ટને બળવાન પાનવાની શુ જરૂર છે ?

ગુરુ:—રાજ સર્વની રક્ષા કરે એવો નિયમ છે ખરો, પરંતુ વસ્તુતઃ કાર્મ

* "અશ્વત્થામા દત્ત इति गजः" એવા સખે મહાભારતમાં નથી. "દત્ત કુંજઃ"
 એ પ્રસંગ છે.

તેમ બનેલુ જાણીતુ નથી એ તેનાથી તેમ થઈ શકતુ હોય તે અજ્ઞાન રોજ ને
કેનેટો-માસખારીઓ-પુટકો-ચેરીઓ અને ખુનો શાપ છે તે સ્વપ્ના પામત નહિ.
પોતાના રીપોર્ટો વાંચવાથી જાણાય છે કે તેઓ પોતાની આત્મરક્ષા કરવાને
અમમર્થ ટોચ છે તેઓના ઉપર મર્વન લુનમ મુખરવામાં આવ્યો હોય છે.
જગવાન મનુષ્ય ઉપર ઘણું દુઃખો કરી શકતુ નથી, પરંતુ મારી આ વાતનો
જોડો અર્થ ન શાપ તેહવા માટે શરે એ પણ સ્પષ્ટ કરી દેતુ જોઈએ કે આત્મ
રક્ષાનો અર્થ એવો નથી કે પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાનાજ સરીસરી અને પોતાનાજ
ધનની રક્ષા કરીને બેસી રહેતુ કે જ્યારે તને પ્રીતિરૂપના અતુલીયનવિષે કશીય
ત્યારે તું જોઈ શકી કે આત્મરક્ષા એ જેમ આપણે મહત્વનું કર્તવ્ય છે, તેમ
આપણાં જી-પુત્રો, પરિવાર, સ્વજન, કુટુંબ પાડેલી વિરોધી રક્ષા કરી એ
પણ આપણુ પ્રધાન કર્તવ્ય છે પોતાની આત્મરક્ષા સાથે ને બીજા મનુષ્યોની
રક્ષા ન કરે તેને પદ્ય અધાર્મિક સ્વભવે અને એટલાજ માટે શે ક્યુ છે કે
તેની રક્ષાને માટે ને જમ અથવા સારીરિક ચિકિત્સા જરૂરનું છે તે જાણ અને શિક્ષણ
જેનામા ન હોય તેને પણ અધાર્મિક સ્વભવે

આત્મરક્ષા અને સ્વજનરક્ષા કરતાં પણ બીજા એક વાત અધિક મહત્વની
છે એટલુજ નહિ પણ વર્તમા એક પ્રધાન અરૂપ છે અને મહાકાવ્યોએ આ
વર્તમા પાલન કરવા જતા પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપ્યો છે અને અનેક પવિત્ર
પુરુષોએ સર્વસુખનો ખર્ચવાજ કરી આર્પિતમાજ જીવન ગણાવતુ પમદ પુ' છે
કે અહીંયા હવે સ્વરોહણવિષે જોવા દેખુ છુ.

આત્મરક્ષા અને સ્વજનરક્ષા એ બે વર્તમા હોય તે પછી સ્વરોહણતા
પણ વર્તમાજ સમાઈ જાય છે એમ તહેવાની જરૂર નથી એક મનુષ્ય જેમ
બીજા મનુષ્ય ઉપર દુઃખો કરી તેતુ સર્વસ્વ વધારી બેચાનો પ્રવલન કરે છે તેમ
એક સમાજ અથવા રેશ પણ બીજા સમાજ અથવા રેશ ઉપર દુઃખો કરી તેતુ
મર્વસ્વ લુગી જવાનો વલન કરે છે ત્યાસુધી મનુષ્યોને સમજતા કુકમધી કિવા
વર્તમાની આઠાધી અક્રમતા રાખવામાં ન આવે ત્યાસુધી મનુષ્યો પરપર-એક
બીજા ઉપર દુઃખણો કરી વિવા રહેતા નથી ને મમાજમા રાખતી આઠાતુ
પાલન થતુ નથી તે સમાજનાં મનુષ્યો પોતાની મરજ્યા આવે તેને હેરાન કરી
શે છે, અને મરજ મુજબ રાસ વર્તમા શકે ■ મનુષ્યોના સજવમા જેમ આ
વાત જરી છે તેમ સમાજના સજવમા પણ તેહથીજ જરી છે એ વિવિધ મનુષ્ય
સમાજો ઉપર એ સજ અથવા એક સમસકર્તા ન હોય તે એક જગવાન સમાજ
બીજા નિર્જન સમાજને હેરાન કરી તેતુ સર્વસ્વ લુગી જાય, એ સ્વાભાવિક છે
કે અહીંયા જ શક્તિ-અસુખ્ય સમાજોના વિવિધો એકલો નથી, સુધરેલા નજીક

જાવાળ પ્રદેશમાં પણ એ પ્રમાણે જનતા આપણે જોઈએ છીએ અને કાન્સ નર્મની ઉપર હુમલો કરે છે તો ક્યારે જર્મની કાન્સને જર્મન યેલ્ડ કરવા આગળ વધે છે અને તુર્કી ઓસ ઉપર ચપ્પાલ લાગે ત્યારે તે તો ક્યારે રશીયા તુર્કીને મળી જવાની હીનચાલ કરે છે એવીજ રીતે અને પોલાંબો વારો તો ક્યારે બલ-ગેરીઆનો વાયે, એ પ્રમાણે જુએપની સમ્યક્તાવિષયે પણ દૂતરની માફક ૧૨૨૫૨ ડેહીઆ કરી રહી છે જેનિયુ દૂતરો ને મળે તે ગોમા નાખીને નાસી જાય છે તેજ પ્રમાણે મધ્ય ભૂતિ અથવા અસમ્યક્તાવિ પણ ખીછા ભૂતિ પાસેથી પડતી લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે. મતલબ કે દુનિયા સમાજને પગલે કયસી નાખવા બળવાન સમાજ હમેશાં વેચારજ હોય છે. એટલાજ માટે કહેવું પડે ॥ કે દેવ રક્ષા સિવાય આત્મરક્ષા કોઈ ક્યારે થઈ શકે નહિ. આત્મરક્ષા અને સ્વચ્છતાવિષયે ને ધર્મ દેવ તો દેવરક્ષા એ પણ ધર્મ છે, એટલુજ નહિ પણ સૌથી અગત્યનો અને સૌથી વધારે મહત્વનો ધર્મ છે. કારણ કે ને દેવરક્ષા થઈ શકે તોજ સ્વ પસંદ બચાવે રક્ષણ મળી શકે, અને તોજ ધર્મોન્નતિનો માર્ગ નિષ્કટક બની શકે. પુનરુત્થિતતા કાવધી એ વિષે વધારે જોશ્વો નથી.

ફેટનીક સામાજિક અવસ્થાઓ ધર્મને માટે ઉપયોગી છે તો ફેટલીક નિરુપયોગી હોય છે. ફેટલીક અવસ્થાઓ આપણી સમસ્ત રૂતિઓના અનુસીધનને માટે અનુકૂળ હોય છે તો કાંઈ કાંઈ સામાજિક અવસ્થા પ્રતિરૂળ પણ હોય છે અનેક સમયે જોતી પ્રતિરૂળતાઓ રાજ અથવા રાજપુરુષનેજ આભારી હોય છે. યુરોપમાં એ-સમયે પ્રોટેસ્ટન્ટ મતવાળાઓને કુરવાંથી કાપતા નાણાં દેવામાં આવતા હતા. નૈર-ચક્ષુના વખતમાં દિલ્હીમાં ઉપર ને જુવમેથ ચતા તે પણ તેના ઉદાહરણોએ ઉમેરી શકાય. ધર્મને માટે ને સામાજિક અવસ્થા અનુકૂળતાવાળી હોય તેને સ્વાધીનતા કહેવામાં આવે છે. 'સ્વાધીનતા' એ દેહી વસ્તુ નથી વિનમતમાથીજ એ થીજ આપણા રેલમાં આવવા પામી છે. મૂળ શબ્દ "લીર્ગ" નો એ અનુવાદ માર છે એ સ્વાધીનતાનો અર્થ એવો નથી કે રાજ પોતે સ્વદેથીજ હોયે જોઈએ સ્વદેશી રાજ પણ અનેક સમયે સ્વાધીનતાનો અનુ હોય છે અને વિદેશી રાજ અનેક પ્રસંગે સ્વાધીનતાનો મિત્ર હોય છે. એને માટે દુ વાદ જુ કે ઉદાહરણ અપવાતી જરૂર નથી.

ધર્મોન્નતિને માટે સ્વાધીનતા આત્મિક જરૂરની વસ્તુ છે એટલાજ માટે પ્રત્યેક મનુષ્યે આત્મરક્ષા-સ્વચ્છતાવિ તથા સ્વદેશરક્ષાને માટે પોતાની સખરત છાંદીવિક રૂતિઓનું સંપર્ણ અનુસીધન કરવુંજ જોઈએ.

રિત્ય — ત્યારે એમજ કહી દો ને કે દરેકે ચોક્કસ જનતા જોઈએ !

ગુરુ — નહિ, મધ્યજાતિએ મુદનો ધધો કરવો એને મારો આરામ નથી હા, એટલું છે કે પ્રમત પ્રાપ્ત થયે જુદાં જુદાં રાજ આપી શકાય તેટલા માટે આગમ્યયોગ

જળવાન બાનુ નોંઝે નાનાં ચાન્નોએ પણ પોતાના ચાન્નમાં કુવાન પુરુષોને કુદનું સિફત મને એવી બાવણ કરવી નોંઝે, નો તેઓ તેમ ન કરે તો ખીલું મેટું ચાન્ન અનાપણે નાનાં ચાન્નોને મરદી નાંખ્યા વિના રહે નહિ. પ્રાચીન ઓક પ્રાન્ના પ્રાપ્ત સપગા ચતુષો કુદને ચારે સર્વદા વૈષામ રહેતા મહાનચાન્નોમાં અથવા મહાન સમાન્નોમાં કુદનો પંથો બહુક માણસો કરતા આવ્યા છે. પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં પ્રાન્ની વડી સ્ત્રીઓ કુદ કરતા, અને સપ્પાચીન ભારતવર્ષમાં પણ રાજપુતો દેશના પ્રતિનિધિરૂપે લકતા એ વાત સર્વે દેશિયા જાણુવામાં છે; પરંતુ એ રિવાજનું પરિણામ એવું આવતું કે નો પ્રાન્નો એ એકજ જામ રત્નની સાથે લકતાં પરાકર પામતા, તો સમગ્ર દેશને રત્નના પંજામાં સપાડતું થતું. ભારતવર્ષના રાજપુતો એવા પરાકિત થયા કે દુરતજ મુસલમાનોએ ભારતવર્ષને કપાળમાં લીધા. હવે રાજપુત મિલાયતી ભારતવર્ષની અન્ય અન્ય પ્રાન્નો પણ નો કુદને માટે તૈયાર હોત તો ભારતવર્ષની એવી દુર્દશા કેઈ કાળે થયા જમત નહિ. ઇ. સ. ના આશરમાં સૈફના અંદાજમાં ઇ-સના સમય કુરોએ તેરેકિપન બોનાપાર્ટની બાનેવાની નીચે બસે ધારણ કરીને એકસપીયા વૃદ્ધને મૂળખું હતું.

શિષ્ય:—શરીરને કેવી રીતે રાખવું હોય તો આપે કહો તે મારું જરૂર પાડી રહે ?

શુક્ર:—કેવળ બાળીજ નર નથી, નંગરી માણસો સાથે લકવામાં શારીરિક નજ ઉપયોગી થાય તેમજી. બાકી આ વીસમી સદીમાં તો શારીરિક નજ કરતાં શારીરિક કવાવતજ બહુ જરૂરી છે. અત્યરના સમયમાં સૌ પ્રથમ શારીરિક બળની અને અસ્થિ તથા મસિપેટીની પરિરુદ્ધિને માટે આશ્રય નોંઝે. આ દેશમાં પહેલાં ઇ-સની તથા મગજળ મિગરે અનેક પ્રકારની કસરો પ્રચલિત હતી; પરંતુ અગ્રેજી સુધારાએ એ સર્વ આપણાં દાખલથી કાઢીધું છે. આપણે આપણી પૂર્વની કસર-તો અને રમતોને શાઓ તેમાંજિ આપણે તેવું એકે જોઈ કસર મારા જાણુ-વામાં નથી આપણાં જાતુનેલુમિતતા અથવા તે કુદિખમનું એ એક ઉદાહરણ છે.

બીલું:—અત્યંતેકાને પ્રવાપા આપણું નોંઝે આપણાંમાંના પ્રત્યેકે અન્ન-ક-અના પ્રાપ્તોમાં પકવ જતું નોંઝે.

શિષ્ય:—પરંતુ અત્યરનો કાલો અન્ન ધારણ કરવાની આપણને મનાઇ કરે છે, તેવું કેમ કરવું ?

શુક્ર:—એ તો કાલો બાવિનાયકોની જૂલ છે. કાલોની એ જૂલ વખત બતાં કુલરી કરી.

બીલું:—અભરિયા ઉપરાંત કેટલીક શારીરિક કવાવતો પણ રાખવી નોંઝે, પ્રથમ કે શારીરિક મર્મતું સંપૂર્ણ પાલન કરવા માટે કેટલીક કવાવતો જરૂર નર-ની છે, દાખલાતરીકે અધરોહણ, શરોમાં ને ચંદુપ અધરોહણ કરી રકરો.

નથી, અને અભવિદ્યા પ્રાપ્ત કરતો નથી તે મનુષ્ય ત્યાં જન્મ ઉપદાસપાત્ર લેખાય છે વિવાયતની ઓએ પણ અધારોદય તથા અભવિદ્યા કરવાને શક્તિવાન હોય છે આપણે હાથે કરીને કેવી દુર્લભ્યને પહેર્યા છીએ ?

તેવી રીતે અધારોદય શારીરિક ધર્મનું એક પ્રકારનું અનુશીલન છે, તેવીજ રીતે પગે ચાલીને દૂર ફરવા જવું, તથા તરતા શીખવું એ પણ એક અનુશીલન છે. જો મનુષ્ય પગે ચાલીને અત્યુત્ક મજલ કાપી શકે નહિ, તેમજ નદી-નાળુ તરી શકે નહિ તે અર્થ મોટો બની શકે નહિ. મેં કહ્યું તે સિદ્ધિ કેવળ પોદાઓનેજ માટે જરૂરનું છે એમ માની હર્ષિ નહિ જો મનુષ્યને તરતા ન આવડે તે મનુષ્ય પાણીમાં પોતાનું કે બીજાનું કદાપિ રક્ષણ કરી શકે નહિ. સુદના પ્રસંગે લાવેલાએને આત્મરક્ષા અથવા પરરક્ષા કરવી પડે એટલાજ માટે તરતા શીખવું જોઈએ એવો સિદ્ધાંત કરીને એની રહીશ નહિ સામા પછ ઉપર દ્વંદ્વો લઈ જવાને તેમજ સનુતા પાળવાની બચવાને માટે પણ આપણે અનેક પ્રસંગે પાણીમાં તરતા તરતા જવું પડે છે. પગે ચાલીને પણ કોસીના કોસો સુધી દોડવું પડે છે, માટે મનુષ્યમાત્રે આ સર્વ ક્ષણોમાં શીખવી જોઈએ.

શિષ્ય:—મતલબ કે શરીર પ્રુષ્ટ અને બળવાળું બને તેટલાંથીજ શારીરિકશક્તિનું અનુશીલન સંપૂર્ણ થવું ન જાય, પરંતુ તેની સાથે કસરત—ક્રિયાવત વિચેરે—

શુર:—કસરત ક્રિયા બાબતમાં મલમલકનો પણ સમાવેશ કરી દેવો જોઈએ કારણ કે તે જન્મ બળદાયક છે તેમજ આત્મરક્ષા તથા પરોપકારને માટે પણ તેની પાણી જરૂર પડે છે.

શિષ્ય:—સામળ્યો દુઠામાં શરીરની પ્રુષ્ટતા, વ્યાયામ, મનપ્રુદ્ધ, અભવિદ્યા, અધારોદય, સતરણ તથા પગે ચાલતાં જી સુધી જવાની પણ દેવ પાડવી જોઈએ—

શુર:—એટલુંજ નહિ સદનશક્તિ પણ જોઈએ યદ-તદ્દો તથા કૃષા-તૃષા સદન કરતાં શીખવું જોઈએ અને તેટલો પરિશ્રમ થવો હોય તોપણ ચિત્તમાં બેઠ કે ગ્લાનિ ન થાય તે માટે અભ્યાસ પાડવો જોઈએ. તે સિવાય એક લાવેલાને માટે બીજા પણ કેટલાક અભ્યાસો કરવા જોઈએ. સખલા તરીકે જરૂરના પ્રમંગે માગી જોદતા આવડવું જોઈએ, વર બધિતા શીખવું જોઈએ, વખન ઉચ્છ્રી જવાની દેવ પાડવી જોઈએ, વિચેરે અનેક સમયે પોદાઓને દ્વ-નાર દિવસ ચાલે તેટલો અન્નનો જથ્થો પીઠ ઉપર ઉચ્છ્રીને લઈ જવો પડે છે. દુઝમ્મા એક શરીરને પોતાના ઉપયોગી અસો પોતાની પાસે રાખી લેને બચાવવાનાં બનાવીને સાથે લઈ જાય છે તેવીજ રીતે આપણે આપણું દેહરૂપી સસ્ર તીક્ષ્ણ કારવાળા શસની માફક હમેશા તૈયાર રાખવું જોઈએ. શરીરને જેમ પોતાના સખલી રાખેલા અસોથી સર્વ પ્રવ્યોને તોડી-પોડી તથા ચાંચી શકે છે, તેવીજ રીતે આ દેહ પણ

સર્વ કોર્મો કરી રો લેવો સ્વયમ જનનયો બેઠએ

શિષ્ય — પણ એ કેમ જાતી સહે લેવો ઉપાય તે જાણે કાંઈ બહાન્યો નહિ

ગુરુ — તેના ઉપાયો (૧) બાળામ, (૨) સિદ્ધિ, (૩) આહાર, (૪) કન્ડિય

સ્વયમ એ ચાર ઉપાયો શરીરિક આંતરીકનને ચાટે પૂરતા છે

શિષ્ય — તેના અર્થે બાળામ તથા સિદ્ધિ સજાપે ને કાંઈ કશું તે મે બ્યાન પૂર્વક સંજ્ઞાપું છે, પણ આહાર સજાપે કાંઈ ખુલાસો થયો નથી સરમાતમાજ વાચકપતિ મહારાજના જ્ઞાનજાનસજાપે ને પ્રશ્ન હોયો હોય તે હવે મને માફ થાય છે વાચકપતિ મહારાજ કેવળ જ્ઞાન-દાયક ઉપાય છતાંમો નિર્બીક કરતા શુ ખાત્ર કોઈક બાબને બેસી રહેવું તે ધર્મોત્તરણ છે 'તેનાથી વિશેષ પ્રકારના ક્ષયો બાહ્ય રથા લેવા એ શુ અધર્મ છે' કું ન જુનલો દોષ છે આપણે કહેવાનો આશય તે વખતે કાંઈક એવાજ પ્રકારનો હતો

ગુરુ — મે કહ્યું હતું કે શરીરિક રથા તથા પુરિને ચાટે ને કોઈકોજ બાળામ રથેષ્ટ હોય તે તેથી અર્થિક આહારની જાનસ સજાપી એ અધર્મ છે, શરીરિક રથા તથા પોષણને ચાટે કેવા પ્રકારના આહારની જરૂર છે ■ વિષય દો વૈદાનિક પદ્ધિઓના કામગીરી રથેવા દેને જોએને ધર્મના ઉપોદેશોત્તર તે કામ નથી કું માનું છું કે વૈદાનિક પદ્ધિ કામ-જાતને શરીરિક તથા પુરિને મદિ રથેષ્ટ લેખકે નહિ પણ લેની સાથે વાચકપતિ મહારાજના સંયોજોને વિચારણામાં લખ્યે તે તેમના જેવા શરીરિકમ વિજ્ઞાન માણ્યો માટે એવા સાદા ખેતરમ રથેષ્ટ ખજુ કોખાવા લેએ, આપણે તે ચર્ચામાં અણુ મારવાની જાતને કાંઈ જરૂર નથી વૈદાનિકોત્તર કામ લેવાનિકો કરે એજ ક્ષમિયાયોગ્ય છે આહારસમયેનો એ મહત્વનો ઉપોદેશ, કે ને સ્વયમ જીજ્ઞાસુના મુખમાંથી નીકળ્યો છે, તે ગીતામાંથી કું નેને મળ્યાનું છું, એટલાથીજ સતોષ માની લેએ —

માનુ-સત્વાગ્નિયોગ્ય સુસપ્રીતિચિવદેના ।

રથા સ્તિચા સ્થિચા દુધા આહારઃ સાત્ત્વિકાગ્રિયા ॥

અર્થાત્ — ને આહાર જાતુખર્ચા, ઇલાકમા, પાત્રા સ્વાસ્થ્યમાં, મુખમાં અને વિજ્ઞાન જ્ઞાનદયા રથે કરે, સચિને પ્રકાશ કરે, ને આહાર રસપ્રકાર હોય, સ્વચ્છ હોય, અને જેનો કાર્ત્ત્વિય અથ શરીરમાં પાવન થાય તેવો અર્થાત્ "ન્યૂટ્રીટીવમ" હોય, એટલુંજ નહિ પણ જેના ર્જનમજ્જથી જ્ઞાનની પ્રખ્યા થાય તેજ આહાર આંતરીકને પ્રિય જાય પડે છે

શિષ્ય — પણ એવા મધ-ખાત્ર આહારયે લેવા જોઈએ કે નહિ તે તો કાંઈ માનુજ નહિ

ગુરુ — તે કામ વૈદાનિકોત્તર છે શરીરિકતરનેજાએને અજ્ઞાન છે લેવોને પૂછી

ને કે મદ-માસ વિગેરે આધુન્ય સત્ત્વ જળ આરોગ્ય, સુખ તથા પ્રીતિરત્તિમા વદિ કરે છે કે નહિ ? મદ-માસમાં શા શા ગુણે તથા અવગુણે રહેલા છે તેનો ખુલાસો તેમનો પાસેથી મેળવી લે

શિષ્ય — હિંદુ શાસ્ત્રકારોએ તે તેનો નિષેધ કર્યો છે

ગુરુ — મારા વિચાર પ્રમાણે હિંદુ શાસ્ત્રકારોએ મદ માસનો નિષેધ કે વામાં જોડું કર્યું નથી. અતુલીન-ત્વ 'તત્ત્વ' એજ તેમના ધર્મોપદેશન મુજબ હતું. કારણ કે મદ-માસ અનિષ્ટકારી અતુલીન-ત્વને દર્શનકર તથા જોતે તમે ધર્મ કદો છો તેને વિનંકર હોવાથી એનો નિષેધ કરવામાં તેઓએ વાજબીજ ક્યુ છે

શિષ્ય — કોઈ પણ અવરથામાં શુ મદનો વ્યવહાર નજ કરવો ?

ગુરુ — ને પીડિત બંધિતની પીડા મદ મિવાજ ખીજ કરાધી કાંત ન થાય એમ હાથ, તેને મારેજ તેનો હિપ્પોચ કરી સક્ષય તથાપિ એક અવરથા એવી પણ છે કે જે મમથે ચિકિત્સકો કે વૈદ નિગાની આજ્ઞાની શક ન જોતાં પરિમિત મદપાન કર્તાવ્ય છે

શિષ્ય — એવી કયી અવરથા છે ?

ગુરુ — સુદ સમયની અવરથા એજ મારો મહેવાતે આશય છે. સુદમયે મદ પાન ધર્માતુલ્ય લેખાય છે. તેનું કારણ માત્ર એટલુંજ છે કે જે જે જીતિઓના જળથી સુદયેતમા વિજળ મળી કહે તે તે જીતિ પરિમિત મદપાનથી વિશેષ જળ વાન જતે છે. આ સિદ્ધાંતને હિંદુશાસ્ત્ર પણ યોગ્ય માન આપે છે. મહાભારતમાં લખ્યું છે કે જયદ્રથવધના દિવસે એકલો અર્જુન શત્રુની સેનાને બેઠાને શત્રુઓની મધ્યમાં જઈને હોમો રહ્યો હતો. યુધિષ્ઠિરને આખા દિવસમાં અર્જુનસભ્યની મહ સમાચાર મળ્યા. નહિ તેથી તેઓ આપુણ ચિત્તે બેસી રહ્યા હતા. તે સમયે પાંચ સેનામાં સાતકિ મિવાજ ખીજે એકે એવો વીર યોદ્ધો નહોતો કે જે શત્રુઓની મધ્યમાં જઈ અર્જુનના સમ્યા સમાચાર લઈ આવે. યુધિષ્ઠિરે સાતકિને આ દુષ્કર કાર્ય કરવાની રજા આપી તેના ઉત્તરમાં સાતકિને ઉત્તમ પ્રશ્નરના મઘની પ્રાર્થના કરી. યુધિષ્ઠિરે પોતે તેને ઉત્તમ પ્રશ્નરનો મદ આણી આપ્યો. માર્કેડેવ પુરાણમાં પણ જણાવ્યું છે કે રવિ કાનિખને અસુરોનો વધ કરતાં પહેલાં સુરાપાન કરવું પડ્યું હતું.

૧૮૫૭ નો મહાત્મ જળવો થયે તે વખતે ચિનહિરના સુદમાં અંગ્રેજ સેનાને હિંદુ તથા મુસલમાનોની સેનાએ પરાજિત કરી હતી. સ્વયં સર હેનરી હોરેન્સ તે સુદમાં અંગ્રેજ સેનાનો નાયક હતો. જતા વેખને દાર ખાવી પડી હતી. અંગ્રેજ પ્રતિદાસનેખક શર જોત કે તેના કાનણે આપતાં એક કારણ એવું પણ જનાવ્યું છે કે તે દિવસે અંગ્રેજ સેનાને જરુરેએ મદ મળી શકે નહોતો એ કારણે એક અસહવિત નથી

તે મને તેમ હો. મલમેલનના સળધર્મા મારો મત દુઃકર્મા આ પ્રમાણે છે -
(૧) મુદ્ધમણે પરિમિત મલમેલન થઈ શકે, (૨) સ્વપોષ્ય ચિકિત્સાથી આહારનુકાર
રેખાદિર્મા તેનો ઉપયોગ કરી શકાય, (૩) તે સિવાય મલમન કરવું અનુચિત છે

શિષ્ય — આમાદ્ય-સળધે આપનો જ મત છે ?

ગુરુ — મત્ય-મંત્રિ સરીરને ઉપમરી છે કે અપમરી છે તેને નિર્ણય કરવો
તે વૈદાનિકાનુ મમ ૩૪ ધર્મદેવતા તો માન એટલુજ હતી શકે કે મત્ય-મંત્રિનો
આદ્યાર કરવાથી અનુષ્ઠની પ્રીતિશ્રિતિના અનુશીલનને ધર્મ પડેવે છે તેથી તે
નિષિદ્ધ છે જૂતમાવના પ્રીતિ રાખતી એ દિદુધર્મનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે અમારો
અનુશીલનવદ પશુ તે સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરે છે પણ આમ કરેલા ઉપમરી અનુ
શીલનવદ દિદુધર્મથી દોષ જુરેજ મતવાદ છે, એમ માની લક્ષ્ય નહિ. અનુશીલન-
વાદ પણ દિદુધર્મનેજ એક વિરુદ્ધ છે

શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલનમળધે વિવેચન કરતી (૧) વ્યાયામ (૨) શિરશ્ચ
તથા (૩) આદ્યારના વિષયમાં મે માત્ર વિચારો નજીવા હવ (૪) ઇન્દ્રિયસંય
મના સળધર્મા મારે જે જેલ કહેવા જોઈએ શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલનને માટે
ઇન્દ્રિય-સંયમની અવરત જરૂર છે, એ વાત તને વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવાની અગત્ય
દુ જોતો નથી ઇન્દ્રિયસંયમના અભાવે શરીર યોગ્ય પ્રમાણમાં પરિપુષ્ટ થઈ શકતું
નથી વ્યાયામ કરવા જોઈતી ખરેખર રહેતી નથી, શિરશ્ચની સાર્થકતા પણ શકતી
નથી એટલુજ નહિ પણ જે આદ્યાર દોઝરીયા જાય તે આદ્યાર પણ સંપૂર્ણરિતિ
પછી શકતો નથી, અને તેને લીધે શરીરમાં જેવું જોઈએ તેવું ખજ આવતું નથી
તે સિવાય ઇન્દ્રિયોને સયમમાં રાખતી એમ ઇન્દ્રિયોતુ સેઅ અનુશીલન છે, એ વાત
દુ ન જાણતો હોઈ તો તને આમજ મમજતી મરો પણ જુ આટલે દૂર આવ્યા
પછી મારે તને માદ આપવું જોઈએ કે ઇન્દ્રિયસંયમ એ માનસિક વૃત્તિના અનુશી
લનને સંપૂર્ણ આધીન છે, કારણ કે જે માનસિક વૃત્તિ નિર્જળ હોય તો શરીર
ઉપર જેવો જોઈએ તેવો અક્રુર રહી શકે નહિ સારંગચરે મારે કેવું જોઈએ ?
દુ આમજ નજીવી મરો તેમ માનમિત્તિ જ્વલુ ઉચિત અનુશીલન, શારીરિક વૃત્તિના
અનુશીલનના ઉપર આધાર રાખે છે તેનીજ રીતિ હવે જુ જોઈ શકો કે શારીરિક
વૃત્તિનું ઉચિત અનુશીલન પણ માનસિકવૃત્તિ ઉપર આધાર રાખે છે આ પ્રમાણે
શરીર તથા મન એમીજ સારે ખદ્દન ગાદ સળધર્મી જોઈએલા છે એમના
અનુશીલન મિવાય અન્યતુ અનુશીલન દોષ કાચે સલાવે નહિ. જે મોખેજોને કેવળ
માત્ર માનમિત્તિ વૃત્તિના અનુશીલન ઉપરજ કાર મૂકીને એમી રહે છે તેઓને

૪ આ મળ પ્રસ્તાવ ધર્મી વર્ષિર લખાવતુ દોષને તે પછી મજાખમ રીતિ
માટે મામાદ્યાર નુકસાનકારક હોવાતુજ જાહેર કરેલુ છે

સ પાદક

ઉપરથી અમપૂર્ણ છે તાત્કાલ પ્રાપ્ત કરીને બેસી રહેતું જેનો ઉપરથી અમપૂર્ણ હોવાના કારણે ધર્મવિરુદ્ધ છે એવેજના સિદ્ધાંત માન્યો નિશ્ચયો. જેમ ધર્માર્થ મનુષ્ય બની શકના નથી, તેમ યોગ્ય ધર્મા પુસ્તકો કેરુપ કરવાથી પણ વિદ્યાર્થીઓ યોગ્ય પંથિત બની શકતા નથી આ બન્ને અર્થો અપૂર્ણ અને વેધો અનિષ્ઠકારી છે.

અધ્યાય ૧ મો-જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિ

શિષ્ય — તાર્કિક વૃત્તિઓના સનધર્મો તો આપનો ઉપરથી સાબળ્યો. હવે જ્ઞાનાર્જની (જ્ઞાન મેળવન રી) વૃત્તિઓના અનુસીદનસમયે યોગ્ય કહે તો જ્ઞાનાર્જની ઈન્દ્રિય છે મારા સમજવા પ્રમાણે બીજા મારની વૃત્તિઓના અનુસીદનથી જે સુખ મળી શકે તે સુખ આ વૃત્તિના અનુસીદનથી પણ પ્રાપ્ત થતુજ નોંધ્યો અને હવે સુખ ત્યાં ધર્મ પણ હોવાજ એટલે મારે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓનું અનુસીદન અથવા તો જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ પણ માન્ય છે.

ગુરુ — અનન્ય તો આવશ્યક કર્તવ્ય છે, મરતુ તે જ્ઞાન વિના અન્ય વૃત્તિઓનું મધ્યમ અનુસીદન થઈ શકે નહિ એ વાત તાર્કિક વૃત્તિના અનુસીદન સમયે દુ તને નશાબર સમજાવી ચૂંધો છું તે સિવાય બીજા એક જાગતને મારે પણ જ્ઞાનની જરૂર છે, અને તે જાગત થઈ શકે નહિરતરી છે અને તે એ કે જ્ઞાન સિવાય કંઈકને એ જાણી શકાય નહિ તેમજ વિનિર્ણયક કરતરી ઉપમના પણ થઈ શકે નહિ.

શિષ્ય — જ્ઞાન હોય તોજ ઈશ્વરોપાસના થઈ શકે, એજ બે આપકહેવા માનતા હો તો પછી મૂર્ખ અનુષ્ઠો કરતરી ઉપામના જેવી રીતે કરી શકે કે ઈશ્વર મુ કેરજ પંથિત પુરવાને માટે/ છે.

ગુરુ — મૂર્ખ મનુષ્યો મારે ઈશ્વરોપાસના નથી મૂખને મારે તો ધર્મ જેવી કે ધ વસ્તુજ નથી એમ મુ તોપણ બોલુ નથી જ્યતમાં જ્ઞાનપૂર્વક જોતા પાપો થાય છે તેમનાં ધર્માપર્ણ પાપો પ્રાપ્ત મૂર્ખ મનુષ્યો દસાજ થાય છે અને મારે એક રૂપીકરણ કરવું જોઈએ જેને લખતા વાચતા આવડતુ ન હોય તેનેજ મૂર્ખ મનુષ્ય માની લઈશ નહિ તેમજ જેને લખતાં-વાંચતાં આવડતું હોય તેજ જ્ઞાની એમ પણ માની લેનાતુ નથી પુસ્તકો વાંચ્યા વિના પણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે જાદુશાળાઓ અને નિતાળિયા શર્યા વિના પણ જ્ઞાનનો ઉદિ થઈ શકે છે અજણા દેશની પ્રસ્થાન સ્ત્રીઓએ તેના ઉત્તમ દખ્ખા આપણને પૂરા પાડ્યા છે તે સન્નારીઓના પ્રાપ્ત કાણે પણ લખતા વાંચતા આવડતું નહોતું છતાં તેમના જેવી ધાર્મિક વ્યક્તિઓ જુવીમાં યોગીજ થઈ હશે તે આદર્શ નારીઓએ પુરતોતો વાચના કરું નહોતુ તેથી તે સર્વ મૂર્ખ હતી, એમ કહેવાતુ કાઠનાથી

સાદસ થઈ શકે નહિ. આપણા દેશમાં પૂર્વે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના ને કેટલાક ખાન
માર્ગો હતા, તે સર્વ આજે લુપ્તપ્રાય થઈ ગયા છે. “ ક્ષય ” અને દરિદ્રીકૃતિ એ
પૂર્વકાળે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો એક સુખ્ય ઉપાય હતો. પ્રાચીન સંનારીઓ ક્યાકરોન્ય
સુખથી પુરાણ તથા ઈતિહાસની વાંચે સાલજતી અને એથી કરીને પુરાણ-ઈતિહા-
સમાં જાન્યો ને હૃદયમાં ગાંઠ છુબાવેલા છે, તે તેમની પાસે ખુલ્લો થઈ જતો,
ક્યાઓના શ્રવણથી તેમની જ્ઞાનાર્જની થતીઓ જલ્દી મારી રીતે સ્વચ્છ તથા પરિ-
તૃપ્ત થઈ શકતી હતી. તે વિવાય દિગ્દુર્ભવના પ્રતાપે આપણા દેશમાં વંશપરંપરાએ
ને જ્ઞાનપ્રવાહ સુતત વચ્ચા કરતો તે પ્રવાહ ઉપર પણ મનસરોઓનો અધિકાર
રહેલો હતો. આ સર્વ કારણોને લઈને અત્યારના આપણા મુશ્કિલિન અણાત્ય
સુવેદો કરતાં પણ અનેક વિષયો પૂર્વકાળની સંનારીઓ જલ્દી મારી રીતે
સમજી શકતી હતી. રામકાલસીકે અવિચિતકારતું માહાત્મ્ય જ્ઞાનવિના કોઈ
મોં સમજી શકાય નહિ, તેમજ વિશ્વવ્યાપી સત્યની માથે અતિથિ-સાધારને થવા
પ્રકારનો સમય છે, તે પણ જ્ઞાનદષ્ટિ વિના ભ્રમ શકાય નહિ. અત્યારનો આપણો
સુપરલો વર્ગ અતિથિતું નામ માલગીને પણ મળી જાય છે. અત્યારના સિદ્ધિ
વર્ગને ને જ્ઞાન નથી તે જ્ઞાન પૂર્વની અસિદ્ધિત મચારીઓને હાથ, એજ વાત હું
કહેવા માગુ છું. તેઓએ અતિથિ-અકારતું માહાત્મ્ય જલ્દી મારી રીતે સમજી શકતી
હતી આ પ્રકારનાં એક નહિ પણ સંકોરો હસહસો આપી શકાય તેમ છે. એ
દરિદ્રી ભ્રમએ તો પ્રાચીન કાળની નિરક્ષર સીઓનેજ જ્ઞાની લેખથી ભ્રમએ, અને
અત્યારના આપણા મુશ્કિલિન વર્ગને અજ્ઞાની લેખનો ભ્રમએ.

શિષ્ય —એમાં સિદ્ધિત વર્ગનો શો દોષ ? ઈમેજ-વિદ્યુતની પદ્ધતિજ એવી
એમાં કોઈ શું કરે ?

ગુરુ —મહત્તવ, એ વાત ખરી છે. મેં ને અનુશીલનવાદ તને સમજાવ્યો,
અર્થાત્ મહત્તવ થતીઓતું યજ્ઞયોગ્ય અનુશીલન થતું જોઈએ, એમ મેં ને કહ્યું તે
વાત અત્યારના શિક્ષણમાં ચોખવળી નથી, અને તેને લાભનેજ વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિ
ફાલિત મહત્તવ છે. ઈમેજ સત્યતા અધિકારીઓએ સિદ્ધાંત ક્યો-કે પાઠશાળામાં તો
એક ચોક્કસ પ્રકારની રીતિતુજ અનુશીલન થતું જોઈએ, અને એ પ્રમાણે કાર્યની
કરજાત થઈ ગઈ. મનસન કે વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિ તેમના અધુક હરેલો અને
અવસ્થકતાઓનેજ આઝારી છે, અને તેથીજ તે સંલેપ રહી ગઈ છે. અજ્ઞાનતાની
વિદ્યુતપ્રણાલીમાં જલ્દી અજ્ઞાન દોષો હોયે વિચાર કરવાથી સહેજે ધરી આવે છે.

શિષ્ય —એ દોષો ક્યા ક્યા ?

ગુરુ —પ્રથમ દોષ તો એજ છે કે જ્ઞાનાર્જની-રિતિઓપ્રત્યે જલ્દી વધારે
લજ આપવામાં આવે છે, અને કાર્યપ્રતિષ્ઠા અથવા ચિત્તરચની રિતિની ખીલવણી

માટે કાકળ પ્રપત્ત થતો નથી, અને તેથી કરીને કેળવણીનું જોડાએ તેનું ઉત્તમ ફળ મળી શક્યું નથી. દિલ્હી કુવેરા મનુષ્યનથી બહુ વેળા પડી ગયા છે વધીય ડોક્ટર અથવા સરકારી નોકર બન્યું એને જ કવનનું પરમ લક્ષ્ય તેઓ માની મેળ છે ખીજી તરફ યુરોપના એક ભાગની પ્રજા ન્યારે ઝિમ્મકુદત તથા સપત્તિત્રિય બનવાનો પ્રયત્ન કરતી હોય છે તો ખીજી તરફ ખીજા ભાગની પ્રજા કુદત્રિય તથા લુપ્તથી બનવાનો પ્રયત્ન કરી રહી હોય છે. અચી દ્વિતિ શિક્ષણપદ્ધતિના પરિણામે યુરોપમાં ડેક્ટેટસાં કુદો તથા અભ્યાસો ચલા છે તથા થાય છે તે કાષ્ઠી અગવડ્યુ નથી શારીરિક શક્તિ, અર્થકારિણી શક્તિ તથા ચિત્તરચ્છની શક્તિની ખીનવણીની સાથે મોડ્ય પ્રમાણમાં એ માનસિક શક્તિની પણ ખીનવણી થાય તેજ તે જગતને તથા જનસમાજને ઉપકારી અથવા અનુકારી થઈ શકે ખીજી શક્તિઓને તિરસ્કાર કરી કેવળ માત્ર કુદિનેજ કેળવ્યા કરવી એ કેાક રીતે ઈંગ્લંડમાંથી નથી અમારા જેવા સાધારણ મનુષ્યોની ધર્માનુકૂળ માન્યતાઓ કેવા પ્રકારની છે તે તુ જાણે છે ? દિલ્હીમાં માત્ર રૂપવાન્ ચક્ર અથવા બજવાન્ ધર્તિ કેવળ પૂજનીય માનીને બેસી રહેતા નથી, માત્ર કુદિમાન કુદરપતિ તિવા જાની બહાની ઉપાસનાનેજ સર્વસ્વ માનીને તેટલેથીજ બટકી જતા નથી, એટલુંજ નહિ પણ કેવળ રસદ ગુપર્વગાજ અથવા સરસ્વતી દેવીનેજ અગાધરૂપે સ્વીકારી શકે થતા નથી, પાન્ટુ દિલ્હીમાં અકિત, દિલ્હીમાં પૂજા, દિલ્હીમાં સર્વસ્વ તે સર્વાગમપત્ર-અર્થાત્ સર્વાંગીન પરિણતિપુરત, છ પ્રકારના ઐશ્વર્યપુરત વિષ્ય જરવાનત્રાજ ચરણમાં સમર્પિત થાય છે અનુશીનન-નીતિનો મુખ્ય સિદ્ધાંત પણ એજ છે કે સર્વ પ્રકારની શક્તિઓને એવી પોષ્યતાપૂર્વક કેળવવી કે એક શક્તિ ખીજી શક્તિને ઘણી દહ સ્વ-છેલ્લાપૂર્વક આગળ વધી શકે નહિ સાચાકે પ્રયેક શક્તિને પોતપોતાની સીમામાં રહેવા દઈ તેનું મોડ્ય અનુશીલન કરવું એજ વિષ્ણુની આરાધનાનું મૂળ-પ્રધાન રહસ્ય છે

શિષ્ય — એ તો શિક્ષણના એક દોષની વાત થઈ બીજો દોષ તુ છે ?

ગુરુ — આધુનિક શિક્ષાપ્રણાલીનો મીઠો દોષ એ છે કે તે પ્રયેક મનુષ્યને એક ખાસ વિષયમાં પરિપક્વ થવાની દરજ્જા પાડે છે. અર્થાત્ સર્વ મનુષ્યોને સર્વ પ્રકારના વિષયો અજાણતા અજાણત મળતો નથી અર્થાત્ એક મનુષ્ય પાસે તો વિદ્યાનશાસ્ત્રમાં ખૂબ પારગત જતી રહે, પરંતુ તેને માટે સાહિત્યના દ્વાર તો બંધ રહેવાના એક મનુષ્ય પાસે તો સાહિત્યની શાખામાં પરમ વિદ્વાન જતી રહે, પરંતુ વિદ્યાનશાસ્ત્રમાં પ્રવેશ કરવાની તેને રજા મળતી નથી. અર્થાત્ રીતે એક મનુષ્ય જો એક ખાસ પ્રકારની શક્તિને કેળવીને ઉપચાર થાય તો પછી મનુષ્યની બાકીની શક્તિઓને ખીલવવાનો અવકાશ કયારે મળે ? પરિણામ એ આવે કે ત્યાં લુપ્ત થવા તમને અર્થ મનુષ્યવચ્ચેના જાણુમ મળી આવે-અપૂર્ણ મનુષ્યત્વવાળા મનુષ્ય

તો દર્શન પણ જાણેજ તમને થવાનું ! એક મનુષ્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં કુશળ હોય, પણ જો તે કોઈ પરમાત્મા અસ્તિત્વની કમનસીબ હોય તો તે અર્થ મનુષ્યજ છે, એમ કહેતું જોઈએ એવીજ રીતે જે મનુષ્ય સૌંદર્યપ્રિય હોય અને સર્વ સૌંદર્યોમાંથી પોતાની રસકૃતિને પોષણ આપી શકે તો હોય, પરંતુ જ્યારેના અપૂર્વ વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વોથી જ્ઞાન હોય તો તે પણ અર્થ મનુષ્યજ છે ઉપર કહ્યા તે ઉભય પ્રકારના મનુષ્યો મનુષ્યત્વરહિત છે, અને તેથી તેને અથો ધર્મભટ્ટ છે જે કૃત્રિમ-પુત્ર પેલે દુઃકવિચારક હોય છતાં સમર્થમાંથી અનિશ્ચિત હોય, અથવા તો રાજધર્મ ભણવા છતાં 'શુરિલાભા' જ્ઞાન હોય તો તે હિંદુધર્માનુસાર ધર્મભટ્ટ છે હિંદુ-શાસ્ત્રોનાં સ્વાર્થ મર્યાદા એજ પ્રમાણે છે.

શિષ્ય:—આપની ધર્મજ્ઞાનના અનુસારે તો સર્વ મનુષ્યોએ સર્વ પ્રકારના વિચારોમાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરવીજ જોઈએ

ગુરુ:—નહિ, સર્વ મનુષ્યોએ તેમજ દરેક જોઈએ એવી માર્ગ આપક નથી અનગત, એટલું છે કે ક્રમેકે મનુષ્ય પોતાની સમસ્ત મનોવૃત્તિઓની કસોટી તેમજ ખોનવણી તો કરવીજ જોઈએ.

શિષ્ય:—તે અનગત છે, પરંતુ મર્મ મનુષ્યોથી તેમ જની શો એવું આપને લાગે છે ખરું ? મર્મ મનુષ્યોની મર્મ કૃતિઓ એકમત્તમાં તેજસ્વી હોતી નથી મોઢી મનોવૃત્તિ વિજ્ઞાનના અજસમમાં વધારે તેજસ્વી હોય છે તો મોઢી વૃત્તિ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં અદ્વિબુત કાર્ય કરી શકે તેવી હોય છે. સાહિત્યની વૃત્તિવાળો મનુષ્ય વિજ્ઞાનની શાખામાં જાય તો તેને પ્રાય નિષ્ફળ જવું પડે તેને બદલે વિજ્ઞાનની વૃત્તિવાળો મનુષ્ય ખોળ કોઈ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવાનું સાહસન કરતા વિજ્ઞાનની પાછળજ મતલ મળે તો વખત જતાં તે એક મહાન વૈજ્ઞાનિક બની શકે એજ મનુષ્ય સાહિત્યમાં અને વિજ્ઞાનમાં-ઉભયમાં કેવી રીતે પારખત બની શકે ?

ગુરુ:—તે ન જની શકે, પરંતુ “પ્રતિભા” વિષે સ્પષ્ટીકરણ કરતા મેં જે વિચારો તમે જણાવ્યા હતા તે પુનઃ વાદ કર તારા આ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે મારે જે કંઈ કહેતું જોઈએ તે સર્વ તેજ વખતે જણાવી મળે જુ મુનકિતની અને જરૂર નથી હવે ત્રીજે દોષ સામળ

વતમાન શિશુશ્વપદ્ધતિમાં એક માધ્યમ હોય એ પણ છે કે તેમાં પાત્રા પાત્રોના સેધ પણ વિચાર કરવામાં નથી આવતો અર્થાત્ અમુક વિષય વિદ્યાર્થી-ઓના અતઃકરણમાં વિખસ પામે છે કે નહિ, તે જોવાની કોઈ તરફી લેતું નથી.

૧ આ વિષય પાઠમાં અધ્યાયમાં શિખના એક પ્રશ્નમાં મળી આવશે

એક વૈદ રાગીને મુશાનુર બોધ જાવાની છૂટ આપે, પણ તે દહીં ખાધેનું અન્ન પાચન કરી શકે તેમ છે કે નહિ તેને બિનમુન વિચાર ન કરે તો તેને સુયોગ્ય ચિંતિતક કહેવાય નહિ તેથીજ રીતે જે શિક્ષક વિદ્યાર્થીની શક્તિને તોન મ્માં સિવાય મરજમમાં બોલેજા લખી કરે તેને પણ સુયોગ્ય શિક્ષક લખી શકાય નહિ દહીંને બહુ અનાજ ખાવા બદલ જેમ અચ્છર્ણનું દર્દ બેઠાવવું પડે છે તેમ હા ઉપરાંત બોને વિદ્યાર્થીઓના મરજમમાં લરવાથી વિદ્યાર્થીઓને પણ માનસિક અચ્છર્ણને આપીન થવું પડે છે આથી કરીને કમે કમે વિદ્યાર્થીની રાત્રીની શુતિઓની અવનતિ થતી જાય છે 'સુખરથ ગ્રો, યાદ રૂચે, ગોખી નાખો, કોષ કાષ પૂડે તે પોષકની મધક એકદમ ઉત્તર આપતાં રીજો' એજ પ્રમાણુ શિક્ષકુ અજાણ્ય વિદ્યાર્થીઓને આપવામાં આવે છે, પરંતુ આજ શિક્ષકથી વિદ્યાર્થીની શુદ્ધિ તીવ્રજુ થતી જાય છે કે શુદ્ધી રતી જાય છે, સ્વચ્છિત મુખ થતી જાય છે, કે પ્રાચીન પુસ્તકોનો પાનવ પકડી પાછળ પાછળ ચાલનારી થતી જાય છે, તેનો તો કોષ જૂલે પૂરે પણ વિચાર રહ્યું નથી અર્થાત્ વિદ્યાર્થીઓને જે માનસિક આદાર આપવામાં આવે છે તે તેમનાથી પાચન થઈ શકે છે કે નહિ તે તરફ તો કોષ નજર પણ કરતું નથી તિચાસ શિશિત મ્માં રાત્રીનો જોર વદન કરી મમારમાં ચેતરતુ લરકીને આકુપ્ય પૂર કરે છે હવે વિરમ્મિત નામની રર જામથી રેતી આપીને તેમને ભાર લઇ લે છે એટલે પછી તેઓ રોજામાં મગ્ગ જાઇ રવચ્છદતાપર્વક ધાસ ખાવા લાગે છે

શિષ્ય—અમારા રેસના શિશિત વર્ષ પ્રત્યે આપની એટલી મધી કાપદશિ કેમ છે ?

ગુરુ—હું માત્ર આપણા રેસનાજ શિશિત વર્ષવિને બોલતો નથી અહીના અગ્રેને પણ એક યા બીજા પ્રકારે બોલાજ છે અપણે તેમને મદાપ્રતુ માની તેમજ અનુકરણ કરવા વનચાલએ છીએ, અને તેમના અનુકરણ માત્રથી મનુષ્ય જન્મ સાધક થયે ચાનો લઇએ છીએ તેઓ પણ સકીર્ણ શુદ્ધિના છે, તેમજ રાત્ર પણ પીડાતવક છે

શિષ્ય—અમેનેની શુદ્ધિ સકીર્ણ છે ?

ગુરુ—રૂઠ રૂઠે સર્વ સમજરે જે જાતિ રોડતો વર્ષથી ભારતવર્ષ ઉપર આધિપત્ય બોગાયે ■ છતાં ભારતવર્ષીઓસાવર્ધી એક વાત પણ દેશશુધી સમજ રૂડી નથી, તેમનાજા બીજા લાગે શુદ્ધે દસે તેપણ તેમનામાં વિચાજ શુદ્ધિ રોષ એમ તો હું હી રડીશ નહિ, પણ બીજા તરફ અગ્રેનેના, કરતાં પણ આપણા દિહીઓની શુદ્ધિ વિશેષ સકીર્ણ માગે પ્રવર્તે છે, એમ રહ્યા વિના આજનું નથી અગ્રેનેના શિક્ષકુ કરતાં આપણુ શિક્ષકુ વિશેષ દરમ પ્રમરજ છે

એમ પણ સ્વીકારવું જોઈએ, પરંતુ આજે એ કુમરશરિણુ મૂક જોવા બધાએ તો યુરોપના અનુકરણ સિવાય કશાએય નીલું કંઈ હશે કેમ, તારી પટેલી રહી દૂર ચાલે ?

સિદ્ધાન્ત:—પણ આપે જાનને પીઘાણવ કડું તેનો અથ શું સનખો ?

ગુરુ:—તેની રીતે અહરે સ્વાસ્થ્યકર હોવા છતાં અઘર્ણુ યવાથી પીઘાણવ થાય છે તેનીજ રીતે જ્ઞાન સ્વાસ્થ્યકર હોવા છતાં જે તેનો દુરુપયોગ થય તો તે પણ પીઘાણવક થવા વિના રહે નહિ જ્ઞાનનું અઘર્ણુ પીઘાણવક છે અર્થાત્ અમુક અમુક વાતો જાણી લીધા પછી તે પ્રત્યેકને પરસ્પર કેવો લગાય છે, અથવા તો એ જ્ઞાનનું પરિણામ શું તેનો વિચાર કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી તે નિર્ભર છે એ જોઈ રહે કે મુદ્દમા તો ખૂબ પ્રશ્ન છે, મન સીધી ઉપરજ અધાઈ છે, તો તેનો અર્થ શું ? રસ્તોજ ન મુઝે ? ક્યાં થકને કર્યા જવું તેની કશી માહિતીજ ન મળે । જ્ઞાનની પીઘામા ફસાવણા મણુએ અમુક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેજ જાણુતા નથી એક સમયે એક અંગ્રેજે ઈંગ્લેન્ડની દિલ્હીમાં આવી એક જગતો ખરીદ કર્યો તેને આ ફેરના રીતરિવાજોનું ખીનું જ જ્ઞાન નહોતું એક દિવસે માળીએ આવીને તેને એક તાલુ નાળાએર મેટલામન અર્પણ કર્યું સાહેબે તો નાળાએરની જ્ઞાન ઉતારી લીધી અને અદરનો ચોરા ફેરી દીધા । માળીએ આ વાતની ખબર પડી એટલે તે માહેન પામે ગયો અને કહ્યું કે " સાહેબ ! કાલ નહિ પણ તેને તો અદરનોજ લાગ ખાવામાં થય રાય છે " ત્યાર પછી માળીએ તેજ મહેનને મેટલીક ફેરીએ બગીચામાંથી લાવીને અર્પણ કરી માહેન તે માળીને ઉપદેશ શ્રી ગયો નહોતો તેથી તેણે ફેરીની કાલ-ગર્જ વિગેરે ફેરી દીધી, અને મેટલીજ ખાવા માટે લઈ ગયો । માહેનને ખાતી થઈ કે આ દિલ્હીવાની ફેરમાં કંઈ રસજ હોતો નથી । માળીએ પુનઃ આવીને સાહેબને કહ્યું કે— " માહેન, તેને તો ચૂસીને બધા ચીરો કરીને જ ખવાવ, અને મેટલી તો ફેરીજ લેવી જોઈએ " સાહેબે માળીને ઉપદેશ લકમાં રાખી લીધો હવે માળીએ એક દિવસ રતાણની એક માંડ મેટલી સાહેન પેવા માળીનું શિલ્પન વિચરી ગયો નહોતો તેથી તે રતાણની ચીરો કરી કરીને ખાઈ ગયો પણ રતાણને ચેટમા જઈને એવું તો હાં થઈ કર્યું કે માહેન કોંઈથી લાન-પાટા લઈ ગયો, અને માળીને ચારી-ચારીને મરજીતોલ કરી નાખ્યો આને દુઃખકર જગતો પણ નહિ લેઈએ, એમ ધારીને અર્ધ દિવસે જગતો પણ દેવી નાખ્યો અનેક મનુષ્યોના માનસક્રોએ આવી રીતે જગતોની માફક ફેર-ફેરાથી પરિપૂર્ણ હોય છે, પરંતુ તેના કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેની

તેમને ખમર ન હોવાથી નિવારાણે ટોપરાને જાહેર પ્રાચી અને રહેને જાહેર
જોડતી ખાકને દેનના વાવ છે અમુક પ્રધાનુ જાન પ્રાચી જ્યાં પછી તેનો કયા
અને કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેની સૂચના ન મળે તો એવું જાન પશુ હુ ખા-
પક પક પક છે.

વિખ્યા:—ત્યારે શું જાનાર્જની જ્ઞાતિએના અનુસીલનમાં જાનાની કહી જરૂર નથી?
શુભે—એવું કહી એક જાત સમજવું છેવ તો શું જાણી જમ્યામાં ફેરવાયોજ
તે તેવું સિદ્ધ થઈ જાય. જેવ વસ્તુ સિવાય જાનાની ખીનવણી થઈ જ રીતે કહે.
જતા એવું કહ્યું તો ખાતુ એક જાત જાન પ્રાપ્ત કરવાની સાથે આપણી જાતેજ
વસ્તુ વિષય પામીએ જોઈએ અથવા ને ચિત્તવ્યવસ્થા આપણામાં પ્રચલિત છે
તે તો આપણા પેટમાં કાસી કાસીને જોઈએ જ્યાં કરે છે. આપણે તે જોઈએ
પચારી રાત્રીએ જોઈએ કે નહિ, અને પછી હુણ જાનના વાવ છે કે નહિ, પેટમાં
વધારે જાન રહી જો તેમ છે કે નહિ, તેનો કાંઈ પણ વિચાર નહિ કરતાં, ખમ,
કાસી કાસીને જોઈએ જ્યાં કરે છે. કેટલીક વખત માત્રે જાનાને ખૂબ ખમ-
વારી ખમવારીને ખાઈ કાઢી જાય સમજાવવા પામે છે, તેથી જ રીતે આપણા પિતાએ
તથા સિદ્ધો પશુ પુત્રોની તથા વિદ્યાર્થીઓની ઉત્તરિતે જાહેર અવતરિત કરે છે.

જાન પ્રાપ્ત કરવું તે ધર્મનો એક પ્રધાન વાવ છે, પરંતુ એને જાહેર માવારે
જો જ્યાં જોઈએ ત્યાં ઉપજાવવું તેનો પ્રવર્તી રવા છે. ધર્મનો ધર્મ ધર્મ તથા
વિશેષ મમજવા દાનદેવાદેવા જાન મુક્તિદારી પાપ પશુ સમાજમાંથી દૂર થઈ જાય

અધ્યાય ૧૦ મો—મનુષ્યમક્તિ

વિખ્યા—જ્ઞાતિઓનું યોગ્ય સુરક્ષ, માનવસ્થ તથા સાર્વજનિક એક સુખ અને
એક અનુભવ એ વાત જરાવર સમાજમાં જ્ઞાતિઓ ત્રણ પ્રકારની તે પશુ સમાજમાં
જેમો (૧) શારીરિક, (૨) જાનાર્જની અને (૩) સર્વશક્તિથી અથવા વિપરજની તેમ
કારીરિક તથા જાનાર્જની જ્ઞાતિના અનુસીલનસમયે આવે ને ઉપરે જ્યાં
તે મે જરાવર સમાજમાં છે. નિમ્ન સર્વશક્તિથી જ્ઞાતિઓના અનુસીલનની શુ જરૂર
છે તે વાત પશુ આવે સામજિકસ્થાને વિષય સમાજમાંથી વળતે જાય—કોઈ-કોઈ દરજ્જા-
કિના દરજ્જાપૂર્વક કહી સમજાવી. હવે નિમ્ન સર્વશક્તિથી જ્ઞાતિસમયે આપને વિશેષ
યોગવાનું દોષ એક હુ ખાતે નથી કિમ્ન જ્ઞાતિઓના અનુસીલનસમયે આપને
કાંઈ કહેવાનું દોષ તો કહે.

શુભે—હવે સર્વશક્તિથી જ્ઞાતિઓના જેને સર્વેન કિમ્ન કહેવામાં આવે છે તે

જિવિને વિવેચન કરે તે લક્ષ્યપૂર્વક માલણ ને અર્થમાં જુનિને નિદ્રુષ્ટ દેહેવામાં આવે છે, તેથી છેક જુનિ અર્થમાં અમુક જિવિઓને ઉદ્દૃષ્ટિ દેહેવામાં આવે છે. દાખલાતરીકે ભક્તિ-પ્રીતિ વગેરે.

ગ્રંથ — ભક્તિ અને પ્રીતિ એ ઉભય જિવિઓ સુ જુદી જુદી છે ? ઉપરમાં ને પ્રીતિનો આરાધ મામ તેને ભક્તિ દેહેવાય એમજ હું તો માનું છું.

ગુરુ — તારી એ માનીનાવિશે મારે વધો હાવવાની જરૂર નથી પરંતુ અતુ કીચન તરફ મગજની વખતે તેને પૂષક પૂષક એ ગણવાથી નહીં સરજતા થાય તેમ છે. ખરૂં પછે તો ઉપરમાં ને પ્રીતિનું આરોપણ થાય તેમજ ભક્તિ દેહેવાય એવું પણ નથી. મનુષ્યો અર્થાત્ પુત્ર, ગુરુ, પિતા, માતા તથા સ્વામી વિગેરે પણ ભક્તિને પાત્ર છે તે મિથ્યા એમ પણ બનતું નોંધએ છીએ કે બનેલાને ઉપર પ્રત્યે ખીતનું ભક્તિભાવ નથી હોતો, છતાં પ્રીતિ તો હોય છેજ.

ઉપરભક્તિની વાતને હાન ગુરુત્તર ગરુત્ ? પ્રથમ મનુષ્યભક્તિવિષે ને ઉદ્દ તે માનણા બે. આપણા કરતાં ને ઉદ્દૃષ્ટ હોય અને જેની ઉદ્દૃષ્ટતા આપણને ઉપર- પછે હોય તેમ આપણી ભક્તિને પાત્ર બની શકે છે, એવો ભક્તિનો એક મામાન્ય નિયમ છે. ભક્તિની સામાજિક નાવસ્થા તા મુખ્ય બે કારણોને આધારી છે (૧) ભક્તિ સિવાય નિદ્રુષ્ટ મનુષ્ય ઉદ્દૃષ્ટ મનુષ્યનું અનુમગ્ન્ય કરી શકે નહિ અને (૨) ને નિદ્રુષ્ટ મનુષ્ય ઉદ્દૃષ્ટ મનુષ્યને અનુસરી શકે નહિ તો સમાજમાં એમ હી શકે નહિ સમાજના બધાની વી જામ તો સમાજની ઉન્નતિ થઈ શકે નહિ એ વાત સદેલાક્ષી સમજાય તેમ છે.

હવે મનુષ્યોમાં કેલુ કેલુ ભક્તિને પાત્ર હોઈ શકે તેવિષે વિચાર કરીએ (૧) પિતામાના આપણી ભક્તિને પાત્ર છે તેઓ આપણા કરતાં ૨૫ છે, એ વાત સમ જાવવામાં બહુ સમય વીતાવવાની જરૂર નથી ગુરુ આપણા કરતાં જ્ઞાનમાં ભેદ છે, અર્થાત્ આપણને જ્ઞાન આપનાર છે, અને તેથી તેઓ પણ ભક્તિને પાત્ર ૭ વસ્તુત્ત ને ગુરુ ન હોય તો મનુષ્યો મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ શારીરિક જિવિને વિવેચન સર્વતા પ્રસંગોપાત એ વાત ૮ તને સ્વી ગમે છું, એટલા માટે ગુરુ તો ખામ કરીને ભક્તિને પાત્ર છે, એમ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવાની જરૂર નથી દિદુ-ધર્મ સર્વતરવર્ધાર્થી છે, એથી કરીને ગુરુભક્તિ હપ જાર મુકામાં દિદુધર્મ નેરુ-અગિમાન હઈ શકે તેટલું અભિમાન બીજો મહા ધર્મ લઈ શકે તેમ નથી પુરોહિત અર્થાત્ આપણા કસ્ટાજીને અર્થ ઉપરની પાને ને નિત્ત આર્યના કરે, આપણા કિતને માટે સર્વદા સર્વ પ્રસન્ના પ્રવર્તો કરે, અને આપણા કરતાં પણ ને અધિક પવિત્ર તથા ધર્માત્મા હોય તે પણ ભક્તિને પાત્ર છે ને મનુષ્ય કેવળ પેટની ખાત રજ પુરોહિતનો ધધો કરતો હોય તે ભક્તિને પાત્ર નથી સીન્ય કરતાં સ્વામી દરેક

રીતે કે જે એટલા માટે સ્વામી પણ સન્નિતને પાત્ર છે દિદુધર્મ એમ પણ મ્હે
છે કે સ્ત્રીઓએ પણ સ્વામીની સન્નિતને પાત્ર બનવું જોઈએ મારણ કે દિદુધર્મ
સ્પષ્ટ રીતે જ્યેષ્ઠ કરે છે કે સ્ત્રીને સાધ્યાદ્ય શરૂઆતથી માનવી જોઈએ બન્ની
મનુષ્યો એ સન્નિતને ચોખ્ખા એવા વહીવેતરી સન્નિત ન કરે નર્વાદ પ્રુત-ક-પા બધા
વધુ જો પેતાના માતા પિતાની સન્નિત ન કરે જો સ્ત્રી પેતાના સ્વામીપ્રત્યે સન્નિ
ભાવ ન રાખે જો સ્ત્રી પેતાના સ્વ મીને તિસ્તમ કર્યા કરે વિચારીએ જે ગુપ્ત
અપમાન કર્યા કરે તે તે શુદ્ધ કેઈ મને હનર્જિત પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ એવા શુદ્ધને
શુદ્ધ કહેવા કરતા નરકન કરેવું એ વધારે ચોખ્ખા છે જ્યાં વાલ એવી દો સ્વમિદ
છે કે મ્હેપૂર્વક સમભવનની મરૂર પડે તેમ નથી જોઈ રીતે સન્નિતને પાત્ર એવા
વહીવેતર પ્રત્યે ચોખ્ખા સન્નિતભાવ વહેવા દેશે એ પણ અનુભવીબનવાનો એક મુખ્ય
સિદ્ધાંત છે દિદુધર્મનો પણ દેવ ઉદ્ધ છે એટલું જ નહિ પણ અન્યાય ધર્મો
કરતા દિદુધર્મ એ વિષયને ધણું જ અજાણુ રચાન અપ છે દિદુધર્મ જમરનો
સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મ સેવાય છે તેવું એ પણ એક મારણ છે

(૨) શુદ્ધ જોવું જમાવું પણ જાણવું સમજાવું શુદ્ધ સ્વામીની આજ્ઞ
અમર પિતામાતાની આજ્ઞ સાથે આપણા મમાનનો અધિપતિ છે તેના ધણના પ્રતાપે
કિંમ તેના હકના પ્રતાપે સમાજ સર્વથ પોતાનું નક્કી કરી શકે છે સત્તાનોપડે પિતા
જેવી રીતે સન્નિતપાત્ર છે તેવી જ રીતે સાગ પણ પ્રજા તરફની સન્નિતને પાત્ર છે
ખરી રીતે તે પ્રજાની સન્નિત જ સમજને મજબૂત તથા સન્નિતમાન બનાવે છે નહિ
તર એક સમજના એ બાધુકા તે કેટલુંક જમ રહી શકે !

નિષ્કલ્પ — તે પછી જોઈ શી-ઉપ નેના તથા જોર-એકેમ નેના સમજોની વિઠ
દમા સહત ચણવની એ પાપપ્રમ સેવાય કે નહિ ?

ગુરુ — બાપિ નહિ સાગ અપાશુધી પ્રજાપત્ય હોય ત્ય જુધીન તે સાગ છે
જ્યાં તે પ્રજાપીડા અને ત્યારે તે સાગ તરી અને તેથી તે આપણી સન્નિતને પત્ર
તરી આજ્ઞા સાગની સન્નિત મરવાને જાહે તેને પેતાને સ્ત્રી રીતે પત્રના ચલાવવાની
કેર જ પડે તેવી રીતનું પર્વન ચલાવવું એમ દેવસાસીઓનું કર્તવ્ય છે મરણ કે હામ
સ્વજાડી હોય તે તેથી પ્રજાનું કાલ અને મજાણુ વાપ નહિ જાનવું આ સર્વ વાતો
સન્નિતના વિષય સાથે અજાણુ થવાથી નથી, તેથી તે જિજ્ઞે બરીઆ સમયનો જ્યા
કરવો અનુચિત છે પ્રીતિને વિષય નીકળે ત્યારે તે જિજ્ઞે વિરચતપૂર્વક હ મોલીય
અત્યારે તે માત્ર એક જ વાતનો ઉદ્દેશ કરી સમજાવતો વિષય સમાપ્ત થીય
સાગ જેવી રીતે આપણી સન્નિતને પાત્ર છે તેવી જ રીતે સમજના પ્રતિનિધિ, સાગ
પુરોહ પણ વચારે જ સન્માનને પાત્ર છે મરણ અપાશુધી તેઓ સમજાવવા નિપુ
કા હોય અને મર્મપૂર્વક પોતાની ફરજ બજાવતા હોય તાંશુધી તેઓ સન્મા

નને પાત્ર છે તેમ ન હોય ત્યારે તો તેઓને પણ એક સાધારણ મનુષ્ય જોવા જોઈએ. રાજપુત્રોપાસ્રત્યે યોગ્ય લક્ષિત કરાવવો એ કીક છે, ખંડુ કોઈ પણ પાત્રતામાં હદ યોગ્યની જગી એ કીક નથી, કાનથી કે શક્તિની ગાંઠ વધી જાય તો બીજી શક્તિઓને દાર્દન સહન કરવી પડે એ વાત છુ અને પ્રથમ કહી ચૂક્યો છુ રાજાઓ મામાજના પ્રતિનિધિ સમાન છે અને રાજપુત્રો સમાજના તોકરા છે, એ વાત કોઈએ વિસરી જવી એકતી નથી. આપણા દેશી લેકા એ વાતને સૂઝી જાય, રાજપુત્રોની અપરિમિત પુણ્યમત કરે છે, તે મનુષ્ય છે.

(૩) રાજના કરતા પણ સમાજના શિક્ષણ અધિક ભક્તિને પાત્ર છે જેઓ વિદ્વાન અને શુદ્ધિમાન હોવાની સાથે સમાજને પણ પશ્ચિમપૂર્વિક શિક્ષણ આપવાના નિરત પ્રયત્નો કરે છે તેઓજ સમાજના ધર્માર્થ નેતા છે-તેઓ જ સમાજના ધર્માર્થ નાજાઓ છે મતલબ કે પરિવારો, વિદ્યાનવેતાઓ, નીતિ વેતાઓ, કલનિકા, પુરાણવેતાઓ, સાહિત્યકર્તા તથા કવિઓપ્રત્યે પદાધિષ્ઠિત લક્ષિત કરાવવી એ પણ પ્રત્યેકનું કર્તવ્ય છે અભારસુધીમાં પૂરોતી ને કોઈ ઉન્નતિ થય છે તે અજ્ઞ મદ્યપુત્રોને આભારી છે તેઓ ને પાર્શ્વે પૃથ્વીને સહ જગા માને તેમ પાર્શ્વે પૃથ્વી ગતિ કરવા લાગે છે તેઓ રાજ્યોના પણ ગુરુ છે કારણ કે રાજ્યો અપાર લેખની પાસેથી યોગ્ય શિક્ષણ લે છે, ત્યારેજ તેઓ સારી રીતે રાજા થવા વગાને યોગ્ય ખને છે ભારતવર્ષમાં ભારતીય સ્વ-મર્દિઓના ને કીર્તિ દજ સુધી મચવાઈ રહી છે, અને બ્રાહ્મ, વાલ્મીકિ, વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, મનુ વાલ્મીકિ, કપિલ તથા શૈલમ આદિ ભારતવર્ષના પૂજ્યપાદ મર્દિઓના ને કીર્તિસ્થભો અમર રહી ગયા છે, તે તેમના સામાજિક ગુરુપદનેજ આભારી છે યુરોપમાં પણ એપિલીઓ ન્યૂટન, કોપર ડેન્ડે તથા વોલ્ટાઈઅર વિગેરેએ એ મહત્વના આસનો એક કાને ટોકાવ્યા હતા.

શિબ્ધ —જેનો જોડણ પ્રમાણમાં આપણાપર ઉપકાર થાય તેનાપ્રત્યે તેટલોજ ભક્તિભાવ ધરાવવો, એવો આપનો કહેવાનો આશય છે સુ.

ગુરુ —નહિ ઉપકારીપ્રત્યે પ્રીતિભાવ રાખવો તેને ભક્તિ નહિ, પણ કૃતજ્ઞતા જ જોવાની જોઈએ અનેક સમયે નિરૂદ્ધ મનુષ્યો પણ આપણાપર ઉપકાર કરી રહે છે ભક્તિ આપણી પોતાની ઉન્નતિને અર્થે છે જેમના ભક્તિભાવ નથી હોતો તે પોતાના ચરિત્રની ઉન્નતિ કરી રાખતો નથી લોકગુરુપ્રત્યે ભક્તિભાવ રાખવા વિષે મેં ને હમણાં તને ઉપદેશ કર્યો તે કુલ વાદ કર ઘણવાતરીકે તુ કોઈ એક અધિકારનો અથ વાચવા બેઠો છે હવે જો તને તે લેખક કિવા અધિકારપ્રત્યે ભક્તિ ભાવ ન હોય તો તે અથ તારા ઉપર કોઈ પ્રકારનો ઉપકાર કરી રહે નહિ અથ-મનો ઉપદેશ તારા ચરિત્ર ઉપર કહી અથર ઉપજાવી રહે નહિ એટલુંજ નહિ પણ

અભિમાન વિના જન્મપત્રનો અસ્તવ પત્ર તુ વધારે રીતે સમજાવશે. ભાગ્યના
સહ રહે નહિ સમજાવી શકે તારી સદાચાર ન હોય એ તેની કપોતે તારે મારે
નિમુક્તિ થાય એટલાજ મારે મે રૂપુ હવે કે મે જાગતા સિદ્ધિ પ્રત્યે આપણને
સાક્ષી ન હોય એ તેમજ સિદ્ધિ પત્ર આપણ મારે નિર્ધાર થા પડે છે મહત્ત્વ
નામજી સિદ્ધિ, અને અભિમાનપુત્રના વાન એજ આપણી ઉન્નતિનું ત્વ હવે છે
સાક્ષી મિત્રના રીત પ્રત્યે ઉન્નતિ જઈ નથી તેજ કાવ એજે સમાપ પત્ર
નથી સિદ્ધિપ્રત્યે અભિમાન વખતે મે પત્ર પાત્ર પર્વ છે

શિષ્ય—જાણ એ પર્વનો અભિમાન પ્રવૃત્તિ કોઈ જો તે હિંદુપર્વ તો એજ
પર્વનું સિદ્ધિ આપતો હોય એજ હ પાત્રો નથી

ગુરુ—એવી વાતે તો વર્ષ મહાપ્રવાસ મુજબ રહેને હિંદુપર્વ એકને બધે
એવી માનવેલું સિદ્ધિ આપે છે તેજ સિદ્ધિ આપતો અન્ય પ્રાક વર્ષે આપતો
નથી હિંદુપર્વમાં આજરોજ કર્તવ્ય ફળ લેવામાં આવ્યા છે તેજ શું કામજી, તે તુ
બાદે છે તેજે કમુપોત્ર લખ એજ વચરણી લખ એજ કીર્તિ સુધી પ્રત્યેકની
કામિને પાત્ર લેખ્ય છે તેજ એજ પ્રત્યે છે કે સ્વાતંત્ર્યપર્વ એજ પ્રવૃત્તિ
સમાપ્ત સિદ્ધિ હતા પર્વકેતવે પત્ર તેજ, નિર્ધારવાએ પત્ર તેજ, મેઘપુત્ર
નહિ પત્ર નિર્ધારવાએ, પુણ્યપ્રેમને હવે નિષ લખ અભિમાનપુત્રને અને
કર્તવ્ય પત્ર તેજેજ હતા એટલાજમારે હિંદુપર્વના અનવ વારી ઉપદેશોએ તેમની
સપૂર્ણ સક્ષી પ્રવૃત્તિ લેખને પ્રવૃત્તિ છે સમાપ્ત મહાપ્રત્યે આજરોજને સપૂર્ણ
અભિમાન પ્રવૃત્તિ હતા તેજના કાં બાદવાર્ષ ઉન્નતિ પ્રત્યે કરી કાપે હવે
સદાચારપર્વ નમસ્કારે જાણજી સિદ્ધિની આપણના સ્વીકારી તેજીને તેજે અન
કારે ઉન્નતિના શિષ્યને પદેજ્યા હતા

શિષ્ય—અત્યારે તો પ્રવૃત્તિને લેખે એજ હવે છે કે સદાચારને પ્રાર્થ
કરીને પેતાનું પેટ ભરક મારેજ આજરોજની સદાચારમાં પ્રવૃત્તિ કરી છે

ગુરુ—એજ પ્રવૃત્તિને પેતાની રૂપા હરિને લીધે પ્રવૃત્તિનું વધાર્ષ
નહર નિષ કમ્પા નથી, તેજીને તેજે આજરોજને કિરે પોતે આરોપ મે છે તુ
પાત્રના વિચાર કરી એજે છે તને જાણને કે પૂર્વ આપણ સમાપ્તની કર્તવ્ય વિધિ
વિધાને તમા અપરજાએ જાણજીના હાથમાં હતા આવી રીતે પેતાના હાથમાં
દેરક પ્રવૃત્તિને સમા રોવા કર્તવ્ય પત્ર આજરોજને પેતાની અસ્તવપ્રવૃત્તિને તેજી
અપરજા હાવી હવે તેજે એટલા વિચાર કરી એજ આજરોજની સમાપ્તના અધિ
કારી થવાય નહિ આજરોજની પ્રવૃત્તિને કે પેલીપ્રવૃત્તિને તજે પત્ર થાય
નહિ એજ અપરજા પેતાને કારે આજરોજને સમાપ્તની લીધે પેતાની ઉપ
દર્શિત કાં આ પ્રવૃત્તિ તેજે સદાચારના અન કર્તવ્યના અર્થો ના

કરી દારૂ ને એકજ માર્ગે પુણ્યો સખ્યો તે એક માર્ગે ઈશ્વર સિદ્ધા સિદ્ધાના
 જેનો દુઃખદાયક અને દુરિંદ માર્ગ જાણેજ બોલે કોઇ દરે જાણ નિરુપાં અને
 દુઃખવિત પશુપેને જાનતમતા સિવાય બીજી કશી મારા જન્મ જાણી રહે ?
 તેઓએ પેલાની બદ્ધાકૃતી નવાવવા ચક્ષુ દેહ પુણ્યનો સંચય કરવાના કેવળી
 એ સિદ્ધાવિતનો માર્ગે સ્વામીની વહેલો, પરંતુ તેઓ સમજતા હતા કે જો એવિધ-
 યાપ્તિમાં મન જાયે તો પછી જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં વિન નહયા વિવા રહેશે નહિ.
 તેમજ સમાજને પણ એવું ભ્રમજે તેવું ચિદ્ધુ મળી રહેતું નહિ. એકામ મનથી
 જન્મ હાન પ્રાપ્ત કરવું અને એનિદ્યાપૂર્વક યોગસિદ્ધિ અપાવું એજ ઉદ્દેશ્યો
 તેઓએ સુવર્ણનો ત્યાગ કરી સિદ્ધાવિતને એ માર માર્ગે પોતાને મારે પુણ્યો
 રાખેના હતા. વધારાં નિષ્કામ કર્મ જેમના હાથેહાથમાં બાંધે થઇ ગયો
 હોય તેઓજ આમ પશુદિવ્યતાની પ્રતિદ્ધા લઈ સુવર્ણમાંથી બનવાની
 દિવ્યતા કરી મારે. તેઓએ પોતાનું પ્રત્યે મનન બળિત પ્રપચલું લેવાને ઉપોદ્યું
 હતું તે પણ કાંઈ દેખતા પોતાના સ્વામીને મારે દિવ્યું. તેઓ સમજતા હતા કે
 જો સામાજિક સિદ્ધો પ્રત્યે લોપ્પનો સંક્રાન્તિવાન ન દેવ તે સવાળની ગોઠ કાંઈ
 ઉત્પન્ન નાક નહિ, અને એકાદમ મારે તેમણે પશુચરુદિવ્યનો ભાસતવર્ણમાં
 પ્રચાર કર્યો હતો. બાકી રહિ તેમણે ને એક સવાળ તથા સમપાતની સદિ કરી
 હતી તે જાહે પણ જગતમાં અનુદાનીય લેખાવ છે. હજીકથી સૂચક પણ એ
 અપોદ્યું અનુદાન કરી જાયે નથી; કારણ કે હજીકથી પણ સૂચકતા સુદને
 એક માયાદર આવાસતા સમજવામાં આવે છે. જરૂરેવા જાણ્યોએજ સુદવું
 જ્યારે દુઃખ, હેલતી વાત કર ખાનગીમાં તથા સુદને માયાદર હાથા પોતાના
 ચાલિતમનથી રી એકો હતો. જાણ્યોની નીતિનું અગમનદ સેવાથી સમાજને
 સુદ કરવાની કશી ભાર રહેતી નથી. પૂર્વજ જાણ્યોના કલિરવભોલાંથી હજી એક
 કામી પણ ખરા થઈ નથી એજ તેમની અગર કલિવું નાશાંત ઉપદરણુ જે
 જગતમાં જે જે ઉત્તમ બલિતો અનુદાનમુલ્યમાં થઈ ગયું છે તેમાં પ્રત્ય-
 દ્વિતા લેવી પ્રતિભાસની, અગિરવથી, સ્વામી તથા સંકિર્તિ બલિત બીજી
 કોઈ પણ નથી. પ્રાચીન એવિ-સમો અગર તેમણે, મનપ્રાચીન કરાવીમાં અથવા
 વર્તમાન કાલીન નર્મનીમાં કે કલિદાસા જાણ્યું જેવી એક પણ ઉત્તમ, પ્રતિભા-
 સથી તથા સમપાતમાં બલિ થઇ નથી તેમજ સુદેવિતો, ૧ જાદના ચિત્તુઓ
 ૧ અન્ય કોઈ સંપ્રદાયના પશોંદેવિતોમાં પણ જાણ્યોના જેવા જાણી કે વર્તિતે હજી
 સુધી થયા નથી.

નિષ્કા.—પશુ અગર તે જાણ્યો પુણ્યો રીતે રેણુ-વધો કરવા લાગી
 ગયા છે, એકજ નહિ પણ ■■■ મોતના નામથી કરાણને પણ થઈ કરવા લાગ્યા

હે શુ તેમની પણ ભક્તિ અમારે કરી એકઠી ?

શુરે — સદાપિ નહિ જે શુક્રને માટે આપણે જેની ભક્તિ કરીએ તે શુક્રના તેનામાં ન હોય તો પછી આપણે શ્રદ્ધા ભક્તિ કરવી ? શુક્રવિના ભક્તિ કરવી એ તો અધર્મજ છે ભારતવર્ષના મનુષ્યો આ છેલ્લી વાત ન સમજી શક્યા તેથીજ તેમની જનનાંતિ મધ્ય જે શુક્રના પ્રતાપે બાલ્યે એકદાર ભક્તિને પાવ હતા તે શુક્રના જે તેમનામાં ન રહ્યો તો પછી તેમની ભક્તિ કરવાની જરૂર શુ હોય ? કુશલ્લી અને કુશલારી બાલ્યેની ભક્તિ કરવાથી લેખા ધામે ધામે મુશ્કિલાનજ મસ્કારો પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યા અને એ રીતે મમાજની અપેક્ષાતિને આરણ થયો હવે આપણે સમજ્યા પછી તો એ રસેથી પાછુજ કરવું એકઠી

ગિરિ — અર્થાત્ હવે બાલ્યેની ભક્તિ ન કરવી, એમજ ને ?

શુરે — નહિ, તેમ નહિ જે બ્રાહ્મણમાં સદ્ગુણ હોય, અર્થાત્ જે માર્મિક, વિદ્વાન, નિષ્કામ અને લોકમેવક હોય તેની ભક્તિ કરવી, અને જેનામાં એવા ગુણ ન હોય તેની ભક્તિ ન કરવી તેને જલ્દી જે શ્રદ્ધામાં બાલ્યેના જેવા ગુણો હોય, અર્થાત્ જે બક્તિ જનમથી મદ્દ હોવા છતાં પણ જે વિદ્વાન, માર્મિક, નિષ્કામ અને લોકમેવક હોય તો તેની ભક્તિ કરવામાં હવે કોઈએ સંકેચ રાખવો નહિ.

ગિરિ — આપના સિદ્ધાંત સાથે મહા દિદુષર્માવનની એકમત થાય એમ મને તો લાગતું નથી

શુરે — કહે ન માય, તેથી શુ મધ્ય પરંતુ દિદુષર્મનો વધાર્યું મર્મ તો તેમજ છે મહાભારતના વનપર્વમાં માર્કંડેય સમસ્થ-પર્વાંખાવ ૨૧૫ માં આ પ્રમાણે નરિ વાક્ય છે — " પતિવ્રતવતઃ, શુક્રિવાસાત, અને દક્ષિણ બાલ્યુ વિદ્વાન હોય તોપણ તે શ્રદ્ધા સમાન છે અને જે શ્રદ્ધા સત્ત્વ, દમ અને ધર્મમાં સતત અનુરક્ત હોય તેને બાલ્યુ સમાન કુ લેખુ છુ કારણ કે મનુષ્ય માત્ર અવદાર્થજ મનુષ્ય કે શ્રદ્ધા બની શકે છે " પુન વનપર્વમાં અજનર પર્વાંખાવ ૧૮૦ માં રાગર્ષિ નહુન આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરે છે — " વેદમાં કહેલા ધર્મો જેવા કે — મત્ત્વ, ધન, કુમા, બલિ આ અને કરણા વિગેરે શ્રદ્ધામાં પણ લેવામાં આવે છે મત્ત્વાદિ બાલ્યેશોચિન ધર્મ જે શ્રદ્ધા લેવામાં આવે તો તે શ્રદ્ધા પણ શુ બાલ્યેજ નહાય ? " તેના ઉત્તરમાં મુનિ બિર કહે છે કે — " અનેક શરોમાં બાલ્યેના જેવા લક્ષણો અને અનેક દિનેમાં શુભેના જેવા લક્ષણો લેવામાં આવે છે મારે બ્રાહ્મણકુલમાં જન્મેલો બ્રાહ્મણ જણાય અને શદ્દ કૃષ્ણમાં જન્મેલો શદ્દજ મણાય એમ કહેવાય નહિ જે જે વ્યક્તિઓમાં વૈદિક અવદારો લેવામાં આવે તેઓજ બાલ્યુ નામને વેગ્ય છે, અને જેમના માં એ લક્ષણો લેવામાં ન આવે તેઓ શદ્દ નામને યોગ્ય છે " એવાં

એના અન્ન અનેક વાક્યો ઉદત કરી સમગ્ર ૨૬ ગોત્રમ સહિતાના ૨૧ મા અધ્યાયમાં ૨૫૫૨ રીતે જણાવ્યું છે કે -

ક્ષાન્તં દાન્તં જિતમેધં જિતાત્માનં જિતેન્દ્રિયમ્ ।

તમેષ પ્રાક્ષણં મન્યે શેષા શુદ્ધા ઇતિ સ્મૃતા ॥

અમિદોન્નગ્રતપરાન્ સ્વાધ્યાયનિરતાન્ યુચીન્ ।

હવસરતાન્ દાન્વાસ્તાન્ દેવા પ્રાક્ષણાન્ વિદુઃ ॥

ન જાતિ પૂજ્યતે રાજન્ શુભા કલ્યાણકારકા ।

જગદ્ગુરુમપિ શૃષ્ટસ્થં સં દેવા પ્રાક્ષણં વિદુઃ ॥

અર્થાત્—સમાધાન, પમરીય, જિતમેધ, અને છતાત્મા તથા છનેન્દ્રિયનેજ વાક્ય કહેવાય તે સિવાયના સર્વને પ્રજા જાણવા જેઓ અમિદોન્ન વ્રતને વિષે તત્પર હોય, સ્વાધ્યાયમાં તકીન રહેતા હોય, પવિત્ર હોય, હવસરગત અર્થાત્ મન્યમ્ હોય તેઓનેજ દેવતાઓ વાક્યજ્ઞતા નામથી ઓળખે છે કે ગામન્ । જાતિ પૂજ્ય નથી, યુજ્યમ કમાણમ્ કે છે, જન્મથી અગ્રણ્ય હવા પણ બે મનશીલ હોય તો દેવતાઓ પણ તેને પ્રાક્ષણ સમાનજ માને છે

શિષ્ય —અર્થ મનુષ્ય-મમાન્માં ત્રણ વર્ગના મનુષ્યો પ્રતિ ભક્તિભાવ પ્રગટ કરવો એજ આપણ કહેવાનું તો થયું છે ને ? (પ્રથમ) શુદ્ધમાં વ્યવસ્થા મુરખીઓ પ્રતિ, (દ્વિતીય) રાજા પ્રતિ અને (તૃતીય) સમાજ સિદ્ધિ પ્રતિ તે સિવાય બીજો ગ્રામ વર્ગ છે ?

ગુરુ —(૪) જે ભક્તિ પામિક અથવા દાની હોય તેનો ઉદત તથા વર્ગમાના એકો વર્ગમાં ઉદનેમ કયો નથી, છતાં તે ભક્તિને પાત્ર છે પરિચિત મનુષ્ય ગમે તેટલો નીચ જાતિનો હોય તોપણ તે ભક્તિપાત્ર છે.

(૫) તે મિત્રાય પણ કેટલાક એવા માણસો છે કે જે દેવના ભક્તિવિશેષરૂપેજ ભક્તિને પાત્ર હોય હોય, અથવા તો અવસ્થા વિશેષમાં તેમના પ્રત્યે ભક્તિ દર્શાવી સમય આ પ્રકારની ભક્તિને આગ્રહિતપણે અથવા મન્માન કહીએ તોપણ ચાલી શકે. પણ એક ખાસ યમ પાર પાડવા માટે આપણે બીજા ગ્રામ મનુષ્યની આગ્રા પાળવી પડે તેમ હોય તો તે ભક્તિ પ્રત્યે આપણે આપણી ભક્તિ કિંવા સન્માન પ્રદર્શિત કરવું નોંધએ અગ્રેણ્યમાં તેનું એક જાણુ મુદ્દ નામ છે, અને તે એજ કે 'મર્ગોદનિશન' એ સબ્દ વાદ આવતાની આરંભ થને 'ઓશીધીયમ સર્ગોદી નેશન' નું સ્મરણ થય આવે છે. આપણા દેશમાં એ વસ્તુ હેઠ નહોતી એમ કહી સમય નહિ, પરંતુ તે કમિષ્ણાયોગ્ય તો નહોતીજ આપણા દેશમાં ભક્તિને જાહેર પ્રથમ ભય હોય ભક્તિ એ મનુષ્યની પ્રેમ વૃત્તિ છે, જ્યારે ભય એ નિહટ વૃત્તિ છે ભક્તિશૂન્ય ભય જેવું માનસિક અવસ્થા મહાન ક્રમથી ભયને બીજું ગ્રામ

હોયે દરેક માણસે પોતાના ઉપરિની જાણતું જાન કરતું, તેનું સન્માન કરતું, અને તેની ભક્તિ કરતી, પરંતુ ધરણ વિના તેનાથો મઠ પણ પ્રારે કરતું નહિ એક બીજા પ્રકારની અકાંક્ષિતા પણ આપણા દેશમાં જરૂરની છે આપણા ધર્મ-કર્મો તથા આચાર-અવહારો પ્રાપ્ત સમાજના દિવાર્યજ હોય છે સમાજનું કામ માણસોએ એકસપીચી એકત્ર થઈને ચલાવવું જોઈએ પણ માણસોમાં જે એકતા ન હોય તો તેમનાથી સામાજિક જિંદગી કામ થઈ શકે નહિ એટલા પારે પાંચ નહિમાંથી એક મનુષ્યે નાનક નહતું જોઈએ અને વાજીનાઓએ તેની આજ્ઞાનું પાલન કરી પોતાનું ભર્તવ્ય જાળવવું જોઈએ આ રથો પણ આવાકિતતા (સુધૌઢી નેસન) ની જરૂર છે કમસીમે આપણામાં અત્યારે એવું જાણી કિતપણું રણુ નથી જ કારણ પ્રથમ દસ માણસો એકત્ર થઈને કરતાં તે કર્મ જાણે પ્રથમ મનુષ્ય પેટે એક નાજ પાર પાડવા પ્રયત્ન કરે છે જ્યારે કામ કેહની આજ્ઞાને માન આપણુ નથી તેથી અનેકના પ્રયત્નો નિષ્ફળ થાય છે અનેક સમયે એમ પણ બને છે કે એક નિષ્ઠુર અકિત્ર અધ્યેયનતરફ નીમાય છે, અને કેટલાક એક મનુષ્યોને તેની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવું પડે છે જ્યારે રીતે સમાજના દિવને અર્થે એક મનુષ્યોએ નીચ જાણેનારું સન્માન સ્વચ્છરણ જે ભર્તવ્ય છે કારણ કે જો તે તે ન કરે તો કાર્યનો ઉદ્દેશ સફળ થાય નહિ, અને મમાજને દાનિ સદન કરવી પડે આપણા દેશમાં જ્યારે જિતારતા બતાવવામાં આવતી નથી, તેથી આપણી સામાજિક ઉન્નતિ સપૂર્ણરીતે સિદ્ધ થઈ શકતી નથી

(૧) એક મનુષ્ય જે વિવચના જહુ નિપુણતા ધરાવેલો હોય તે વિવચના રેતુ પૂન સન્માન કરવું એ પણ ભક્તિનિવિધ વિવચના જ્યારે જાય છે, ઉચરમાં જેઓ મોટા હોય તેમને વચોત્કરણે ભક્તિપદન લેવા

(૭) સમાજપ્રથમે ભક્તિભાર રાખવો મનુષ્યમાં જોટલા મરો હોય તે મર્વ ગુણો સમાજમાં પણ હોવાજ, જે વાત જહુ સદમાં રાખવાયોગ્ય છે સમાજ આપણને મૈત્ર્ય શિક્ષણ જાણી આપણુ હાલપોચાણુ કરી આપણી રજા કરે છે, એટલુજ નહિ પણ પ્રસંગોપત્ત દડ કરીને આપણને અવોગ્ય થારો જતા રોકે છે એટલા માટે સમાજ આપણા યુગ સમાન પણ છે અને આપણા રાગ સમાન પણ છે જે રીતે સમાજનું કલ્યાણ અથ તે રીતે સપૂર્ણ ભક્તિપૂર્વક આપણે નર્તવું જોઈએ આ શિક્ષણનો વિશેષ પ્રચાર કરવા માટે કોમ્પર્મે " માનવ-દેવી " ની પૂજા કરવાનો જે ઉપદેશ કર્યો છે, તે જહુ યોગ્ય છે

આજકાલ ભક્તિના અભાવે આપણુ દેશની કેટલી દુઃસા થઈ છે । કેટલી જાણી ઉચ્છ્રામનતા જાણી થઈ છે । પૂર્વે કિંઈ પ્રયોગ્ય ભક્તિનો લેશમાન અભાવ જેવામાં આવેલો નહોતો હિંદુધર્મમાં અથવા હિંદુસામ્યમાં ભક્તિ ઉપરજ મુખ્ય

વાર મુકવામાં આવ્યો છે, એમ કદું લોકજ્ઞ અત્યુક્તિ નથી; પરંતુ અત્યારે
 આપણા સુશિક્ષિત ચતુર્તા વર્ગમાં તેમજ અસિક્ષિત વર્ગમાં લક્ષિતનો ખરો પશુ
 રહ્યો નથી. પાશ્ચાત્ય સામ્યવાદ (સોશીયલિઝમ) નો મધ્યમ મર્મ નહિ સમજ
 શકવાને લીધે દિલ્હી સુવોના મગજમાં કંઈકે ઉધા ખાલેજ ભરાઈ બેઠો છે.
 જાતીયતા સુધરેલા સુવોનો એમ માને છે કે મનુષ્યમાત્ર સમાન છે-મનુષ્યમાં ઉચ્ચ-
 નીચના ભેદો પાડવા અત્યાચારિક છે, અને તેથી કે.સ.એ. કે.સ.ની લક્ષિત કરવાની
 કશી જરૂર નથી. મનુષ્યની સર્વવેધ જીતિ, જે લક્ષિત, તેને અત્યારના સજ્જેલા
 સુવોનો નીચતાનું મિન્દ મગજવા લાગ્યા છે, તે ખરેખર શ્રેયનીય છે. પિતાને
 અત્યારે “ માઈ ડીયર ફાધર ” કહેવામાં કેળવે કશી શ્રદ્ધા થતો નથી, પણ
 એનો ખરો અર્થ તો એટલોજ થઈ શકે કે “ પુત્રો છાકરો. ” આજકાલ માતાને
 “ ફાધરના હમીલી ” તરફ અર્થાત્-વિતાના પરિવાર તરીકે યોગ્યભાવવામાં આવે
 છે, અને મોટા ભાઈને તો પોતાની છાતિનો એક મનુષ્યજ લેખવામાં આવે છે.
 ગુસ્સે એક સાધારણ ભારતરતરીકે મણી શકવામાં આવે છે. પુરોહિતો તો જાણે
 કંઈ કામનાજ નથી ! જે સ્વામીની એક કાળે દેવતા સમાન પૂજા થતી તે સ્વામીને
 આજકાલ એક સાધારણ મનુષ્ય સમાન લેખવામાં આવે છે, એટલુંજ નહિ પણ
 કવચિત્ કવચિત્ તેની પાસેથી નોકરનું પણ કામ કરાવવામાં આવે છે, અને
 જાપણે જાપોનિસ્વાય માનવી જોઈએ એવું તો કે.સ.ના મનમાં પણ આવતું નથી,
 કારણ કે જાપોનિસ માને છેજ ‘ ડાણુ ’ આ તો જાણે આપણા મુઠ્ઠની વાત યશ ! મુઠ્ઠની
 બહાર જઈને જોઈયું તો જણાશે કે રાજાને અનેક માથાએ પોતાના કદા શત્રુ
 સમાન માનવા લાગી ગયા છે. રાજપુત્રજ એ જાણે કે કેઈ જુલમી રાસુસ હોય
 એમજ સૌ કેળવે કશી ગણ છે. સમાજના ગુસ્સે તો આપણી પામે ઉપદ્રવ-
 સ્પર્શ બની ગયા છે, અને આપણી સમાજોચના લક્ષિત કેટલી તીવ્ર છે તે પ્રકટ
 કરવા માટે સમાજસંસ્કરના વિદ્ય સિવાય બીજાને કેઈ વિવરજ આપણને મળતો
 નથી. જગતમાં કેઈ પરિવર્ત કે જાતો હોય એમ તો આપણા રવતમાં પણ
 આવતું નથી. જો કેઈ પરિવર્ત પુણ્યનાં અનાવાને દર્શન થઈ જાય છે તો આપ-
 ÷ણને લક્ષિતલાય સ્ફુરવાને બદલે તેજ પ્રત્યે દયા દિવા તિરસ્કારજ સ્ફુરે છે !
 કેઈ જાતી પુણ્ય મળે તો તેને પરલક્ષિત કેવી રીતે કરવો તેનાજ ખ્યાલો આપણા
 મનમાં રમ્યા કરે છે ! હું કે.સ.ના કરનાં નિષ્ફ છું જ્યારા મારા કરતાં અમુક
 મહાન છે, એમ માનતું એ આ કાળે એક મહાન મૂર્ખતા ગણાય છે. આથી કરીને
 આપણા જીવનને ઉચ્ચ ઉદ્દેશપ્રતિ દોરી રહે એનો કેઈ આદર્શ આપણને મળી
 શકતો નથી. આ મર્મનું પરિણામ એ જાણું છે કે કેટલાકપૂર્વે આપણાથી જે
 આખાજી દિનનાં કાર્યો થતાં જોઈએ તે આપણાથી જની શકતાં નથી. વિદાન

તથા ૧૬ પુરુષોની મરમરી મર્યાદા આપણને મળેલે સુદાય થતો નથી. સમાજના બંધથી ડરી ડરિને આલીએ છીએ પરંતુ સમજ પ્રમે એ સર્વિન ભોલકાએ તે આપણા રહી નથી ના સર્વના પુરુષોમારે જ્યારે આપણે ૨૬ નાનપણ બનવાને બાલે નરમજાત સમાન થઈ પામુ છે । સિદ્ધાન્ત અથવા પેશવણી પત્ર એવી છે તે આપણ દિવ કાવાને જાને અહિંતાર કરી રહી છે । ઇત્યન્તેતિ પુરુષોમાં પણ નરેશ ૫ રરના મતભેગ પાયા દાખ્યા છે । સમાજમાં અધોર્ગતિ તથા ઉચ્છ્રાજલતાએ પ્રવેશ કર્યો છે આપણા ચિત્તમાં અનિવાર્ય છે તથા અજાન્ય અભિમાને ઉઠા શ્યા તાપ્પા છે

શિષ્ય — ઉત્તરિને માટે અહિંતની અટકી નથી જરૂર દોષ એવ તો મે દાપિ ધાર્યું નહોતું

ગુરુ — એટલાજ થઈ સર્જિને કુ સવચ્છુ રૂપિ કરેલો હતો હજી તો મે અવધ્યમજિતનીજ તન વાત મરી છે હવે પછી ઈશ્વરસંકિર્તનિરે વિવેચન કરીશ તમારે પછી કહિનનો તખ્તા વિરોધરે તુ સવચ્છ સમજે

અધ્યાય ૧૧ મો-ઈશ્વરમક્ષિત

શિષ્ય — આજે ઈશ્વરમક્ષિતિરે પ્રાકર ઉપરેજ આપે એવી ચારી માર્પના છે

ગુરુ — અત્યારે સુષીમાં તે એ ૨૪ ચાગી પસેથી સાગવુ છે અને હવે પછી એ મહા માલમજી ને મિથામ હવેરસકિરિસન પે જીતે પ્રાકર ઉપરેજ નથી અજાન્ય સમજાવવા માટે તે વિષયુ અન્ય પ્રકારે વિવેચન કરવું પડે એ જૂડી વાત છે દિદુધમયા ભક્તિ સખ મહાન અર્થસુચક ભોખા છે, અને તે હખ અપણાકા એટલેજ જુધા પ્રકિર છે કે તેને માટે વિષય ભોખતુ અનાવસ્યક છે મિન્ન મિન્ન ધર્મવા એએ તની વિવિધ પ્રકારે અપ્યાએ કરી છે વિવિધન થમ જના આરેતર થય પણ જર્મિને પ્રથાનજ આપે છે, તે કુ જાણતે હજી મર ધર્મોના સિકાનોતુ જનન કયા પછી અને અતિ ઉન્નત ભકતે ના છપનાચરિતોને અભ્યાસ કર્યા પછી કમિતના સ્વરૂપિય મે એ નિર્ણય કર્યો છે તે કુ તને અજે જાણવચ ૬૨૩ુ છુ જાણ પાનપૂર્વક એવામ મનથી ચારી પાત નહિ સામને દો તારે અને મારે ઉત્તમને પરિચય નિર્ભક જલે

શિષ્ય — રામારે

ગુરુ — મનુષ્યની સવચ્છ રૂપિએ ઈશ્વરસિદ્ધિથી અન અર્થાત સામ રૂપિએ ઈશ્વર તરફ ૧૨ે તેને ભક્તિ કહેવામાં આવે છે

શિષ્ય—મનુષ્ય સમજાયું નહિ

ગુરુ—અર્થાત્ જ્યારે આપણી યાત્રાની જીતિઓ ધિરસભાથી અધ્યવન કરવામાં પ્રવૃત્ત રહ્યા કરે, અર્થઘટિણી જીતિઓ જ્યારે ધિરરત્નેજ મમર્ષિત થાય, ચિત્તરજની જીતિઓ જ્યાર ધિરતા સૌદર્શનોજ ઉપજોગ કરે, અને શારીરિકી જીતિઓ જ્યારે ધિરતા ડાહ્યો જમાવવામાંજ લક્ષીન રહ્યા કરે, અથવા ધિરતા આઝાનુજ પાલન કરવા સામે, ત્યારે તે અવસ્થાને લક્ષિત કહેવામાં આવે છે. જેનું જ્ઞાન પણ ધિરમાજ સમાઈ જાય, જેનું કર્મ પણ ધિરમાજ સમાઈ જાય, આનંદ પણ ધિરમાજ સમાઈ જાય અને જેનો દેહ પણ ધિરરત્નેજ આધીન રહે તેનામાં ધિરભક્તિ છે, એમ સમજવું. ધિરભક્તિનું ચેત્ત્ર ગુરુજી તથા બીજવણી પણ ત્યારેજ થવા મળાય.

શિષ્ય—આપના આ કથન સામે મારો પ્રશ્ન વધો તો એજ છે કે જ્યારે અત્યારસુધી ભક્તિને અન્ય અન્ય જીતિઓ પૈકીની એક જીતિમાત્રજ જણાવી હતી, અને હવે મમર્ષી જીતિની સમજીને—એકજાને લક્ષિત કરો છો એને અર્થ શું સમજવો?

ગુરુ—ભક્તિ નામની એકજ જીતિ છે મારો કહેવનો. આશય એવો હતો કે જ્યારે મનુષ્યની સઘળી જીતિઓ એક માત્ર ભક્તિજીતિનેજ અનુભવે ત્યારેજ ભક્તિનું ધ્યાન સ્ફુરણ થયું ગણાય અનેક પ્રકારની જીતિઓમાં ભક્તિ જીતિની મે જેટલા તને જણાવી તેડ દારણ પણ એજ છે ભક્તિ જ્યારે ધિરમાં સમાર્પિત થાય ત્યારે ખીજી જીતિઓએ તેને આધીન થવું જ નો, એ, ન્યે-સર્પિત ભક્તિ જે મગજ દર્શાવે તે માને અન્યતઃ જીતિઓએ મનુષ્યની જીતિએ, એજ મારો કહેવાનો આશય છે ભક્તિ એટલે મરણ જીતિઓની મમર્ષિયુક્ત એક શક્તિ, એવો અર્થ હરેકે તદ્દન અવગમ્ય છે.

શિષ્ય—તો પછી સામગ્ર્ય કયા રહ્યું? આપ જગાડી હતી થયા છો કે સર્વજી જીતિઓની સમાધેશ રહ્યું તેનુંજ નામ મનુષ્યત્વ. સમાધેશ ગુરુતિ તે સ્થળે આપે એવો અર્થ કયો હતો કે કેમજી જીતિને એટલી જાણી આમણ વધવા ન દેવી કે જેથી કરીને ખીજી જીતિઓની રહ્યુંતિને દાનિ પડેલે હવે નો સઘળી જીતિઓ એક માત્ર ભક્તિજીતિને આધીન નહો તો પછી ખીજી જીતિઓને આઝાનીન રહેવુંજ પડે, એ સ્વાભાવિક છે, અને જો એમ થય તો જીતિઓનું પરસ્પરનું મારગસ્થ ક્યાં રહ્યું?

ગુરુ—ભક્તિને અલ્પરવાથી કોઈપણ જીતિની ઉત્કૃષ્ટ રહ્યુંતિને વિન નહ્યું નથી મનુષ્યની જીતિને એક ચોક્કસ પ્રકારનો કિંદા હોયોજ નોંધવો. તેમાં ધિર મમર્ષી હિંદેશ સર્વથી મહાન છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. જે જીતિ પોતે અગણ વધવાની શક્તિ ધરાવતી હોય તે જીતિ જો ધિરાનુવર્તી થાય તો તેનું અગ્રણ વધવામાં પ્રેર

4444

આપણે વિશ્વ નો નદિ કઈપણ લે પુત્રિતો દિશ હોય, અર્થાત્ અનંત મંદળ
અનંત જ્ઞાન, અનંત ધર્મ, અનંતજોઈર્ષ, અને અનંત શક્તિ લે પુત્રિતો
દિશ હોય, હો અવગણ વગી કેણુ આઠાવી સો ? ચા જીવનરતિને
આપેન હોયું એન સર્વ પુત્રિતેન ધર્મ સાચવવુ છે.

શિષ્ય—આપે જે સુખપાત્રને અને સુખપ્રીતિના ધર્મે તપસ્યએ તેનું સુખ તારખર્ષ, મહા સુખજ્ઞા પ્રસાદે એવું નીચે કે ઉપશમનિય એમ તપસ્યં મનુષ્યને, એવસુખ નહિ પણ પ્રાપ્તિ એમ સુખપ્રીતિનિય એ સ્વાતંત્ર્ય દેવાયેલ છે.

ધુર — અનુસીવાન ધર્મને એકે નામય છે, એ વાત જાણી વસતુત લખા
 અનુસી મધ્યમી કૃતિએ એકમા સમાવિત ન થાય ત્યામુધી સંપૂર્ણ મહુ
 આપણ પ્રાપ્ત ન થઈ શકે કૃતિએ એકે ઉપરને વર્ણવે અસુ તેજ મહુ કૃષ્ણાર્ણવ
 એમ સાચો નિશ્ચય કરવો જો એમ મનુ હવે । પ્રગટરે રહ્યો તે મિત
 મુદિ પશુ એનુજ નામ । મર્મ પશુ એલ । અને સદિય, પ્રીતિ, સતિ વિગેરે ને
 સહયોગે કહા છે તે પશુ તેમ ધર્મના । એ કામરે કહ્યો તે સિવાય બીજે કામ
 યથાર્થે કમ નથી કારે એ કામ રહેવનુ છે તેનુ મત હું તમેજ મનાવી મમે,
 પશુ એકાદ વિષયથી તું એમ કહી શકાઈ નહીં કે એકથી વાત સમજવા મનથી
 અનુસીવાનધર્મનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હું સમજી શકો ।

મિત્ર — વસ્તુતઃ હું કાશ્મીર સમખોલે તરીકે એ વાતને હું પોતેજ સ્વીકાર છે
હું અનુશીન પર્વતમાં પશ્ચિમી દિશામાં એ તેલિંગે હું હજી વર્તન અટકાવ છું
કારીરિક અનુશીનની જગ્યાએ આપે રહી મહાત્મા તારે જીવી ખાતી થઈ હતી
કે કારીરિક ખાતી રહી ખતી અટકાવે છે કારીરિક અનુશીનને મહાત્મા ખતી
પણ એ સ્વર્ગ છે તબ ખતી કે ખતી સુખ તબ ગરિત કે કિશાન ખતી
મહાત્મા ખતી પોતાની કારીરિક જીવિતને સર્વ પ્રયત્નમાં ખતી ન હતી તે। હું
તેનાની કિશાન ન થઈ શકું”

બુદ્ધે - મારે કોઈવતુ મારા ચેતનમાં છે કે નહીં અવશ્યમાં જુલખી સમજાવે
 જિનિયો ઉપદેશિલુપી આપ તે અવશ્યને સ્પષ્ટ કરેલા જાણુકે બાંધનું યાદીય
 બધા અધિક ન્યૂન અવશ્ય અને વેદાંત દેવ પણ બેને તે બધેથી ઉપદેશિલુપી શ્રે
 અથાત્ જોઈતાં હાઈકોર્ટ મળેલો ઉપદેશ પ્રથમજીવન અર્થમાં કે તેમજ તેની સાથે
 યોગ્યતાથી જોઈતો સંતોષોને પણ સમુદાય કરે તે તેમજ ઉપદેશિલુપી છે, એમ કહી
 અમારે તે સમુદાયને જોઈતું બધા ન્યૂન દેવ તેને જાણે તેની હાથપાછલામાં
 ખાતર આપે જે વાત તે સુધીમાં છે અહીંનીની વસ્તુ ચેતનમાં છે કે હીરોને
 કિંવા મળે વજાર મળે તેને ઉપદેશિલુપી (ઉપદેશ ઉપદેશ) માર્ગમાં આવ
 રૂપરૂપે ઉપદેશ મળે તેમજ તેની ચેતનમાં જે જાણનાર સમુદાય

અમવા ઈશ્વરાનુપતી દેવેને લક્ષિત કહેવાય. આ વાત એટલી બધી સખી છે, અને તેની અંદર એટલી બધી ચલતનની વાતેનો સમ્બંધ મઠ જાણ છે કે એક વાર કહેવા મુજબીજ તુ તે સમજી શકે એવી નિવૃત્ત સંજ્ઞાના નથી અનેક રાક્ષસો થાય અનેક લક્ષિઓ જણાય અનેક છિદ્રો જણાય એટલુજ નહિ પણ દેરો આ ઉપ દેશ તને અર્થશૂન્ય અપાવ જોવો બાંહે છે તે પણ સર્વાર્પિત છે, પાંતુ મારી તને હુન હુન એટલીજ લાલચણ છે કે એટલેથી નિરાશ ન થઈ જવું પ્રતિદિન, પ્રતિમાસ, અને પ્રતિવર્ષ એજ એક તત્ત્વસંનધી વિચારો ક્યાં કરવા અને એજ એક તત્ત્વને ક્રિયામાં મુકવાના હકાવપૂર્વક વાતો કરી જોવા, એથી કમલ એ તત્ત્વ તારી હૃદય સંમુખ દીપકની આરક સપૂર્ણ વેળથી પ્રમથવા લાગે અને ત્યારે એમ થાય ત્યારે સમજાવે કે તારા જીવન માર્ગક થયું । તારો અનુભવનમ સફળ થયો । ઉત્તમ । બીજે તત્ત્વ સિવાય અન્ય એકે વાત મનુષ્યે હકાવપૂર્વક ક્રીયમંત્રી નથી એક મનુષ્ય પેલાનું સમસ્ત જીવન સક્રિયાર અને ઉચ્ચ ભાવનાઓમાંજ વ્યતીત કરે અને છેવટે ઉત્તમ તરફ સમજી તેને ક્રિયામાં વૃદ્ધિએ પ્રવળ કરે તેજ તેજ જીવન સાર જયુ વચાવ

શિષ્ય — આતુ હુ પ્રાપ્તિ જ્ઞાન બાપને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું ?

શુર — જનિ તમણુ અનુભવમયીજ માયા મનમાં આ એક પ્રભ સદા ઉત્ક્રમ્ય કરતો કે નહિ આ જીવન કેવી રીતે સ્વાર્થક થાય ? આ જીવન એતુ મુ કર્તવ્ય કરણુ નોહએ કે મનુષ્યસત્ત્વ સફળ થાય ? સમસ્ત જીવન આ એમજ પ્રશ્નો સંતોષકારે િત્ત મળવવા અર્થે મે વ્યતીત કર્યું છે અને તેજ ઉત્તમી શાધમજ જીવન પ્રાપ્ત પૂરે સ્વા આતુ હ અનંત પ્રારભના લેખ્યવિત ઉત્તરો અત્યાર મુખીમા અને મળી ચૂક્યા છે તેની સત્તા કિય અમત્તયોતિ નિશ્ચય કરવા માટે હું અનેક ભોલો પણ આપી ચૂક્યો છું અનેક કષ્ટે સદાન ક્યાં છે વચાસનિ વચ વામ અને વિચારવામા પણ પ્રમાદ ક્યો નથી, અનેક પ્રમરના લેખો પણ લખી વાન્ય છું અનેક લોકેશની સારો વર્ણનાઓ અને ચર્ચાઓ કરવામાં પણ કવાય ગળી જી એટલુજ નહિ પણ અનેક પ્રમરની પ્રતિઓ પણ કરી ચૂક્યો છું, ગારિય વિજાન હતિદાસ, દર્શન તથા દેશ-વિદેશી સારો પણ ઉપતત્તી જોવા છે હુમમા જીવન સફળ કરવા અર્થે પ્રચુરિત પરિશ્રમ કરી ચૂક્યો છું આ સર્વ પરિશ્રમે અને કષ્ટોના પરિણામે હું એટલુ સમજી ગયો છું કે સત્યની ગતિએને ઇંધ સનુપતી કરવી તેજ વચાસ લક્ષિત અને એવી બક્ષિત વિના વચાસ મનુષ્યન કોઇ કાગે પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ " આ જીવન કેવી રીતે સ્વાર્થક કરવું એ પ્રમના ઉત્તરમાં એ એકજ ઉત્તર મો જાઈ જા અને સતોષકરક લખ્યો છે ખાડી સર્વ ઉત્તરો અને નિગમક લેખાજ જણાય છે વસ્તુતાએ મનુષ્યના સમસ્ત જીવન — સમસ્ત પરિ

અમતું એજ એક અતિથ દુષ્ટ, એજ એક છેલ્લું સુદુષ્ટ છે " આપે આતું તાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરું ? " તેના ઉત્તરમાં આરે તને માત્ર એટલુંજ જણાવવું નોંધ્યે કે સમસ્ત જીવન એ એકજ ચંબોર પ્રજ્ઞાનો ઉત્તર પ્રાપ્ત કરવા અર્થે મેં બલ્લીત કર્યું છે, અને તેનો જે ઉત્તર આટલા ધાંધા માટે મને પ્રાપ્ત થયો છે, તેજ હું તને સંભળાવવા માગું છું. મારા સમસ્ત જીવનના પરિણામેનું દુષ્ટ હું એકજ દિવસમાં કેવી રીતે સમજી શકે ?

શિષ્ય:—આપના કહેવા ઉપરથી મને એમ લાગે છે કે ભક્તિનાં લક્ષણોમાંથી આપે મને જે ઉદ્દેશ આપ્યો તે આપનો પોતાનોજ એક ખાસ સિદ્ધાંત છે. આર્થ-ભરિયો તે તરફ જન્યુતા નહોતા.

ગુરુ:—મૂર્ખ ! મારા જેવા ક્રુદ્ધ પ્રાણીમાં તે એવી શું શક્તિ છે કે આર્થ મદ-પિંચો ને વાત ન જાણી સમજા તે વાત હું જાણી કે સોધી શકું ! મારા કમનનો સારાંશ માત્ર એટલોજ છે કે સમસ્ત જીવન પર્વત તેમના સિદ્ધિઓનો અન્ધમાસ કરવાથીજ હું તેમના આશયો સમજી શક્યો છું. દા., એટલું છે કે જે જાપામાં હું તને આજે ભક્તિ તત્ત્વ સમજાવું છું તે જાપામાં તેઓએ તે વાત સમજાવી નથી. તમારા જેવા વીસમી સદીના નવયુવોને મારે વીસમી સદીની ભાષામાંજ આ વાત સમજાવવાની જરૂર પડી છે. જાપામાં મને તેટલો પ્રભેદ પડી નહય તોપણ સત્ય વસ્તુમાં કોઈ કાળે ફેરફાર થવા પામતો નથી. સત્ય વસ્તુ નિત્ય છે. તેમાં વિકાર કે પ્રભેદ કદાપિ પડતો નથી. શાસ્ત્રિકના સમયમાં ભક્તિનું જે સ્વરૂપ હતું તેજ સ્વરૂપ હજી આ કાળે પણ વર્તમાન છે. ભક્તિનું સ્વાર્થ સ્વરૂપ હજી પણ આર્થ મદપિંચોના કષ્ટોમાં અને ઉપદેશમાં મળી આવે છે. જેવી રીતે સમુદ્રમાં કુલકરી માવડા વિના રતનનું સ્વાર્થ સ્વરૂપ જણાવું નથી; તેવીજ રીતે દિન-દુસાંખ્યાની અગાધ સમુદ્રમાં નિમજ્જન કરી વિના શક્તીય તત્ત્વરત્નોની સ્વાર્થ પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી.

શિષ્ય:—આર્થ મદપિંચોએ ભક્તિનો જે વ્યાખ્યા કરી છે તેજ વ્યાખ્યા આપની પાસેથી સાંભળવાની મારી નિતાયા છે.

ગુરુ:—એવી નિતાયા ખરેખર અવધારદાયક છે. ભક્તિ ઉપર દિન-દુસાંખ્યાનીજ આરોપી છે, ડારણ કે ભક્તિ એ વસ્તુજ દિન-દુસાંખ્યા છે. કિંચિત્ત ધર્મમાં પણ જો કે ભક્તિવાદ છે, પણ દિન-દુસર્થમાં જે ખુશીથી ભક્તિની સાર્થતા દર્શાવવામાં આવી છે, તેની ખુશી ખીજા યુદ્ધ ધર્મમાં નથી. એટલે માર એટલેજ છે કે આર્થ મદપિંચોએ ભક્તિની જે વ્યાખ્યા કરી છે તે વિસ્તારપૂર્વક સાંભળવાને તમા સંભળાવવાને નોંધ્યે તેટલો આજણુને અવગ્રહ નથી. આપણે મૂળ ઉદ્દેશ અતુલીયન ધર્મ સમજવાનો હતો, તે તને સ્વરૂપમાં હતો. જ્યાં ભક્તિસંબંધી સ્પૂળ વ્યાખ્યા હું તને પ્રસંગોપાત્ત સંભળાવીશ.

શિષ્ય — પહેલા મને એ વાત કહો કે તુ વિદ્યાજીવી જ્ઞાતિવાસ્તે હિ દુધર્મના એક અવસ્થાને માનવામાં આવે છે કે ?

ગુરુ — ના તેમ નથી વૈદિક ધર્મમાં લક્ષિત નથી કે પાઈ છુ કે વૈદિક ધર્મથી તુ પરિચિત હોઈશન સાધ્યત્વ ઉપાસોની સાથે ઉપાસ્ય દેવોનો જે સંબંધ આજ માસ આપણી નજરે પડે છે તેવો જ મળ્યો વૈદિક ધર્મમાં હશે ' હે પ્રભુ ! મારા અપશુ કરેલા આ સોમનસનું આપ પાન કરો હવે સોમનસ કરો અને મને ધન આપો સર્વત્ર આપો પુત્ર આપો માતા આપો ધન આપ તથા મારા શત્રુઓનો પરબલ કરો ' વિચેરે આજગ વધીને મહુ મહુ તે તેઓ એટલે સુધી પ્રપના કરતા કે— હે પ્રભુ મારા પાપોનો ખત કરો આ પ્રગણે દેવોને પ્રસન્ન કરવાની હિચ્છાથી વૈદિક ધર્મમાં સોમનસ રિતેર કરતા એવી રીતે કામ્ય વસ્તુની પ્રશિક્ષા જે વ્યતિદિ મરવા લેને કામ્ય કર્મ કહેવાય આવે છે જે ઉપાસનમાં કામ્ય કાર્યોની મુખ્યતા દોષ રેને સંબંધ રીતે કામ્ય કહેવામાં આવે છે ' તમે અમુક મમ કરો તો તમને અમુક ફળ મળશે માટે તમારે અમુક કર્મ કરવું ' એવી રીતની ધર્મ કહેવાની પરિચિત કામ્ય કહેવાય વદિક ધર્મના ઉત્ક્રાંત સમયમાં આવી રીતના કર્મક્રમક ધર્મનું જન જનુ વધી પડ્યું હતું જામવેલી અજગતા એટલે સુધી વધી પડી હતી કે ધર્મના વ્યાય ધર્મનો ટેક લેવા થઈ જાય એવો પ્રસન્ન આવી પહોંચો હતો જરાગર એજ સમયે કેટલાક પ્રતિભાજીવો પવિત્ર પુરુષોને વિચાર પડ્યો કે આ કર્મો મક ધર્મ એજ વધાર્મ ધર્મ દોષ એમ ખતે નહિ તથાએ વિચાર કર્યો કે વૈદિક દેવ-દેવીઓની કામ્યમાનવીત આ જગતનું અસ્તિત્વ જરાગર સમજાય નહિ આ સવ કામ્યમાની પાછળ એક જાનત અને અદેવ કારણ અવસ્થા હોય જાહેર આ કારણથી તપસ કરવા લેવલે પ્રપાતે નરે ક્યાં સોમોની ધર્મ વધુ ધીમે ધીમે આ ઉપરથી ખસવા લાગી હેવે તજ પ્રકરના વિગત (પુરાતન-અમલ ઉપાસન) ના દેસમાં ઉપરિચિત થવા કે જે વિષયોની સગા હજી વધુ આપણા દેસમાં પ્રચલિત છે એ વધુ અમરના વિષયમાં એક વિષય આપણા તપ ઉપરિચિત થયેલ તેમણે એવા ઉપદેશની શરૂઆત કરી કે સર્વમાં કામ્ય કે મિથ્યા છે જસ જાએ પીએ અને મોજ જાએ ભોજવે પીને સપ્રકાશ શુદ્ધ અધવા દુષ્કરિહે ઉત્પન્ન કર્યા તેણે કહ્યું કે—કર્મનું ફળ અલગત માનવા યોગ્ય છે પરંતુ કર્મ એજ દુષ્કરના કારણસર છે કર્મને લીધે જુલન-મેલ તેજ પડે છે મને મનિષ્ઠ નહી કહે વિવિધ વૃક્ષોએને શીત કરી વિપાકવચપૂર્વક અહમધર્મના માર્ગે પ્રવૃત્ત કરી નિર્મલુ પ્રાપ્ત કરે તીએ વિષય દાર્શનિકોના ઉપરિચિત થયેલ તેઓ પ્રાપ્ત ધ્યેયવાદી હતા તેઓ જાણુપુ કે તેઓએ જનતાનું અગત મરણનું જે નેત્ર-નરી કોષ કરવા આંદી હતી તે કામ્ય અસ્તિત્વ ફરજે છે

આ બલવસ્તુ જે બળાળર સમજાય તે તે પરમાત્મા સાથે ક્રિયા જગત્સુ તે અંત-
રાતમા સાથે આપણો કેવો સંબંધ છે, તેમજ આ જગત્સુ સાથે પરમાત્માનો અને
આપણો શુ સંબંધ છે, વિષેરે રહસ્યો સમજી શકાય. આ સદ્ગુણ સમજ્યા પછી
“ આ હવન કેવી રીતે સાર્થક થાય ” તેમ્હિન પ્રશ્નને ઉત્તર આપોઆપજ મળી
જાય છે એટલા માટે બલવસ્તુ સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું કહિન છે તેપણુ થયાર્થ
ધર્મ તેજ છે. મત્સ્ય કે જ્ઞાન એજ ધર્મ અને જ્ઞાન એજ નિભેયમ્ અથવા પરમ
સમજા છે તેહના જે અર્થને “ ઉપનિષદ ” એવું નામ આપવામા આનું છે તે
આ જ્ઞાનવાદીએત્દીજ ગોષ્ઠિ પરિણામ છે ઉપનિષદમા આપણા મહર્ષિએની જ્ઞાન-
કીર્તિ પૂર્ણ પ્રમાણી પ્રકાશી રહી છે. બલવસ્તુપણુ અથવા આત્મજ્ઞાન એજ ઉપનિ-
ષદોનો હેતુ છે. ત્યાર પછી જ દર્શનિજ્ઞાં આ જ્ઞાનવદ વિશેષ તદ્દિ પામતો મળે
અને તેનો પ્રચાર પણુ સક્રિયત થતો મળે પ્રિનતા માન્યમતમા જે કે બલવો
સ્વામ કરવામા આવ્યો છે તેપણુ તે દર્શનસામ્ય જ્ઞાનવાદાત્મક ચલ્યાય છે. દર્શનોમા
કેવળ પૂર્વજીમાસાજ્ય કર્મવાદી છે. બાકીનાં સર્વ દર્શનો જ્ઞાનવાદી છે.

શિષ્ય — જ્ઞાનવાદ તો જહુ અપૂર્ણ હોય એમ મને લાગે છે. જ્ઞાનથી ઈશ્વરને
જાણી શકાય પરંતુ જ્ઞાનથી ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય તે મનમાંતુ નથી. જાણુ-
વામાનયા કોઈ વસ્તુની કાંઈ યોગીજ પ્રાપ્તિ થાય ? પાસે કે ઈશ્વરની સાથે આ-
પણુ આત્માતુ એકત્વ છે એ વાતનો મને નિશ્ચય મળે, પણુ તેદેસાથીજ ઈશ્વરની
પ્રાપ્તિ થઈ જાય એ કેવી રીતે બને ? આત્મા અને પરમાત્માને—કેમવને એકત્વ કર-
નાર કોઈ એક વસ્તુ જોઈએ કે નહિ ?

ગુરુ — જ્ઞાનવદે જે એમ નથી પ્રાપ્ત થવું તે ભક્તિથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ભક્તિ-
વાદીએ પણુ એમજ કહે છે કે જ્ઞાનથી તો માત્ર ઈશ્વરને જોગળી શકાય પણુ
જાણવા માટેથીજ ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ થઈ જતી નથી. જનમર્માની અનેક વસ્તુએને આપણે
જાણીએ છીએ, પણુ તે જાણવામારથી શુ અપણી પાસે આવી જાય છે ? આપણે જેના
પ્રત્યે દેવ ધરાવતા હોઈએ તેને પણુ એજાખીએ તો છીએજ, પરંતુ શુ તેથી તેની
સાથે આપણે આપણું એકત્વ સ્થાપી શકીએ છીએ ? નહિજ. તેથીજ રીતિ જો આપણે
ઈશ્વરને જાણીએ અને છતાં તેનાપ્રત્યે દેવ ચાખીએ તો તે આપણને કેવી રીતે પ્રાપ્ત
થાય ? એથી ઉલટી રીતે જોઈએ તો જેના પ્રત્યે આપણી ચાહના—પ્રીતિ હોય તેને
અનાવાસે આપણે મળા શકીએ છીએ. એક શરીરધારી મનુષ્ય પણુ જે આપણી
અંતઃકરણની પ્રીતિ વિના આપણી સાથે દળામળી શકતો નથી તે પછી જે અશ-
રીરી છે, અને જે કેવળ જાતકરણદ્વારાજ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે તે પ્રીતિ કે ભક્તિ
વિના કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? અતઃજ જે આપણો ઈશ્વર પ્રતિ ચાહ અનુરાગ
હોય તેજ આપણે તેજ મત્વ સ્વરૂપ પામી શકીએ. આ પ્રકારનો માત્ર અનુરાગ

તેવુજ ખીલુનામ લક્ષ્મી છે સારિલસુતના ખીલુ સપ્તમાં કષ્ટ છે કે—

સા (મોક્ષ) પરતુરુચિરેખરે ॥

ગિય — આ પ્રમાણે લક્ષ્મીવાળી ઉત્પત્તિએ ઈતદામ સૌભગ્યાથી મને બહુ સામ થયો આપે જો આટલી પ્રતાવના કરી ન તેત તો તું ભક્તિવાદ વધાય રીતે સમગ્ર સકત નહિ આપની વાત સંજ્ઞાન્ય પગી મારા અવ પ્રણવા ઉદ્ગર આપની પામે પ્રમ્થ કર્ણો વિના સ્ત્રી સમ્મો નથી પૂર્ણીવ વિદ્યો તથા સ્વામી દ્વા નદ અરશતી વિસેરે આ દેશન્ટ વિદ્યો વૈદિક ધર્મને પ્રેલમ ધર્મ કહી તેની પ્રથ સા કરે છે પરતુ તેઓ પોરણિક ધર્મને અથવા તો આધુનિક દિવુધર્મને બટુજ નિષ્ઠ મચી કહે છે, તે મિત્ર નથી એમ મને હવે સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે વૈદિક ધર્મમાં ભક્તિ નથી એટલા માટે તેને અસંપૂર્ણ કિવા નિષ્ઠ અર્થ સમય પરતુ પૂર્ણાશ્રિ અથવા આધુનિક વૈષ્ણવિક ધર્મ કે જેમાં ભક્તિની પ્રધાનતા છે તેને અપૂર્ણ કાંઈ રીતે કહી શકાય નહિ જેઓ પોરણિક ધર્મનો લોપ કરી વૈદિક ધર્મને પ્રુતકાલવળ આપવા માગે છે તેઓ મનીષ સૂન કરે છે એમ મનુષી કલા વિના રહેવાનું નથી

પુર — તું જે કહે છે તે એક રીતે યોગ છે, પરતુ વેદમાં આ બં ભક્તિવાદ નથી એમ આપણાથી નથી સગમ નહિ શાસ્ત્રિય ગ્રન્થા રીપકાર સ્વપ્રેમરે હાગિય સ્વપ્રિયાર્થથી એક વક્ત્ર ઉદ્ગર કરી આ વાત સિદ્ધ કરી છે કે વેદમાં ભક્તિ સમ્પન્નો સ્પષ્ટ છે તેમ નહિ હોવા છતાં ભક્તિવાલો સાવાય લો કેટલેક અશે અવી મયો છેજ તે વચન આ પ્રમાણે છે—

‘ આત્મેવેદ સર્વમિતિ સ વા ઇય ઇય પશ્વત્રેય મન્વાન પર્વ વિજ્ઞાન જ્ઞાત્યર્થિ-રાત્મકાદ આત્મામિથુન આત્માનન્દ સ્વરણમયતીતિ ॥

અર્થાત—(પૂર્વ) જે આર્થ કોવામાં આ મુ છે તે) સર્વ આત્મામાં છે જે તેને નિદાગી વિચારી અને સમજીને આત્મામાં વહોન થાય, આત્માની સાથેજ કીઃ કરે આત્માની સાથેજ મિથુન (મૈત્રી) કરે અને આત્મામાંજ જે અનન્દ મેશવે તે સ્વ રાજ (પોતે પોતાનો રાજ્ય અથવા પોતે પોતાનામજ્જ અનન્દ અનુભવનાર) થાય ‘ વધાર્થ’ ભક્તિવાદ તે એવુજ નામ

અધ્યાય ૧૨ મો—ઈશ્વરભક્તિ-શાંકિલ્ય

પુર — મહિને મણે થીજ્ઞ અમરગીતા જે પ્રધાન ગ્રંથ છે જતા ખીલામાં પ્રમેધાપેધો ભક્તિવાદ તને કહુ તે પહેલાં નૈતિકમિત્ર પ્રથમે અનુસરી વેદમાં ભક્તિસભ્ય જે કાંઈ કષ્ટુ હોય તે ક્રમમાં મારે વારી પાસે રહુ પરુ નેહએ

એમ ધારી અભારસૂત્રી તે વિષયની ચર્ચા કરી, તોપણ કેટલુંક કહેવાનું બાકી રહ્યું છે તે અને સંપૂર્ણ કરીશ. તેમાં અસ્તિત્વબળથી જ્યેષ્ઠ થળા આવતો નથી એ વાત હું તને અગાઉ જણાવી ચર્ચે છું. અસ્તિત્વ ઉપનિષદમાં તે સ્પષ્ટ થયેલું છે, એમ પણ એ કહ્યું છે. અસ્તિત્વ ઉપનિષદમાં નો ઉલ્લેખ છે તેની સાથે શાંતિય મહર્ષિનું નામ જોડાયેલું છે.

શિષ્ય—અસ્તિત્વના પ્રણેતા શાંતિય મહર્ષિ કહેવાય છે તે એમ કે ?

ગુરુ—શાંતિય નામના બે મહર્ષિઓ પૂર્વે થઈ ચકા છે, એમ મારે તને પ્રથમજા કહી દેવું જોઈએ. તેમાં પ્રથમ શાંતિયનું નામ ઉપનિષદની સાથે જોડાયેલું છે, અને બીજા શાંતિયનું નામ અસ્તિત્વના પ્રણેતાવરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ઉપનિષદવાળા શાંતિય મહર્ષિ નેટલા પ્રાચીન છે તેટલા અસ્તિત્વના પ્રણેતા શાંતિયજીવિ પ્રાચીન નથી. અસ્તિત્વના ત્રીજા સૂત્રમાં પ્રાચીન શાંતિયના નામનો ઉલ્લેખ છે.

શિષ્ય—તેણે અપુનિક સ્વભાવે પ્રાચીન મહર્ષિનું નામ આપી શેતાનો કય જગતમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો હોય તો તે સુ સ્થપિત નથી ? કાલ જુલો વો પ્રાચીન શાંતિયના મતનીજ અપખ્યા કરો.

ગુરુ—અમતીએ તે પ્રાચીન કૃષિપ્રણીત કોઇ મથ અપારે મળી આવતો નથી. મીયાદરાયારે વેદ-પર્યંત ને બાપ્ય ન્હુ છે તેમાંના કોઇ એક સૂત્રના કાપ્પના કાવોયે ઉપરથી કોમલક કહેએ એવું અનુમાન થું છે કે પ્રાચીન કૃષિ શાંતિયે પચરાયની રચના કરેલી હોવી જોઈએ. કોમલક મહેનતુ આ અનુમાન ખાસ મત્ત હોય અને ન પણ તેમ. પચરાયમાં જેવકે કામવત ધર્મનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે, તથાપિ એવા એક સામાન્ય મૂળ ઉપર વિવિધ રાખી શાંતિય મહર્ષિને પચરાય-ક પ્રણેતાવરીકે પાની સેવા એ કીક નથી. તથાપિ પ્રાચીન કૃષિ શાંતિય અસ્તિત્વના એક પ્રધાન પ્રવર્તક હતા તેમ માનવાને આપણી પાસે પૂરતાં પ્રાણો છે. જાનવારી લક્ષ્યયારે પોતાના અપખ્યા કશિતવાદી શાંતિયની નિદા કરતાં રહ્યું ॥ ૩ —

“વેદ પ્રાતિષેષઃ અવાતે ચતુર્ણ વેદપુ પરમ એયોઽલ્લઙ્ગા શાંતિય રદમ્ શાસમધિગલવાન્ રત્યાદિ વેદનિન્દાદર્શનાત્ ॥ લક્ષ્મણદર્શનતા પપ્પ કલ્પના इति सिद्धम् ।”

અર્થાત્—આથી કરીને વેદનો પ્રાતિષેષ થાય ॥ માર વેદવડે શાંતિયને પરમ એવની પ્રતિષ્ઠા ન થઈ તેટલા માટે તેણે આ સાબની રચના કરી તેણે વેદની ને નિદા કરેલી છે તે ઉપરથી શિક્ક થાય છે કે તેની ૩ ખાઓ નિવૃત્ત અસંગત છે.”

શિષ્ય—પરંતુ એ પ્રાચીન કૃષિ શાંતિય અસ્તિત્વના પ્રાચીન કલ્પથી અગાઉ

વધ્યા દતાં તે નયનુવત્તુ સર્વ સાધન નથી રાહો ?

અને.—હા છે બલિય ઈર્ષ્યાના તત્ત્વેન પ્રપાદના ચૈત્સવ અધ્યાપકાથી
રહેજ અને વાંચી સભળાયુ છુ તે મરણ કર

સર્વકર્મા સર્વકામ સર્વમન્ય સર્વરસ સર્વમિદમધ્યાતોડવાસ્થેના
દર ધર મન આત્માનુલ્લેહય વત્તદ્ શ્લેષમિત શ્રેયાશિસંપાદિતામ્ભીતિ
ચસ્ય સ્વાદદ્ધા ન પિચિકિત્સાસ્ત્વોત્તદ્ સ્પાદ શ્લેષસ્વ

અર્થોત્—સર્વકર્મપાત્રો (રોષ રહિત) સર્વ કામકામો (સુખકર) સર્વ
મનપાત્રો સર્વ નિસાધો મર્વ પ્રતિ અકિંબ્યામ, વાસ્તીરહિત, સમપરદિત
આ મારો આત્મા હાવતી અહર ઉ આ પાત્રો આ રસીરથી વિશેષ પાત્રોને હું
અવસ્થ માત્ર પાત્રો છુ, એવો એનો નિશ્ચ દેશ અને તેમા (એ નિશ્ચય
એવા હજારા સમપર્યા) સરખ ન દેશ (તે વિદ્યા, અધ્યસાધને પાત્રો છે)
એવી રીતે પ્રસિદ્ધ શ્લેષક રહેતા હતા.

એ કે આ વાત બદ્ધ મહત્ત્વની નથી કસ્ય કે ઈર્ષ્યાના જાનવડીઓ પણ
એજ વાત કહેતા આખા હ ચહા રાખ વાસ્તિવામ્ભ નથી કર્યા ત્યાં મહા દેશ
ત્યાં સરખ ન રહે એ વાત માનવા એવી છે અને એવી ચહા રાખ બલિયને
કે, શ્રીને મળાએને દેશ ના તે અવસ્થાએમા છે કર્યા મૂલ વાતની દેશ કરી
દેશ તો આપણે વેદાન્તસાર અથવા મનન ૧૮૩ ભેદએ વેદાન્તસારના મર્વ મહા
નકાશાર ઈર્ષ્યાના રાખની આખ્યા કરતાં મ્હે છે કે—

અપાસનત્ત્વિનિ શુભુચ્ચત્ત્વિવચકમાનસાધ્યાપારરૂપાણિ શાન્તિરવ્ય
ચેદાર્થાનિ

હવે મરાવર વિમાર કરી એ દિગુપર્જમાં અધરસનથી વિવિધ કલ્પનાઓ
મરાવા આવી છે દિગુએએ ઈધરના ગુપ્તને મે સ્વરૂપો કર્યાં છે એક નિર્ગુણ
અધર અને બીજો સરૂણ અધર બાહ્યમા એને એપ્તેસુદ ' અધર ' અને
કનીકનન કહેવામાં આવે છે તેમ નિર્ગુણ અધર ને ઈધર નિર્ગુણ દેશ તેની
મોઈ પણ પ્રમારે આપણે ઉપાસના કરી શકીએ નહિ નિર્ગુણ અધરની તો સ્તુતિ
પણ આપણાથી થઈ શકે નહિ કસ્ય કે ને નિર્ગુણ છે, એવી ક-કીધન-સ જોઈ
નગરીરહ સ ન નથી તેને સત્ત્વેશનન કેવી રીતે થઈ શકે ? તેની પ્રાર્થના તપા
તેનુ રમત્તુ કેવી રીતે કરતુ તે પણ આપણે બસી રહીએ નહિ એટલા માટે
ઉપાસના અર્થ તો સરૂણ અધરન ઉપચોવી છે નિર્ગુણસમર્થ ઉપાસનાને રાખ
મળતુ નથી સરૂણનાદીઓ અવશ તો બલિયમ્ભીએજ અર્થોત્ શાન્તિ આદિ
પુરોહિતેજ ઉપાસના કરવાનો અધિકાર છે વેદાન્તસારનુ ને પાંચ મે દમર્વો
હવે મ્હે, તેમાંથી મે ગુપ્ત પાત્રો સિદ્ધ થઈ શકે છે પ્રથમ તો એજ કે

સમુદાયનો પ્રથમ પ્રવર્તક જે કોઈ હોય તે તે શક્તિસ્વરૂપ હોવા ચોક્કસ છે, અને બીજા વાન એ કે ઉપાસનાનો પ્રથમ પ્રવર્તક જે કોઈ હોય તે તે પણ શક્તિસ્વરૂપ હોવો જોઈએ અર્થે સમુદાયના વિના ઠીક થઈ નહિ, એ વાત તો બહુ સરળતાથી સમજાય તેની છે.

શિષ્ય—તો શું સમસ્ત ઉપદિષ્ટો નિર્ણયવાદી હશે ?

ગુરુ—ઈશ્વરવાદીઓના કેટલાં વચ્ચે નિર્ણયવાદી હશે કે નહિ તે માટે મને શક નથી. વસ્તુતઃ વચ્ચે નિર્ણયવાદીઓને નાસ્તિક કહેવો તેમજ બ્રહ્મજ્ઞાનવાદીઓએ માયાનાયક એક ઈશ્વરી શક્તિ હોવાની કલ્પના કરી છે, અને બગલાની ઉત્પત્તિમાં તેમજ કારણજ્ઞતા ચાલી છે તેઓ કહે છે કે આ માયાને ધીરેધીર અપણે હારીને ત્યાગી ચકાસ નથી, માયાથી મુક્ત થઈ શકાય તેવા લોક પ્રજાજાનની પ્રાપ્તિ થાય અને કલ્યાણ તાલીન જતી સમગ્ર મતમન કે જાનવાદીઓ પાસે ઈશ્વર એક માત્ર કેવલ-અણુવાચોચ વસ્તુ જતી રહે છે. ભક્તવિષયક જાન પ્રાપ્ત કરવા માટે સાધનાની અગત્ય તેઓએ સ્વીકારી છે. સમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા, પ્રજ્ઞા અને સમાધાન એ રીતે ૭ મઠની સાધના * તેઓએ પ્રતોષી છે. ■ ૪૨ મનથી પ્રવચ્ચ મનન અને નિદિશ્ચામન સિવાય અન્ય વિષયોનું ચિંતન તપશ્ચક્ર અનુશિષ્ટિઓને નિમજ્જ કરીને તેને શામ કરવામાં આવે છે. ત્યાર પછી બાહ્ય હનિ જોના નિમજ્જને કમ કરવામાં આવે છે. નિયંત્રણથી પાછી વાળેલી બાહ્ય હનિઓના અનુપૂર્વક અને વિધિપુર સર આચારશિષ્ટિ વર્ણોત્તર પરિચય કરીને તેને ઉપરતિ કરવામાં આવે છે. આ-ત્મો વિચેર કરી મહાન કરવા તેને તિતિક્ષા કરવામાં આવે છે. કમની દ્રવ્યને સમાનન અને શુદ્ધાભ્યાસિના વિધાસ રાખવો તેને મહા કરવામાં આવે છે. પ્રયોગ સારથ્ય આ પ્રયાસે ૭ સાધનાઓનું નિરૂપણ થઈ છે એમ માની લેવાનું નથી તથાપિ મ્હાન-પાત્રતા અને તપસ્સાદિને જાનવાદી યોગે પ્રાપ્ત પ્રાધાન્ય આપ્યું છે એમ કરવામાં હરકત નથી અર્થે સિદ્ધ થાય છે કે જાનવાદીઓ પણ ઉપાસનાનો સ્વીકાર કર્યો વિના સ્વીકાર નથી સાધારણ રીતે જેને ઉપાસના કરવામાં આવે છે તેને એક રીતે જનુલીન કરીએ તો તે અચોક્કસ નથી, પરંતુ તે ઉપાસનાને મધુર તો નજ લેખી શકાય એ વાત હ વને પૂર્વે સ્વીકારે છે. બહિર્લોક પ્રવેશી ઉપાસના એક વચ્ચે ઉપાસના છે. બહિર્લોકની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા કરવા જ્યારે જોવાના અભિવ્યક્ત અને સમજાવીશ ત્યારે આ વિષય જતી હશે તેનો સ્પષ્ટ કરીશ.

* મહાજાનમાં પ્રવેશવા હજાર મંડે વિષેક, વૈરાગ્ય, વૈરાગ્ય અને મોક્ષેચ્છા એ આર સાધનોથી સંપન્ન હોવાની આવશ્યકતા કરેલી છે તે પછી ૫૮ સ પતિ નામના આદ્યનાયક આ ૭ પ્રકારની સાધનાઓ આ સ્વીકારેલું જણાય છે.

શિષ્ય:—આત્મારમુખીમાં આપની ખસેણી મેં જે કંઈ સાંભળ્યું તે ઉપરથી શું મારે એમ સમજી લેવું કે પ્રત્યેક શબ્દમાં સ્થિતિ એજ ભક્તિમાર્ગના પ્રથમ પ્રવર્તક છે ?

ગુરુ:—છદિતર ઉપનિષદમાં જોઈ રીધે સ્થિતિનું નામ છે તેથીજ રીતે કેવળી-
નદન કુણ્ડ પશુ નામ છે. હવે આ મેઘા પ્રથમ કાણુ તે પ્રક્રિયા સંતોષાતર
નિર્ણય થઈ શકે. નથી, અને એટલા માટે ભક્તિમાર્ગના પ્રથમ પ્રવર્તકરૂપે
શીઘ્રવૃત્તે પાતળા કે સ્થિતિને આત્મા એ ચારાથી નિમગ્નપૂર્વક કહી વડાવું નથી.

અધ્યાય ૧૩ મો—ભગવદ્ગીતાનો સ્થૂલ ઉદ્દેશ

શિષ્ય:—હવે ગતિશીલ ભક્તિતત્ત્વરૂપે ઉપદેશ આપે તો સાંભળવાની છાજ છે.
ગુરુ:—ગીતાના બીજા અધ્યાયોને ભક્તિયોગના નામથી એકાધ્યાયનામાં બાને
છે પરંતુ બારમાં અધ્યાયમાં ભક્તિતત્ત્વની વ્યાખ્યા વડુજ અર્થ પ્રમાણમાં છે.
ઓત્તરી પ્રારંભમાં તના સર્વ અધ્યાયોની સદૃશ આરંભના કર્યા વિના ગીતાના
પ્રથમ ભક્તિતત્ત્વ સમજી શકાય નહિ. ગીતાનો ભક્તિવાદ સમજવો તેજ તે પ્રથ-
મના અગીઆર અધ્યાયોનું સદૃશ મનન કરી લેવું જરૂર છે. આ અગીઆર
અધ્યાયોમાં જ્ઞાન મર્મ અને ભક્તિ એ ત્રણે વિષયો આપી જાય છે—પહેલી પ્રકરણ
આપી જાય છે અર્થ કાંઈ પ્રથમમાં આવી પ્રથમ પશુ નથી તેમજ આનું માન-
જરૂર પશુ નથી. ગીતાને પ્રથમ સર્વોત્તમ મર્મ માનવામાં આવે છે તેનું
એજ કારણ છે કે તેમાં જ્ઞાન, મર્મ અને ભક્તિ ત્રણે પાત્ર ન્યાય આપ
વામાં આયા છે. અર્થ કાંઈ પ્રથમમાં આનું સામકેન્ધ નથી, હતા મેં તે
એવેજ નિર્ણય કર્યો છે કે આ ત્રણે તારોની જે અંતિમ અસર તે ભક્તિતત્ત્વમાંજ
પરિસ્પર્શ થાય છે અને એટલા માટે વસ્તુતઃ ગીતા એ ભક્તિયોગ છે, એ
કહીએ તો તે અચોર નથી.

શિષ્ય:—આપ શું કહેવા માગો છો તે કુપરાધર સમજી શકે નથી. પોતાના
જમુ અને પરીરોનો વધ કરી સ્વતંત્રતા કરવી એ યોગ્ય નથી એવો વિચાર કરી
અર્જુન કુદરથી નિરાશ થયા માટે છે અને ઉપદેશ આપી શીઘ્ર વૃત્તમાં નેર છે.
એજ ગીતાનો મુખ્ય વિષય છે. જો આ વાત સ્પષ્ટ હોય તો ગીતાને ભક્તિયોગ
કહેવાને જરૂર પાતળા થાય. ”કહીએ તો શું જોડું છે ?”

ગુરુ:—મનના માત્ર એકાદ જે પાત્ર વાંચવાથી સમસ્ત પ્રથમો આરંભ પોતે
સમજી શકા એવો જેટલો હોય કરવાની અર્થએ તેવ હોય છે. આવા ઉપ-
દેશોની વાચનાએ ગીતાને પાતળાએ કહેતા હોય તો જલે કહે પ્રથમ,
અર્જુનને કુદરમાં પ્રગટ થયે એજ કાંઈ ગીતાનો મૂળ-મુખ્ય ઉદ્દેશ નથી, પરંતુ

દસણાં તે વાતને રહેવા દે. જવાબ પ્રકારનાં શુદ્ધ પાપરૂપ નથી એ વાત હું તને પૂર્વે કહી ચેલો છું.

શિષ્ય:—હું ન જુલો કહું તો આપે એમ કહું છું કે આત્મરક્ષાઅર્થે અથવા સ્વદેશરક્ષા અર્થે શુદ્ધ કરવું એ પાપ નથી.

ગુરુ:—આ રમણે અર્જુનને પણ આત્મરક્ષા કરવાની છે. પોતાની સંપત્તિને ઉદાર કરવો તે પણ એક પ્રકારની આત્મરક્ષાજ છે.

શિષ્ય:—દેશમાં નરાધમો પણ શુદ્ધને માટે એવીજ ખોટી બાની કાઢી શુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. નેપોલીયન બોનાપાર્ટનોજ લાખએ સ્વેદ કાઢીશું ખાતું કાઢી સમસ્ત યુરોપને નરસાહિનથી કબજિત કર્યું તેનો જવાબ આપ કેવી રીતે કરશો ?

ગુરુ:—નેપોલીયનનું કવનચરિત્ર જ્યારે માર્ક નિમ્પદાધાન લેખકદ્વારા લખાશે ત્યારે જ જગત ભ્રમ કાઢશે કે નેપોલીયનનું કવન અસત્ય અથવા બદનામીય તો નહોતું. નેપોલીયનને નરાધમ મધુએ એ જૂથ છે. + પરંતુ આપણે તે વિષયની ચર્ચામાં ઉતરવાની જરૂર નથી. આપણે જે માર્ક સમજવાનું છે તે એજ કે અનેક સમયે શુદ્ધ પણ પ્રવૃત્તર્થજ હોય છે.

શિષ્ય:—પણ તે ક્યારે ?

ગુરુ:—એ પ્રશ્નના બે ઉત્તરો છે. એક યુરોપીયન દિતવાદીઓનો ઉત્તર અને બીજો ભારતવર્ષીય ઉત્તર. યુરોપીયન દિતવાદીઓ તેનો ઉત્તર એવી રીતે આપે છે કે જે રમણે એક લાખ માણસોનું જનિત કર્યું હોય અને બીજી તરફ એક કોટી મનુષ્યોનું કાપાણું થતું હોય તો તે સ્થલે શુદ્ધ પ્રવૃત્તર્થ છે; પરંતુ આ ઉત્તરની સામે એક એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે એક કોટી મનુષ્યોના દિતની ખાતર એક લાખ મનુષ્યોનું જનિત કરવું એ યોગ્ય છે, એ વાત એક ક્ષણભરને માટે માની લઈએ, તો પણ એક કોટી મનુષ્યોના દિતને અર્થે એક લાખ માણસોનો સંહાર કરવાને આપણને શું અધિકાર છે, તેનો કોઈ ઉત્તર આપશો ? યુરોપીયન દિતવાદીઓ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકતા નથી. ભારતવર્ષીય ઉત્તર આધ્યાત્મિક કિંવા પારમાર્થિક છે. અધ્યાત્મ અથવા પરમાર્થ એજ સમસ્ત આર્થનીતિનું મૂળ છે આ મૂળ સમજાવવા માટે શુદ્ધતા નિમિત્ત કોઈ સમે દેશ વિસ્તારથી બોધવા ધારે તો બોધી શકે. શુદ્ધ સિવાયના બીજાં નિમિત્તો દેશએક ક્ષિત્ર પ્રત્યેના નિર્ણય માટે બહુ ઉપયોગી થઈ શકતાં નથી. એટલા માટે મીતાક્ષરે અર્જુનના મુદ્ધો ઉપરામ ચવાના પ્રસંગનિમિત્ત પરમ પવિત્ર ધર્મનો પ્રસાદ વહેતો મૂકી દીધો છે.

શિષ્ય:—મૂળ વાતની સરૂઆત કેવી રીતે થઈ ?

+ વિવિધ મંધમાણાનું આની આગળ પુસ્તક નેપોલિયનના ચરિત્રનું હોયને તે મંડિત માણુના આ કથનની પૂરેપૂરી સત્યતા સ્પષ્ટ કરે છે. સંપાદક.

શુદ્ધ — સમવાનું હૃદય-અર્થાત્ મનને વાસ્તુની પ્રથમ એ પ્રથમ-મ અનુભવે સમજાવે છે તેમાં પ્રથમ અનુભવિયતા અર્થાત્ અત્યંતની નિમ્નતા-અવિનશીયતા વિશે વિવેચન કરે છે આ વિષય જ્ઞાનનો છે અને તેથી તેને જ્ઞાનયોગ અથવા સાધ્યયોગ પણ કહેવામાં આવે છે તૃતીય અધ્યાયમાં તેજો, મદ્દે છે ૧-

સોકેડમિન્દ દ્દિવિધા નિષ્ઠા પુરાયેન્ના મયાનય ।

જ્ઞાનયોગેત સામ્યાન્ન કર્મયોગેત યોગિવાય્ ॥

આચાર્ય -> પાપરહિત અત્યુત્તમ આ વૈરાગ્ય સમીચ્છેની જ્ઞાનયોગનો અને ચોથીએથી કમ મેનવડે એવી એ પ્રથમની નિષ્ઠા એ આજ્ઞા કરી છે

તેમાં પ્રથમ જ્ઞાનયોગ સંયોગમાં સમાજ ॥ ૫૭ની કચેરિય વિસ્તારપૂર્વક સમજાવે છે આ જ્ઞાનયોગ અને કમયોગ ને જુ વચનર સમજી શકો તે જ્ઞાનયોગે કે ચીત્ત એ એક કલિતસાધિત છે મેલિયો કલિતવશ સમજાવવા માટે આજ્ઞા આપી છે ૫૮-૫૯

અધ્યાય ૧૪ મો-મગવદ્ગીતા-કર્મયોગ

શુદ્ધ — કહે જુ તને કમવત્તીનામાં કહેમો કમયોગ સમજાવવા માટે જુ ૫૭-૬૬ તે પહેલાં જ્ઞાનયોગ એ એ આજ્ઞા કરી તે પુનઃ વાત કરી ના જે અવસ્થામાં મનુષ્યની સદાચી કુલિયા કચેરિયસુખી અથ તે માનસિક અવસ્થાને જ્ઞાનિ -હોનામાં આવે છે, અથવા તો જે કુલિયી પ્રવૃત્તિને લીધે એવી અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તેને કલિત કહેવામાં આવે છે કહે વિદેશને જુ ૫૭-૬૬ તે એ પ્રાપ્તપૂર્વક ૫૮-૫૯

શીકુશ્વ કચેરિયની પ્રથમ કર્તા અર્જુનને કર્મ કરવા પ્રવૃત્ત કરે છે તે વખતે તેજો કહે છે ૧-

ન દિ કશિન્ સ્વકમપિ જ્ઞાતુ તિષ્ઠત્કર્મકમ્ ॥

કાર્યતે ક્વચ્ચ કર્મે સર્વે પ્રવૃતિર્યુક્તૈઃ ॥

જ્ઞાન પ્રાપ્તિ સુધાર પણ નિર્ધાર્ય નથી એવી સ્ત્રી કહે નહિ પરંતુ કે તે પે તે જ્ઞાન કર્મ ન કરે તોજુ કલિયો ઇત્યન્ કચેરિય કુલિયે લીધે તેને કર્મકાં પ્રવૃત્ત થઈ વધુ જ પડે

મત્તઃ ૧ કે તેજો કર્મ તો અવશ્ય છે એ પરંતુ તે કર્મ કયા ॥

જુ પૂર્વે કહી ગયે જુ ૧ પ્રથમ તો કર્મ કહેવાથી વેચકન કર્મકાં સમજાવવા અર્થાત્ પોતાના કમવત્તી કમવત્તી કમવત્તીને પ્રસન્ન કરવા માટે જે કમવત્તી

કરવામાં આવે તેનેજ કર્મ એવું નામ આપવામાં આવતું. ચતુષ્થમ કે કર્મ એટલે કામ્ય-કર્મ. પ્રત્યેક વેદાકૃત કર્મની સાથે કૃષ્ણોકૃત ધર્મની ભિન્નતા તથા ઉત્કૃષ્ટતા અદિધાયીજ શરૂ થાય છે. વેદોકૃત કામ્યકર્મના અનુષ્ઠાનની નિંદા કરતા શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે -

યામિમાં પુષ્પિતાં ધાત્રં પ્રવદન્ત્યવિપશિતઃ ।

વેદવાદરતા. પાર્યં નાન્યવસ્તૃતિ વાદિનઃ ॥

કામાત્માન સ્વર્ગપદા જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ।

ક્રિયાધિશેષવહુર્લાં ભોગૈશ્વર્યગર્તિ પ્રતિ ॥

ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનાં મયાપહૃતચેતસામ્ ।

સ્વપ્નસાધામિકા પુદ્ધિઃ સમાધૌ ન વિધીયતે (૨-૪૨-૪૪)

અર્થાત્-કે પાર્યં વેદના વાદમાં જમ રહેતાજ અને ભોગ તથા ઐશ્વર્ય વિના બીજું કંઈ મેળવવાનું નથી એવું બોધનારા જ્ઞાતાનીઓ માત્ર પુણ્યા જેવી સુસંપન્નિત વાસ્તુને બોધે છે, અને વિષયોનીજ હાસ-નાવાળા તથા અવગણિત સર્વધો શ્રેષ્ઠ માનનારા તે મનુષ્યો ભોગ તથા ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે જન્મ તથા કર્મનાં ફળને આપનારી એવી અનેક પ્રકારની બહોળી ક્રિયાઓ કરવાનું કહે છે. એવી વાસ્તુ સંપન્નિતને જોઈને મિત્ર તે તરફ બેસાઈ મનુ દોષ એવા ભોગ અને ઐશ્વર્યમાં અતિ અસંતોષવાળા મનુષ્યો એવી ક્રિયાઓ કરે તોપણ સર્વની સિદ્ધિ-અમિદ્ધિ પ્રત્યે ગાંધર્વો જોઈદો સમજાય તેઓની અવસાવવાળી પુદ્ધિમાં ઉપજતો નથી.

અર્થાત્ વેદિક કર્મ અથવા કામ્યકર્મનું અનુષ્ઠાન એ કંઈ ધર્મ નથી. છતાં કર્મ તો કરવાજ જોઈએ. તો પછી કેવાં કર્મો કરવાં એવો સ્વાભાવિક દીનેજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. તેના ઉત્તરમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે જે કર્મ હાસનારૂઢિત હોય તેને નિષ્કામ કર્મ કહેવાય, અને એવાં નિષ્કામ કર્મ કરવા તેજ મત્ત ધર્મમાર્ગ છે. તેજ મત્ત કર્મનું અનુષ્ઠાન છે.

ત્રિવિધ-નિષ્કામ કર્મ કેને કહેવાય ?

શુરોઃ-ભગવાન પોતેજ નિષ્કામ કર્મનું જ પ્રમાણે વધુ બોધે છે -

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કરાચન ।

મા કર્મફલદેનુર્મૂર્મા તેષામોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥ (૨-૪૭)

અર્થાત્-કર્મમાંજ તારો અધિકાર છે, કર્મના ફળમાં નહિ. કર્મના ફળની આશા તજી દે કર્મને ત્યાજ કરી છાત્ર નહિ.

સારીજ કે કર્મ કરવાને આપણે બાંધવેદના છીએ, પરંતુ કર્મના ફળમાંથી લેણ પશુ આકાંક્ષા ન રાખવી જોઈએ.

ત્રિવિધ-ફળની આર્થિક ન રહે તો પછી કર્મ કરવાની પ્રાર્થના મનુ કરે ?

શુરોઃ-એ પ્રમાણે સદા થતી સ્વાભાવિક છે એમ ધારીને જનના પોતેજ

બીજા શ્લોકમાં તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:-

યોગસ્ય કુલ કર્મોપિ સંયં ત્યક્ત્વા ધર્મેન્નય ।

અર્થાત્ હે ધનન્ય ! સમગ્ર ત્યાગ કરીને અને યોગમાં સ્થિર થઈને કર્મ કર શિખ્ય — કાંઈજ સમજાય નહિ સગ એટલે શું ?

ગુરુ — સગ એટલે આસક્તિ, કર્મમાં આ રહ્યુંને કેટલું પણ પ્રકારનો અનુરાગ કે આસક્તિ ન હોવી જોઈએ.

શિષ્ય — અને યોગસ્ય એટલે શું ?

ગુરુ — બીજા ચતુર્થા તેનું પણ સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે -

સિદ્ધયસિદ્ધયો સમો મૂત્વા સમત્વં યોગ ઇચ્ચતે ॥

અર્થાત્—કર્મ તેા કરવાનું, પરંતુ કર્મ સિદ્ધ થાય કે અસિદ્ધ થાય તેમાં સમાન ભુદ્ધિ રાખવી તમારે વી જની રહે તેટલાં કર્મોએ કરો પરંતુ તેમાં સફળતા કે નિષ્ફળતા માત્ર થાય તેને માટે હર્ષ કે રોષ કરશો નહિ. નાની રીતે સિદ્ધિ અસિદ્ધિમાં સમાન ભુદ્ધિ રાખવી તેને લખવાને ‘ યોગ ’ કહ્યો છે. આ પ્રમાણે યોગમાં સ્થિર થઈને, કર્મમાં આસક્તિશૂન્ય જનીને કર્મનું જે અનુરાગ હરે તેને નિષ્કામ કર્મોત્પાદન કહેવામાં આવે છે.

શિષ્ય — હજી જરાગર સમજાય નહિ ધારો કે તુ હાથમાં ખાતરીથી લઈને તમારે ત્યાં ખાતર પાડવા (ચોરી કરવા) આવ્યો છું તમે તે વખતે તાપતા હો છો. આવી કરીને કે ચોરી રાખ્યો નહિ, તેમજ તે ચોરી મને હાથે હું ખ પછુ ન થયું મેં વિચાર કર્યો કે— સગ, ચોરી થઈ છે કીક છે, નહિતર કાંઈ નહિ. ” તે રીતે મેં નિષ્કામ કર્મોત્પાદન અનુપાદન કર્યું એમ કહેવાય.

ગુરુ—તે વિચાર કર્યો કે ‘ ચોરી થઈ ચી થો કીક છે, નહિતર કાંઈ નહિ ’ એ વાત બોલવામાં તો વીક લાગે છે, પરંતુ જો તુ ચોરી કરવાના ખાસ હેતુ થીજ આવ્યો હો તો તારા મનમાં એવો વિચાર કદાપિ આવવા પામે નહિ કારણ કે ચોરી કરવાની આશય રાખીને તુ ન આવે હો, અર્થાત્ ધનરૂપી ફળ માત્ર કરવાની આસક્તિ તારા હૃદયમાં ન હોય તો ચોરી કરવાને વિચારજ તારાથી ન થઈ શકે જોડે ‘ કર્મ ’ કહેવામાં આવે છે તેમાં ચોરી વિગેરેના સમાવેશ નથી થતો, એ વાત પછુ તારે લક્ષમાં રાખવી જોઈએ. કર્મ ” એટલે શું એ વાત તને હવે પછી હું સમજાવીશ. જના એક લક્ષ્યપરને માટે ચાલી લઈએ કે ચોરીનો પણ કર્મમાં સમાવેશ થઈ જાય છે તોપણ એટલી વાત તો ચોક્કસ છે કે તુ અનાસક્તિપૂર્વક ચોરી કરવાને આ રો ન હતો એટલા ચરે એવા કર્મોત્પાદનને સત્ અથવા નિષ્કામ કર્મોત્પાદન કહી શકાય નહિ.

શિષ્ય — પણ મારી સમજાવેલું ન થયું. ધારો કે એક બીધારી

મારુક હુ જાણું ચાલવા ભેગ હુ અથવા તો પીડાવશ પી માઈનેટની મારુક
દેશનો ઉદાર કરવા ભેગ હું આ જ-ને કિષ્કિંઓમાં રૂબની આકાંક્ષા રહે તે
સ્વાભાવિક છે

ગુરુ:—જે જે કર્મ આપણે માટે કર્યાં હોય તે તે કર્મ, કર્મવાચન કરવાની
શુદ્ધિથી જ થવું જોઈએ આદાર તેમજ દેશાદાર એ તમારે કર્તવ્યધર્મ છે એટલા
માટે તે ધર્મનું તમારે પાલન કરવું જ જોઈએ. ચોરી એ કાંઈ કર્તવ્ય ધર્મ નથી

શિષ્ય—તે પછી હું કર્મ કર્યાં છે અને ક્ષુ નહિ, તે કેવી રીતે બહુ
સમય નિષ્કામિની એ વાતનું જ્ઞાન ન થાય ત્યાંથી નિષ્કામ ધર્મનું મૂલ્ય ન સમજાય

ગુરુ:—એ અપૂર્વ ધર્મપ્રેક્ષાએ કાંઈ વાત જાણી શકી નથી, અનુક્રમે
કર્મના મળધર્મ તેણે ક્ષુ છે ૧-

यथायात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मवन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसंगं समाचर ॥

આ રથને યદ સજ્જી પ્રથમ સૂચન થાય છે મારી વાત કહ્યું તને વિશ્વામ
ન મેસતો હોય તો સહચાર્યના પોતાના જ સ્વને હુ કહે છે તે સમયે રે. કોઈ
શ્રેણીના સાધર્મ્ય તેઓ કહે છે ૩-“ચલો યૈ વિશ્વવિતિ કૃતેર્થક રૂપદ-
સ્વરૂપ ॥”

કહે કોઈ શ્રેણીનો નિસાચ એવો અર્થ થઈ શકે કે-“પ્રથમથી અથવા
કથિરને ઉદેશને જે કર્મ-તે કર્મ કિયાવવા સમસ્ત એને જન્મનમાત્ર સમ
જર્વ-અર્થાત્ જાણના કર્મો અનુક્રમે (કરવા પોત) નથી ” મારાં એ જ છે
કે આપણે કેવળ પ્રથમને જ ઉદેશને કર્મો કરવા જોઈએ. આમ ક્રવાનું પરિણામ
શુ આવે તેની કાંઈ ક'વા તું ક'રી શકે છે ? એથી ક'રને તો સવળી રતિએને
પ્રથમભિયુખી થયા વિના માવેજ નહિ, કદરુ કે બે રતિએ બધરમુખી ન થાય
તો પ્રથમોરિટ કર્મજ ન થઈ શકે. આ નિષ્કામ ધર્મને લક્ષિત કહેવામાં કાંઈ
જાતની દરજત નથી, કદરુ કે લક્ષિત એ નિષ્કામ ધર્મનું નામાત્રમાત્ર છે આ રીતે
આપણે લક્ષિત અને કર્મ વચ્ચેનું મામજસ તપાસી ગયા કર્મની સાથે લક્ષિતને
જે એક છે તે અન્ય રથને એવી પણ વિશેષ સ્પષ્ટ છે-માથે સર્વાંગિ કર્મો
સંગ્યસ્યાત્માત્મચેતસા । ચિરાર્થનિર્મમો મૂલ્યા બુદ્ધવચ વિગતગરઃ ॥
અર્થાત્ વિવેકશુદ્ધિથી સજ્જ કર્મો મને અર્થજ કર અને નિષ્કામ તેમજ મમતા
તથા વિમારજન જની બુદ્ધ કરવાને તૈયાર થા

શિષ્ય:—પ્રથમે કેવી રીતે કર્મો અર્થજ થઈ શકે ?

ગુરુ:—“સાચાત્મચેતસા” એ વાક્યની સાથે “સંવચ” રૂબને
અર્થ સમજી લેશે એટલે “સાચાત્મચેતસા” શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં બધવાનું

શીશકરમાર્થે લખ્યું છે કે—“અહ કર્તેશ્વરાય મૂલ્યવત્ કરોમીત્પનવા
લુદ્ધવા” અર્થાત્ કર્તા એટલે ઈશ્વરની ખાવર તેના નોકરતરીકે આ કામ કરે
છે, એવી શુદ્ધિપૂર્વક જે કર્મ થાય તેજ કર્મ કૃષ્ણને અર્પણ થયેતું ગણાય.

આટલા વિસ્તાર પછી અર્થશાસ્ત્ર રહસ્ય તુ સમજી શકાયે હોઈજ એમ હું
ધારે છું તોપણ ચારાસરપે એકવાર પુનઃ કહી જમણ પ્રથમ વાત તો એજ કે
કર્મ કર્યા વિના કામથી રહી સમાજ તેમજ નથી, પરંતુ કર્મ સુદૃઢી અનુષ્ઠાન
કર્મજન સમગ્રવા ભોધ્યે જે કર્મ ઈશ્વરોદ્દિષ્ટ (ઇષ્ટકર્મ) શુદ્ધિપ્રદ (ક્રિયા
ઈશ્વરોદ્દિષ્ટ (ઇશ્વરે ઉપદેશ) થાય તેજ કર્મ અનુષ્ઠાન અથવા કર્તવ્ય લેખાવ
તે કર્મ પણ આસકિતરહિતપણે કરવા ભોધ્યે, તેની સિદ્ધિ તથા અસિદ્ધિમા
સમાન શુદ્ધિ રાખી ભોધ્યે અને તે કર્મો ઈશ્વરને અર્પણ કરવા ભોધ્યે અર્થાત્
અન સ્વામીની વતી એક નોકરતરીકે હું આ કામ કરે છું એવી શુદ્ધિ કર્મ
કરવા ભોધ્યે ત્યારે આ પ્રમાણે કર્તવ્ય-કર્મો થવા જાયે ત્યારે કર્મયોગ સિદ્ધ
થાયે એમ સમજી શકે.

ત્યારે ઈશ્વરાર્થે કર્મો કરવા સામીએ ત્યારે આપણે આપણી શારીરિક શક્તિ
ઓળે પણ ઇશ્વર પ્રાપ્તિ વાળી ભોધ્યે, જે સ્વાભાવિક છે અને તેથી જ પ્રમા
ણેના કર્મયોગ તે પ્રમાણેતરે ભક્તિયોગજ નથી રહે છે, એમ કહીએ તો અસુઝિત
નથી કર્મની સાથે ભક્તિને કેટલું એકમ છે તે વિચાર કરવાથી ખુબ સ્પષ્ટ થવા
ચાએ છે આવી અપૂર્વ વર્મ, આત્મ અપૂર્વ કૌશલ દેવતા ગીતામાંજ
દક્ષિણાચર થાય છે આવી અદ્ભુત ધર્મવ્યાખ્યા મેઝ પણ દેશમાં, કાર્ષ
કાયે, હોઈએ કહી હોઈએ એમ આવે જાણનામાં નથી ગીતામાં ધર્મની
વ્યાખ્યા હજી પૂર્ણ થઈ નથી તરણ કે કર્મયોગમાં ધર્મની સમાપ્તિ નથી કર્મ
એ તો ધર્મનું પ્રથમજ પગથિયું છે આવતી ૧૨૯ તને અનુયોગનું રહસ્ય
સમગ્રવચનો પ્રગટ કરીશ

અધ્યાય ૧૫ મો—ભગવદ્ગીતાનું જ્ઞાન

શુભ —દેવે યાન સગની લગતન શીટ્ણના ઉપરોક્તો સારાજ મું તે બચ્ચુ
૫૨ કર્મનો વિવેક સપૂર્ણ કરી ચતુર્થ અધ્યાયમાં પોતાના અવતાવિવેક કથન
સમી તેઓ કરે છે કે—

ચીતરામમયક્રોધ મન્મથા માનુષાધિષ્ઠા ।

ચદ્વો નાનતપસા પૂતા મદ્યવમાગતા . ॥

ભાવાર્થ:—નાથ, કમ અને કોય એના ડાબી થવા છે એવા માસાપ થયેલા, માટે આધારે રહેલા અને જાનણી તપથી મુદ્ધ મયેલા બહુ મનુષ્યો માગ પ્રથમ સ્વરૂપને પામ્યા છે.

શિષ્ય:—એ જ્ઞાન કેવા પ્રકારનું ?

ગુરુ:—એ જ્ઞાનના પ્રભાવે છવ મગ્ગત વૃત્તમાત્રને પોતાના આત્મામાં અવગ્રા ઇશ્વરમાં ભેદ શકે તે નેમી:—

યેમ મૂતાન્યસેયેષ દુહ્વસ્યાત્મન્યયો મયિ ।

અર્થાત્ એ જ્ઞાન સમગ્ર સૂતમાત્ર માસામાં (ઇશ્વરમાં) તેમજ પોતાના આત્મામાં રહેનાં સમગ્ર તો જ્ઞાન.

શિષ્ય:—તે જ્ઞાન કેમ રહેતે પ્રાપ્ત કરવું ?

ગુરુ:—ઇશ્વરને પોતે તેનો ઈશ્વર આ પ્રમાણે વતાવ્યો છે:—

તદિદિ પ્રતિપાતેન પરિપ્રમેન સેવયા

અપદેશ્યન્તિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાવિનસ્તત્ત્વદાઈના ॥

અર્થાત્—પ્રતિપાત, પ્રમ, અને સેવાદ્વારા જ્ઞાની-તત્ત્વદાઈએ પામેથી તે યીમતું ભેદએ.

શિષ્ય:—હું આપને સેવાદ્વારા પરિપૂર કરી પ્રતિપાત તેમજ પરિપ્રમસદ્વિત પ્રાપ્તના માર્ગે છું ? અને તે જ્ઞાનનો ઉપરિત આવે.

ગુરુ:—માસાથી તે બની શકે નહિ, ઇશ્વર કે હું જ્ઞાની નથી તેમજ તત્ત્વદાઈ પણ નથી. જ્યાં સ્વૂક થત રહેવામાં કરકત નથી. હું તને પ્રશ્નું છું કે “જ્ઞાનદાતા સમગ્ર જ્ઞાન માત્રને પોતાનામાં તેમજ ઇશ્વરમાં ભેદ” તે શાકમાં ક્યા ક્યા પદ-યોનો પરપર સંબંધ છે.

શિષ્ય:—ગૂત, હું અને ઇશ્વર

ગુરુ:—જ્ઞાને ભક્તવાડું શું સાધન છે ?

શિષ્ય:—માસવિજ્ઞાનસાત્.

ગુરુ:—અર્થાત્ આ વીસમાં સદીમાં અધિત, બોધિતિ, પદાર્થતત્ત્વ અને રસ-વજ (‘મેધમેષિત, જિરેદ્દેતેત્તી, વીલીકત, કેમીટી’) અદિ શાસ્ત્રો ભક્તવાં મા-વત્ત છે. એવા સામીય જ્ઞાન માટે આપણે પ્રથમ ત્રિવિધને શુભો સ્થાપના ભેદએ. ત્યાર પછી દવે કહે ભેદએ કે “આપણને-પોતાને” ભક્તવાડું શું સાધન છે?

શિષ્ય:—મદિર્વિજ્ઞાન અને અર્તવિજ્ઞાન.

ગુરુ:—અર્થાત્ હેમાં બે શાસ્ત્રો (જ્ઞાનોપેશ, જોશોપેશ) પ્રતિવિજ્ઞાન તથા અધ્યનવિજ્ઞાનનું જ્ઞાન અવરવત છે. જ્યાં જ્ઞાન પણ આપણને પ્રથમ શુભો પામેથીજ મળી શકે તેજ છે.

શિષ્ય—હવે, હવેને બધુવાતુ તુ સાધન છે ?

ગુરુ—હિંદુસાધી ઉપનિષદો, હર્ષનસાસી, પુરાણો, હિંદીદાસગ્રંથો તથા મુખ્યતઃ ગીતા.

શિષ્ય—એટલે કે જનનામાં જે જે સેવ પદાર્થો છે તે સર્વ આપણે બધુવાં જોઈએ આજીવંત પૃથ્વીમાં જેટલા પ્રકારનું જાન પ્રચલિત થયું છે તે સર્વ જાન આપણે સંપાદિત કરવું જોઈએ ત્યારે તું જાન શબ્દનો અર્થોર્થ બહુ સામાન્ય અર્થમાં વ્યવહાર કર્યો છે ?

ગુરુ—હુ પૂર્વે કહી ગયો છું તેનું પુનઃસ્મરણ કરે. મેં કર્યું હતું કે જાના-જની વૃત્તિઓની બસાનર રચિતિ તથા ઉન્નતિ યદી જોઈએ ત્યાંપ્રધી સર્વ પ્રકારનાં જાનોની આપણે અર્થો ન કરીએ અથવા સંપૂર્ણક તેમાં જાન ન લઈએ, ત્યાંપ્રધી જાનાજની વૃત્તિઓનું સંપૂર્ણ અનુસીધન અથવા ખીલવણી થાય નહિ. હવે જાનાજની વૃત્તિનું જોગ્ય સ્વરૂપ યથા પછી જો અનુસીધન-ધર્મની અવરથાને અનુસરી તે જાનાજની વૃત્તિઓ બહિષ્કારે આધીન થઈ ઉપરપ્રધી થાય તોજ તે ગીતાજ્ઞ જાનની પ્રાપ્તિ કરી શકે. હવેચાં જેવી રીતે અનુસીધનધર્મમાં સમાઈ જાય છે તેવીજ રીતે જાનયોગ થયું અનુસીધનધર્મમાંજ સમાઈ જાય છે.

શિષ્ય—અનુસીધનધર્મનું સ્વરૂપ હવે કાંઈક સમજાય છે. આત્મારસુધી અનુ-સીધનવાદને હુ જુદાજ રૂપમાં સમજ્યો હતો.

ગુરુ—હવેમાં વિષયોત્તરને રહેવા દે. આપણે આજે જાનયોગ સમજવાનોજ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

શિષ્ય—જાનમાજ ધર્મની સંપૂર્ણતા જો આવી જતી હોય તો તો પછી પશ્ચિતોત્તર ધાર્મિક પુરુષો માની લેવા જોઈએ.

ગુરુ—પશ્ચિતપ્રમા અને જાનમાં જમીન આસુમાન જેટલો તફાવત છે એ વાત હુ તને પૂર્વે કહી ગયો છું જે બહિષ્કારનું સ્વરૂપ સમજે છે તથા ઉપર અને જમીનની સાથે પોતાને કેવો સંબંધ છે તે જાણે છે, તે બહિષ્કાર કેવળ પશ્ચિતજ નથી, પરંતુ જાની પણ છે પશ્ચિત્ય નિના અનેક સ્વપુરુષો સ્માનીનું પવિત્ર પદ શોભાવી ગયા છે કેવળ જાનવડેજ તેને પોતાને (ઉપરને) પાખી સમાવે છે, એમ કીમ્બો પોને પણ ક્યાંઈ કર્યું નથી તેઓ પુણી રીતે બહાર કરે છે કે—

ચીતરાગમયક્રોધાઃ મન્મથા માણુપાસિતાઃ ।

યદ્યપો જ્ઞાનવપસ્યા પૂતા મજ્ઞાવમાગતાઃ ॥

અર્થાત્—જેઓએ પોતાના વિષ ઉપર સંકલ્પ કર્યો છે, ઉપરપદાપણ છે, તેઓ જાનદારા પવિત્ર જમીને ચારા બાપને પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. મતલબ કે કેવળ જાન દારાજ તેની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, એવો મુશ્કેલ ધર્મને મુદ્દવ આશય નથી.

જ્ઞાન અને કર્મ ઉભયનો સંયોગ જોઈએ. એટલું જ્ઞાન જેમ ઉપયોગી નથી તેમ એટલું કર્મ પણ ઉપયોગી નથી * કર્મદાસજ્ઞ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, એટલાજ માટે સ્વયં ભગવાન કહે છે કે:—

જ્ઞાનકલ્પોર્મુનેયોર્ગં કર્મ કારણમુચ્યતે ।

અર્થાત્:—જ્ઞાનયોગમાં આગ્રહ થતા પ્રત્યક્ષારને માટે કર્મજ ઉપયોગી-કારણભૂત છે. મત્તવન કે કર્મપુષ્પાન્દરા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ. આ સ્થળે ભગવદ્વાક્યનો અર્થ એવો કરવાનો છે કે અધ્યોગ સિવાય ચિત્તશુદ્ધિ થઈ શકે નહિ; અને ચિત્ત-શુદ્ધિ ન થઈ હોય ત્યાંસુધી જ્ઞાનલેખપ્રાપ્તિ મતિ થઈ શકે નહિ

શિષ્ય:—તો મું કર્મદાસ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કર્યા પછી કર્મનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ?

ગુરુ:—હા, જ-નેનો સંયોગ તથા જ-નેની વશાયેભતા સમવારી જોઈએ. ગીતામાં કહ્યું છે કે:—

યોગસંન્યસત્કર્માણં જ્ઞાતસંહિષ્ણસંશયમ્ ।

જ્ઞાતમર્ષતં ન કર્મણિ નિવર્તન્તિ ધનંજય ॥

અર્થાત્:—હે ધનંજય ! જેણે યોગવડે કર્મોનો સંન્યાસ (ત્યાગ) કર્યો છે તેને, અને જ્ઞાનવડે જોના મનુષ્યો હેઠાઈ ગયા છે તેને તમા આત્મામાં નિઃશંકાના પુરુષને કર્મો બાંધી શકતા નથી.

એટલાજ માટે કુખ્યત જો વસ્તુઓ જરૂરી છે (૧) કર્મનો સંન્યાસ અથવા ધર્મગર્ભજ, અને (૨) જ્ઞાનદાસ સતપ્રયત્ન. આ પ્રમાણે જ્ઞાનવાદ અને કર્મ-વાદના વિવાદનો નિવેશ આથી યથાજ થેમ છે, તેમજ ધર્મની આપ્ત્યા પણ તેથી સંપૂર્ણ થાય છે. ગીતાકારે સમજા વિવાદોના નિર્મૂલ્યપૂર્વક જે અપૂર્વ-જ્ઞાન ધર્મ પ્રયોધ્યો છે તેનું વધાર્થ માદાત્મ આવાજ સ્થલે સ્પષ્ટ થાય ॥ તમારાં કર્મો ધર્મને અર્પણ કરો, અને કર્મદાસ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરી પરમાર્થ-તત્ત્વસમધી તમારા સસયોને હરી નાખો, એ પ્રમાણેના ઉપદેશમાં જ્ઞાન અને ભક્તિ ઉભયનો મયોગ થઈ આવે છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી.

* આ સિદ્ધાંત જ્ઞાનવાદી શ્રીકૃષ્ણચાર્યના મતથી વિરુદ્ધ છે એમ કહેવાની જરૂર નથી તેમના મતાનુસાર જ્ઞાનમાં કર્મને તિથિભાવ સ્થાન નથી, ઉદાર વિચાર-વાણા મુદિદિત વર્ગો સિવાય, શ્રીકૃષ્ણચાર્યના મતથી વિરુદ્ધ અણાપુ અમાદ આ ક્યન વર્તમાનકાલે કોઈ સાક્ષ્યથી નહિ, એ અમારા કલ્પ જાદા નથી. બીજર સ્વામી જેવા ભક્તિવાદીએ શ્રીકૃષ્ણચાર્યના અતુર્ત્વી નથી, એટલુજ નહિ પણ પોતાના પૂર્વગામી આચાર્યોના મતનું ખંડન કરવા કિંવા પોતાના પક્ષનું સમર્થન કરવા શ્રી-કૃષ્ણચાર્યને પોતાના બાંધમાં અનેક સ્થળે વિસ્તાર કરવો પડ્યો છે, એ વાત પણ પ્રસંગોપાત અમારે કહી દેવી જોઈએ.

સદ્ગુહ્યસ્તદાત્માનસ્તાન્નિષ્ઠાસ્તત્પવણા ॥

મચ્છાંસપુનરાશ્રુતિં જ્ઞાનવિઘ્નૃતકસ્મયા ॥

અર્થ — સધરમાજ જેમની શુદ્ધિ ॥ ધર્મમાજ જેમનો આ જા છે ધર્મમાજ જેમની રિયા ॥ અને જેઓ ધર્મપરામણુ છે તેમના પપે જ્ઞાનવડે ધોવાઈ ગય છે અને તેઓ પુનર્જન્મ-અશ્રિત મેઘપદને પામે છે

શિષ્ય — શાંત અને કર્મની સાથે-સમવાયપણેજ લક્ષિત રહેલી છે જે વાત હવે મારાથી સમજાય છે કર્મને મટે કર્મકરિણી અને શરીરિક શક્તિઓની ઉપક્રાંત રક્ષિત તથા પરિણતિ નશ્વરી છે તેની સાથે જે શક્તિઓ ધર્મપરામણુ બનાવવાની પણ તેદલીજ નશ્વર છે જ્ઞાનને માટે પણ જ્ઞાનમાર્ગની શક્તિઓની તેજ પ્રમાણે રક્ષિત તથા પરિણતિ નેદલી નશ્વરી છે તેદલીજ તેને ધર્મપરામણુ બનાવવાની નશ્વર છે આ બંને વિધેયો નુજ સ્પષ્ટ થયા પણ ચિત્તરચિત્તો શ્વિત્તુ યુ કર્મુ ?

શુર — નેનુ પણ તેજ પ્રમાણે સમજા સેવુ પરંતુ તે રિયે ચિત્તારૂપી જોડમવાનુ હજ નાજા છે હાલ હુશત તો મે ઉપર કરુ તેજ ચિત્તરચિત્તો શક્તિસમધે પણ સમજા સેવુ

શિષ્ય — આપણી સમસ્ત શક્તિઓની વધ યોગ્ય શુદ્ધિ તથા પરિણતિશુદ્ધિ કરી તેમને ધર્મપરામણુ કરવી એજ મીતોક્ત્ય જ્ઞાનયોગ અને ધર્મયોગ જે વાત હવે સ્પષ્ટ નથાય ॥ બંને જ્ઞાન તથા કર્મનો સંયોગ તેજ લક્ષિત ચતુષ્પદ અને ચતુષ્વીમવધર્મ સમધે પૂર્વ અને ને જાણે ઉપદેશ મ્હો દત્તો તે આ મીતોક્ત્ય ધર્મનીજ જ્ઞાન આપ્યા હેય એમ અને નામે છે

શુર — કમે કમે જે વાત વધારે સ્પષ્ટ થતી હતો

અધ્યાય ૧૬ મો-મગવદ્ગીતાનો સંન્યાસ

મર — નાશ પડીતો એક પાત સંન્યાસી જે મુલાવરથમાં જાતીજન કરુ અને નધવડે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહી કર્મ કરવા એવી દિદુશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે પરંતુ મીતોક્ત્ય ધર્મમાં તેવી ખામ આજ્ઞા નથી મીતોક્ત્ય ધર્મ તો કર્મદાસ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવી એજ ઉપદેશ આપી રહી છે અને જે વાત સ્વયં પણ જ્ઞાને છે કારણ કે તેજજ અધ્યપનવડે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી તે મધે તેમ હો. ચતુષ્પદને મટે જ્ઞાનમાં એક સમય એવો આવે છે કે જે સમયે તેને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી હોય છે અને કર્મ કરવાને અવગ્રહ અથવા તો શક્તિ કે અવસ્થા તેને દોષી નથી આવી અવગ્રહમાજ તત્વીજ અથવા ચતુર્થ આશ્રમનો રહીકાર કરવાનું દિદુશાસ્ત્રે

કહે છે. સાધારણ રીતે તેને સંન્યાસ કહેવામાં આવે છે “ કર્મિનો ત્યાગ કરવો ” એ સંન્યાસીઓનું રમૂસ કાર્તવ્ય છે. મુક્તિના ઉપાય તરીકે ત્યજ લગવાને પણ તેજ માનતા ઉપદેશ કર્યો છે તે મિથ્યાજ્ઞાને એમ પણ કહ્યું છે કે ‘ જો તમારે જ્ઞાનપોષણમાં આરંભ થવું હોય તો ‘કર્મ’ એજ તમારે માટે અવશ્યક છે, પરંતુ જો જ્ઞાનપોષણમાં આરંભ થઈ ચૂક્યા હો તો ‘કર્મત્યાગ’ એજ સહાયક છે.”

માત્રકસોમુનેર્થોર્થં કર્મ કારણમુચ્યતે ।

યોગારુદ્ધસ્ય તસ્યૈષ શમ કારણમુચ્યતે ॥

અર્થાત્—યોગની કમળાવાળા મુનિને માટે નિષ્કામ કર્મજ્ઞ સાધન કહેવાય છે, અને યોગમાં આરંભ થયેલા મુનિને માટે શમ-સહત્વનો ત્યાગ-એજ સાધન કહેવાય છે.

શિષ્ય—પરંતુ કર્મત્યાગ અને સસારત્યાગ એ બંનેનું શું એકજ અર્થનું સ્મરણ કરે છે? જો તેમજ હોય તો તો સસારત્યાગ પણ એક પ્રમાણનો ધર્મજ્ઞ ગણાય! જ્ઞાનીને માટે શું તેજ કાર્તવ્ય છે?

ગુરુ—પૂર્વમાથી શાસોનો સિદ્ધાંત તો તેજ છે. જ્ઞાનીની સાધનમાં તેનો પોતાનો કર્મત્યાગ સહાયકૂત્ત જને છે એ વાત મત્ત પણ છે. દરેક લગવદ્વાદને તેને ટેકા આપે છે, પરંતુ કર્મયોગવડે ચિત્તશુદ્ધિય યોગ્યતા મેળવ્યા વિનાજ દરોહાદ્યે કર્મનો ત્યાગ કરી દેવો અથવા મસારાને તિર્થાંજલિ આપી દેવી, એવી કૃષ્ણાકન પુણ્યમય ધર્મની શિક્ષા નથી લગવાને. મયોગ અને કર્મત્યાગ એ ઉભયને મુક્તિના સાધન કહ્યા છે. પરંતુ તેમજ એટલા તો કર્મયોગનોજ આપનામાં અર્થ છે.

સંન્યાસ કર્મયોગઃ નિ ભેદસકરત્તુમી ।

તથૈશ્વ કર્મસંન્યાસાત્ કર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥

ભાવાર્થ—કર્મસંન્યાસ અને કર્મયોગ એ બંને બાર્યો નિભય કારણબંને કરવારા છે, પણ તેમાં કર્મસંન્યાસથી કર્મયોગ-કર્મ કરવા તેજ શ્રેષ્ઠ છે.

શિષ્ય—એવું તો કાઈ કહે જને નહિ. રોજને દર કરવો એ જો પ્રચલ્યા યોગ્ય હોય તો યોગનો હુમલો કદાપિ અવસરદાગ્ધ લેખી સમ્પન્ન નહિ. કર્મત્યાગનો માર્ગ જો વીક મફતો હોય તો પણ કર્મયોગનો માર્ગ કદાપિ શ્રેષ્ઠ હોય શકે નહિ.

ગુરુ—કર્મ કરવા જતા જો કર્મત્યાગનું ફળ મળ્યા ચક્રત્તુ હોય તો?

શિષ્ય—તો તે પણ કર્મયોગજ શ્રેષ્ઠ, કારણકે તેજ કરવાથી તો કર્મયોગ અને કર્મત્યાગ ઉભયનું એકીસાથે ફળ મળી જાય.

ગુરુ—તારે મયાર્થ વસ્તુ પણ તેજ છે. પૂર્વમાથી દ્વિદુધર્મનો ઉપદેશ એવો છે કે કર્મત્યાગપૂર્વક સંન્યાસ મેદલું રહે ચીતા જોરો પ્રયોગ કરે છે કે કર્મ એવા મિતથી કરે. કે કર્મ કરવા જતા સંન્યાસનું ફળ મળ્યા શકે. નિષ્કામ કર્મ કરવાં એજ મયાર્થ સંન્યાસ છે.

દ્રેયઃ સ તિત્વસંન્યાસી યો ન દ્રેષ્ટિ ન કાંક્ષતિ ।
 નિર્લન્દ્રો દિ મહાપાદો મુખં મંધાત્મસુચ્યતે ॥
 સાંલ્યયોગૌ પૃથગ્ વાલાઃ પ્રવર્તંતિ ન ચંદિતાઃ ।
 વક્ત્રમ્પ્યાસ્થિતઃ સમ્યગુપયોવિદતે કલમ્ ॥
 વત્સારુદૈઃ પ્રાપ્યતે સ્થાનં વરોતૌગવિ મમ્બતે ।
 વદં સાંલ્યં ચ યોગં ચ યઃ પश्यતિ સપश्यતિ ॥
 સંન્યાસસ્તુ મહાપાદો દુઃસ્વપ્નાપ્તમયોગતઃ ।
 યોગયુક્તો મુનિર્મુક્તઃ ન ચિરેણાધિગચ્છતિ ॥ (અ. ૫-૩૫૧.)

અર્થાત્ જે મનુષ્ય દેવ કરતો નથી તેજ્ઞ ધર્મિયાને કરતો નથી તેને સદાએ સંન્યાસીજ નહિવે તેઓ કે મહાપાદો । જેઓ રાજદેવરહિત નિર્લન્દ્ર પુરુષ સુખપૂર્વક જીવે છે તેમ જાણ ॥ (સાંખ્ય) સંન્યાસ અને (કર્મ) કર્મયોગ એ બંને બુદ્ધિ જુદા છે એવું તો જાણો એટલે અવગણી મનુષ્યોજ કહે છે- પશિતો નદિ, કારણ કે એ બેમાંથી કોઈ પણ એક માર્ગને વચાર્થ રીતે આવરતાથી મનુષ્ય બને માર્ગના દૃશ્યને પામે છે. જે શ્રેયસ્કર નજ સાંખ્ય-સંન્યાસ-નદે પમાય છે તે રમાય ચોતરથી (કર્મયોગથી) પણ પમાય છે, માટે સાંખ્યને અને ચોતરને જે એક જણે છે તેજ વચાર્થ જણે છે, છતાં કે મહાપાદો । કર્મયોગ વિનાનો સંન્યાસ તો દુઃખ પામવાને માર્ગ છે કેમકે કર્મયોગવાળો સંન્યાસી ચોક્કસ વખતમાજ જાણને પામે છે મતનજ કે જે મનુષ્ય અનુષ્ટેય કર્યો કરવા છતાં ચિત્તથી નિષ્ક્રમ રહે છે, અથવા તો હૃદયમાં કર્મસંજ્ઞા સંન્યાસી જતી રહે છે તેજ વચાર્થ પાર્થિવ મનુષ્ય છે.

શિખ્ય -- જાણે પરમ પવિત્ર વૈષ્ણવ ધર્મ તપશ્ચર્યને સંજોડીતજા બાવાઓ શામટે આમ તેમ રખડવા બહાર નીકળી પામ્યા હશે તે સમજાતું નથી. પાશાણો જેને 'અસેરીસીક્રમ' કહે છે તેવો અર્થ વૈરાગ્ય સહજમાંથી નીકળતો નથી એ વાત હવે મને સમજાવવાની જરૂર નથી. ગીતાગ્રંથ પરમ પવિત્ર ધર્મમાં વેરાગી બાવા-ધર્મના જુગરને રમાય નથી, તેમજ તેના જેવો પવિત્ર, સરંજાપી અને ઉન્નિરીક્ષ વૈરાગ્યધર્મ જગતમાં અન્ય કોઈ નથી એવો હવે મારો વિશ્વાસ બંધાયો છે. ગીતાગ્રંથ પવિત્ર વૈરાગ્ય પાસે કિવા સદર્શ વૈરાગ્ય પાસે ધર્મચાર્યોની જુગરથી સત્તા નથી ચકતી નથી. ગીતા જેવા સરળ-અપૂર્વ ધર્મશાસ્ત્રને એક બાબુએ મૂકી દેખે લેખો વેદમાં, સ્મૃતિમાં, જાતજનપદા તથા કુરાનમાં સમાટે ધર્મની દોષ કરતા હશે તે મારાથી સમજાતું નથી. ગીતાગ્રંથ ધર્મના પ્રચારક જેવા ધર્મવેત્તા પુરુષ પાસે બીજો કોઈ ધર્મવેત્તા હોતો રહી શકે નહિ. લાલા, એ દેવીધર્મપ્રવેશ કોણ હશે ?

x "સાંખ્ય" એ સંહનના અર્થ માટે જેને સદા દોષ તેણે સાંભળ્યાપ્ત જેનું.

મુજ લેખક

ગુરુ:—પુરુષોત્તમના મુદ્ધ સમર્થે ગ્રીયુષ્ણે'અર્જુનના સ્વ ઉપર થતી આવેા ઉપદેશ ક્યોં હશે, એમ ને કહેવાય છે તે ઉપર મને વિશ્વાસ નથી, કારણ કે વિશ્વાસ નહિ રાખવાના અનેક સળગ દેવુએ મળ્યા આવે છે. ગીતા એ મહાભારતમાં પ્રમુખ ગ્રંથ છે, એમ માંડે માનવું છે, પણ ગીતાગ્રામર્થના કર્તા પુષ્કળ છે એ સંતપે અને લેશમાત્ર યંત્રા નથી. તેમાં અનેક સળગ ગ્રાંથો પણ છે. આવારે હું એક દાહી કે એ પવિત્ર-પુસ્તકના ઉપદેશના પ્રત્યે નિષ્કામ ધર્મતા નગરમાં વિરાજ પ્રચાર કરેા નામ છે. માનવ-જીવન નિષ્કામધર્મની આગવનાવડે સજી કરવાની પવિત્ર કાવનાઓ પ્રસરતી નામ છે, એટલુંજ નહિ પણ નીતિ અને ધર્મમાં પંથુ એજ નિષ્કામ ધર્મના પવિત્ર મરોઢ પ્રવેશ કરી ચૂક્યા છે. વસુદેવઃ કમ્ય ધર્મનો ત્યાગ એજ સંન્યાસ અવશ્ય છે નિષ્કામ ધર્મ કર્યા લેવુંજ બીલું નામ સંન્યાસ. નિષ્કામ ધર્મનો પણ ત્યાગ કરવો એને સંન્યાસ કહી શકાય નહિ.

શાસ્ત્રાનાં કર્મણાં મ્યાસં સંગ્યાર્સ કવયો વિદુઃ ।

સર્વકર્મકલસ્યાણં પ્રાહુસ્ત્યાણં વિચક્ષ્ણાઃ ॥

અર્થાત્, વિદ્વાનો સક્રમ ક્યોંના ત્યાગને સંન્યાસ જાણે છે; અને વિચક્ષુષુ પુરુષો સર્વ ધર્મના ફળના ત્યાગને સંન્યાસ કહે છે.

ને વિચક્ષુ પુરુષીય વિદ્વાન અને ક્ષિપ્ત તથા લાસતવર્ત્તિ આ નિષ્કામધર્મ એ બંને એકજ ધરો ત્યારે આ સંસાર સર્વ સમાન બની, અને મનુષ્યો કેવ સમન બને, ત્યાર પછી વિદ્વાન અને ક્ષિપ્તના નિષ્કામ પ્રયોગો થતા લાગી, અને વિદ્વા-નાકિ વિદ્વાએનો સક્રમ અવધાર એવી રીતે કરવો તેની કાષ્ટને કલ્પના પણ આવશે નહિ.

શિષ્યઃ—અનુષ્ઠેના લાગનાં એવો દિવસ પ્રાઢ ક્રમે આવશે ખરો ?

ગુરુ:—તમે લેહા અર્ધપુત્રો છો, તે કેમ જુદી બલ્યો છો ? તમારાથી શું અસાધ્ય છે ? તમે ને ક્યાં ધારો તે કહી શકો તેમ છે. તમે ૯૯ પારલુ કરો તો સમસ્ત પૃથિવીના ડોરનર બની શકો. એ તમારા હલમાં મળી મહત્ત્વાકાંક્ષા તથા આત્મ-બળ ન હોય તો ચારો આ સર્વ ખડવાડ નિષ્ફળ છે. આશુ. હવે, ગીતાના સંન્યા-સચાર્ય વધાર્ય વાક્યર્થ શું શું સમજ્યો ? અવેદિત સંન્યાસ એ હમણી કોટિને સંન્યાસ છે, એજ માગની આજલુ ધર્મઆખ્યાનો નિષ્કર્ષ છે. શક્તિપુક્ત કિંવા લક્ષ્યાત્મક ક્યોં આપણે કર્યા એટલે એ વાલ હું વને પૂર્વે કહી ચેા. જું. એટલા માટે ગીતાના સંન્યાસનું જલુ અલિપ વાક્યર્થ તો એજ તીક્યા શકે કે ભક્ત્યાત્મક ધર્મપુક્ત સંન્યાસ એજ વધાર્ય સંન્યાસ છે.

અવ્યાય ૧૭ મો-મક્તિ-ધ્યાન-વિજ્ઞાનાદિ

નુરે-—અમરવદ્ભીતાના પ્રથમ પાંચ અધ્યાયોવિષે હું વિવેચન કરી ચૂક્યો છું. પ્રથમ અધ્યાયમાં સૈન્યદર્શન, બીજા અધ્યાયમાં જ્ઞાનયોગનો સ્વરૂપ આલેખ્યો, ત્રીજામાં સૌમ્ય યોગ, ત્રીજા અધ્યાયમાં કર્મયોગ, ચોથા અધ્યાયમાં જ્ઞાન-કર્મસંન્યાસયોગ, અને પાંચમા અધ્યાયમાં સંન્યાસયોગ વિગેરે વિષયો આવી જવ છે. છઠ્ઠો અધ્યાય ધ્યાનયોગનો છે. ધ્યાન એ જ્ઞાનવાદીઓનું અનુજ્ઞાન છે, તેથી તેનું ‘નુરું’ વિવેચન કરવાની જરૂર રહેતી નથી, આ અધ્યાયમાં યોગ કેને કહેવાય તેની લઘુરો આપવામાં આવ્યા છે. જે અવસ્થામાં યોગાતુજ્ઞાનદ્વારા ચિત્તનો નિરોધ થાય, જે અવસ્થામાં વિદ્યુદ્ધ અંત-ક્રમણદ્વારા આત્મદર્શન યવગથી, આત્માનાં પરિવૃત્તિ અનુભવાય અને જે અવસ્થામાં કેવળ છુદ્ધિવેળે પ્રાપ્ત થઈ શકે એવું અતીન્દ્રિય-આત્મતિષ્ઠ સુખ પ્રાપ્ત થાય, એટલુંજ નહિ પણ જે અવસ્થામાં એક સમય રિયતિ થયા પછી પાછું ફરવા-પણું રહેતું નથી અને જે અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થતા સુખની તુલના કોઈ પણ વસ્તુની સાથે થઈ શકતી નથી, તેમજ અને તેનું ભારે દુઃખ પણ જે અવસ્થામાંથી મનુષ્યને વિચ્છિન્ન કરી શકતું નથી, તે અવસ્થાને “યોગ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. કેવળ નેતી-પોતી, મુદ્રા, બાસન, કે પ્રાણવાય જેવાં સ્વરૂપ સાધનોથીજ યોગ થઈ પ્રાપ્ત થતી નથી, પરંતુ

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્દેતેનાંતરાત્મનાઃ ।

અઢ્યાયાન્ મજ્જતે યો માં સ મે યુક્તમો મતઃ ॥

અર્થાત્ જે યોગી મારામાંજ જન રાખીને જદાપૂર્વક અને જાને છે તેને એ યોગધુક્તા વ્યક્તિઓમાં સર્વોત્તમ યોગી માનેલો છે. આ અમરવદ્ભીતિ સંસારના પછી જવે તને ખાતરી થઈ શકે કે મીતોક્ત જ્ઞાન, કર્મ, ધ્યાન કે સંન્યાસ વિગેરે ધર્મોમનિ. એકો ધર્મ ભક્તિવિના સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ. ભક્તિ એજ સર્વ રહસ્યોનો અને સર્વ તત્ત્વોનો એકમાત્ર નિષ્કર્ષ છે.

સાતમો અધ્યાય વિદ્યાનયોગસંબંધી છે. તેમાં હમ્બર પોતે પોતાના સ્વરૂપનું સ્પષ્ટીકરણ કરી બતાવે છે. જે કે તે સ્વરૂપે અમરવદ્ભીતિ પોતે પોતાના નિર્મુખ્ય અને મનુષ્ય ભાવનું વર્ણન કરે છે, તથાપિ તેની સાથે એટલું પણ ખુબી રીતે કરી દે છે કે ભક્તિ સિવાય અને પ્રાપ્ત કરવાનો એકો ઉપાય નથી. મતલબ કે ભક્તિ પદ્ધતિમાં પણ સદાવક છે.

આઠમા અધ્યાયમાં તારકાબદ્ધયોગ આવે છે. એ પણ એક પ્રકારનો સંપૂર્ણ ભક્તિયોગ છે. આ અધ્યાયમાં મુખ્યત્વે ઈશ્વરપ્રાપ્તિના સ્વરૂપ ઉપાયોનું વર્ણન છે.

તે ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય ॥ ૩ કાકિત સિવાય તેને પ્રાપ્ત કરવાનો બીજો એકો ઉત્તમ માર્ગ નથી.

નવમા અધ્યાયમાં વિખ્યાત રત્નમુદ્રાચેત્રને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે આ અધ્યાયમાં પદ્મીચરી વાતો અતિશય મનોહારિણી છે. અત્યાર પૂર્વે જગદીશ્વર એક અતિશય મનોહર ઉપમાદાર, જનકની સાથેના પોતાનો સંનય દર્શાવી ચૂક્યા છે. અર્ધાત્-એક મુદ્રના દેહમાં જેવી રીતે અનેક મહિમો સુધારવા હોય છે, તેવીજ રીતે આ સમસ્ત વિષ એક મહાપદ્મ મથિત થયેલું છે એમ કહ્યું છે. પ્રસ્તુત નવમા અધ્યાયમાં એક મહુન સુંદર ઉપમા આપવામાં આવી છે જેમ -

“ સર્વ ભૂતમાયતુ જાગત તથા ધારણ મારો જાતમાજ કરી રહ્યો છે. છતાં મારા આત્મા કોઈ જ્યોત્તમાજ આવી રહેલો નથી જેમ ચક્રર અને સર્વજ મત્તિ કરનારો વાણ તેથી પણ મહાન એવા આત્મવશ નિત્ય રહેલો છે તે રીતે સર્વ ભૂતો માથામાં સમાઈ રહેલા છે, પણ હું જ્યોત્તમાં સમાઈ રહેલો નથી ” હર્ષદ રથે-સરની નદી ઉપરના પાણીના પરપોલાઓની ઉપમા કરતાં આ ઉપમા કેટલી બધી એક છે ?

ગિય. — મારી આખ ઉપરના જટાઓ પીંચે પીંચે દૂર થતા જાય છે નિરુપાધક વાદ એક પ્રકારનો ‘પા-મીઠક’ માન છે, જેવી જાદી આજપર્વ ત માનવતા હતી હવે મારી એ માનવતામાં મોટો ફેર પડી ગયો છે

ચુલ — એમનાર જાગ્રી સરકારો પ્રાપ્ત કર્યાં, એટલે પછી આર્પણાશ્રોતુ અવ-લેખન કરવા છતાં પણ વ્યર્થ સત્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એમ જે કહેવાય છે તે સાચ છે, અને તારા આ વાક્યો પણ એજ વાતને સિદ્ધ કરે છે આપણામાં અનેક માણસો એવા મળ્યા આવે તેમ છે કે જેઓને કામના આસખા પાણી બહારને ન આપીએ તો તેમને તે પાણી પીવાની ઈચ્છાજ ન થાય । અત્યારનો સુધરેલો વર્ગ મનિન પદ્મી પણ કામના આસખા મહાપદ્મની અવ છે । તમે લોકો તો એમજ માની બેઠા રો કે સામાન્યક અથવા સમાજભાવના સિદ્ધિતિ બુદ્ધધર્મ કે ક્રીશ્ચિયન ધર્મ સિવાય બીજો ક્યાંઈ છેજ નહિ । એક માન સામ્પ્રતિક કિયા ઇંદ્રિયસ્તત્ત્વ જગ તલા મનુષ્યોનો ઉદ્ધાર કરવાનેજ સમર્થ છે, એવું જુલ તમારા મનમાં જાગ્યા પેદું છે । વચને એવા સરસ્વતી વચ્ચેથી ચલા છે કે દિ-દુષર્ષમાં વર્ણમેદ સિવાય બીજી કેઈ મહાદત્તી વાતજ નથી, અને એટલા માટે મૂર્ખ તથા યાત્રી, ધની તથા દરિદ્ર પુરય તથા સ્ત્રી, અને રૂઢ તથા જાગૃત વિશેરોના સમાજભાવે ઉદ્ધાર કરવાને બુદ્ધ-ધર્મ કે ક્રિશ્ચિયન ધર્મ સિવાય દ્વિદુષર્ષ મધ રીતે ઉપદ્રવક મધ રાકે નહિ, પરંતુ પ્રસ્તુત અધ્યાયના મત્ત જેજ ‘સ્થોમિતુ’ અર્થુ કર —

સમોડ્દં સર્વમૂલેષુ ન મે દ્વેષ્યોડ્ધતિ ચ પ્રિયા ।

વે મજ્જતિ તુ માં મક્ત્વા મયિ તે તેષુ ચાગ્યહમ્ ॥

+ + + + +

માં હિ વાર્યં વ્યપાધિત્ય ચેડપિ રુદ્ધુઃ પાપયોનયઃ ।

સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્ત્રાયા શૂદ્રાસ્તેડપિ યાતિ વરાં ગતિમ્ ॥ (૬-૩૨)

અર્થાત્ યદપિ કુ સર્વં શ્રવણીઓનાં સન્માન રહ્યો હું, ને મારે કાઈ પ્રિય કે અપ્રિય નથી; તોપણ જેઓ અને જાડિતથી લાગે છે તેઓ મારામાં અને હું તેઓનામાં વિશેષ લાગે રહેવા છીએ. x x x ॥ જેઓ પુષ્કર્મથી નીચે ચોનિર્મા જન્મેલા હોય, તેમજ સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો કે શૂદ્રો હોય તોપણ તેઓ મારા આશ્રય કરવાથી પરમ મતિ (ગ્રેય) ને પામે છે.

શિષ્ય:—પણ કરીને આ આશ્રય તો બૌદ્ધ ધર્મમાંથીજ મદદ કરવામાં આપ્યો હતો.

ગુરુ:—આવાસના મણેના મણાતા વર્ષમાં એજ એક મેદામાં મેલી બેવડી પ્રચલિત છે. યુરોપીયન પડિતો તમને છીંચવે છે કે છ. સ પૂર્વે ૫૪૩ વર્ષે કાકપ સિદ્ધ મત્સ્ય પાપ્યો હતો. એટલા ઉપરથી તમે જાણી શીખીને એવો સિદ્ધાંત કરી બેસ છો કે ભારતવર્ષમાં જે કામ સાફ કરવ જેવામાં આવે તે સર્વં ભુદ્ધધર્મનુંજ હોયુ જેમને તમને એવો દડ નિષ્ક્રમ થઈ ગયો છે કે દિદુધર્મ એવો નિષ્ક્ર છે કે તેમાંથી કાંઈ સારી વસ્તુ કાંઈ ઠાળે ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ, પરંતુ બૌદ્ધધર્મ પોતેજ દિદુધર્મનો એક ફાંટો છે, એ વાત અત્યારનો લાલેશો વર્ગ જુદી ભૂલ છે. દિદુધર્મમાંથી ભુદ્ધધર્મ જેને એક પ્રમાણ ધર્મ ઉત્પન્ન થવા પામ્યો તો પછી તેજ દિદુધર્મમાં બીજા કેટલાયે મદત્તવા સિદ્ધાંતો ભર્યાં હશે, તેના કાંઈ વિચાર કરી શકા છો ?

શિષ્ય —આપણે કહેવું થોડું છે. ને આપને ઠીક લાગે તો હવે રાજગુહ્યોગ ની વ્યાખ્યા સંભળાવવા કૃપા કરો.

ગુરુ:—રાજગુહ્યોગને સર્વપ્રધાન સાધન માનવામાં આવ્યું છે. તેનો રપુલ આશ્રય એવો છે કે - ને કે ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ સર્વને માટે સંભવિત છે, તથાપિ જે મનુષ્ય જે જાણે તેનું પ્યાન કરે તેને તેવાજ રૂપે તે પ્રાપ્ત થાય, એવો પણ એક સામાન્ય નિયમ છે. જેઓ દેવ-દેવીઓની સન્માન ઉપાસના કરે છે, અને તે દ્વારા ઇશ્વરાનુમદ પ્રાપ્ત કરે છે તેઓ સર્વે જઈ શકે છે, પરંતુ તેમને ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ યત્ની નથી. જેઓ નિષ્ક્રમપણે દેવ-દેવીઓની ઉપાસના કરે છે, તેઓની ઉપાસના નિષ્ક્રમ હોવાથી એક રીતે તેઓ ઇશ્વરનીજ ઉપાસના કરે છે, એમ સ્વીકારવા, કારણ કે ઇશ્વર સિવાય બીજો દેવજ ક્યાં છે ? અને તેથી તેઓ નિષ્ક્રમ ઉપાસનાના રૂપે સાક્ષાત્ ઇશ્વરને પ્રાપ્ત કરે છે. અહીં આંખેથી શંકા થવી સંભવિત છે કે જો દેવ-દેવીઓમાં પણ ઇશ્વર વ્યાપ્ત છે, તો પછી સન્માન ઉપાસનાદ્વારા તે

કેમ પ્રાપ્ત થતો નથી ? તો તેનું સમાધાન માત્ર એટલું જ છે કે સકામ ઉપાસના એ હૃદયની આરુઢનાનો સત્વ માર્ગ નથી. જો કે દેવ-દેવીઓની ઉપાસના કરનારાઓ પણ પ્રકારોત્તરે તો હૃદયનીજ ઉપાસના કરે છે; તોપણ વસ્તુતઃ હૃદયની નિષ્કામ ઉપાસના એજ મુખ્ય ઉપાસના છે. તે સિવાય હૃદયપ્રાપ્તિનો એકેકે માર્ગમાર્ગ નથી. એટલાજ માટે સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરી, હૃદયનેજ સર્વ કૃષ્ણો અર્પણ કરવાં અને હૃદયમાં દદ લક્ષિતલાવ રાખવો એજ ધર્મ અને એજ મોક્ષનો ઉપાય છે. આ રાજમુદ્રયોગ જાતિવસ્તુવીજ પરિપૂર્ણ છે.

સાતમા અધ્યાયમાં હૃદયનું સ્વરૂપ વર્ણવવામાં આપ્યું છે, અને દશમા અધ્યાયમાં તેની વિસ્તૃતિઓનું વર્ણન છે. આ વિસ્તૃતિયોગ જલ્દી વિચિત્ર છે; પરંતુ અત્યારે તે વિષયમાં ઉતરવાની જરૂર નથી. દશમા અધ્યાયમાં વિસ્તૃતિઓનું વિવરણ કરી તેનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ વિશ્વરૂપ દર્શનના આકારમાં અર્જુનને જાગીઆશમા અધ્યાયમાં સૂચવાનું દર્શાવે છે. ત્યાર પછી બારમા અધ્યાયમાં લક્ષિતનો પ્રસંગ નીકળે છે આવડી કામે કું તમે એ લક્ષિતનો સંભળાવીશ.

અધ્યાય ૧૮ મો-મગવદ્ગીતાનો મક્તિયોગ

શિષ્ય:—લક્ષિતયોગ વિષયક બાપ્ત્ત કરવા પહેલાં મને એક વાત સમજાવો. હૃદય એક છે તો પછી તેની પ્રાપ્તિનાં સાધનોમાં આટલો ભેદો વિવાદ કેમ ? સીધા માર્ગ તો સર્વદા એકજ હોવો જોઈ છે. એક પ્રાપ્તમાં જવાને માટે સીધા પાંચ માર્ગ હોય એમ જાનેજ નહિ.

શુરો:—સીધા માર્ગ પાંચ ન હોય, પરંતુ એકજ હોય એ વાત સત્ય છે. પરંતુ પ્રત્યેક માણસને સીધા માર્ગજ પ્રાપ્ત થાય એમ જનતું નથી. એક પદ્ધતિના શિખરે પહોંચવા માટે જો એક સીધા માર્ગ હોય તે માર્ગે યત્નને કેવળ એક-બે જગવાનું જ્વલિત્યો સિવાય બીજાં બીજાં કોઈ ઉપર ચલી શકે સાધારણ માણસોને માટે એવાં રથઓએ પામે ધીમે ચડતાં કાલે એવા લાંબા માર્ગે યદિ ધીમે ધીમે ચડતું એજ વધારે આકર્ષક હોય છે. આ સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં મનુષ્યો વસે છે. તેઓનું ચિત્તજ, તેઓના સંસ્કાર તથા તેઓની પ્રૃત્તિ પણ અનેક પ્રકારે વિન્ન વિન્ન હોય છે. કેટલાકો સંસારી હોય છે, તો કેટલાકોએ સંસારોત્તરમાં પ્રવેશ પણ કર્યો હોતો નથી; કેટલાકો સંસાર જોતવીને તેથી વિરહત બની ગયા હોય છે, તો કેટલાકો સંસારમાંજ રહેવાનું પસંદ કરે છે. સંસારીઓને માટે કમી, તેમજ અસંસારીઓને માટે સંન્યાસ એજ ઉપાયુક્ત છે. જે મનુષ્ય

રાત્રી હોવા છતાં સંસારચક્ષુ રહી હોય તો માટે જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનયોગ એજ પ્રયત્ન છે. તેથીજ રીતે જે મનુષ્ય રાત્રી હોવાથી સાથે સંસારનો ત્યાગ કરી ચૂક્યો હોય, તેને માટે અર્થાત્ રાત્રી પોથીને માટે જ્ઞાનયોગ એજ ઉત્તમ છે તે સિવાયના પાપરથી છાત્રને ઉચ્ચ ઝગી સુધીના અર્થ મનુષ્યોને માટે સર્વ ક્ષેત્ર એવું મનુષ્યવેદપોચાજ હીક છે. સાર ત કે સર્વ પ્રકારના મનુષ્યો ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી વૈ તેટલાજ માટે સ્વયં જગદીશ્વરજ આજ આધર્મગત અપૂર્વ ધર્મને પ્રચાર થો છે પરમાત્મા પેલે અનંત કરુણામય છે, તેથીજ તેમણે સર્વને અનુદાન આપે એવા ઉદ્દેશથી આવા સીધા માર્ગો દર્શાવ્યા છે.

શિષ્ય—પરંતુ આપની ધર્મબ્યાખ્યાને સાત દોષ તો લે પછી ભક્તિજ સર્વ સાધનાઓનું મૂળ છે, અને બે પ્રયત્નો માટે ભક્તિયોગજ ઉત્તમ દોષ તો તેનેજ એક સીધા માર્ગરૂપે સાચાંદે ન લખી શકાય ?

શુદ્ધ—ભક્તિનું અનુશીલન અત્યાવરણ છે, એટલજ માટે અનેક પ્રકારની સાધનાઓ તથા અનુશીલનપદ્ધતિઓ પ્રચલિત થઈ છે. ચારે અનુશીલનવાદ ને હું બરાબર સમજી શકી તો પછી તે ઉપર કહી તેથી ર મનુ હું પોતેજ સમાધાન કરી શકીશ. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિનાં મનુષ્યોને માટે ભિન્ન ભિન્ન અનુશીલન પદ્ધતિઓ જરૂરની છે. એનું એ કેવળ અનુશીલનપદ્ધતિનું નામકિત માત્રજ છે.

શિષ્ય—પરંતુ સાધન યોગેશ્વરને પ્રકારે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી પાશ્વર્થને સ્વાભાવિકરીતેજ એક પ્રકાર ઉદ્ધારવા યોગ્ય છે. નિર્બુદ્ધબદ્ધની ઉપામ નામે-અર્થાત્ દાનને એક પ્રકારનું સાધન મણુવવામાં આવ્યું છે, તેથીજ રીતે સહુ બુદ્ધબદ્ધની ઉપાસનકાન્દે-અર્થાત્ ભક્તિને પણ એક પ્રકારના સાધનરૂપે મણુવવામાં આવી છે અનેક મનુષ્યોને માટે આ જ રે સાધનો ઉપયોગી તેમજ સાધ્ય હોવા યોગ્ય છે તો જેમને માટે બન્ને માર્ગો એકરૂપના ઉપયોગથી દોષ તેમણે એમનાં ક્યા માર્ગનું અવનવન લેવું ? બન્ને સાધનાઓમાં ભક્તિ તો સહેલીજ છે, એ વાત મારા સહનહાર નથી તથાપિ પ્રશ્ન એ છે કે દાનમત્રી ભક્તિ અને કર્મમત્રી ભક્તિ એ બેમાં નહ કેમ ?

શુદ્ધ—પારમા અખાપની સરખાન ચર્તાની સાથેજ અર્ચુને એ પ્રશ્ન શીકૃષ્ણને પૂછતા હતા-શીકૃષ્ણ પરમાત્માએ તેનો જે ઉત્તર આપ્યો કોણ તેજ પારમા અખાપના ભક્તિયોગરૂપે આપણી પાસે પ્રગટ છે અર્ચુનના પ્રશ્નનું અને તેના ઉત્તરનું સ્વસ્વ હું બરાબર સમજી શકે તેટલાજ માટે મૌતાનના પૂર્વગામી અગીઆર અખાપો હું તને દુઃખમાં સમાવવી ગયો. કારણ કે અપારુષ્થી પ્રશ્નનું સ્વસ્વ ન સમાવવા ત્યાહિથી ઉત્તર પણ બતાવત શુદ્ધિમાં ન ઉતરી શકે એ સ્વમાપિક છે.

શિષ્ય—શીકૃષ્ણે તેનો જુ ઉત્તર આપ્યો ?

ગુરુ:—તેમણે રપટ રીતે ખી દીધું કે નિહંચુવળાના ઉપાસોના તથા સગુરુ, ધન્યરમણો ઉભય કમળને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પરંતુ તેઓમાં વફાવત ખાન એટલોજ છે કે બહુના ઉપાસોનાં અનેકાનેક કષ્ટો તથા દુખો સહન કરવાં પડે છે, ત્યારે બાકી બહુજ સહેલાઈથી ઉદાર પામી જાય છે.

કેતોઽધિકત્વસોપામન્યકસચ્ચેતસામ્ ।
અન્યત્ત્વ દિ મવિદુંસં દેહવદ્વિગ્યાપ્યતે ॥
યે તુ સર્વાપિ કર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરાઃ ।
અન્યથેનૈવ ચોગેત માં ધ્યાયંત તપાસતે ॥
તેષામર્ધં સસુદૃત્તાં મૃત્યુર્મસારસાગરાત્ ।
મવામિ ન ચિરાત્પાર્થ મધ્યાચેશ્વરેષ્વરસામ્ ॥

અર્થાત—જેઓ અન્યક્રમમાં (કાર્યોપાસનામાં) આત્મક્રમિતવાળા છે તેજને અતિ પ્રણે કમિશ મળે છે, મરણ કે દેહધારીત્વે અન્યક્રમની રીતિને બહુ દુર્લભી પ્રાપ્ત કરી શકે છે; પરંતુ જેઓ સર્વ કર્મોં પ્રતે અર્પણ મીને ચત્પરાયણ થઈ અનન્ય યોગ્યતા માર્ગે ધ્યાન કરે છે, અને ધરેજ ઉપાસે છે, તેના મારગમાંજ આવે-લગુજ મિતવાળાઓનો ત્યા પાસકુળ સંસારસમુદ્રમાંથી કું ચત્વર અને વડી રીતે ઉદાર મરું છું.

શિષ્ય:—શ્રીશ, તે બાકી કેમ હશે ?

ગુરુ:—સ્વયં ભગવાન તેજું રપટીકરણ આ પ્રમાણે કરે છે—

અદ્રેષ્ટા સર્વમૂલનાં મૈત્રઃ કરુણ एव च ।
નિર્મલો નિર્ગુહકારઃ સમદુરાસુખઃ ક્ષયી ॥
સંતુષ્ટઃ સતતં યોગૈ ચિતાત્મા દદનિશ્ચયઃ ।
મધ્યાપિતમનોબુદ્ધિર્થો મે મહત્ત્વઃ સમે પ્રિય ॥
યસ્યાત્મોદિજતે લોકો લોકાત્મોદિજતે ચ વપ
હર્ષામર્ષભયદ્રેષ્ટૈર્મુક્તો વઃ છ વ મે પ્રિય ॥
અનપેક્ષઃ શુષિર્દેસુ ચરાસીનો ગતલ્ચયઃ ।
સર્વાર્થમપરિત્યાગી યો મદ્રક્તઃ સ મે પ્રિય ॥
યો ન દ્રપ્યતિ ન દ્રેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ।
શુભાશુભપરિત્યાગી મહિમાન્યઃ સ મે પ્રિયઃ ॥
સમઃ શ્રુતૌ ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયોઃ ।
શાંતોજ્વામુખદુન્હેપુ સમઃ સંગવિવાર્લેહઃ ॥
શુભ્વન્નિશ્વામશુભેર્માતૌ સંતુષ્ટો યેનકેનચિત્ ।
અનિકેતઃ સિંધુમવિર્યોક્ષિમાન્ને પ્રિયો વટ ॥

યે તુ ધર્મ્યામૃતમિદં યમોષ્ટ પર્વુપાસતે ।

અદધાનાં મત્પરમા મત્કાસ્તેડીત્વ મે પ્રિયા ॥

અર્પણ—જેને ચાર-ચાર એવી અમલશુદ્ધિ નથી, જે નિરદમર છે, જેને કુળ અને કુળ ઉત્પત્તિ સમાન છે, જે સ્વામાન છે, જે ડાહ્યા પશુ દેવ કરતો નથી, જે સર્વભૂતોનો મિત્ર છે, જે સ્વાશુ છે, જે સર્વદા સતુષ્ઠ છે જે રિપરચિત્તવાળો (યોગી) છે, જેણે પોતાના મનનો સંયમ કર્યો છે, જે વળવાનું નિમગ્નવાળો છે, અને જેણે પોતાનું મન તથા શુદ્ધિ મને અર્પણ કર્યું છે, એવો જે મારો ભક્ત તેજ મને પ્રિય લાગે છે જેનાથી લોકોને ઉદ્ધર થતો નથી, અને દોષાથી નેને સતાપ થતો નથી તેમજ જે હર્ષ-ક્રોધ તથા ભય-વાસથી મુક્ત હોય છે તેજ મને પ્રિય લાગે છે મારો જે ભક્ત નિરૂદ્ધ, પવિત્ર હજી ઉદ્ધસીન, કુશલકિત, અને સર્વ આરોગ્યોના પરિત્યાગ કરવાને સંમતિમાન હોય છે તેજ મને પ્રિય થઈ પડે ॥ જેને ડાહ્ય પશુ વાતુમત્રે હજી નથી તેમજ આમકિત પશુ નથી, જે કદાચિ રોકે આશંકા કરતો નથી, અને જે શુભ કે અશુભનો ત્યાગ કરવાને સંમત હોય છે તેજ મને પ્રિય હોય છે જે શત્રુ અને મિત્ર માટે એકસરખોજ બાબદાર રાખે છે, માન અને અપમાનમાં સમાન ભાવ રાખે છે, દાહ-તડોળ કે શુભ-કુખને પશુ સમાન મણે છે, જે ડાહ્ય પશુ વરતુપર આસક્તિ ધરતો નથી, જેને નિદા અને સ્તુતિ સમાન છે, જેણે પોતાની વાણી ઉપર ઠાનું મેળવે છે, યદ્યપિ જે પ્રથમ થાય તેથીજ જે સતુષ્ઠ રહે છે, જેનું ગાંધ નિમિત્ત સ્થાન નથી, જેની શુદ્ધિ સ્થિર છે, અને જે મારી શક્તિ કરે છે, તેજ મને પ્રિય થઈ પડે છે મારાપર મદા સખી ચતુરાવશ્ય સર્વ મારા જે ભક્તો ઉપર વર્ણવેના પર્વોત્સવ સેવન કરે છે તે મને અતિશય પ્રિય છે

હવે ભક્તિનું સ્વરૂપ સમજાવું ને ? દેવપૂજનો ડાહ્ય કરવામાત્રથીજ ગાંધ સાથે બંધન બની શકતો નથી માત્ર માણના મણુમ ફેરવવાથી કે માત્ર હરિ । હરિ । રખોના ઉચ્ચારથી ભક્તિ થવાતું નથી હા ધર્મર ! અરે પ્રભુ ! એવી ખીલ-એને સંભળાવવા માટે ખાલી જુઓ પાડવાથીજ સત્ત્વ ભક્તિનું ખીર પ્રાપ્ત થતું નથી જેણે પોતાની કદિચિ ઉપર વિશ્વ મેળવ્યો હોય, જેનું ચિત્ત મન-અમાં રહી ચક્ર હોય, જે સમસ્તકો હેવ, અને જે પરકિત કરવાને સદા તાપર મહેતો હોય, તેજ યથાર્થ ભક્તિ પ્રુમ છે પોતાના વેશજ સર્વના અતઃક્રમમાં સર્વદા ધર્મર વિરાજી રહો છે એજ હલ્લાપૂર્વક વિશ્વામ રાખી, પોતાના ચરિત્રને અપૂર્ણ નિર્દોષ બતાવવાનો જે પ્રયત્ન કરે તેમજ પોતાની સમસ્ત વૃત્તિઓને ધર્મર ભિમુખી કરે છે, તેજ વધાર્થ સતપુરુષ કે ભક્ત મહર્ષિ છે જેના ચરિત્ર ઉપર ભક્તિનો પ્રભાવ નથી, તે કદાચિ ભક્તના પદને માટે પોત્ત નથી, જેની સમસ્ત વૃત્તિઓ ધર્મગમુખી નથી તે પશુ પૈતિ ભક્તિ હોવાનો કદિ લાગે કરી શકે નહિ

મીતોક્ત ભક્તિયોગનો એમ સ્પૂષ્ઠ આશય છે, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાને જગત્તો ગર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મશ્રેષ્ઠ હોવામાં આવે છે તેજ કારણ એ છે કે આવો ઉદ્ધાર અને ઉત્તમ ભક્તિયોગ જગત્માં બીજે ક્યાંય નથી.

અધ્યાય ૧૯ મો-ઈશ્વરમત્તિ-વિષ્ણુપુરાણ

મુને.—ભગવદ્ગીતાના પાઠી શ્રેષ્ઠા અસર્ગ વિવેચન કરવાની હવે જરૂર નથી. અત્યાર પૂર્વે જે કાંઈ કુ ક્ષી સૂચો છું તેને વિશેષ રજૂ કરવાને માટે, હવે વિષ્ણુપુરાણમાંથી પ્રસાદશ્રિય લઈ તેનીજ સચાચેવન કરીશ. વિષ્ણુપુરાણમાં પ્રસાદ અને પૂજ એ બે જગત્ત્રિવિદ ભક્તિયોગોનાં જીવનશ્રિય છે. આ બંને જાનાતમ્યોગોની ભક્તિ છેક શિવ સિંધ પ્રપરતી હતી. હવે હું એટલું તો સમજી શકાયો હોઈશ કે ભક્તિ યુગ્યત્વે બે પ્રપરતી છેઃ—(૧) સમાય, અને (૨) નિષ્કામ. સમાય ઉપાસનાને પ્રમુખત્વ હોવામાં આવે છે અને નિષ્કામ ઉપાસનાને ભક્તિ હોવામાં આવે છે. પૂજની ઉપાસના સદ્ગત હતી. કારણ કે તેણે ઉચ્ચ પદની પ્રાપ્તિઓ વિષ્ણુનો આરાધના કરી હતી. એટલા માટે તેની ઉપાસનાને પધાર્થ ભક્તિ કરી શકાય નહિ. એ કે પ્રજામાં તેને હક વિશાસ હતો, એટલુંજ નહિ પણ પોતાનાં અનુભવિ પણ તેણે હપ્તોજ અર્પણ કરી દર્શાવ્યાં, જતાં તેની ઉપાસનાને ભક્તની કેષમના કરી શકાય નહિ. પ્રસાદની ઉપાસના નિષ્કામ હતી, કારણ કે તેણે કાંઈ પણ પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષથી પ્રથમની ભક્તિ કરી નહોતી. તત્કાલ હપ્તોજતે ભક્તિભાવ સખત થાડે તેને અનેક પ્રમાણની આર્પિતિઓથી પધાર મળુ પડતું હતું, જતાં તેણે હપ્તોજકિતમાં મહેજ પણ મોઝા મેલ્યા નહોતો. તે ખણ્ણો હતો કે ડેવળ ભક્તિની ખાતરજ તેને આ મર્દ આર્પિતિઓ સહન કરતી પડે છે, તે જતાં તેણે ભક્તિનો છેક છેલ્લી પાટી સુધી લવા કર્યો નહોતો. આજે નિષ્કામ પ્રેમ તેજ પધાર્થ ભક્તિ છે, તેમજ પ્રસાદ જેવો નિષ્કામ પ્રેમીજ સદ્ગત ભક્તના પવિત્ર નામને સર્જ્યુ ચેત્ય છે. વિષ્ણુપુરાણના પ્રમુખત્વે સમાય ઉપાસના અને નિષ્કામ ઉપાસનાનાં ઉદાહરણો પૂરાં પાડવાઓ તેમજ એ—મીત જીવનશ્રિયની પરસ્પર તુલના કરવાઓજ આવાં બે શરિરોની—કદ તથા પ્રસાદના ઉપાસનાનો—સ્વરૂપ હોઈ દોષી જોઈએ. ભગવદ્ગીતાના સમીચેમંત્રણે મેં જે કાંઈ કહ્યું હતું, તે બે તને શાદ હતો તો હું સમજી શકો કે સમાય ઉપાસના પણ છેક નિષ્કા તો નથીજ હોતી. જે મહુજ જેવી કામનાપૂર્વક હપ્તોજ ઉપાસના કરે છે તેને તે કામનાઅનુમાન

ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ ખુદ ધર્મરત્નો પ્રાપ્તિ થતી નથી. મુને ઉચ્ચપદની કામના રાખી ધર્મરત્નો ઉપાસના કરી હતી તેથી તેને પણ તેવું જ ફળ મળ્યું તેની ઉપાસનાને નીચલી એલ્ફીની ઉપાસના કરી ગ્રામ્ય, પરંતુ તેને ભક્તિ તો નજીકથી સકાય પ્રદાદની ઉપાસના સપૂર્ણ ભક્તિમય હતી, તેથી તેને મુક્તિ મળી.

શિષ્ય—કેટલાંકો તો એમ કહે છે કે ખરો લાલ તો તેમાં મુરનેજ થયો. મુક્તિ એક પ્રકારનો પારલૌકિક લાલ છે, અને તેની સત્યતા કે વધાર્થતા માટે પણ અનેક સંદેશો છે. આવા ભક્તિમય ધર્મની લોકો કદર કરે એવી મને તો સલાવના જણાતી નથી.

ગુરુ—મુક્તિનું માત્ર સ્વરૂપ તું જુઠી ચંચે જણાય છે. આજ લોકમાં અનેક મતુષ્યો મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી ચૂંન્વા છે અને કરી પણ ચકે. ■ જેતુ ચિત્ત શુદ્ધ હોય અને દુઃખનો ભેગે અર્થો સ્વો ન હોય તે જ લોકમાં પણ મુક્તિપ્રમાજ છે. એક કદાચ એકવાર્તી રાજા પાસે અનુચ સલાસપતિ હોય છે તોપણ તે દુઃખથી મુક્ત રહી શકતો નથી, પરંતુ એક મુક્ત છવ પાસે એક મહી ન હોવા છતાં પણ તે સુખી રહી શકે છે. મરણ એતુ સ્પષ્ટ વેષજ શુદ્ધિયા હતરી ચકે તેવું છે. જે મતુષ્ય પોતાના વ્યાતમાં ઉપર વિજય મેળવે તે મતુષ્ય વિષ ઉપર વિજય મેળવી શકે એમાં બાધર્થ જેતુજ શુ છે ? એકવાર્તી જાળને કેવા પ્રકારતુ મુખ હોય તે જાણથી કહી શકાય નહિ. અથવા તો તે જાદુ સુખીજ હોય એ બનવાયોગ્ય નથી, પરંતુ મુક્તતામાં અર્થાત્ સમખી-વિશુદ્ધ ચિત્ત મહાત્મા પોતાના હૃદયમાં કેવું અને કેટલું સુખ ભોગવે છે તેનું વાપ્તીથી વર્ણન થઈ શકે નહિ. મુક્તપ્રમા આ જગતમાં પણ સુખપર્વક રહી શકે છે. એટલાજ માટે મે તને એક પ્રસન્ને કવું. પણ હવે કે ધર્મ સિવાય સુખ પ્રાપ્તિનો અન્ય એકો ઉત્તમ માર્ગ નથી. મુક્તતામાની સકળ વૃત્તિઓ સપૂર્ણ સ્ફુર્તિ પામી યુજી હોય છે, અને તેનો સંધે તેતુ જામજત્મ પણ સુરેણિત રહેલું હોય છે, વેધેજ તેને મુખ કહેવામાં આવે છે, જેની વૃત્તિઓ સપૂર્ણ સ્ફુર્તિ નથી પામી ટાલી તે કાં તો અજ્ઞાન હોય છે, કાં તો અસમર્થ હોય ■ અને કાં તો મરિત ચિત્તસંધો હોય ■ તેથી તે મુખ થઈ શકે નથી.

શિષ્ય—મને તો એમ લાગે છે કે જેવી છવ-મુક્તિની કામનાએજ ભારત-વર્ષને અધોર્વાતિની કહી ખામમાં ફેંટી દીધું છે, કારણ કે જેઓ છવ-મુક્ત બને છે અપરા તો છવ-મુક્ત જનજાની સાધનાઓ કરે છે તેઓ સાંસારિક જ્ઞાનતેમમાં જેતુ જોડેજ તેવું લજ આપી શકવા નથી, અને તેથી પરિજામે ફેલની અવગતિ થાય છે. ભારતવર્ષની અવગતિતુ પણ વેજ પ્રજા હોય એમ મને લાગે છે.

ગુરુ—શુકિતુ વધાર્થ તાત્પર્ય નહિ સમજી શકવાને લીધેજ એવા બૂલભરેલા ખ્યાલો તમાજમ્મ કતાર્થ પેય છે. જેઓ મુક્તતામાં હોય છે, અથવા તો જેઓ

મુક્તિમાર્ગના મુસાફરો હોય છે, તેઓ સંસારમાં નિર્લેપલાવથી રહે છે, એ વાત સત્ય છે, પરંતુ તેઓ નિઃપ્રમથાવથી પણ પોતાના કર્તવ્યો કર્યા વિના તો રહેતા નથીજ, એ વાત ખાત્રીપૂર્વક જાની લેવી. ચક્રાત્માઓનાં નિષ્કામ કર્મો સ્વ-દેહનું તથા જગતનું ભેટલું કલ્યાણ કરી શકે છે તેટલું સકામ કર્મ કરનારાઓનાં કામોચ્છી દેહનું કે જગતનું સંચાલન થઈ શકતું નથી. નિષ્કામ કર્મચીરિની સમ-સ્ત વૃત્તિઓ વિકસિત તેમજ સ્ફુર્તિયુક્ત બની ચૂકી હોય ॥ તેથી તેઓ જેટલા દક્ષ તથા પ્રખળ પરિશ્રમી હોય છે તેટલા બીજા કોઈ હોઈ શકે નહિ. અગાઉ થીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું એક વાક્ય ઉપ્મૂલ કરીને મેં તને જતાંથી આપ્યું છે કે દક્ષતા એજ ખરા ભગવદ્ભક્તોનું એક લક્ષણ છે. અને જેઓ દક્ષ હોવાની સાથે નિષ્કામ કર્મચીત્રી હોય તેઓ સ્વજાતિનું તથા જગ-તનું ભેટલું દિત કરી શકે તેટલું અન્ય કોઈથી કાઢ કાળે નજ થઈ શકે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. આ દેહનાં સમસ્ત ચતુષ્પદ ત્યારે મુક્તિમાર્ગનું અવસાન લેશે ત્યારેજ ભારતવર્ષીય પ્રજા જગતમાં શ્રેષ્ઠ પ્રજાતરીખતું ઉચ્ચ પદ ધીપાવશે. મુક્તિતત્ત્વનો પથાર્થ ભાવ આગ્રહાસ આપણામાં વિદ્યુત યાદ મળે છે, તેટલાજ માટે આ અનુશીલનવાદકારા તેનો પુનઃસ્થાપન કરી તારા જેવા કુષકોના હૃદયમાં તેનો અભિવેક કરવા માગું છું.

શિષ્ય:—પ્રહ્લાદચરિત્રની જે સમાલોચના આપ કરવાના હતા, તે તો એક બાલુએજ રહી ગયું !

શુદ્ધ:—પ્રહ્લાદચરિત્ર વિશે વિસ્તારથી બેસવાની મને ઈચ્છા નથી, તેમજ તેટલી જરૂર પણ નથી. આજ પ્રહ્લાદના જીવનની એક વાત બહુ લઘુમાં લેવા જેવી છે, તેજ કહીશ. મેં કહ્યું છે કે—“ હે ઈશ્વર, મારે પ્રભુ ! ” એવી માત્ર મોહાની ખૂબો પાડવાયીજ ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ થઈ જતી નથી. જે આત્મગત્ત પુરુષ સર્વ ભૂતમા-નને પોતાનાજ આત્મા સમાન લેખે અને સર્વજનના દિતાર્થે તત્કાલ રહ્યા કરે, એટલુંજ નહિ પણ શત્રુ તથા મિત્રમાં સમાનભાવ રાખી શકે, તેજ નિષ્કામ-કર્મી અને પથાર્થ ભક્ત પ્રભુ છે. ભગવદ્ગીતામાં પણ એજ મહત્ત્વની વાત ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. પ્રહ્લાદચરિત્ર લેખીજ એક જવસંત ઉદાહરણ છે. બીજા સંદેશમાં કહું તો ભગવદ્ગીતામાં જે વાત ઉપદેશના રૂપમાં છે તેજ વાત વિષ્ણુ-પુરાણમાં વાર્તાના રૂપમાં છે. + થીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં ભક્તતાત્માનાં જે લક્ષણો હતા ॥ તે હું સુલી ગયો હોયજ એમ ધારી પુનઃ એકવાર તારી પાસે કહી જઈ છું. નીચેનાં લક્ષણો તારી વાતચકિતમાં જરાજર સંકેતી લે:—

+ અહીં આ વાત પણ વાચક જાહેઓના ખાસ લક્ષણ લાવવા જેવી છે કે થી-મદ્ભાગવતમાં તો વળી ભગવદ્ગીતાના ઉપદેશોનેજ અમરમાં આવેલો દર્શાવી આપ-

મદ્વેષા સર્વમૂલના મૈત્ર કરુણ એવ ચ ।
 નિર્મમો વિરહકમ્પ સમદુઃખ સ્થા સ્થા ॥
 સંતુષ્ટ સતત યોગી ચત્તાત્મા દૃઢનિશ્ચય ।
 મધ્યપિતમબેશુદ્ધિયો મદ્ગત્ સ મે પ્રિય ॥
 વસ્ત્રાભોદિવતે લોકો લોકોત્તરોદિવતે ચ ચ ।
 દુર્ગામર્મયોદ્દેગેર્મુક્તો ય સ ચ મે પ્રિય ॥
 મનપેક્ષ શુનિદશ્ચ હરાસીને ગતન્યય ।
 સર્વાંસમ પરિત્યાગી ચોમદ્મજ્જ ॥ મે પ્રિય ॥
 ચો ન હૃદયતિ ન દેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાશ્ચતિ ।
 શુભાશુભપરિત્યાગી અત્તિમાન્ ય સ મે પ્રિય ॥
 સમઃ સમૌ ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયો ।
 શીતોષ્ણસુખદુઃસ્થેષુ સમ સંગવિવાર્જિત ॥
 તુલ્યનિદાસ્તાંતર્મોની સંતુષ્ઠો યેનકેનચિન્ ।
 બનિકેતુ સ્થિરમતિર્થક્તિમાન્મે પ્રિયો નર ॥

યે તુ ધર્મ્યામૃતમિદં વયોત્ પરુપાસયે ।

મદ્ધ્યાનમગતપરમા મકમતેઽર્ત્તય મે પ્રિયા ॥ (૧૨. ૧૩ધી૨૦) *

પ્રારામ્યાજ પ્રલ્લાદને સર્વેન સમદર્શી અર્થાત્ સમાન હૃદિરાગો નજીરવામ ।
 આખો છે પ્રલ્લાદના શુદ્ધેશ્વરે અરિચાર આ પ્રમ ભૂ લયે છે—

સગચેલા જગચલિન્ ય સર્વેન્દ્રેષ જન્તુષુ ।

વચાત્મનિ તથાન્યથ પર મૈત્રગુણાન્વિત ॥

ધર્મોમા સત્યશૌચાદિગુણાનામાકરસ્થા ।

વપમાનમશેષાના સાધુર્ના ય. સદામયત્ ॥

અર્થાત્—અથમરે પ્રલ્લાદને સર્વે જન્તુમાત્રના સમાનશુદ્ધિ રાખનાર, પોતાનાજ સમાન અન્ય પ્રાણીએ ને જલુનાર તથા સત્-ક્રાંતિ અનેક ગુણગુણાદિત નજીરવામો છે પરંતુ તેવા ગુણવાદ કરવાથી શુ વળે ? જેની સ્તુતિ કરવામાં આવે તેના જીવન અરિનમા તેવા શુદ્ધેશ્વર રજી ન થાય તો તે ગુણાનુવાદ મ્હી અસર કરી શકતા નથી પ્રલ્લાદનો સૌથી પ્રથમ શુદ્ધ તેજા જીવન-અરિનમા એ જિવામાં આવે છે કે તે પરમ સત્યવાદી હશે સત્ત્વ બોધવાના સખધયા તે એટલો બધો દૃઢ હતો કે મમે નારી એવી અનેક વાતો આવેલી છે જ્યવતનો એકાદસ રજી તે એવી યોદ્ધા વાતાઓ થરાવવા ઉપરાંત ધીરદક્ષજ્વડશીતાની એપદ ઉત્તમ લીલા જેવેજ છે

સંપાદક

* આ 'શ્લોકોનો આવાર્થ' પૂર્વના અધ્યાયમાં જોઈ લેવો

તેવા કુળના પત્ન્યા સપથવા છતાં તેણે સત્યનો સેવકમાન પશ્ચિમામ ડોળો નહિ.
કુરુ પાસેથી પ્રસાદાને આપે તેના પિતા-હિરણ્યકશિપુ પાસે લઈ આપ્યો ત્યારે
તેના પિતાએ તેને પૂછ્યું કે " જોય, તું આશ્વસુધીયા તું શીખ્યો ? કહે નેમકે ? "

પ્રસાદે ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે : " હું ને કાંઈ શીખ્યો છું તેનો સારાંઈ એટ
સૌજન્ય છે કે જેને આદિ નથી, અત નથી, મધ્ય નથી, હ્રદિ નથી, અને હવ નથી
અર્થાત્, ને અન્યુત છે, ને અશક્ત છે, અને ને સર્વશક્તિનું પણ કાચ છે
તેને નમસ્કાર હેલ ' "

આ શબ્દો પુરના મુખથી સાંભળી હિરણ્યકશિપુ કોપથી લાલચોળ જેવો બની
ગયો, તેનાં નેત્રોમાંથી અમિલી ચીલુચારીઓ નહાર નીકળવા લાગી ' તેણે કુળના
જવાને પ્રસાદના ગુરુનો સખત તિરસ્કાર કર્યો. ગુરુએ કહ્યું કે ' એમાં મારો સેલ
પણ હોય નથી મેં તેમની એક પણ વાત તેને શીખવી નથી "

ત્યારનાં હિરણ્યકશિપુએ પ્રસાદને પ્રશ્ન કર્યો કે — " તો પછી જોશ ? પ્રસાદ '
તને આ સર્વ વાતો કહે શીખવી ? "

પ્રસાદ જોતી કહ્યો કે " પિતા ! ને વિષ્ણુ ભગવાન આ અનંત જગત,
હવર પોતાનો અધિકાર વર્તાવી રહ્યા છે, અને ને મારા હૃદયને વિરે પણ વિરાજ
રહ્યા છે તેના સિવાય બીજું કોણ શીખવી શકે તેમ છે ? "

હિરણ્યકશિપુએ કહ્યું કે ' બરે બેરુદ ! આ જગતને હવિર તો કુંજ છું ' !
વિષ્ણુ તે વજી કોણ ? "

પ્રસાદે જવાબ આપ્યો કે ' જેના પરમપદને વ્યક્ત કરવાને વાણી આમત્ત
બની રહે છે, યોગીએ જેના પરમપદનું નિત્ય ખંડન કરે છે, જેનાવડે આ સમસ્ત
વિશ્વ કલ્પન થયું છે અમલ ને પોતેજ વિશ્વસ્વરૂપ છે, તે વિશ્વના પરમેશ્વરના
નામને યોગ્ય છે ' "

હિરણ્યકશિપુને કોપ હવે અતિશય વેગથી વધવા લાગ્યો તેણે કહ્યું કે " પુન
રપિ એજ વાત ! તારા મગધ હવર એટલજ લગતું બજાર છે ! પરમેશ્વર કે ને
કહેવાય તે તું જાણે છે ? મારી દેખણીયા તારો પરમેશ્વર આજ સિવાય બીજો
કોણ હોય શકે ? "

પ્રસાદે નિરત્યાર્થક જણાવ્યું કે " પિતા ! તે તું કેવળ મારો એકવાનોજ
પરમેશ્વર છે, એમ આપ માને છે ? જગતનાં સર્વ પ્રાણીમાનનો તેજ એક પરમ
મંદિર છે આપનો પણ તેજ હવર છે. પાતા કહો, વિપાતા કહો, ગમે તે કહો, તે
સર્વ એક માન તેજ પરમેશ્વરના અર્થથી બનશે ! પિતાજી કોપ કરશે નહિ પ્રસન્ન થાશે ! "

હિરણ્યકશિપુએ કહ્યું કે " પ્રભુ ! પાપાત્મ્યને આ બેવડું આગતનાં હલ્લમા

પ્રવેશ કર્યો હોય તેમ જણાય છે "

પ્ર હરે ઉત્તર અધ્યો ૩:- " નદિ પિતાશ્ચ । આપ જૂથો છે તે કેવળ મારા એકલાનાજ હૃદયમાં ધમતો નથી, પરંતુ તે સર્વ લોકમાં વ્યાપી રહ્યો છે, તેજ એક મર્વના સ્વામી સમાન વિષ્ણુભગવાને મને, આપને તથા સર્વને સર્વ કર્મોમાં નિયુક્ત કરી દીધા છે "

હવે પેણુ કમવડવાક્ય વાદ કરે. જ્યતાત્મા દદન્નિશ્ચય । એમાં ભાતતે ૬૯ નિશ્ચયવાળો શામાટે જણાવવામાં આવ્યો તેના એક અઢીમાં ૨૫૪ થાય છે " હર્ષામર્ષમયોદ્વેગૈર્મુક્તો ય સ ચ મે પ્રિયઃ " એ વાક્યનું પશુ ૨૫૨૭ કરે. ભગવાત્મા ભવથી નિરતર મુક્ત દોવો એકએ એમ શામાટે કહેવું પડ્યું તેનો અર્થ પ્રાહાડના ઉક્ત જીવનપરથી સમજાવેને ' ભવથી મુક્ત, તથા જ નિશ્ચયવાળો કાંત કેવો હોય તેવિધે શુ હવે વિશેષ કહેવાની જરૂર રહી છે । મદ્યર્પિતમનો યુદ્ધિઃ એટલે શુ તે પશુ સમજાઈ ગયું ને । એક કાંતવાનાં વધાર્થ મક્ષણે આ પ્રમાણે પ્રસ્લાદ્યરિતમા ભવતતપણે પ્રસાદી રહ્યા છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી

હિરણ્યકશિપુએ પ્રસ્લાદનો તિરસ્કાર કર્યો અને તેને ત્યાંથી દાડી કહાડ્યો પ્ર કાદ પુન શ્રુત્વહે મયોઃ કેટલોક સમય વીત્યા બાદ પુન તેના અભ્યાસની પરીક્ષા કરવા પિતાએ તેને સલામત બોનારી મનાવેલ પ્રસ્લાદે પ્રથમ પ્રસન્નાજ ઉત્તરમાં પુનરપિ પોતાનો પુરાણો નિશ્ચય વેદવીજ પ્રગળાવથી પ્રારંભ કર્યો, અને તે નિશ્ચય બીજો શાકજ નદિ, પશુ આપણે મો મોઢ જાણીએ છીએ તેજ એટલે કે-કારણં સકલદયાસ્ય જ મો વિષ્ણુઃ પ્રસાદતુ ।

પ્રસ્લાદને મારી નાખવાનો હિરણ્યકશિપુએ દુક્રમ કરવાયો સેકો અને દ્વિતીયે કૈયો તેને કમઢી નાખવા એકજ થયા, પરંતુ પ્રસ્લાદે હૃદયાર્પિતમનોયુદ્ધિ "—અર્થાત્ પોતાનું સર્વસ્વ જેણે ઇશ્વરનેજ સમર્પિત કર્યું છે તે પ્રસ્લાદ-૬૯ નિશ્ચય-વાળો પ્રસ્લાદ—ગભીરતાપૂર્વક જાનતા ત્યાંજ રિચર થાને ઉભો રહ્યો અને કહ્યું કે તમારા યજ્ઞોમાં પશુ તેજ વિષ્ણુ ભગવાનનો નિવાસ છે, અને મારામાં પશુ તેજ ભગવાન વિરાજી રહ્યા છે તમારું જાતે-જાતો મને કથી દાનિ કરવાને સમર્થ નથી " ૬૯ નિશ્ચય તે એનુંજ નામ ।

શિષ્યઃ—વિષ્ણુપુરાણ એક પ્રકારની નવવક્યા છે અને તેમાં અન્ન-દાત્રો વિગેરે પ્રસ્લાદને ૨૫૨૭ીં શકમાં નદિ એવી વાત આવે છે, એ જગત્તુ સારી રીતે જાણ્યું પરંતુ ૧૧૧૩માંમાં જે વાત સારી લાગતી હોય તે બ્યક્તારમાં પશુ વધાર્થરૂપે

• સન્તુષ્ટઃ સત્તતં યોગી જગત્મા દદન્નિશ્ચય ।

મદ્યર્પિતમનોયુદ્ધિયો મદ્મક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥

બની શકે એમ હું માની શકતો નથી. એક મનુષ્ય મને જેટલો ઈશ્વરભક્ત હોય તે-
પણ કુદરતી નિયમે તેની પાસે નિષ્ફળ હોય એમ માનવું મોઝ નથી પરમ ભક્ત
પુરુષને પણ તે એક તથ્યવારનો જાણે તો ઈશ્વર નીકળવું જોઈએ.

શુદ્ધિ—અર્થાત્ તું 'ઈશ્વરજને' (અદ્ભૂત વ્યાપારોને) જાનતો નથી, એજ વાત
તારે કહેવાની છેને કે વિષ્ણુપુરાણવાળી યજ્ઞના જલ પુરાવન છે. ઈશ્વરની શક્તિને તું
જેવી સીધામુદ્ધ માને છે તેવી હું માની શકતો નથી વિષ્ણુપુરાણમાં પ્રહ્લાદની જેવી
રીતે રક્ષા થવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે, તેવી રીતની રક્ષા આજકાલ વ્યાપણી
દષ્ટિ સન્મુખ દોષની યતી નથી, એટલુંજ નહિ પણ જેવી રક્ષા એક માત્ર નવનવશામાજ
શોભા પામે એ વાતને હું સીધાર કહું છું, પરંતુ ઈશ્વરકૃપાના પ્રતાપે ટાઇ એક
ખાસ કુદરતી નિયમદારા બીજા કુદરતી નિયમોમાં ફેરફાર નજ ધઈ શકે એમ તો
તારાથી કહી શકાય નહિ એકાદ અભેદના આધારથી પરમ ભક્તાના શરીરમાંથી
ઈશ્વર વહેવા લાગે એ ખરું, પણ ભક્તપુરુષ ઈશ્વરકૃપાપ્રતાપે પોતાની શક્તિ તથા
હૃદિને એવો સરસ ઉપયોગ કરે કે અભેદના આધારે પણ નિષ્ફળ થાય, તો તે
તું જનવાયોગ્ય નથી ? ભક્તાત્મા ખાસ કરીને “ દ્વ્ય ” પુરુષ હોવો જોઈએ એ
વાત હું તને સૌ પ્રથમજ કહી ચેલો છું. જે પુરુષ દ્વ્ય હોય તેની સર્વ પ્રકારની
વૃત્તિઓ સંપૂર્ણ અલુપ્ત થઈ જાય છે, અને તેથી તે અતિશય કાર્પણ્ય હોય છે.
તે ઉપરાંત તેના ઉપર ઈશ્વરનો પણ સંપૂર્ણ અનુમદ્દ હોય છે ઈશ્વરાનુમદ્દ હોય તો
મને તેવા હું ખતા પ્રમોદામાં પણ મનુષ્ય કુદરતી ઉપાયોવડેજ પોતાની આત્મરક્ષા
કરી શકે એવા તને બસ ભવિતતા જેવું હું જણાય છે ? પણ તે વાતને હમણું
જવા દે આપારે એ વાતને ચર્ચવાની કાંઈ જરૂર નથી, કારણ કે હું આપારે શક્તિનું
સ્વરૂપ સમજાવવા માતું છું. ભક્ત ઈશ્વરાનુમદ્દ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે અથવા
પ્રાપ્ત કરી શકે કે નહિ તેવિશે હું અત્રે બોલવા માગતો નથી ભક્તાત્માએ કોઈ
પણ પ્રકારના દુષ્ટની કામના રાખવી ન જોઈએ, કારણ કે કામનાયુક્ત ભક્તિને નિઃકામ
ભક્તિ કહેવાય નહિ.

શિષ્ય—પરંતુ પ્રહ્લાદે તો તે મમમે પોતાની રક્ષા થાય એવી કામના રાખેલી—

શુદ્ધિ—નહિ તેણે જેવી લેજમાન ઇચ્છા રાખી નહોતી. જાત્ર એવો દદ સક-
લ તેણે કર્યો હતો કે જે મારા અસંખ્ય વિષ્ણુભક્તના મારા પોતાનામાં વામ
કરી રહ્યા છે તો પછી તેઓ આ અભિમા પણ હોવાજ જોઈએ એવી કરીને આ
અભિ વિગેરે મને ક્યા હાનિ કરવાને મર્ચ નથી. તેનો આ પ્રકારનો દદ નિશ્ચય
ધામે ધામે અધિક સ્પષ્ટ અને જણવતર ચતો ગયો છે, એજ એક વાત મારે ભાર
મૂકીને કહેવાની છે.

હવે મૂળ કથા ઉપર આવીએ અભેદ-અભેદના આધારથી પણ બ્યારે પ્રહ્લાદના

ઘડીએ મહા કૃતિ ન ઘડ ત્યારે દિરંદામિતિપુએ પ્રસ્લાદને ક્ષુ ૩-“ અરે કુર્કુદિ ’
હજી પણ રતુની સ્તુતિ કરી ત્યજ દે મુર્ખાઈની પણ હા હોય છે એ મારા રતુ
ના ગુણમાન કરવા ત્યજ દે તો કુ તાના સર્વ અપરિણીની કૃપા આપવા તૈયાર છું

સુમાની વાર્તા સાંભળી પ્રસાદ બોલી ઉઘો ૩- એઓ સર્વના બચોને દર
વાને સમર્થ છે, એઓનું સ્થરણુચાર કરવાથી જન્મ-જરા-મૃત્યુના ભયો નાશ
પામે છે, તે અનંત ઈશ્વરને હૃદયમાં રચાત આપ્તા પછી અને ગાંઠ ભાતેના સર્વ
લાગતો નથી-કુ’ નિર્જન-નિહર છું ”

ગીતાની ‘ મહોદ્દેમૈસુજ ’ વાળી વાણી વાદ કર ત્યાર પછી દિરંદામિતિપુએ
તેના ઉપર સર્વોં છેડી મુઝબ્બા પરતુ સર્પદશથી પ્રસાદ પાતુ પાઘેઃ નહિ આ
વાત ઉપર તને ચઢા ઉપજતી ન હોય તો મને તેથી કશી હાનિ નથી પરતુ
પુરાણકારને આ સર્પદશવાગ્ની વિખત ઠામાટે લખવી પડી તેને આપણે વિચાર
કરવો નોંધમે -

સત્વાસનમતિ કૃષ્ણે દર્યમાનો મહોરૈ ।

ન વિવેદાત્મનો માર્ગં તત્ સૂર્યાહ્વાદસસિયત ॥

તે સમયે પ્રસાદનું મન કૃષ્ણમાં એટલું બધું આસન હતું કે અનેક મહા
લખકર સર્વોંએ તેને કસ માર્યા તથાપિ કૃષ્ણ-સ્થરણુના આનંદમાં તેને તેની કશી
જામા જણાઈ નહિ અથો સક્રિયપૂર્ણ આનંદ, નિર્બળ આનંદ, હૃદયમાં જગત
મામ છે ત્યારે સુખ-દુખમાં કાઈ ભેદ જણાતો નથી પેતુ ભગવદ્વાક્ય પુન રમ્
તિમા લાવ - સમદુઃખસુખ સમી ક્ષમી એટલે મુ એ વાત કુ હવે પછી
કહીશ હાલ તુર્ત દો ‘ સમદુઃખસુખ ’ એ અનનુ રહસ્ય સમજી લે

શિષ્ય — સમજ્યો ભગવાતમાના મતમાં સત્તિદિન એક એવું મહાન સુખ
મા કરે છે કે જેથી અન્ય પ્રકારનાં સુખ-દુખોને તે ચણતરીમાં લેખતો નથી

શુરે — હા સર્પદશથી પણ બ્યારે પ્રસાદનું જીતુ ન થયું, ત્યારે દિરંદા
મિતિપુએ તેનાપર મોન્મત હસ્તિઓને છેડી મુઝબ્બા હસ્તિઓના દાંત ભાંગી ચલા, પણ
પ્રસાદને કશી હાનિ થઈ નહિ તે પ્રસંગે પ્રસાદ પેતાના પિતાને મુ મ્હે છે તે એક
વખત સાંભળી લે -

વન્તા મજાના કુલ્લિશામનિટ્ટુરા સ્ત્રીર્જાવદેતે ન વલ મમેતત્ ।

મદાવિપત્ પાપવિનાશનોઽયમ્ અનાર્દનાતુસ્મરણાનુમાવ ॥

અર્થાત્—વજના અપભ્રાવ જેવા ક્રિતિ મજાદો લાંચીને તૂંતી પડ્યા એ ક્રોધ
મારા બળથી થયું નથી એઓ મહા વિપદ અને મહાપાપથી રક્ષણ કરવાને સમર્થ
છે કે એક જગદ્ગુન ગુણુજ કમરજુગજ્ઞ ક્રતાપે તેમ જન્મુ છે

પુત્ર પેઠુ સમવૃત્તિ વાદ કર. " નિર્મમો નિરહંકાર ' + કથાર્થે લાગુ વહુક્રિયા જે નિરહંકાર સ્વરૂપ વાપરવામાં આવ્યો છે તે આવા રમણે સાર્થક થાય છે. સંખ્યાત્મા આ વાત બહુ સારી સમજે છે કે વિષયમાં જે કંઈ બને છે તે તેવજ પરમાત્માની કૃત્યક્રીયા બને છે, અને તેથી તે શક્તિ પુરવ ક્રમેથી અહંકાર રહિત રહે છે.

દરિદ્રિયો પણ પ્રત્યક્ષતા અનને કથી દાન કરી ન શકે, ત્યારે દિવ્યપ્રાણિયુ એ તેને આગમાં બાળીને લાસ કરવાનો કુક્રમ કર્યો પ્રત્યક્ષને ધમધમતા અગ્નિમાં નાખવામાં આવ્યો, પરંતુ ત્યાંથી પણ તે કોયેકે તેણેજ જલાર નીકળ્યો અનુભવમાં દાદ-પદ્ધતિમાં તથા સુખ-નુખમાં ગમાનલક્ષણવાળો હોય છે, જે વાત અગાઉ મ્હી શ્રુત્યો હુ. પ્રત્યક્ષને તે અગ્નિપ્રકાર પણ કમવપનના કોયે ચીતળ નહાયો.

ત્યારનાદ દૈત્યપુરોહિત લાગ્યોએ દૈત્યપતિને જણાવ્યું કે " આપ કોયને શાત કરી પ્રત્યક્ષને અમારે કબાને કરી લો અમણી પાસે રહ્યા પછી પણ બે તે વિષ્ણુ-અક્રિયો પરિવાગ નહિ કરે તો અમે અમરા નહુકજવથી તેનો વધ કરી નાખીશું. અમારા શસ્ત્રી પ્રપત્નો કશાપિ નિષ્ફળ થતા નથી "

દૈત્યેશ્વર આ પ્રત્યાજ્ઞને સમ્મત થયે. લાગ્યે પ્રત્યક્ષને પોતાની સાથે લઈ ગયા અને દૈત્યપુરોહિત બધા બધા પ્રત્યક્ષને પણ લાવવા બેસવાનું કહ્યું. પ્રત્યક્ષ આ દૈત્યશાળામાં બેઠો તો ખરો, પણ ત્યાંપિ એ-જૂલો જર્ણ જોયો દૈત્યપુરોહિતે એકચિત્ત કરી, તેમને વિષ્ણુઅક્રિયનાથી કવચ અપવા મદી થયો પ્રત્યાજ્ઞની વિષ્ણુઅક્રિયા એ માત્ર તેણે પરિવ્રજત હવે એક કીએ તોપણ માને -

વિસ્તાર. સર્વમૂતસ્ય વિષ્ણોર્વિધમિદં જગત્ ।

દ્રણ્યમાત્મવત્સમાદમેદત્ત વિચક્ષણૈ ॥

સર્વથ દૈત્યા સમતાનુપેત્ય સમત્વમારાધનમશ્નુતસ્ય ॥

અર્થાત્ આ સમગ્ર જગત્ એ સર્વ જૂતશ્વર વિષ્ણુને વિસ્તારમાત્ર છે. એટલા માટે વિષ્ણુ અક્રિયાને સર્વને પોતાની સાથે અનેકલાવવાળા માનવા નેપથ્યે x x x x હે દૈત્યશ્વર ! તમે સર્વથ સમાન મુદિ ધાપતા બન્યો. આનુ સમાનત્વ-એટલે કે-સર્વ જૂતશ્વરને પોતાના આત્મવર્ણ લેખવા-એ-૪ ઉપરની આગ-પના-પ્રકારની સક્રિય છે.

પ્રત્યક્ષના પેટના સખો ખાસ કરીને વિષ્ણુપુરાણમાંથી રાંચી લેવાની દુ તને લાદામણ મ્હી હુ નહુ-હવરીકે અદિઆ એ-જે સ્થોકો આપ્તવિનિત્ત રવી રહ્યો નથી.-

અથ મદ્રાપિ મૃતાનિ દીનશકિરહં પરમ્ ।

મુદં તથાપિ કુર્વામ્ દાનિદેયકલમ્ યત્ત. ૩

+^૧ નિર્મમો નિરહંકાર સમદુઃસમુદ્ધ સર્મો ।

યદ્વૈવરાણિ મૃતાનિ દ્વેષં કુર્વન્તિ ચેતત ।

જોત્યાન્યદોડતિમોહિન ક્યાપ્તાનીતિ મનીષિણા ॥

અર્થો—જેથી કરીને આપણે ઘડિતરઘિત બનતા હોઈએ, પરંતુ મીઠાનું મગજ થતું હોય તો તેથી આપણે આનંદિત થતું નોઈએ કેઈના પ્રત્યે ક્યાપિ દેવતાનું આપણે નહિ મરણ કે-દેવ એ અનિશ્ચય મૂળ છે તેઓ પોતાના મનુષ્યો પ્રત્યે દેવ થાય છે તેઓ મોહથી આપત મઠ મરેલા હોય છે, એમ ધારી ટાલી પુરુષો તે અદે દુષ્ટી થાય છે

હવે પેઠું ભગવદ્વચન થાક કરે ભગવાનનાં શબ્દો મહાવર્તા પ્રજા પોતેજ કરે છે કે —

યસ્માન્નેદિજતે લોકો લોકોનેદિજતે ચ ય ।

યો ન જન્મતિ ન મૃત્યુ ન જોચતિ ન કાંસતિ ॥

એમના 'ન જ્ઞિ' રજા ઉપર વિચાર કરી નો ઉક્ત ભગવદ્વાક્યમયે પુરાણકાર આ પ્રમાણે રખીકરણ કરે છે:—

પ્રસાદે વિશ્વકલિતો ઉપદય પુનઃ યતુ મર્ષો છે એમ દિવસપ્રસિદ્ધિના નાથ વામા અવતાં તેણે તેને એ આપણો દુઃખ દુરમાયો વિલપાનથી પણ પ્રસાદ થતું પમ્થો નહિ ત્યાર બાદ દૈત્યેશ્વરે પોતાના પુરોહિતોને બોલાવી ઠાઠ પણ મન-તમ કે નાદુરપોષથી પ્રસાદને મારી નાખવાની આજ્ઞા કરી. તે પુરોહિતો પ્રસાદને પોતાની સાથે લઈ મથા અને મિઠાંતમાં દૈત્યેશ્વર ઉપરેજ આપ્યો તેઓએ પ્રસાદને કહ્યું કે: 'તારો પિતા પોતે જન્મરોને ઈશ્વર છે, તો પછી બનત પર મદમા નેવાએનાં ધુણાન કરવાથી તારું હું કલ્પાયુ થવાનું હવે ' પ્રસાદના વિચારોમાં કે વિશ્વાસમાં એથી પણ લેશમુત્ર દરક ન પડે મતજન કે પ્રસાદ " * વિપરચતિ " ત્વ ત્વો અને પુરોહિતોના ઉપદય સખ્યે સંબળીને માન હતો. એવે દૈત્યપુરોહિતોએ અભિચાર ક્રિયા અન્યાયવચનો આરભ કર્યો અમિમય સ્વરૂપ વાળી અભિચાર-ક્રિયાએ પ્રસાદના હૃદયમાં ત્રિજન મારું કર્તા પ્રસાદને તેથી કથી હાનિ થઈ નહિ હનદુ ત્રિજન સામીને વૃત્તેશ્વર થઈ થતુ ત્યાર પછી તે મૃતિ-માન અભિચાર ક્રિયાને પોતાનેજ નિહાં પ્રહાર પ્રતિ ગ્રેષ્ઠમાં આવી તેને મદવો લેવા કોષાવેશમાં અભિચાર ક્રિયા કરનારા દૈત્યપુરોહિતો તરફ પાછી ફરી અને તેમને પોતાનોજ ખ્વસ કરવા સાચી આ દેખાવ નોઈ પ્રસાદ કરજી રવરે પ્રાર્થના કરવા શામો કે: "હે કૃષ્ણ" હે અનંત" આ છપેની રક્ષા કરો" એમની પ્રાર્થના કરીને ચાંત વેસી ન રહેતાં તે વેડે દૈત્યપુરોહિતોને બચાવવા આગળ કોડ્યો અને પરમાત્માને સંબોધીને કહેવા શામો કે "હે સર્વભૂષિન, હે જન્મ

* અનિવેત વિશ્વરમતિર્મીકમાન્ મે પ્રિયો નર ।

સ્વર્ણાં દે નમસ્કૃતાં ! દે નનાઈના ! આ બ્રહ્મણેને આવા અઘણ દુઃખમાંથી મુક્ત કરી સમગ્ર મૂલમાનના આપણ એક સર્વજ્ઞ ન્યાયક છે એવી મારી હવે માનવા દેવાથી એ બ્રહ્મણે મારા સન્નુ જાતીને અને મારા બાળક હતા પરંતુ તેમને હું સન્નુપે મળી યામો નથી તેમની રક્ષા એ ! જેઓ અને વિષયાન કરાવવા માગતા હતા જેઓ અને હાથી નીચે ચમકી નાખવા માગતા હતા અને જેઓ અને જાગીને બરખ કરવા માગતા હતા તેઓ પણ મારા મિત્રોજ છે ! તેઓ પ્રત્યે તો મને અત્યારપરિત દુઃખકષ્ત કૃત્યન થયો ન હોય અને મારું મૈત્રીમાત્ર આદિથી અત્યારપરિત જેઓને તેઓજ નજરમાં રહ્યો હોય તો હું પ્રત્યે ! મારા એ સત્ત્વના અઘણી એ સાક્ષરોનો ઉદ્ધાર કરે તે ખરી કૃત્યરૂપાથી બ્રહ્મણે જીવતા થયા અને પ્રત્યક્ષને આસીર્વાદ આપી પોતાના મુક તરે વિશ્વ થયું

આવી ઉદ્ધારના બીજા પ્રકાર ધર્મસાહિત્યમાં મળતી અવગત છે આનો ઉત્પત્તિ કવિત્વના આર્થધર્મ સિવાય બીજો કેઈ પણ સ્થળે હું જતાની છાતી ! આવા ઉત્પત્તિ ધર્મનો અન્ય પ્રકાર પણ હોય તો પણ મન પ્રચાર થયો હોય એવું હજી મને નજરમાં નથી ન

શિષ્ય — આપણે મહેતુ વચાર છે સ્વરર્મના કવિઓ ત્યાગ કરીને કૌલ પદેથી આ પ્રેમ સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાથી અમારું વિનંદ અનિષ્ટ થયું છે ■ વાતનો હું સ્વીકાર કરું છું

શુદ્ધિ — મનેવડગીતામાં જે બ્રહ્મણેને કૃષ્ણસ્વીર-તોષણ-સુગિયમા હતા હાતી જણાવવામાં આવ્યો છે તે જન્મતાના વસ્તુના કેવા પ્રકારનો હોયો એકબી, બેનો તને કાંઈક ખ્યાલ આવી ગયો હશે

દિવ્યપરિપૂ પોતાના કુચનો અર્થે અપૂર્વ પ્રસાદ લેખને જન્મ મળેલ થયે અને તેણે પ્રત્યક્ષને જુગ્મ્મ કે તારામાં અર્થે પ્રવક્તવ દેવી રીતે બાવી છાપે ! તેના ઉત્તરમાં પ્રત્યક્ષે જણાવ્યું કે જેઓના ઉદયમાં અનુકુલ દરિ વિરોધપૂર્ણ અવર્યાન કરે છે તેમનામાં સ્વાભાવિકરિતેજ એવા પ્રભાવને પ્રવેશ થાય છે જે મનુષ્ય બીજાનું અનિષ્ટ કરવો સ્વપ્ને પણ વિચાર કરતો નથી તેનું કદાપિ મારું

* સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન જણુ પ્રતાપચંદ્ર યજુષ્ઠાર પોતાના ઓરિયેન્ટલ કોલેજ નામના ઉત્કૃષ્ટ ચંચલ એવા ભાવનું લખ છે કે જેઓ પોતાના માણ લેસ માગતા હતા તેઓપરિતે દયા કરી કૃત્યિસ્તે પ્રજાને પ્રથમ નથી કે ' પિતા ! તેઓને હમા આપે મારા કે તેમ પોતે છું કરે છે તેનું તેમને પોતાને જાન નથી અર્થે આદર્શ હમા બીજા કોઈ દોષ થયે ' પરંતુ કૃત્યિસ્તની દયા કરતા પ્રત્યક્ષની દયા તેટલી જધી કૃત્ય આદર્શસ્થાપ છે તેનો લેસ ઉપજા કરવાન-ચરિત ઉપરથી વચારોએ જી લેવો

અનિષ્ટ કરી યાત્રુ નથી કરણ કે ત્યાં મૂળ કારણનોજ અભાવ હોય છે એ મનુષ્ય પોતાના કર્મોદારા, અથવા તો મન કે વાણીદારા બીજાને પીડા આપે છે તે મનુષ્ય દ્વારે કરીને પોતાનાજ વિનાશના બીજ વાવે છે, એમ સમજવું.”

‘ એ કેરાવ મારામાં બ્યાય છે તેજ કેરાવ સર્વ જીવમાનમા રહેનો છે, એમ માની કુ કોઇનું છુર હજીતો નથી, તેમજ કોઇનું અનિષ્ટ કરતો નથી પ્રાચેદ પ્રાણીનું’ ક’યણ કેવી રીતે યાય તેજ સંબધી વિચારે કુ રાત્રીદિન સેવ્યા કરે’ છું’ તો પછી કોઇ પણ સજિ માટે શારીરિક કે માનસિક અથવા ભૌતિક કે દૈવી અશુભ કેવી રીતે કરી શકે ! પરમાત્મા સર્વમથ છે, એમ માની જીવમાનની અવ્યભિચારિણી ભક્તિ કરવી તે પડિતોનું’ કર્તવ્ય છે

આથી અધિક ઉન્નત ઉપદેશ બીજો કયો હોઈ શકે ? આપણા વિદ્યાભ્રમોમા દિવા કાલેભેદમા અથવા ઉપદેશનાં મૂલતરનો પણ સમજવવામાં આવતાં નથી આપણી ઉદારા ધર્મકથાઓને તથા હર્ષ મેદોલેકૃત ધર્મ દેવરટી’મ્સ કે સ્વાઈ કલ્યાઈવંતી પાપપૂર્ણ ઉપન્યાસોજ આપણી સન્મુખ વરણમાં આવે છે, અને જલ્દે કે એ ઉપન્યાસોજ આપણામા ઉચ્ચ સંસ્કારો પ્રેરી શકે છે, એમ માની આપણા શિક્ષકો અભિમાન લે છે, એ કેરુ જાણીય છે ?

મત્તાદત્ત ઉપમા ચન્દો સાંભળી દૈત્યપતિ અત્યંત રુદ્ધ થયો અને તેણે પ્રત્યાહ ને અગાસીએથી નાખી દઈને મારી નાખવાનો આદેશ કર્યો એટલુજ નહિ પણ વાણીદારા, માવાદત્ત તથા બીજા અનેક ઉપાયોદારા તેનો જીવ સેવાનો દિરવધ કશિપુએ પ્રયત્ન કરી નેયો. પરંતુ પ્રત્યાહને કશી હાનિ થઈ નહિ દૈત્યપતિએ વિચાર કર્યો કે જો પુત્ર પ્રત્યાહને વિદ્યાભ્રમમા મોખી તેના હંધ ઉપર અન્ય પ્રાણીના સંસ્કારોની છાપ પાડવામા આવે તોજ તે કાશ્મિત સુધરી શકે બાકી બારી શિક્ષાઓથી તેને કાઈ અક્ષર થાય તેમ થયતું નથી. એવો તેને નીતિશિક્ષણ આપવા પુત્ર મુન્દેચુદે મોક્ષવામાં આવ્યો નીતિનું શિક્ષણ સંપૂર્ણ થયું એટલે દૈત્યપતિ પોતે પ્રત્યાહને સાથે ૬૪ દિવેશ્વરની પાસે આવ્યા દિવેશ્વરે પ્રત્યાહની પરીક્ષા કરવા પ્રશ્ન કર્યો કે -

“ હે પ્રત્યાહ ! મિત્રે તથા શત્રુઓપ્રત્યે રાજ્યોએ કેવા પ્રમાણે બ્યવહાર કરવો જોઈએ ? કુદસેવમા રાજ્યોએ કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ ? પોતાના પ્રધાન મંત્રીઓ તથા અધ્યક્ષોપ્રત્યે કુશળ રાજ્યોએ કેવા પ્રમાણે વર્તવું રાજ્યનું જોઈએ ? મોરો બારોપીઓ, મુન્દેચારો તથા રાજ્યના શત્રુઓપ્રતિ રાજ્યએ કેવી દૃષ્ટિથી જોવું જોઈએ ? સમિસમયે, વિમહસમયે તેમજ રાજ્યના શત્રુઓના દમન સમયે રાજ્યનું કુ કર્તવ્ય છે ? મારા આ પ્રશ્નોમા ઉત્તરો મારા ? ”

પ્રત્યાહે સૌ પ્રથમ પિતૃદેવને પ્રણામ કર્યા અને કહ્યું કે “ મુન્દેચે મને એ સર્વ

પ્રશ્નોના કિસ્સે ઝાંખન્યા છે અને કુ તે કીમ્બો પશુ સુ-પરુ તેમજે કીપનેરી સમર્પિત અને મહેમંદ્રા નજીક નથી સતુએ ક્યા મિત્રેપ્રતે પ્રત્યેકપાત સામ-કામ-દા-એદ વિષેરે ઉજાએ અભ્યાસવા એમ અને કહેવામાં આવ્યું છે, પાન્ટુ, પિત્તાલ ! પ્રાણીએ એ કાંઈ અપરુપ છે અવિતલ કયો હોય તેા તેની ક્યા પામીને શારે કહેવુ તેમજે તે કુ છે સતુએ અવકા કિયેમાં કીયા ચિત્તમારમ નિદાનો રાત્રો નથી-મારી રહિએ છે ઉત્તમ એકસમાન છે અને કાંઈ અપરુપ હોય એમ ન કુ તેા પાતી રાત્રો નથી, અને તેથી સમર્પિતિ નેતાં સમર્પિતેરી અને કહાન મેવાની અપર પો એમ અનિતી નથી એ સમજવાય અમાનાય પતમાના મે-વિદ પાદેશ સમર્પિતોના અંતરસુખાં નિદાસ કીને રહેલા છે તેા પછી સતુ-મિત્ર કેસ કોરો પાપા એ એકે અપાતી મુર્ખતા નહિ તેા ભીંકુ મું છે ? આપનામાં ને અપચત અપાત છે તેમ વિશ્વિતિ યજ્ઞમાં અને સુર્વ પ્રાણીપ્રાણમાં અપાત છે વાહુત સતુ અપાત વિત્ર એવ મેકે આપણે સામરે પેત્રા તેમ કુ છે મક્કા રાત્રો નથી, અને એથી કીને કુ વિધિ-વિધાનમાની નીતિવિધા પરે શેક અપ અપચત નથી "

કિમ્બરકિમ્બરી એકઅપાત નજીક કિનાર્બંત વહારી નીચા તેજે મેકાપ કીના થઈ પ્રકાશની જાણવા ઘાત મસી અને પેત્રાત અતુરેરેરે 'દામાયુ' મયો, આ કીને અપચતથી નથી સતુમાં રેડી થો " અતુમરેરેરે ગુણત્ત ફીલપિતરી અપાત પાન મું અને પ્રકાશને અપચતથી બદ કીને, સતુમાં રેડી તેના કિપર પામયે પાતી કીપા તે વખતે પ્રકાશ ઉજાતી સતુને કીયા રાત્રો કાણુ છે અવિતમાએ ઉજાતસુતિ કીને એ કહેવે સતુપતી પંચન કીમ છે પ્રકાશે આપ મહેદ સમજવા પશુ પેત્રાતી આત્રાસા અપ મહુને પ્રાર્થના કીને નહિ પ્રતરમા વહીન સુ એમ આપણુ નીચ છે, એવ મસી તે પાન કીને કીને ઉજાતસુતિમાં એકામ વાત વશે આ રહિએ એકે તેા પ્રતાર એક પેત્રા કીને, એમ કીને તેાણુ કીને તેવ નથી, ૨ અને તેની વપરો કિપિયા ક્યા નર્મ, સતુનુ પ્રાણી સહાઈ મસુ, અને તેમ કીર ઉપરના પત્રેરે એકે વાહુ ખસી મસ પ્રકાશ વિષ્ણુકવમ કીને કીને તામી કીને કીને આ સર્વ મસરે પ્રકાશ ને સુતિ કીને કીને તે તેમ પેત્રાત્રા અપચતઅપ અર્થે કીને કીને તેમ માનવાનુ એકે કાણુ ન પચેરે નથી આપણુ નથી નિષ્કામકે કીપનુ અપચત મસુ તે પ્રતેરુ કીને છે, એ વાત તે પેત્રે નહ કીને રીરે સમર્પિતો કીને નિષ્કા પત્રકામકે તેને આપરે પેત્રાત્રા કીને આપી કીપાર્થ કીને, પ્રમાણાએ તેના ઉપર પ્રકાશ મસ વર માનવાને અપેરેરેરેરે પ્રકાશ કીનેતા સતુપાત્ર કીને,

* સંહુટ, સત્તર્થ પોતી પદાસા દાવનિષ્કવ. ।

તેથી તેને કોઈ માનવાપણ હવુંજ નહિ. છતાં પ્રભુની આત્માને માન આપી પ્રહારે એટલીજ વાચના કરી કે—“ જે હજારો યૌનિઓમાં મારે પરિભ્રમણ કરવું પડે તે સર્વ જન્મોમાં આપના પ્રત્યેની મારી ભક્તિ અચળ રહે એવી મને અશ્વિય આપો. ” હાલમાં જોઈ સિવાય બીજા કોઈ પણ વસ્તુની કામના કરતો નથી.

ભગવાને કહ્યું. “ જે વસ્તુ વારામાં છે, તે તો સર્વદા રહેવાનીજ છે તે પછી જોઈ સિવાય બીજા કોઈ વસ્તુની આવશ્યી રૂ. ”

પ્રહારે બીજી વાર પ્રાર્થના કરી કે—“ હું આપની ભક્તિ રૂ છું તેથી માસ પિતાજીએ દેવ અને કોવધી જે પાપો ભાર સચિત કર્યો છે, તે પાપહર તેમના શિરેથી દૂર થાય, એવી કૃપા કરે. ”

ભગવાને તે વાચનાનો સ્વીકાર કર્યો, અને તૃતીય વાર પો પ્રાર્થના કરવાને આરંભ કર્યો, પરંતુ નિષ્કામ પ્રહાર મારે તૃતીય પ્રાર્થના કરવા જેવી કોઈ પણ વસ્તુ જગતમાં નહોતી, કારણ કે તે સર્વારંભપરિત્યાગી-૯૫-સેક-૬૫-૮માં સમયી સંપૂર્ણ મુક્તિ હોય, એટલુંજ નહિ પણ શુભાશુભપરિત્યાગી ૪ પછી કહેલ છેવટે તેણે પ્રભુની પાસે કીધી વાચના કરી કે “ પ્રભુ, આપના પ્રત્યેની મારી ભક્તિ સર્વદા અભ્યસિધારિણી રહે એવો આશીર્વાદ આપી. ”

× સર્વારંભપરિત્યાગી યો મજ્જતઃ સ મે પ્રિયઃ ॥

યો ન હૃવ્યતિ ન દેષ્ટિ ન શોષતિ ન કાંક્ષતિ,

શુભાશુભપરિત્યાગી ભક્તિમાન્ યઃ ॥ મે પ્રિયઃ ॥

મોવિધ્ય બચવાનું ઉપદેશો વર પ્રદાન કરી ત્યાંથી અવર્જિત થવા ત્યાર પછી દિરવ્યપ્રશિષ્ટુએ પણ પ્રહાર ઉપર અભ્યાસ કરવો ત્યજી દર્શિલ.

શિષ્ય—હું ધારું છું કે યાગવાના એક પક્ષમાં વેદ, બ્રાહ્મણ, કુરાન તથા જગતનાં સર્વ ધર્મકાસોને મૂકીએ અને બીજા પક્ષમાં જો પ્રહારમરિત મૂકીએ તો એ એમા પ્રહારઘરિતજ વધી જાય.

ગુરુ—મરુ છે કે પ્રહારઘરિત આર્થ ધર્મ સમગ્ર ધર્મોમાં એક એક ધર્મ છે. આર્થ ધર્મ એ સર્વ ધર્મોનો એક યાત્ર નિષ્કર્ષ (સારાંશ) છે, અને તેથીજ તે સર્વ વિશુદ્ધ ધર્મોમાં જ્ઞાત છે. જે ધર્મ નેટલે જાતે વિશુદ્ધ જણાય તેટલે અથ તે આર્થ ધર્મ છે એમજ આપણે તો સમજવું જોઈએ કિશીજન ધર્મ કહો કે બ્રહ્મણધર્મ કહો કે બીજો જમો તે ધર્મ કહો, પરંતુ તે સર્વ એક આર્થધર્મજ પરિસ્થાપિત થઈ જાય છે. “ યોઽ ” ના નામથી ઉપરની પ્રાર્થના કરનાર, “ આચાર ” ના નામથી પ્રભુને સંબોધનાર અથવા “ બ્રહ્મ ” સમ્બોધી કહેવાર નું આરાધન કરનાર એકયાત્ર જન-નામોજ બોલાવે છે. સર્વ જૂતાના અંતરાત્મજ રૂપ જાન જોણે જાણ્યું છે, તથા જોણે જ્ઞાનદમ્ય જૈત-પતે જામવાનો પ્રયત્ન કો

છે, અથવા તો કરે છે, અને ને સર્વ સૂતોમાં પોતાના અત્મા જેવી અમોઙ છુદ્ધિ રાખે છે, તે પુરુષ જ્યો તે દેસમાં જન્મ્યો હોય કે ગમે તે ધર્મ પાળતો હોય તો પણ તે હિંદુ-આર્ય તથા વૈષ્ણવ છે, એમ કહેવામાં કશી અત્યુક્તિ નથી. જેઓ મહાભયેષ્ઠ તથા દેવ-પ્રપન્નમાં અદ્યુનિક તાત્ત્વ રહેતા હોય, પોતાના માનવનુષ્ઠાનનું ૨૭ કાવવા તૈવાર હોય અને જનસમાજનું અનિદ કરવામાં જોખને હોય પણ સંકેત રહેતો ન હોય, તેઓ ગળામાં સુતરનો તાંતણો તથા કંઠમાં રદાક્ષમાળા રાખવા છતાં પણ હિંદુ-આર્યના નામને યોગ્ય નથી. એકબીજાનો દેવ કરનાર તથા માનવનુષ્ઠાનપ્રત્યે દૂરતાથી વર્તનાર મનુષ્યો એકબીજા પણ અપ્રમ છે, અને તેથી તેઓનો સ્પર્શ કરનાર પવિત્ર મનુષ્ય પણ દૂષિત થાય છે.

અધ્યાય ૨૦ મો-ભક્તિનું સાધન

શિષ્ય:—હવે મારે પ્રમ માત્ર એટલોજ છે કે આપે ભક્તિની જે બાબત કહી તે ભક્તિને મારે સાધનરૂપે જાનવી કે સાધ્યરૂપે માનવી ?

ગુરુ:—ભક્તિને સાધનરૂપે તેમજ સાધ્યરૂપે પણ માની શકાય ભક્તિથી મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે, એટલા માટે ત્યાં ભક્તિ સાધનરૂપે છે. વળી, ભક્તિ મુક્તિપ્રદ હોવા છતાં તે પોતે મુક્તિની કે બીજા કોઈ પ્રકારની સમતા સંખતી નથી, એટલા માટે તે સાધ્ય પણ છે.

શિષ્ય:—ભક્તિને જે સાધ્યરૂપે કૈષ્ણીએ તો પછી તેની સાધનો પણ હોવા જોઈએ આપે કહી તે અનુગ્રીવનપદ્ધતિને શું તેના સાધનરૂપે માની શકાય ? ઉપાસનાને ભક્તિના સાધનરૂપે ધણી કાળથી સ્વીકારવામાં આવી છે, પરંતુ આપે હમણાં જે બાબત જોઈ જતાથી તેને લક્ષમાં લેતાં ભક્તિમાં ક્યાંય ઉપાસનાને સ્થાન હોય તેમ હું જોઈ શક્યો નથી.

ગુરુ:—ભક્તિમાં પણ ઉપાસનાને યોગ્ય સ્થાન છેજ, પરંતુ ઉપાસના શબ્દ વિવિધ અર્થોમાં વપરાતો હોવાથી અવગત નેરમમજ ઉત્પન્ન થવાનો ભય રહે છે. સકળ મિતવૃત્તિઓને તેમજ શારીરિક વૃત્તિઓને પ્રથરાભિપ્રુખી કરવી તે સિવાય બીજા એકે ઉત્તમ ઉપાસના નથી. શું જ્ઞાતિથી તારાં નિયત્તર્મિત્તક કાર્યો કરતા અતઃકરણ પૂર્વક ઇશ્વરનું સ્મરણ ન કરે ત્યાંથી તારાથી એ ઉપાસના થઈ શકે નહિ.

શિષ્ય:—તથાપિ હિંદુશાસ્ત્રમાં ભક્તિની અનુગ્રીવનપદ્ધતિને જે કાષ્ઠ નિયમે પ્રબોધવામાં આવ્યા હોય તેવિને હું આપની પસંદગી વત્કિચિત્ત મુલાકાવા ઇચ્છું છું.

આપે જે ભક્તિવત્ત્વ અને સમન્વિત્ય તે દિદુશ્ચાસને અસૂચ્ય તો છે, પરંતુ વર્તમાન કાળે જેનો પ્રચાર નથી એટલે કે અત્યારે દિદુશ્ચાસ ભક્તિભાવ તો છેજ, પરંતુ તેનું સ્વરૂપ કહી શકાય નહિ. પ્રકારનું જાણી આવે છે આજકાલ તો એક પ્રતિમાની સ્થાપના થી તેની પાસે બે હાથ બેસી અદ્વૈતભાવે અનુભવવાનું કરતાં 'હે પ્રભુ! હે હરિ! હે માતા!' "ઇત્યાદિ ચાંદોનો ઉચ્ચારને ઉચ્ચાર કરવો અને પ્રતિમાનાં ચરણોમાં માલ નમાવી પ્રતિમાનું ચરણાસુત માથે-મુખે-ગ્રને-નાભે આગળ લગાડી-

શુર — શું જે મોઢ કહેવા માગે છે તે કુ સમજાય. ■ પ્રતિમા પાસે એવો ભાવ સર્વાવશે તે પણ ચિત્તની એક પ્રકારની ઉન્નત અવસ્થા છે માટે મરમરી કરીને તેને ઉગ્રાવી રક્ષા નહિ તારા હૃદયની અવધના રીકલ કરતા એવા ભક્તિભાવ પ્રત્યે હું બરાબે માનની દૃષ્ટિથી બેઠો છું; પરંતુ તે જે વાત મ્મી તે ગૌણ ભક્તિસંબધી છે.

શિષ્ય—આપની પ્રથમની વાતો સાંભળવાથી તો મને એમજ લાગ્યું હતું કે આપ એવી ભક્તિને ભક્તિરૂપેજ નહિ સ્વીકારતા હો.

શુર — અવશ્ય, બે ભક્તિને કુ મુખ્ય ભક્તિરૂપે સ્વીકારતો નથી, તેપણુ તે ગૌણ અથવા નિકૃષ્ટ ભક્તિ તો છેજ આધુનિક દિદુશ્ચાસમાં આપ એવી ભક્તિને ખુબજ અગત્યનું સ્થાન આપી દેવામાં આવ્યું છે, તે પણ મારા વધુ બહાર નથી.

શિષ્ય—ગીતા જેવા પ્રચીન શાસ્ત્રમાં મુખ્ય ભક્તિવત્ત્વના સિદ્ધિ મળી આવવા છતાં આધુનિક શાસ્ત્રોમાં ગૌણભક્તિને એટલું વધુ મહત્ત્વ આપી દેવામાં આવ્યું હશે.

શુર — હું મારે હું કે ધાન્યમય અને કર્મભક્ત એવી રીતે ભક્તિના બે પ્રકાર છે, તે વાત તું આપણે પૂર્વે સમજી ચૂકો હોયજ ભક્તિ કૌલભાવયક હોવાથી તેના અતુલ્યતાન પ્રસંગે અતુલ્યતાએ પોતાની સમસ્ત શક્તિઓને હૃદયભક્તિમુખી કરવી જોઈએ એવો એક સામાન્ય નિષ્કર્ષ છે અર્થાત્ સાચા શક્તિઓ હૃદયને અર્પણ કરવી એ ભક્તિમાર્ગનું પ્રધાન રહસ્ય છે હવે બે અપણી ભક્તિ કર્મભક્તિ હોય, અથવા આપણે આપણું સર્વ કર્મો હૃદયને અર્પણ કરવાનાં હોય તો પછી એ સ્વાભાવિક છે કે આપણે આપણી સમસ્ત કર્મોન્દ્રિયો પણ હૃદયને અર્પણ કરી દેવી જોઈએ અર્થાત્ કુ વાને નથી નવો હું કે જનવત્તા જેટલાં કરવા મોખ્ય કર્મો છે, જેટલાં હૃદયશુભેદિત કર્મો છે, અથવા તો જેટલાં કર્મો છે તે સુધમાં એવાં છે કે તેમાં આપણી શારીરિકશક્તિને ગોળ્યા વિના આપણાથી રહી શકાય નહિ, અને શારીરિકશક્તિ હૃદયશુભેદિત (હૃદયે ગીતાદિ સર્વ શાસ્ત્રદ્વારા અનુમોદન આપેલાં) કર્મમાં જોઈએ, એટલે તે શારીરિકશક્તિ પણ હૃદયશુભેદિત મધ્ય એમજ લેખી શકાય પરંતુ જેટલાંએક શાસ્ત્રોએ આ વાતને ખુબજ પ્રચારે સમજાવ્યા છે તેઓ

પોતાની ક્ષેત્રિયો કેવી રીતે ઇશ્વરને અર્પણ કરવા માગતા હતા, તેનું ઉદાહરણ આપવા બાનવત પુરાણમાંથી અને કેટલાએક સ્થેમ આપુ છું સરવજીર્તન સમયે તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે —

વિલે પતોદનમચિન્માનુ યે ન ચૂળવતઃ કર્ણપુટે નરસ્ય !
 જિહ્વાસતી દર્દુરિકેચ સૂત, ન યોપમાયત્યુદનાયગાથા ॥
 મારઃ પરં પદ્મકિરોટ્તુણ્મપ્તુચ્ચર્માયં ન નમેન્મુકુન્દમ્ ।
 પાદૌ ફરૌ મો હુલ્લ સપચૌ દ્વેલેલસત્કાચનકંકણૌ વા ॥
 ચર્હોપતે તગ્રયનં મરણા સિદ્ધાન્તિ વિષ્ણોર્મ નિરીક્ષતે યન્ ।
 પાદૌ તૃણૌ તો દુમજન્મમાઝૌ ક્ષેત્રાણિ નાનુગ્ગતો હરેર્યૌ ॥
 જીવચ્છ્વો માગવતારિત્રરેણું ન જાતુ મર્યૌઽભિહમેત ચસ્તુ ।
 ધીવિષ્ણુપદ્યા મનુગ્ગસ્તુલસ્યા ગ્વસચ્છ્વો યસ્તુ ન શ્વેદ ગન્ધમ્ ॥
 તદ્દમસારં હૃદય પતેદં ચદ્ગૃહ્યમાર્ષેર્હરિનામધેયૌ ।
 ન ચિન્તિયેશ્ચ ચદા ચિકારો મેત્રે જલં ગાગરેહ્ણુ હર્ષઃ ॥

અર્થાત—જે મનુષ્ય દર્દુરવડે શ્રીહરિના શુભાનુવાસનું મનથી ન કરે, તેના મનને કર્ણો વધા નર્ત (ખાઝ) માન છે હે સત્ ! જે હાસીર્તન કરે નહિ તેની બશુબ છદ્વવા દેહાની છદ્વવા મમાન છે મસ્તકવડે જે મુકુન્દને નમસ્કાર નથી કરતો તેનું મસ્તક મુગટવડે બસે સુતોચિત દોષ લોપણ તે નિષ્કળ કારણ છે જે પોતાના હરતદ્વયવડે હરિની પૂજા કરે તેના હાથ કનક-કમ્બુથી સ્પર્શતા છતાં પણ સુહાના હાથ મમાન છે જે ચમુચીવડે વિષ્ણુર્તિનું દર્શન ન થાય તે ચમુ-ચીને ચમુ નહિ સમજતા મોરના પીલખાના ગાય મમાન સમજતા જેના ચરણો હરિતીર્થમાં પર્વત ન કરે તે ચરણે નિષ્કળ છે પ્રભુની ચરણરજ જે મનુષ્ય પારણ કરતો નથી તે છવવા છતાં પણ રાગસમાન છે વિષ્ણુના ચરણમાં અર્પણ દરેકી દુષ્કસીની ગંધ જે મનુષ્ય નથી લેતો, તેના શ્વાસોચ્છવાસ ચાલતા દોષ લોપણ તે મતવલ છે હરિના નામનું કીર્તન સાલણા જેનું હૃદય ઉન્નત ન થાય અને જેની આંખમાં પાણી ન આવે તથા જેનું અમ રોમાન્વિત ન થાય તેનું હૃદય લોહમય છે, એમ સમજવું

આ પ્રમાણે એક ગ્રંથીના લખેા ઇશ્વરને પોતાની જાતેન્દ્રિયો સમર્પણ કરવાનો માર્ગ દર્શાવતા મમાં છે પરન્તુ એ ઉપાસના મૂર્તિની અપેક્ષાવાળી છે નિરાશાર પ્રભુ પ્રત્યે ઉપર દસો લેવેા આપ-કાનનો નિયોગ થઈ રહ્યો એવું લાગે છે

શિષ્ય — પરન્તુ મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર હજી અને મળ્યો નહિ હામિતું યથાર્થ સાધન શું ?

શુર — ભગવાન પોતે ગીતાના બારમા અધ્યાયમાં આ પ્રમાણે કહે છે —

ये तु सर्वानि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्परा ।

जनयेनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मस्तुखसार सामरात् ।

भवामि न चिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥

મગ્યેવ મન આધત્સ્વ મયિ શુદ્ધિ નિવેશય ।

નિઘસિષ્યસિ મગ્યેવ અહ કુર્ષ્ય ન સંશય ॥ (૧-૭-૮)

અર્થાત્—હે અર્જુન 'સર્વ' કર્મો મારેવિષે અર્પણ કરીને, મત્પરાયણ રહીને, અને મારા મિલાય અન્ય આશયન તથી એવ માનીને જેઓ કલિતથેત્ર સેવે છે, અર્થાત્ માત્ર પ્માન અને ઉપાસના કરે છે, તેના મુમુક્ષુઓનો-મારેવિષે જેઓનું ચિત્ત છે એવા જાહેરોને-આ મત્સુક્રાંત સચારમર્મી હું સત્ત્વ ઉદ્ધાર માં છું મારેજનિષે તુ તારા મનની રિષતતા કર, અને શુદ્ધિને પણ મારેજ વિષે તું સ્થાપન કર. એમ કહેવાથી તે જુદા પડી પણ તુ મારા વિષેજ વર્ણવે

શિષ્ય — બહુ કમિ વાત જણાય છે એવી રીતે કહેવાં મહત્તો હજારને વિષે પોતાનું ચિત્ત રિષર કરી શકે ?

શુર — હારે તો સર્વ કામ કરી શકે પ્રધાન કરવો નેપ્રધાન

શિષ્ય — પણ એવો પ્રધાન કરવો કેવી રીતે ?

શુર — મીઠુંજુ ખજાનમાં પોતેજ તે વાતનો ખુબસો કર્યો છે સહજ —

अथ किल समाधातुं न शक्नोमि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्सु धनञ्जय ॥

અર્થાત્—“ હે અર્જુન ! મારેવિષે ચિત્તને સ્થિર કરવા જેટલ તારામાં સામર્થ્ય ન હોય તો મોગાજવાસવડે મને ખમવાની હમ્મજ કર.” મતલબ કે હજારને વિષે ચિત્તની રિષરતા ન થાય તો પુન પુન અભ્યાસદ્વારા તેજો અગ્રાસ કરવો નેપ્રધાન

શિષ્ય — અભ્યાસમાન રહિને અને તેમજ પણ આવો અભ્યાસ તો બહુજ પડિને લાગે છે માન પાવવા પ્રમાણે આવો અભ્યાસ સર્વ કામથી મધ્ય શરૂ નહિ જેમનથી જ નહિ અભ્યાસ ન શકે શરૂ કરે તેમજુ તુ કવું ?

શુર — જેઓ કર્મ કરવાને રક્ષિતમાન છે તેમજુ હવેરોદ્દિષ્ટ કામ અથવા હવેતનુમેદિષ્ટ કર્યો કરવાનો અજવામ કરવો આ પ્રમાણે સર્વકર્મ કરતા રહેવાથી કર્મે કર્મે હવેતમા મનની રિષતતા થયે એટલા મટે ભગવાન પોતે કહી ગયા છે ૧ —

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।

मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ (૧૨ અ ૧૦ ગો)

અર્થાત્—જો અન્યાય કરવા એટલું તારામાં આત્મર્થ ન હોય તો મારે પારનેજ સર્વ કર્મ કરવા લાગ-અર્થાત્ મતપરાયણ થઈને કર્મો કરવા લાગ આરે વાળે કર્મ કરતેયો! પણ હું બિરિને પામતો

શિષ્ય—પરંતુ કેવાએકથી તો કર્મ પણ થઈ શકતા નથી અને હેઠ ભા-ર્તૃપ બેળી રહે છે, તેમને માટે કયું ઉપાય બોલે ?

ગુરુ—એવા પ્રજાની આજ્ઞા હરી અન્યાય રોગેજ રહે છે કે—

અર્થતદવ્યક્તકોઽસિ કર્તુ મયોગમાશ્રિતઃ ।

સર્વકર્મકલત્યાગં તતઃ કુરુ ચત્તાસવાન્ ॥

અર્થાત્—જો પ્રધારે અને હેઠીને કર્મ કરવાનું તારામાં આત્મર્થ ન હોય તો નિયત ચિત્તવાળો થઈ સર્વ કર્મનાં ફળો ત્યાગ કર

શિષ્ય—એમ કેવી રીતે બની શકે ? જે કર્મ કરવાને અશક્ત છે, તેમજ જેને માટે કંઈ કર્મ નથી, તે પોતે કર્મના ફળો ત્યાગ કેવી રીતે કરી શકે ?

ગુરુ—કોઈ પણ કામ તારા કર્મવ્યવહાર થઈ શકે નહિ, જે સ્વતઃપ્રરથ થઈને કર્મ ન કરે, તેને પણ કદાચ ને કદાચ તો કરવાનું પડે. આ સમયે ભગવાદવ્યવહાર કુ તને પૂર્વે કહી ચૂક્યો છે. એક મનુષ્ય પોતે જે કર્મ કરે, તે કર્મના ફળની આકાંક્ષા ન રાખે તો તેથી અન્ય કામનાના અણાવે કશુંક પોતેજ તેના એકમાત્ર હાથે પદાર્થ બની શકે; અને જો એમ બને તો અન્યાયનેજ ચિત્ત કમ્પરમાં ગિર થઈ જાય.

શિષ્ય—જો મનુર્વિધ સાધનો તો જુદા હતાં હોય તેમ મને લાગે છે એટલુંજ નહિ પણ તેથી ઉપાસનાનો દોષ દેતુ મિત્ર થઈ હોય એમ પણ મને ભાગતું નથી.

ગુરુ—જો મનુર્વિધ સાધનજ શ્રેષ્ઠ પ્રાણી ઉપાસના છે જે માષ્ટો. એની સાધના અથવા ઉપાસના કરી શકે તેમને માટે અન્ય પ્રાણીની સાધનાની કે ઉપાસનાની કશી જરૂર નથી.

શિષ્ય—પરંતુ અજાની, દુરાચારી, તથા બાળકો મારે મારે કરી તે સાધના કોઈ ઉપાયોથી થઈ પડે એમ કુ ધાન્યો નથી મુ તેઓને ભક્તિ કરવાનો અધિકાર નથી ?

ગુરુ—ને હજી તેવા મનુષ્યોને માટે ઉપાસનાત્મક એકુબ્ધિન ઉપાયોથી થઈ શકે. ગીતામાં હતું પણ છે કે—

યે યથા માં પ્રવચન્તે તાંસ્તયૈવ મજામ્યહમ્ ।

અર્થાત્—જે પ્રધારે જે કશો આગ્રહ લે છે, તેને હું તેજ પ્રધારે પ્રાપ્ત મહં છું. વળી, બીજો રથજે તેઓ કરે છે કે—

પર્વે પુષ્પં પત્તં તોર્થ ચો મે મસ્ત્યા પ્રવચ્ચતિ ।

તદદ મન્યુપદ્ધતમગ્રામિ પ્રયતાત્મન ॥

અર્થાત્—પર, પુષ્પ દુષ્પ, બળા મત્વાદિ વસ્તુઓ ભક્તિવડે ને પુરુષ અને અથવા છે તે દુઃક દતિવાળા પુરુષે ભક્તિભાવવડે આપેતું તે સર્વે દુઃ પ્રદણ કરે છું.

શિષ્ય —ત્યારે તું ગીતામાં પણ સામર્ય કર્તવ્યની ઉચ્ચતા કરવાનું વિધાન છે ?

ગુરુ —દુષ્પ-પુષ્પાદિ ભવણ કરવા જે અશુભ પદાર્થો, કેવળ પ્રતિમાનેજ અર્પણ થઈ શકે એવો કંઈ નિયમ નથી ઈશ્વર ગર્વેન છે એટલે જ્યાં આપણે અર્પણ કરીશું ત્યાં તે પોણે તે સ્વીકારી લેશે

શિષ્ય —પ્રતિમા આદિની પૂજાવિશે વિશુદ્ધ હિંદુધર્મમાં નિષેધ હશે કે વિધાન હશે ?

ગુરુ —અધિકારીઓ તે નિષિદ્ધ તેમજ વિદિત પણ છે તે સ્વનધી ભગવાન હિંદુધર્મ સનુ કથન દુઃ ભાગવત-પુરાણમાંથી અહીં ઉદ્ધૃત કરે છું ભાગવત-પુરાણમાં હિંદુધર્મ ને હિંદુઓ અવતાર માનવાર્થે આપ્યા છે તેઓ પોતાની માતા-દેવદૂતિને નિર્ધુક્ક ભક્તિયોગનાં સાધનો કહી નતાવે છે તેના તેઓ એક રીતે સર્વજૂતામાત્રપ્રત્યે પ્રીતિ ભાવ રાખવાનું તથા દયા-પ્રેમી અને યજ્ઞ-નિયમ પાળવાનું કહે છે, તે ખીજી રીતે પ્રતિમાની પૂજા-સ્તોત્ર કરવાનું પણ કહે છે પરંતુ વિરોધમાં તેઓ કહે છે કે —

શદ્ સર્વેષુ મૂતેષુ મૂતામાવસ્થિત સદા ।

તમવશાય માં મર્ચાઃ કુરુતેઽર્ચયિઙ્મન્મમ્ ॥

યો માં સર્વેષુ મૂતેષુ સન્તમાતમામૌઘરમ્ ।

હિત્વાર્ચામ્ મગતે માંદ્યાદ્ અસ્મન્થેવ જુષોતિ સ્ત ॥ ૩ સ્કં. ૧૭

અર્થાત્—, સર્વજૂતામાત્રમાં તેમના આભરણોપે રહેશે છું ગારી અવશ્ય હીને-અર્થાત્ જૂતામાત્રની અવશ્ય કરીને નેઓ પ્રતિમાપૂજા કરે છે, તેઓ બર્ચા વિગતના પામે ॥ સર્વ જૂતાના આભરણને ને દુઃ હિંદુ તેમજ પરિભ્રમણ કરીને ને મનુષ્યો પ્રતિમાને ભજે છે તેઓ ભક્તિમાં બર્ચા થી દોષે છે

વળી,

અર્ચાદાયર્ચયેષાવદીશ્વરમ્ માં સ્યર્કર્મકૃત્ ।

માયજ વેદ સ્વદ્દિ સર્વમૂતેષ્વવસ્થિતમ્ ॥

ને બક્તિ પોતાનાં કર્મોમાંજ તરીકા રહે અને જ્યાં જૂતામાત્રમાં હિંદુ રહેશે છે એવી શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત ન કરે, ત્યાંથી લેશે પ્રતિમાની પૂજા કરવી જોઈએ”

હવે વારી ખાતરી થઈ હતી કે ચારણોમાં પ્રતિમા પૂજાની એમ વિધિ છે તેમ નિષેધ પણ છે. જ્યાંથી જ્યુષ્ઠિપ્રત્યે પ્રેમભાવ ન હોય અને હિંદુધર્મની માનની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાંથી પ્રતિમાની પૂજા એ એક પ્રમાણના સાધનરૂપ છે એના હિંદુધર્મ સર્વ જનપ્રત્યે પ્રતિમાવ રજા કરતો હોય, અને નેને હિંદુધર્મ પ્રાપ્ત થયું હોય તેને આદે પ્રતિમાપૂજા અવશ્યક નથી નવાંઈથી ઉપર મળે તેવું

જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી વિષયો લોકો માટે પ્રતિમાપૂજન જરૂરી છે; કારણ કે તેથી કરીને ક્રમે ક્રમે ચિત્તની શુદ્ધિ થતી આવે એવો સંભવ છે. પ્રતિમાપૂજનને મૌલુભક્તિમાં મૂકવી જોઈએ.

શિષ્ય:—મૌલુભક્તિ કેને કહેવી તેમ હું તો જરાજર સમજતો નથી.

ગુરુ:—મુખ્યભક્તિમાં અનેક વિધો રહેલી છે. આ વિધોનો જેવડો નાશ થાય તેને શાંતિપ્રસન્ના પ્રણેતાએ “મૌલુભક્તિ” એવું નામ આપ્યું છે. ઇશ્વરનું નામસ્મર્તન, ફલ-પુષ્પાદિદ્વારા તેની પૂજા-અર્ચના, વંદનું અને પ્રતિમાપૂજન, વિગેરેને મૌલુભક્તિનાં લક્ષણો ગણાવવામાં આવ્યાં છે. સૂત્રના ટીકાકારે પોતે પણ એટલી વાત તો સ્વીકારી છે કે ઉચ્ચ અનુદાનો ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન કરવામાં સાધનમૂલ છે, અને તેટલા માટે તેને ભક્તિજનનક સાધનો કહીએ તો તે બીજાં નથી. ઉચ્ચ અનુદાનોનું તે સિવાય બીજું કંઈ હજી નથી. *

શિષ્ય:—તો હું ધારું છું કે પૂજા-હોમ-વ્રત-નામસ્મર્તન તથા સંસ્થાવંદનાદિ, વિશુદ્ધ ક્રિદા-ધર્મથી વિરુદ્ધ નથી, એવો આપનો મત છે. તેની સાથે વ્યાપનો એવો પણ આવશ્ય છે કે એ સર્વની માત્ર ભક્તિના સાધનોતરીકે જોઈતી કિંમત આંકી શકીએ તેટલીજ બાંકી સહાય.

ગુરુ:—તે સાધન તો છે, પણ નિષ્ઠ સાધન છે, એમ પણ મારે કહી દેવું જોઈએ. ઉત્કૃષ્ટ સાધન કેને કહેવાય તે વાત પણ કૃષ્ણચક્ર ઉપર કરી તને બતાવી ગયો છું. જેઓ ઉત્કૃષ્ટ સાધનો પ્રાપ્ત કરવાને અલગ હોય તેમને માટેજ પૂજાર્થનું વિધાન છે. જતાં રહતી વિગેરે માટે મને થોડું બોલવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, તે ખાસ લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળી લે. બ્યારે ઇશ્વરચરણના ઉદ્દેશપૂર્વક પૂજા-હોમ વગેરે થાય ત્યારે તેને મૌલુભક્તિના લક્ષણરૂપે નહિ સ્વીકારતાં મુખ્ય ભક્તિનુંજ લક્ષણ માનવું જોઈએ. સામાન્યતરીકે જીવન્મુક્ત પ્રભાદે જે વિશ્વસ્તુતિ કરી હતી તેને મુખ્યભક્તિજ કહેવી જોઈએ; પરંતુ અચાર્ય પાપોનો ખસે થાઓ, અચાર્ય જીવન સુખમાં પહોંચ થાઓ, એવી રીતની સદ્ગમ આર્ચનાઓ તથા સંસ્થા-વંદનાદિ કિંમતો મૌલુભક્તિમાંજ ગણવાયોગ્ય છે. મારી તો તને એટલીજ જણાવણી છે કે કૃષ્ણચક્રને હૃદયમાં ધારણ કરી, ઈશ્વરસિદ્ધિની જ્ઞાતિઓદ્વાસ બની શકે તેટલાં કર્મો કરવાનો તારે પ્રયત્ન કરવો.

શિષ્ય:—પૂજા-હોમ-વ્રત-વગ વિગેરે પણ ઇશ્વરને અર્પેજ.—

ગુરુ:—એ તારી જૂઠ છે. પૂજા-હોમ વિગેરે કર્મો ઇશ્વરાર્પે નથી હોતાં, પણ સાધકના પોતાના કલ્યાણને માટે હોય છે. હોય એમ કહે કે એ સર્વ કર્મો કેવળ

૧ મહત્યા કીર્તનને મહત્યા દાનેન પરા મર્તિ સાચયેદિતિ x x x ॥
ફલાન્તરાર્થમ્ મૌરવાદિતિ ॥

લક્ષિની જોઈ અર્થે ચાલ છે તે તેને 'પ્રથમ' કહે છે. તેમ ન દેખાય તેને 'ઉત્તર' માત્ર એટલે જ છે કે સાધક પોતે પોતાની લક્ષિમાં જોઈ કરવા માટે જે કર્મ કરે તે કર્મ પણ સાધકના પોતાના ક્ષમાણને અર્થે ચતુ દોષથી તેને પ્રથમ દિશા કર્મ તરીકે સ્થાપ નહિ કરે. જ્યારે જ્યારે છે, અને જો જ્યારે જે કર્મ, તે જ તે જ કર્મ. એમ આપણે હા વિવાસ પૂર્વક ચાલુ નોંધીએ. જે કર્મ કરવાથી જ્યારે ક્ષમાણ થાય તે જ કર્મને ક્ષમાણ સાર્થક કરી સ્થાપ. એવા જ્યારે કર્મનાં કર્મો કરવાને તાપર થા, અને સમસ્ત કર્મોને સુચારુ રીતે જોઈ તે દ્વારા જ્યારે ક્ષમાણ કરવાને થાય થા જ્યારે ક્ષમાણ કરવા તે જ પ્રથમ દિશા છે. તે આપણે પણ એવા ક્ષેત્રપૂર્વક કર્મો કરવા સાર્થક તે સ્વાભાવિક રીતે જ આપણે થા પ્રથમ સ્વપ્રમા રિધર થાય અને કર્મ કરે છુક-મુકત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી રહીએ.

તેઓ એમ કરવાને અસમ્મત હોય તેઓ શી જીવનના અર્થાત્ પૂજા-નામઝી-તન તથા સંખ્યાવદનાદિદ્વારા લક્ષિના નિષ્ઠ અનુચીતના પ્રવૃત્તિ થાય, તે પણ ઉચિતરોગ છે, તે પણ એવા સ્થાપ થાય નોંધીએ કે જે કર્મ સાધક કરવા તે જ કર્મ કરવા પૂર્વક કરવા નોંધીએ. શુદ્ધ કર્મપૂર્વક જ્યારે કર્મ જ્યારે થાય નહિ ત્યાંથી લક્ષિત જ્યારે અનુચીત થાય નથી કેવળ જાણ આકાંક્ષાથી અનેક મનુષ્યો દ્વિતને બાંહે બહિષ્કાર કરી બેસે છે. બહિષ્કાર જાણ આકાંક્ષા લક્ષિના સાધનરૂપ બનવાને બાંહે કાળના સાધનરૂપ બની જાય છે, એ વાત પણ વિચારી જવી નોંધવી નથી, આવી વાત કરવા કરતાં તે કર્મ કરવા નહિ એ જ બહેતર છે. કેમ કે જેઓ કર્મ પણ પ્રમાણ અનુચીત અથવા લક્ષિત સાધન કરતા નથી, તેઓ અસમ્મત કાળકાળે કરતાં જાય છે, તે પણ તેમનામાં અને પરુઓમાં કંઈ શોધ હોય એમ કું માનવો નથી.

શિષ્ય — તે જાણી અભ્યસન અનેક દિવસોને આપણે હા, શક અને પણ સમાપ્ત થાય પડે.

શુદ્ધ.—નહિ કુધર્મની અવનતિનું એ જ એક મુખ્ય કારણ છે, પરંતુ અને બાકી છે કે ત્યારે દિવસોમાં વિશુદ્ધલક્ષિના પ્રચાર થયે ત્યારે તેઓ નયનવન પ્રાપ્ત કરી કાંઈકેલના સમયના અંગેએ જેવા તથા મહામહત્તા સમયના આરંભે જેવા અતિશય પ્રતાપાન્વિત બન્યા વિના રહેતે નહિ; અને એ દિવસ પણ હવે બહુ દૂર નથી.

શિષ્ય.—મન-વચન-ક્રિયાથી બમ્બી વસ્તુ પ્રાર્થના કરે છુ કે જાણી એ આજીવી ક્ષમાણ થાય ?

અધ્યાય ૨૧ મો-પ્રીતિ

શિષ્ય:—હવે જિન જિન હિંદુઓમાં શક્તિની કેવી રીતે વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે તે સંમિલનની ધારી કૃપા છે.

ગુરુ:—હું જે અનુશીલનધર્મની વ્યાખ્યા કરવામાં પ્રવૃત્ત છું, તેમાં તે વિષય અમારો નથી. ભારત-પુરાણમાં પણ ભક્તિતત્ત્વ સંબંધે અનેક કથાઓ છે. છતાં તે સર્વમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની જ એક માત્ર મૂલસ્વરૂપ છે. અન્ય-અન્ય મન્યોમાં પણ ભક્તિતત્ત્વવિષે જે કથન મળી આવે છે તેને હું તો મીઠામૂલક જ સમજું છું. એટલામાટે સર્વ મન્યોની અને કથાઓની પર્ચસીયના કરી મગણેપ કરવો તે હું હિમિત સમજતો નથી. ખાત્ર એતન્નરેવતો ભક્તિવાદ કાંઈક જૂઠા પ્રકારનો જણાય છે; પરંતુ આપણા અનુશીલનધર્મ સાથે તે ભક્તિવાદને સંબંધ નથી, હિંદી સત્ત્વજ વિરોધ આવે છે, અને એ કારણને લીધે હું તે ભક્તિવાદની આલેખનામાં હિતરવા માગતો નથી.

શિષ્ય:—તે પછી હવે પ્રીતિશક્તિના અનુશીલનસંબંધે ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાની કૃપા કરો.

ગુરુ:—ભક્તિશક્તિના સંબંધે જોવાતાં પ્રીતિના મૂળતત્ત્વવિષે પણ હું જોઈ ગયો છું. મનુષ્યોપ્રત્યે પ્રીતિભાવ ન હોય ત્યાં સુધી ઈશ્વરપ્રત્યે ભક્તિભાવ સ્ફુરતો નથી. પ્રજ્ઞાદમરિતનો અસોચના સમયે પ્રજ્ઞાદત્તા પોતાના કબજામાં આ સિદ્ધાંતની અમરશક્તિવિષે હું વિચેષન કરી ચૂક્યો છું. અન્ય ધર્મો મનુષ્યપ્રીતિ ઉપર આદરું વળત મહે છે કે નહિ તે હું જાણતો નથી, પરંતુ હિંદુધર્મ તો તેના ઉપર ખાસ ભાર મી છે. પ્રીતિના અનુશીલનમાટે જે માર્ગો છે. એક તો પ્રાકૃતિક માર્ગ અથવા દૂરેથીયે માર્ગ અને બીજો આધ્યાત્મિક અથવા ભારતવર્ષીય માર્ગ. આધ્યાત્મિક માર્ગની રચના દમણાં આપણે મુલતવી સંપીરું, અને પ્રાકૃતિક માર્ગવિષે હું જે કાંઈ સમજ્યો છું, તેમ હું તને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

પ્રીતિ બે પ્રકારની છે. (૧) સદાજ અને (૨) સંસર્જન. કેટલાક મનુષ્યોપ્રત્યે આપણી પ્રીતિ સ્વભાવસિદ્ધ હોય છે. દામણાતરિક માતાપિતાની પોતાનાં સંતાન પ્રત્યેની પ્રીતિ, અથવા સંતાનની માતાપિતાપ્રત્યેની પ્રીતિ. આ પ્રીતિને સદાજ પ્રીતિનું નામ આપવામાં આવે છે. બાકી કેટલીક પ્રીતિશક્તિ સંસર્જન હોય છે. ઉદાહરણતરિક સ્વમીની સ્ત્રીપ્રત્યેની પ્રીતિ અથવા સ્ત્રીની સ્વમી પ્રત્યેની પ્રીતિ. બન્ધુઓની પરસ્પરની પ્રીતિ તથા શેક અને દોહરની પરસ્પરની પ્રીતિ, વિગેરેને પણ એજ પેટામાં મૂકી શકાય. આ સદાજ અને સંસર્જન પ્રીતિ ધીમે ધીમે પારિવારિક વધનમાં પરિણમે છે, હિંદા એ ઉભય પ્રીતિને લીધેજ આપણાં પારિવારિક

હવેનો બંધાવ છે, એમ કહું તો અપોઅ નથી આ પરિવાર એજ આપણી પ્રીતિ
 રૂતિને કેળવવાનું પ્રથમ અને યોગ્ય સિદ્ધાંત છે, કારણ કે જે બાવને આપણે
 વધીશત યદ્ય અન્યની ખાતર આત્મભાવ કરવાને તૈયાર થઈએ તેનું નામજ પ્રીતિ
 એવી પ્રીતિની સામાન્ય વ્યાખ્યા છે. કુતરોને અર્થે આપણે આત્મભાવ કરવા નિત્ય
 તૈયાર રહીએ છીએ, એટલામાટે સમાજમાં આપણી પ્રીતિરૂતિને ખીવવાનો પ્રથમ
 પ્રસંગ ત્યાજ પ્રાપ્ત થાય છે. ધાર્મિક પુરુષો પારિવારિક હવેની મહત્તા યાચ છે,
 તેનું પણ એજ કારણ છે. હિંદુશાસ્ત્રમાંએ વિવાહમાં અવસ્થામાંથી પસાર થવા
 પછી શુદ્ધસ્વામ્યમાં ભોગવાનું કરવાનું છે, તેનું પણ એજ કારણ છે.

જો પારિવારિક હવેનમાં યોગ્ય અને પ્રીતિરૂતિનું અનુકૂળન (ખીવવું) થાય
 છે તો તે પ્રીતિરૂતિ, પરિવારની સીમાબદ્ધ વિસ્તરવાનો સ્વાભાવિક રીતે પ્રયત્ન કરે
 છે. હું પૂર્વે કહી ચેલો છું કે અન્યાયબેધ રૂતિઓની મારફત પ્રીતિરૂતિ પણ અતિશય
 રુદ્ધશુક્ષ્મ એટલે કે અધિક વિસ્તાર પામવાના સ્વભાવવાળા હોય છે, અને તેથી તે
 શુદ્ધ અથવા પરિવારની નાની નાની દોષાએને લેઈ નાખી બહાર નીકળવાનો
 પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરે છે. આવી રીતે આ પ્રીતિરૂતિ અધારે વિશેષ વિકસીત થતી
 જાય છે, ત્યારે તે ક્રમે ક્રમે બહુવર્ગ, સેવીવર્ગ, અનુચિતવર્ગ તથા અશ્રિતવર્ગ
 પ્રત્યે પણ પ્રીતિમાન થાય છે અને તે પ્રસંગે પણ જો તેનું બચાવ અનુકૂળન (ખીવ-
 વું) થાય તો તે સ્વાભાવિક રીતે મામતા મનુષ્યો પ્રીતિવા મનુષ્યો અને છેલ્લે
 દેવતા મનુષ્યો ઉપર પણ રહી વળે છે. આ પ્રમાણે પ્રીતિરૂતિ અધારે સમસ્ત દેવતા
 મનુષ્યો ઉપર વિસ્તાર પામે છે ત્યારે તેને “દેવતાત્મક” ના નામથી ઓળખવામાં
 આવે છે. આ અવસ્થામાં એ પ્રીતિ બહુજ બળવાળુ બને છે, અને બનતી પણ ભેદ
 એજ આ પ્રીતિવડે દેવતા પ્રબળ અનેક અનિયમ તથા કષ્ટજીવારક કાર્યો થઈ શકે
 તથા થાય છે. યુરોપિયન પ્રબળ આ પ્રીતિરૂતિનું બહુજ પ્રાપ્ત ૫ ભોગમાં આવે છે,
 અને એજ પ્રબળતાને કીધે તે પ્રબળ આને ઉન્નતિના રિખરે પહોંચી છે.

શિષ્ય.—યુરોપમાં એવી પ્રબળ સ્વદેશપ્રીતિ ભોગમાં આવે છે અને આપણા
 દેશમાં નથી ભોગમાં આવતી તેનું શું કારણ હશે?

ગુરુ.—મેં એ વિષે બહુ ચર્ચાસ્પર્શક વિચારો કરી ભોલા છે. યુરોપમાં ધર્મ
 વિશેષે કહીને આધુનિક યુરોપમાં ધર્મ-આપણા હિંદુધર્મ જેટલો ઉન્નત નથી, એમ
 મને વિચાર કરતા લાગ્યું છે. આ વાત લાંબી જુદીમાં ઉતરે તેટલા માટે મારે જરા
 વિસ્તારથી ભોગવું પડે તેમ છે.

પ્રીતિરૂતિની રૂતિ (ખીવવું) દેવતાત્મકવર્ગ પહોંચે એટલે તેને પ્રીતિની
 અંતિમ સીમારૂપે માની લેવી એ એક ચર્ચાસ્પર્શ છે. દેવતાત્મકની ઉપર પણ
 પ્રીતિને માટે એક પચીસ મંડલ પાછી હોય છે. સમસ્ત જગત ઉપર પ્રીતિ-

ભાવ ઉપનયો એજ પ્રીતિશક્તિની છેલ્લી નીચા છે, અને વચાર્થ ધર્મ પણ તેજ છે. ન્યાયુધી સમસ્ત જગત્પ્રત્યે આપણી પ્રીતિ સમાનભાવે ન રહેતે ત્યાં મુઘી એ પ્રીતિ અપૂર્ણ રહે છે, અને તેથી ધર્મ પણ અપૂર્ણ રહી જાય છે.

અપારે આપણે એટલું સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકીએ છીએ કે પૂરોપૂર્ણ પ્રજ્ઞની પ્રીતિશક્તિ પોતાના સ્વેચ્છથી એક પણ પક્ષ આગળ વધી શકતી નથી. જે પ્રીતિએ સમસ્ત જગત્ અને સમસ્ત મનુષ્યો ઉપર હરી વળતુ જોઈએ, તે પ્રીતિ તેમનામાં જ્ઞાન સ્પેશની સક્રિય સીમામાં જ અટકી ગઈ છે. પોતાના દેશનાં મનુષ્યો ઉપર પ્રેમ રાખવો અને અન્ય દેશનાં મનુષ્યોનો વિરહાર કરવો, એવો પ્રાકૃત્ય પ્રજાનો સામાન્ય સ્વભાવ જ વાર્ધિ જાય છે. તે મિત્રાપ બીજા દેશી-એક પ્રજાએ એવી પણ છે કે જે પોતાના સ્વધર્મોને પ્રેમપૂર્વક માહે છે, પરંતુ વિધર્મોપ્રત્યે સ્નેહભરી નજરથી જોઈ શકતી નથી, હાથલાતરીકે મુસલમાન પ્રજા એક મનુષ્ય જો મુસલમાન ધર્મ પાળતો હોય તો પછી તે ક્યા દેશનો છે, તે જાણવાની પરવા નહિ રાખતાં મુસલમાનો તેને પ્રેમપૂર્વક માહવા લાગે. મત-દાન કે ધર્મની એકતા જોવા પછી તેઓ જાતિને માટે રેખાવ રાખતા નથી. મુસલમાન દષ્ટિ સર્વ મુસલમાન પ્રજાને એકસમાન લેતે છે, પરંતુ અશ્વજ-કિશી-વનો અને સ્વ-કિશીવનોમાં ભરે વિશેષભાવ જોવામાં આવે છે.

શિષ્ય—આપે કહ્યું તે રીતે તો જેમ મુસલમાન પ્રજાની પ્રીતિ * જાતિક નથી તેમ પૂરોપૂર્ણ પ્રજાની પ્રીતિ પણ જાતિક નથી.

શુદ્ધ—મુસલમાનોના પ્રીતિ-વિસ્તારમાં પણ અવરોધ કરનાર તેમની અમુક માન્યતા છે ખરી, પરંતુ જો સમસ્ત જગત્ મુસલમાન ધર્મનો અંગીકાર કરે તો મુસલમાન પ્રજા પણ સમસ્ત જગત્ને પ્રેમથી માહવા લાગે. * પરંતુ કિશીવનોથી

* સમસ્ત જગત્ આપણા સમસ્ત મનુષ્યોપ્રત્યેની પ્રીતિને જાતિક પ્રીતિ કહેવામાં આવે છે

અનુવાદક.

* દિવગીરી સાથે જણાવતુ પડે છે કે હિંદી ગદ્યલુહરમાં સ્વાર્થી પિત્તી પ્રજા-એની હલકી અંતર મુસલમાનો ઉપર પણ પહોંચી ગઈ, અને લાખો મુસલમાનોએ સામા પક્ષમાં પોતાના ધર્મપક્ષો ઉપર હથીઆર ચલાવ્યાં દિંદુઓની તો આ વિષયમાં અવરહા સેકડો વર્ષથીજ ચાલુ ગઈ ગઈ છે. પરદેશીઓના ઘર બારણાં સારૂ કારતવ્યની અજાણેની સર્પિત લૂટી આપવા માટેના ક્રપા વગેરેના ધધા કરીને પોતાનાં ખાંધી પેટ ભરવાનું અવધ અર્પ કરવાવાળા, મોટાં મોટાં દીલાવાળા અને ધર્માત્મામાં ચક્રાવે જતા લાખો દિંદુઓ મુજબ અને બીજાં સહેરો તેમજ ગામોમાં આતે પણ પહેલાં છેને! કચેરો લૂટી આપી તેમાંથી લાખોની ગણતર મેગરની અને તેમાંથી થોડાં સો કે થોડાં હજારનું દાન કરી પોતાને ધર્માત્મા માની

તેવું બની શકે એમ નથી. સંસ્કૃત જન્મતે જે કિશિનવર્માવર્માથી થાય તે પશુ જન્મને જન્મનકિશિનવર્મા અને કેવો કેવકિશિનવર્મા સિવાય અન્ય કોઈને ચાહી શકવાના નહિ. હવે પ્રશ્ન એ છે કે યુરોપીય પ્રીતિ દેશ-આપક મનવા છતાં સામાજિક વિશેષ આગળ રતિ કરી શકતી નથી ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર મેળવવા માટે સા પ્રથમ પ્રીતિસ્પૃતિમાં મુખ્ય વિરોધી વસ્તુ કયું છે તેનો આપણે વિચાર કરવો જોઈએ અને વિચાર કરતાં એમ જણાયું છે કે આત્મપ્રીતિ એ તેમની પ્રીતિસ્પૃતિમાં મુખ્ય વિનિરૂપ છે. ૫૫-૫૬ પ્રીતિઓની માફક મનુષ્યોમાં ૫૫ આત્મપ્રીતિની અતિશય પ્રવળતા જોવામાં આવે છે. તેમનામાં મુન્ની રીતે જ પ્રીતિ કરતાં આત્મપ્રીતિ વધુ જાણવાનું હોય છે. એટલા માટે જો ઉત્તર ધર્મદ્વારા આપણા સ્વાર્થો સંતુલનને અંકુશમાં ન રાખીએ તો પ્રીતિનો વિસ્તાર આત્મપ્રીતિની સીમા બહાર એક 'પગલું' પણ આગળ વધી શકે તો નથી. નર્પસુધી પોતાના સ્વાર્થને ધક્કો ન લાગે તો હોય અને આગળ પાછળ કાંઈ જાણે મન્યો હોય કે મળવા સંભવ હોય ત્યાંસુધી જ આત્મપ્રીતિની પ્રાકૃતિક માણસથી વધુ શકે છે, એથી વેરા પશુ તે આગળ વધી શકે તો નથી. આપણી પારિવારિક પ્રીતિને આત્મપ્રીતિ સાથે મિલનુ ન વિરોધ આવે તો નથી, કારણ કે આ માથે પુત્ર, આ માથે બાપ, અને આ સર્વ માથે સુખના સાધનો છે, એમ જાની તેમને માલવાનો આપણને સ્વભાવ પરી મળે હોય છે. તેથી આપણા કુટુંબ, મિત્રમંડળ, આમિતરમં તથા અનુવરવાને આપણે પ્રેમથી ચાહીએ છીએ, એજ પ્રેમણે માથ, નમર કે દેસને પણ આપણા મુખને માટે આપણે ચાહી શકીએ છીએ, પરંતુ જન્મની સાથે આપણે કયા સંબંધ હોય એમ આપણને સમજવું નથી અને તેથી સમસ્ત જન્મને આપણે પ્રેમપૂર્વક ચાહી શકતા નથી. આ પૂરે ઉપર લાગે અને કરોડો મનુષ્યો વસે છે, તેમને દેશ-પ્રાંત બતા

લેનારા એ બ્રહ્મજનો ! તમારા જોવાઓના પ્રતાપેજ દેશ નિર્ધન બની જઈને દર-વરસે લાગે અને કરોડો માણસો જીવમરણી, દુઃખગ્રસ્તી અને વ્યાધિઓથી મરે છે એ શું ચોખ્ખાને મદ વાત નથી ? શું એ બધાઓના ખુની તમે નથી ? આ મહા ધોર ધુ-હાથી મનવા માટે શું કરવુંની અંજોઆ પશુ તમે ધૂળ નાખી શકો ? જ્યાંસુધી માથે જેને શુ આવી જાય તો ચોખ્ખી રીતે સમજાવવાનો તમને નહોતો મળ્યો, ત્યાંસુધી તો અજાણપણે જણ જવાવ કલમ ચાલી શકે, પણ હવે તો ચોખ્ખા-મગાપૂર્વકનાજ ખુનીઓ તમે પણ કે નહિ ? જાણે, અને તમારે બહુ તાકીને એવા પધોથી હેરા રહે ! ચાર દહાડાં અંતરું તો કાલે ટળી જશે અને પછી દીર્ઘકાળ તુધી ધોર નહીં શકવાનું અને નીચ પેનિઓમાં સજવાનું આપણે

બસ આપણા દેશ અથવા પ્રાંતથી બિન્ન હોય છે પરંતુ તેઓ જે પૃથ્વી ઉપર વસે છે તે પૃથ્વી કાંઈ આપણી પૃથ્વીથી ભિન્ન હોતી નથી; પરંતુ તે છતાં પણ આપણે પૃથ્વીને આપણી પોતાની માની શકતા નથી, અને તેથી પૃથ્વીપરનાં મનુષ્યોને આપણે યાદી શકતા નથી.

શિષ્ય —એવી પ્રાનિતા જ્યાં જ્યાં સુ અરણ્ય હશે? તેના ઉત્તર સુ હજી જાણએ નહિ આપ્યો હોય ?

શુરે —યુરોપમાં એ પ્રશ્નના અનેક પ્રકારે ઉત્તરો આપવામાં આવે છે. યુરોપમાં દિતવાદની અત્યુગ પ્રવચતા છે તેઓનો કુખ્ય સિદ્ધાંત જનસમાજના મોટા ભાગનાં અધિક હસાણુ થવા દેવું, એવા પ્રકારનો છે. તે ઉપરાંત ઘણું પ્રિરતનો ભ્રમતિક પ્રીતિવાદ પણ એવું કહે છે કે સર્વ મનુષ્યમાન હવરના પુનરવરૂપ છે, તેથી પ્રત્યેક મનુષ્યો પ્રતિ સાધ સમાન આચરણુ રાખવું જોઈએ.

શિષ્ય —આવા સત્યોપકારક ઉત્તરો વર્તમાન હોવા છતાં, અને તે ઉપરાંત કાર્પેસ ધર્મનો ઉન્નત નીતિવાદ પ્રચલિત હોવા છતાં, યુરોપીયન પ્રાચીન પ્રીતિ પોતાના દેશની બહાર કેમ વિસ્તાર નહિ પામી શકતી હોય ?

શુરે —તેનાં કારણોની તપાસ કરવા આપણે પ્રાચીન કાળના ગ્રીસ તથા રોમ તરફ જવું પડશે. પ્રાચીન ગ્રીસ તથા રોમમાં પ્રથમ ગ્રામ પ્રકારનો ઉન્નત ધર્મ નહોતો જે કાંઈ મુદર અને ચક્રિતમાન હોય તેની મુર્તિપૂજા સિવાય તેઓ કાંઈ વિશેષ ભાવ્યતા નહોતા, અને તેથી તેઓ હિંસ્ર ધર્મના સિદ્ધાંતોથી છેક વિમુખ હતા. જગતનાં મનુષ્યો પ્રતિ સામાન્ય પ્રેમ રાખવો તે પ્રશ્નને તેઓની પાસે એકે ઉન્ન નહોતો. એટલા જાણે તેમનો પ્રીતિવાદ દેશની સીમાને ઓળંગી બહાર જઈ શક્યો નહોતો, પરંતુ મે જે બેભતિઓને ઉત્તરેક ક્ષેત્રો તે બન્ને ભતિઓ ઉન્નતસ્વ-ભાવવાળી આર્યવંશમાંથી ઉત્પન્ન થઈ, તેથી તેમનામાં રાજાસાવિક રીતેજ મહત્વના ગુણો મળેલા હતા. આ મહત્વને લઈને તેમની પ્રીતિ સ્વદેશની સીમાપર્યંત વિસ્તરવા પામી હતી, અને એ દેશપ્રીતિએ જહુજ મનોહર તથા આકર્ષક સ્વરૂપ પામ્યું હતું. દેશચાતુર્યના કુશળતાં હતા જન્મે ભતિઓ પૃથ્વીમાં અમર દીર્ઘિત પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

આધુનિક યુરોપમાં વર્તમાન કાળે, એક મનુષ્ય પોતે ક્રિસ્ટિયન હોય કે જમે તે હોય તોપણ તેને મુખ્યત્વે પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમમાંથી ઉતરી આવેલું શિશુ આપણામાં આવે છે. હુકમ, પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમ અત્યંત યુરોપને જાણે આદર્શ સ્વરૂપ મનાઈ ગયા છે. આ આદર્શોએ આધુનિક યુરોપમાં એટલું બધું આધિ પત્ય મેળવ્યું છે કે તેની પાસે મહાત્મા કાઇરની નીતિ પણ આપી પડી ગઈ છે. તે સિવાય આધુનિક યુરોપ ઉપર એક બીજી ભતિની પણ સંજ્ઞા અસર જોઈ શકાય છે કે વાદ્યભતિ વિષે બોલવા માત્ર છુ તે જ સમય ગમે તેમના વાદ્યો

પ્રભા ખાસ કરીને બુદ્ધજ દેશવાત્સલ્ય હોય છે, પરંતુ દેશવાત્સલ્ય અને જગત્ વાત્સલ્યને અતિથય છેદ છે, એ વાત પુનઃ કહેવાની જરૂર નથી જે દેશવાત્સલ્ય દોષ તે જગત્વાત્સલ્ય પણ દોષ એમ કાઢ્યો જનરુ જોવામાં આવે ॥ આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની અસરો પ્રધાનત્વ યૂરોપીય પ્રભા ઉપર મળે છે, અને તેથી તે દેશવાત્સલ્ય બનવાને બદલે દેશવાત્સલ્ય બનવા પામી છે તેથી પણ ખૂબી તો એજ છે કે આટલું જતા યૂરોપનો ધર્મ ક્રિષ્ચિયન ધર્મ મળાય છે ત્રિચરો ક્રિષ્ચિયન ધર્મ પણ ઉત્તમ ત્રણ અસરોને લીધે એટલો બધો નિર્ભય મળે ગયો છે કે હવે તે માત્ર વાણીમાર્ગ વધી ગયો છે તેના જગત્ ફિતના સિદ્ધિ તરફ કામરુ લઈ બેસાડું નથી યૂરોપીય પ્રભા મોરેથી તો પોતાને જગત્વાત્સલ્ય બતાવવાનો ઝગ કરે છે, પરંતુ તેઓનાં અત્ કચ્છોમાં જો હુડા ઉતરીને તપાસીએ તો દેશવાત્સલ્ય સિવાય બીજું કંઈ દેખાઈ નહિ મારા ક્યનને આવશ્યક અમળ્ય છે ને ?

શિષ્ય — પ્રીતિચરિત્ર પ્રાકૃતિક અથવા યૂરોપીય અનુભવીન તે જાણે મારા સમજ વામાં આવ્યું. આત્મપ્રીતિથી અતરાધ નડકથી યૂરોપીયન પ્રભાની પ્રીતિચરિત્ર દેશવાત્સલ્યથી વિશેષ આગળ નથી ચડતી નથી, અને તેથી તેઓ પ્રીતિની સંપૂર્ણ બિચવણ કરી શકતા નથી, એ વાતમાં મને હવે કંઈ સંશય રહી નથી જે પ્રભા જગત્ની સાથે પોતાનો અમુક રાખે છે, એ વાત પ્રદ્યાપૂર્વક ન સ્વીકારે, તે પ્રભા જગત્ની મનુષ્યોનું ફિત સાધવાને તત્પર ન થાય, એમાં હવે મને કંઈ આશ્ચર્ય જેવું જણાડું નથી હવે પ્રીતિનો ખારગાધિક અથવા કારતવર્ષીય અનુભવીનનો ધર્મ અમળતવાની કૃપા કરેલા ?

શુર — પરંતુ તે પહેલાં તારે ભારતવર્ષીય દષ્ટિએ ઉપરનું સ્વરૂપ વિચારી લેવું જોઈએ ક્રિષ્ચિયનોતો ઉપર જગત્થી તદ્દન સ્વતંત્ર છે અલગત તે જગત્નો ધર્મ છે, એમ મનાય છે, પરંતુ જર્મની અથવા ભરોવાનો રાજ્ય જેવી રીતે સમસ્ત જર્મન પ્રભા અથવા ઝાલીઅન પ્રભાથી એક સ્વતંત્ર બંધિત છે, તેવીજ રીતે ક્રિષ્ચિયનોતો ઉપર પણ જગત્થી એક પૃથક-મૂઢીય બંધિત મળાય છે આ પૃથીના રાજ્યોની માફક તે ઉપર પણ જગત્થી શિશ્ય રહી રાજ્યપાસન તથા રાજ્યસાસન ચલાવે છે, અર્થાત્ દુશ્મનું દમન, શિષ્યોનું પાસન, તથા લોકોની સાર સલાહ પણ તે લે છે તેમનો ઉપર પોલીસની માફક મનુષ્યો ઉપર દેખરેખ રાખે છે પૃથીના રાજ્યની કૃપા પ્રાપ્ત કરવા જેવી રીતે આપણે પ્રવર્તી રીતે જોઈએ તેવીજ રીતે તે જગત્ના ઉપરની કૃપા પ્રાપ્ત કરવા માટે મનુષ્યોએ તેના પ્રતિ પ્રીતિ તથા ભક્તિ લાવ દર્શાવે જોઈએ

હિંદુએનો ધર્મ તેવો નથી તે તો સર્વ જીવમય-સર્વ પ્રાણીમાત્રના અતરાધમાં સ્વરૂપ ॥ તે જડ જગત્ત્વય નથી-પણ જગત્થી પૃથક છે, છતાં તેના વડેજ આ

જમત્ની રિધતિ તથા ખતિ છે. જેવી રીતે એક સુવના આધારે મધિનો દાર શોભે છે, અને જેવી રીતે આશ્રયને વિષે વાસુ ખતિ કરે છે તેવીજ રીતે આ જગત્ પ્રધરનાજ આધારે ટકી રહ્યું છે. કેઈ પણ મનુષ્ય એવો નથી કે જેનામાં પ્રધરનો વાસ ન હોય તે પ્રત્યેક પ્રાણીમાત્રમાં વિષમાન છે. મારાથી પણ તેનોજ નિવાસ છે, મને પ્રેમથી ચાહનાર મનુષ્ય પ્રધરનેજ આહે છે. પ્રધરને નદિ ચાહનાર મનુષ્ય મને પણ ચાહી રહતો નથી, અને પ્રધરને - ચાહનાર મનુષ્ય સહજ મનુષ્ય જાતિને પણ પ્રેમથી ચાહી રહે છે. જે કોઈ, પ્રધરને ચાહી રહતું નથી તે પ્રધરને કે પોતાને પણ ચાહી રહતો નથી. અર્થાત્ સમસ્ત જગત્ ત્યાંસુધી પ્રીતિની અંતઃગત ઘર્ષ ન જાય ત્યાંસુધી પ્રીતિનું અસ્તિત્વજ સ્વીકારી રહાય નહિ. આ સમસ્ત જગત્ પ્રધરમય અથવા આત્મ પોતામયજ છે-હું પોતેજ હું એમ ત્યાં સુધી આપણે સમજી રાકીએ નહિ, ત્યાંસુધી આપણે આપણને સંપૂર્ણ જ્ઞાન, નિર્મળ શુદ્ધિ, પવિત્ર ભક્તિ કે મનોદ્વર પ્રીતિસ્થાવ પ્રાપ્ત થવાની આશા રાખવી નિષ્ફળ છે. આ પ્રકારની જગતિક પ્રીતિ એજ દિંદુષમંતું યજ છે. આવી બધેજ અને અભિન્ન જગતિક પ્રીતિ સિવાય દિન્દુષ્ય પણ સંભવતું નથી.

શીશુમ્બ પરામાત્માનાં તે મહામહિમામય વાક્યેતું પુનઃ સ્મરણ કરુ—

સર્વભૂતૃષ્પમાત્માનં સર્વમૂતાંષિ ચાત્મનિ ।

ઈક્ષતે યોતયુક્તાત્મા સર્વથ સમર્શનઃ ॥

યો નાં વશ્યતિ સર્વત્ર સર્વે ચ મયિ પશ્યતિ ।

તસ્યાદં ન પ્રણશ્યામિ સ ચ મે ન પ્રણશ્યતિ ॥ *

અર્થાત્—જે યોગસુક્ત આત્મા સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં પોતાનેજ રહેશે સમજે છે અને પોતાનામાંજ સર્વજ્ઞતાનો વાસ છે, એમ જાને છે; તથા જે મને સર્વન આપક સમજે છે અને મારામાંજ સર્વને રહેલાં જુરે છે તેનાથી હું અદસ્ય રહેતો નથી તેમજ તે પણ મારાથી અદસ્ય રહેતો નથી.

હુંકામાં એટલુંજ કહેતું જસ વશે કે દિન્દુષ્યજ વ્યસારે મનુષ્યપ્રીતિ એ પ્રધરખક્તિની અંદરજ સમાવેશ પામી જાય છે. મનુષ્યપ્રીતિ ન હોય તો પ્રધર-ભક્તિ પણ અસંભવિત છે. ભક્તિ અને પ્રીતિ, દિન્દુષ્યજની દૃષ્ટિએ તદન અભિન્ન

* વૈદિક ધર્મ પણ તેજ છે. વાજસનેય સંહિતાપનિષદમાં કહ્યું છે કે:—

યસ્ય સર્વાંષિ મૂતાન્યાત્મન્યેવાનુપશ્યતિ ।

સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં તત્તો ન વિહુગુપ્સતે ॥

યસિન્ સર્વાંષિ મૂતાન્યાત્મૈર્વાશુદ્ધિજ્ઞાનતઃ ।

સય કો મોહઃ કઃ શોક યઃ કલ્મશમનુપશ્યતઃ ॥

અને અન્યેય છે—લક્ષિત વિના પ્રીતિ રહીજ ન શકે તેમ પ્રીતિ વિના લક્ષિત પણ રહી શકે નહિ. લક્ષિતતત્ત્વનું રજીકરણ કરવી વેળા આ વાત તુ તને કહી મયો. તુ ભગવદ્ગીતા તેમજ વિષ્ણુપુત્રશુભાષા પ્રસ્લાદ્યરિત્તમાર્ગી મે જે વાક્યો તારી પાસે ઉપ્પત્ત કર્યા હતા, તે ઉપરથી પણ તુ જોઈ શક્યો હોઈશ કે લક્ષિત અને મનુષ્ય પ્રીતિને બહુજ તિક્કેનો સળધ. ■

ત્યારે દિરૂપકસિપુએ પ્રસ્લાદને પ્રશ્ન કર્યો કે—“કનુની સાથે રાત્રીએ કેવી રીતે વર્તવું નેહર્યે ?” ત્યારે પ્રસ્લાદે ઉત્તરમાં કહ્યું કે—“કનુ હોઈજ કેમ શકે ? પ્રાણીમાન વિષ્ણુમય-પ્રથમય છે. કનુ અને મિત્ર એવા મોટા કેવી રીતે પાડવા તેમ કુ તો સુમનસો નથી.” પ્રીતિતત્ત્વ સળધે આપણે જે વિચાર કરવાનો હતો, તેનો ચોરા અથ તો અદિજ સચામ થાવ છે વસ્તુત પ્રસ્લાદના છેલ્લા શબ્દો એવા મહત્ત્વના છે કે એટલા સખો ઉપરથીજ દિદુષર્મની ગ્રહતા તથા મહતાનું સપૂર્ણ માપ ઠાકી સમાય છે. પ્રસ્લાદના સકળ ઉત્તરો તથા ભગવદ્ગીતામાંથી મુઠી કઢાડેના વાક્યોનું આ રચણે એવાર પુનઃ રચણ કરી લે ને તે વાક્યો તારા કમરણમાં ન રહ્યા હોય તો તેનું ઉક્ત મન્યોમાંથી પુનઃ અખરખ કરી લે. જ્યાં સુધી એ વાક્યોનું મહત્ત્વ તારા હૃદયમાં અક્ષિત નહિ થાયત્તાસુધી દિદુષર્મનું પ્રીતિતત્ત્વ તુ સપૂર્ણ રીતે સમજી શક્યો નહિ. આ પ્રીતિવડેજ જન્મ્ દટી રહ્યું છે ને આવી પ્રીતિ આપણામાં સ્વાભાવિક રીતેજ ન હોત તો જન્મ્ આશુર્યે અભ્યવરિયત અને છિન્નસિન્ન થઈ ગયું હોત. પ્રીતિ વિના આ જન્મ્ કેવળ અરૂપિડ નેપુજ જની મધુ હોત. મનુષ્યોમાં પ્રીતિતત્ત્વનો છેક અભાવ હોત તો એ નિદેશી મનુષ્યો આ જન્મ્ ઉપર એક દશ્ય માત્ર પણ દટી શકત નહિ. પ્રીતિના અભાવે આ સસાર ક્યારનો મનુષ્યશબ્દ જની મયો હોત, અને કદાચ તેમ ન બન્યું હોત તો આ મનુષ્યવેડે અસલ નરકનું બગર કેપ ધારણ કર્યું હોત. લક્ષિત પાછી પ્રીતિની આગળ બીજી એકે ઉચ્ચજતિ નથી નેવી રીતે ઇંધરને વિષે આ જન્મ્ ગ્રાધાયેલું છે, તેવીજ રીતે પ્રીતિવડે આ જન્મ્ અતિમાન થઈ રહ્યું છે. ઇંધર પોતેજ પ્રીતિ અને ઇંધર પોતેજ લક્ષિત સ્વરૂપે જન્મ્તેજ એક માત્ર આધાર છે. પ્રાણીમાનના હૃદયમાં જે પ્રીતિ તથા લક્ષિત રહેલી છે તે ઇંધરસ્વરૂપ છે. અગાનને લીધે આપણે ઇંધરને ઓળખી શકતા નથી, તેમજ અગાનને લીધે આપણે પ્રીતિ તથા લક્ષિતનું સપૂર્ણ માહાત્મ્ય સમજી શકતા નથી એટલાજ માટે મે પશું ■ કે લક્ષિત તથા પ્રીતિના યોગ્ય અનુશીલન અર્થે મનુષ્ય માને પોતાની ગાનાર્જની વૃત્તિઓને યથા યોગ્ય પ્રમાણમાં કેળવવી નેહર્યે. ગાનાર્જની વૃત્તિ ને કેળવાય નહિ તો લક્ષિત પ્રીતિ આદિ વૃત્તિઓ પણ વિરૂઢિત થઈ શકે નહિ. પ્રત્યેક વૃત્તિનું યોગ્ય પ્રમાણમાં અનુશીલન અથવા પીઠવણી કરવી એ મનુષ્ય માનની પવિત્ર ફરજ છે, એમ કહ્યું

હતું તે એટલાજ ચોરે કે સમસ્ત ઇતિઓની વધાઓજ સ્ફુર્તિ ન થાય તો ધર્મની પ્રાપ્તિ પણ થઈ શકે નહિ.

શિષ્ય:—પ્રીતિશક્તિની ભારતવર્ષીય અથવા પારશ્વર્થિક અનુસીધન પદ્ધતિ મારા મનુષ્યમાં આવી નહ. જ્ઞાનદારા ઇશ્વરનું સ્વરૂપ સમજી જગતની સાથે તેની તથા આપણી અભિનતા છે, એવી ક્રમે ક્રમે આપણે હદ જદા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. છેવટે જ્યારે સર્વ લોકને આપણે આપણા આત્મા સમાન લેખતાં શીખીએ ત્યારેજ પ્રીતિશક્તિની સંપૂર્ણ સ્ફુર્તિ થઈ એમ અજ્ઞાત. આત્મપ્રીતિ (સ્વાર્થશક્તિ) પણ એ ભવતિક પ્રીતિની વધમાં વિધિ નાખી રાખી નથી. કારણ કે સમસ્ત જગતને પ્રભુમય અથવા આત્મમય મનુષ્યના સામે તો પછી આત્મપ્રીતિ કાંઈ હાનિ કરી શકે એવો સંભવ રહેતો નથી. આવી પ્રીતિસ્ફુર્તિનું પરિણામ છેવટે માન દેશવાત્સલ્યમાંજ આવીને નહિ અટકતાં જગત વાત્સલ્યમાંજ પરિણામ પામે છે. પ્રાકૃતિક (ભૌતિક અથવા સ્પૃશ્ય) જીવનતિના પરિણામે પુરોપમાં તો દેશવાત્સલ્યનો જન્મ થયો છે, પરંતુ હું મનુષ્યના માટે હું કે આપણા ભારતવર્ષમાં જગત વાત્સલ્ય કયાંય જન્મ શોધી છે ?

શુદ્ધ:—માનમુદ્ધ જેવું જનનું એવામાં આવતું નથી. પાશ્ચાત્ય શિશુમુના સંસ્કારોએ આપણા ઉપર એવી તો સત્કાર્ય અસર કરી છે કે હવે આપણે જગતવાત્સલ્ય થવાને બદલે દેશવાત્સલ્ય થવા લાગ્યા છીએ. જ્યારે આપણને જન્ય પ્રાપ્ત્યો ઉપર તિરસ્કાર આવવા લાગ્યો છે, પરંતુ જ્યારે સુધી આ દેશમાં જેવું કાંઈજ નહોતું. "દેશવાત્સલ્ય" એવી વસ્તુજ આ દેશમાં નહોતી. અન્ય પ્રાપ્તિ બેદમાથે વર્તવું, એવો દાખલે કદાપિ ખ્યાલ પણ આવતો નહોતો. હિંદુ રાજાઓની પછી મુસલમાન રાજાઓ થવા તો પણ હિંદુઓએ તેમની સામે કશો વધો ઉપદ્રવો નહિ. હિંદુઓને મન હિંદુ તથા મુસલમાન એક સમાન હતો. મુસલમાન પછી અંગ્રેજો આવ્યા, તો પણ હિંદુઓએ એકેકે શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નહિ, એટલુંજ નહિ પણ હિંદુઓએજ અંગ્રેજોને બેભાવી રાજ્ય ઉપર બેસાયા. હિંદુ સીપાહીઓ અંગ્રેજોની તરફથી લાગ્યા અને હિંદુઓનું રાજ્ય તેમનેજ અર્પણ કર્યું. કારણ કે અંગ્રેજો પોતાનાથી જિન્ય જાતિના છે, એવો ખ્યાલજ હિંદુ પ્રજાને આવી રાખ્યો નહોતો. અંગ્રેજો પ્રત્યે તેમને મુદ્દસ દ્રેષાવ નહોતો. આને પણ ભારતવર્ષ અંગ્રેજ રાજ્યપ્રાપ્તે સંપૂર્ણ વફાદાર છે. અંગ્રેજ પ્રજા હિંદુજાતિની આવી પ્રભુભક્તિ-રાજભક્તિ સમ્પદરૂપે સમજી રાખી નથી, અને તેથી તે હિંદુજાતિને દુર્ગંજ માની દૃષ્ટિ પ્રભુભક્તિ જાતિ માને છે. પરંતુ અંગ્રેજ પ્રજાની તે એક ચંચીર શક્તિ છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી.*

* અંગ્રેજ પ્રજાની એ શક્તિ, અને તે લોકોને એક માની લેવાની હિંદુઓની શક્તિ, એ બનેલો અથવા અમણાઓને બદલે હવે કેવી રીતે થવા માગ્યો છે તે વાત હવે પ્રસિદ્ધ છે.

સંપાદક

શિષ્ય:—પરંતુ હિંદુ પ્રજા અથવા અંગ્રેજોના હિંદુ સીપાઈઓ ‘ ઇશ્વર સર્વ જૂતમાનમાં છે, સર્વત્ર આત્મતત્ત્વ છે ’ એમ માનીનેજ અંગ્રેજો તરફથી લડ્યા હોય એમ કહી તે માની ચકતો નથી.

ગુરુ:—સાધારણ જનસમાજ એવી ધાર્મિક જાતોને સમજી ન શકે એ વાત તો તદ્દન રમ્યજ છે પરંતુ જાતીય ચરિત્ર સર્વદા જાતીય ધર્મનેજ અનુબંધી રહ્યું હોય છે, એ સિદ્ધાંત વિચારી જ્યો જોઈતો નથી જેઓ પોતાને જાતીય ધર્મ સમજતા નથી તેઓને પણ જાતીય ધર્મને અધીન રહ્યા સિવાય માનવું નથી અર્થાત્ જાતીયધર્મદ્વારાજ જાતીય ચરિત્ર વ્યાપ્ત છે ધર્મના ગૂઢ મર્મ તો બહુજા અદ્ય મનુષ્યો સમજી શકે છે; પરંતુ જેઓ તે ગૂઢ મર્મ સમજી શકે છે તેમની આત્માથી અને તેમના અનુકરણદ્વારા તે દેશનું જાતીય (સામાજિક) ચરિત્ર પણ ક્રમે ક્રમે ગઠિત તથા દાસિત થતું ચાલે ॥ કુ દને જે જાતુથીન ધર્મ આજે સમજવા જેટલો કુ તે ધર્મ પણ સર્વ સપાત્ત્ય હિંદુ પ્રજાને માટે સહજ સમજાવ એમ કહી માનવો નથી, પરંતુ એટલું તો નિશ્ચિતજ છે કે જો વિદ્વાન ધુરંધ્રો આ ધર્મના રહસ્યને ભરાનર સમજીને ચક્રણ કરે તો તેમની આત્મા અને અનુકરણદ્વારા સમસ્ત હિંદુજાતીનું જાતીય ચરિત્ર પણ ગઠિત થયા વગર રહે નહિ જાતીય ધર્મનું મુખ્ય રૂપ જહુજ અદ્ય મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થાય ॥ પરંતુ તેનું ચૈષ્ય રૂપ તો સૌ કોઈને અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે

શિષ્ય:—એક વાત હજી બરાનર સમજાઈ નહિ આપે પ્રીતિની જે પારમાર્થિક અનુસીલનપદ્ધતિ દર્શાવી તેના પરિણામે જયત્ વાત્સલ્યમાં દેશવત્સલ્ય સમાઈ જાય, એ વાત તો કુ સમજી મયો. પણ દેશવત્સલ્યના અભાવે આ કારતવ્ય સાતસે વર્ષથી પરાધીનપણે અવનતિ પામતો જાય છે, તેનો કાઈ વિચાર કર્યો ? આપે કહી તે પારમાર્થિક પ્રીતિ સાથે જાતીય ઉન્નતિને કાંઈ સંબંધ છે ખરો ?

ગુરુ:—નિઃશ્ચય કર્મભોગદ્વારાજ જાતીય ઉન્નતિ થઈ શકે પોતાના સર્વ કર્તવ્ય-કર્મ નિઃશ્ચયપણે કરવા જોઈએ જે કર્મો ઇશ્વરાનુમોદિત એટલે કે શાસ્ત્ર સમત હોય તેજ કર્મો અનુભવે છે, એ વાત તો પૂર્વ કુ કહીજ મયો કુ આત્મ રક્ષા, દેશરક્ષા, પરપીડિતની રક્ષા, અને પતિતોનો ઉદ્ધાર-એ સર્વ ઇશ્વરાનુમોદિત કર્મો છે, અને તેથી તે આવરજ યોગ્ય છે અર્થાત્ નિઃશ્ચય ચિત્તે આત્મરક્ષા, દેશરક્ષા, પીડિત અનુબંધી રક્ષા તથા દેશીય લોકોની ઉન્નતિ કરવાના પ્રયત્નો અત કરણ પૂર્વક કરવા જોઈએ

શિષ્ય:—નિઃશ્ચયપણે આત્મરક્ષા કેમ થઈ શકે, તે સમજાવું નથી આત્મરક્ષા પોતેજ સકાય છે

ગુરુ:—તે પ્રકારો ઉત્તર દેવે પછી આપીશ

અધ્યાય ૨૨ મો-આત્મપ્રીતિ

શિષ્ય — નિષ્કામ આત્મચર્યા કેવી રીતે થઈ શકે એ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપે આજે આપવાનું કહ્યું છે. કૃપા કરીને તેનું સમાધાન કરો તો સામાન્યનાની હિંમત છે.

ગુરુ — આપણા જ્ઞાનવાદના સમર્પન માટે પ્રાર્થના થવાતી પડેલ પ્રમાણે આપે એવી આજ્ઞા હું સંભળે નથી છતાં હર્ષદરબે-સરની એક યુક્તિનો આપણે હું તને કહું તે સાંભળ —

“ હૃદયની સૃષ્ટિની રક્ષામાટે પ્રત્યેક પ્રાણીએ પોતાની આત્મચર્યા કરવી જોઈએ સૃષ્ટિ રક્ષા અર્થે આત્મચર્યા અત્યંત પ્રયોજનીય છે, અને તેથી તે હૃદયોદ્દિષ્ટ કર્મ છે એ હિંદુસાનુભાવિત કર્મ સર્વદા નિષ્કામપણે કરવું જોઈએ આત્મચર્યા પણ નિષ્કામપણે થઈ શકે છે, અને તેમ કરવું એ પ્રાણીજાતની ફરજ છે ”

હવે, પરિહિત અને પરરક્ષાની સાથે આ આત્મચર્યાની સરખામણી કરી ને, પરિહિત કર્મ કરતાં પણ આત્મચર્યાધર્મનું ગૌરવ અધિક છે એ જગતના ભોળા પરરપરનું દિલ ન કરે, બમવા પરરપરની રક્ષા ન કરે તો તેથી જગત મનુષ્ય-રહિત થઈ જાય એવો સંભવ નથી. હિંદુદર્શન તરીકે અપ્રભવ કિંવા જગતી મનુષ્યો પરિહિત કર્મને ભેદા પણ સમજતા નથી છતાં પણ જગતપ્રભુ તરફથી જગતિએ હજી નહીં થઈ નથી, અને થઈ શકે પણ નહિ પરંતુ કાંઈ પણ સંભવ બમવા અસંભવ મમાજ ને આત્મચર્યામાં ભેદરક્ષા રહે તો તેનો નાશ તો વહેંચે ભેદો થવા વિના રહેજ નહિ ને પ્રત્યેક મનુષ્ય જમવા પ્રત્યેક પ્રાણી પોતાની આત્મચર્યા અર્થે સર્વદા તત્પર ન રહે તો જગતમાં એક પણ મનુષ્ય કે એક પણ પ્રાણી જતી શકે નહિ. જાતમત કે પરિહિત કરતાં પણ પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવી એ અત્યંત પ્રયોજનીય છે

શિષ્ય — આજના આ વિદ્યાર્થી અને તે નાસ્તિક જેવા જગાપ છે કેમકે હું કોઈને કાંઈ પણ આજ્ઞા વિના મારું પેટનું જીવન કરું તો તેનું અગ્નિહૃદય શું આવે ?

ગુરુ — તું તારા માટે જે કાંઈ જાણની સામગ્રી એકત્ર કરી શકે, તે સર્વ સામગ્રી ને તું દરરોજ અન્નને વહેંચી દે તો, બહુ બહુ તો માત-મ્માદ દિવસે તારા દાનધર્મનો અત્યંત જાણ્યો વિના રહે નહિ મરણ કે તું પાતે ખાઈ ન શકે તો તારો દેહ પણ ટકી શકે નહિ પરંતુ કાંઈ પણ વાપરતું નહિ, એમ હું કહેવા માગતો નથી, પરંતુ પોતાની આત્મચર્યાધર્મ પણ પ્રત્યેક પ્રાણી તો જોઈએ, એજ હું કહેવા માગુ છું. પરંતુ કાંઈ પણ વાપરી શકે એવી કોની સ્થિતિ ન હોય, તેણે પરને આપ્યા વિના પોતે પોતાનો નિર્વાહ થવાથી ભેગો બોલ્યો. બીજા કેટ-

લીક ગેરસમજ ઉત્પન્ન થવાનો ભય છે ખરો. જેઓ પોતાના મોજશોખની ખાતર સખચૂટ ખર્ચ કરી કરતા હોય, તેઓ પસાર્યે કંઈ પણ દાન આપી શકે નહિ, તે તે તેમને માટે કોઈ પણ રીતે સંતોષ લેખી સહાય નહિ. જેઓ ભતમાનમાં આત્મ-શુદ્ધિ રાખતા હોય, તેમણે તો પોતાના આહારમાં અને પેરના આહારમાં કોઈ પણ પ્રકારનો શેદભાષ રાખવો ઉચિત નથી; કારણ કે પોતાનામાં અને અન્યમાં સમાન શુદ્ધિ રાખવી એજ બેઠા પર્મ છે.

શિષ્ય:—શેદાદરણુ અપવામાંજ ચરી જૂલ થઈ ગઈ. પરંપરાસર્યે પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપવો એ શું આપણું કર્તવ્ય નથી ?

શુદ્ધ:—અનેક સમયે તેમ કરવું એ પણ આવશ્યક કર્તવ્ય છે, અને તેવે સમયે તે કર્તવ્ય નહિ બળવણું એ અધર્મ છે.

શિષ્ય:—એ વિષે કૃપા કરીને એક બે દર્શનો આપો તો સાંભળવાની ઇચ્છા છે.

શુદ્ધ:—જે માતાપિતાના પ્રતાપે તને આ દેહ પ્રાપ્ત થયો છે, અને જેમના પ્રતાપે તું કર્મ તથા પર્મ કરવાને યોગ્ય બ-યો છે, તે માતાપિતાની રક્ષાર્થે પ્રસંગિ-પાત પ્રાણ અર્પણ કરવો પડે તો કરવો એ પર્મ છે, અને તેવે પ્રસંગે તે કર્તવ્ય ન બળવણુ તે અધર્મ છે.

તેવીજ રીતે તને પ્રાણદાન આપવાનો એ અન્ય કોઈએ પ્રવૃત્ત કર્યો હોય, તો તેમને માટે પણ તારે પ્રાણનું બલિદાન આપવાને તત્પર રહેવું જોઈએ.

તેજ પ્રમાણે જેઓના રક્ષકતરીકે તારે તારું કર્તવ્ય બળવવાનું હોય, તેમને માટે પણ પ્રાણ આપવો એ પણ તારું આવશ્યક કર્તવ્ય છે. હવે, તું કેનો કેનો રક્ષક છે, તે વિષે વિચાર કરી જો એક તો તારાં સ્ત્રી-પુત્રાદિનો અને તારા પરિવાર વર્તનો, (૨) સ્વદેશનો, (૩) તારા સ્વામીનો—અર્થાત્ જેઓ તને પગાર આપી પોતાના કાર્યમાં યોગ્ય છે તે કેનો, અને (૪) સરજામતનો. એટલા માટે સ્ત્રીપુત્રાદિ પરિવાર, સ્વદેશ, સ્વામી તથા સરજામત વિગેરેની રક્ષાઅર્થે તારે તારા પ્રાણની આકૃતી આપવી એ તારો ધર્મ છે.

જેઓ પોતાની રક્ષા કરવાને અચ્છત ટોચ, તેમની ગણ મનુષ્યમાત્રે કરવી જોઈએ. સ્ત્રીઓ, બાળકો, જૂદો, યૌગીઓ તથા અધિશ્વ-અપશ્વો વિગેરે પોતાની રક્ષા કરી રાખતા નથી. આવા મનુષ્યોની રક્ષાઅર્થે પણ અતપણે પ્રાણનો ત્યાગ કરવો પડે તો તે કરવો એ ધર્મ છે.

એ સિવાય પણ પ્રાણપરિત્યાગ કરવાના અનેક પ્રસંગો આવે છે, કે જેની અત્યારે ગણતરી થઈ અસંભવ છે, તેમજ તેની એટલી બધી આ પ્રસંગે જરૂર પણ નથી. જેની જાનાર્જની તથા કાર્યકારિણી જિતિઓ યથાયોગ્ય વિદ્યાસ પ્રાપ્તિ હોય છે, તેઓ કેવે પ્રસંગે પ્રાણપરિત્યાગ કરવો તે ધર્મ છે, અને કેવે પ્રસંગે તેમ કરવું એ

અવર્ત છે તે વાત ખટ્ટ સારી ગીતે મમજી શકે છે.

શિષ્ય:—આપનો કહેવાનો આશય એવો છે કે આત્મપ્રીતિ એ અન્ય પ્રત્યેની પ્રીતિવૃત્તિની વિરોધી હોવા છતાં તે તિરસ્કારને પાત્ર તો નથીજ; પરંતુ આત્મપ્રીતિને યોગ્ય નિયમોથી સીધાખદ કરીનેજ તેનું ઉચિત અનુસરણ તથા વિકાસ કરવો જોઈએ, એમજાને ?

ગુરુ:—વસ્તુતઃ જો સ્વ-પરમાં કાંઈ ભેદ ન લાગતો હોય અને સર્વ કાંઈ સમાન છે, એવી વૃત્તિ મતલ રજા કરવી હોય, તો તો પછી સ્વ અને પર એવા ભેદો પાડવા એજ અનુચિત છે. આત્મપ્રીતિને યોગ્યરૂપે કેળવવાથી તથા તેને વ્યવસ્થિત બનાવવાથી ક્રમે ક્રમે તેનો સમાવેશ જગતિક પ્રીતિમાં થઈ જાય છે, કારણ કે આપણે કાંઈ આ જગતની બહાર નથી. ધર્મનું, અને તેમાં પણ ખાસ કરીને હિંદુધર્મનું મૂળ એક માત્ર હિંદુ છે. હિંદુ સર્વ જૂતમા બ્રાહ્મણ છે, અને તેથી બ્રાહ્મણમાત્રનું દિત સાધનું એજ આપણો ધર્મ છે. જુ પૂર્વેજ કહી મયો જુ કે સર્વ વૃત્તિએતે હિંદુધર્મની રૂપી એ અનુપમ-અનો અતિમ ઉદ્ધ છે. જો બ્રાહ્મણમાત્રનાં દિતસાધનમાં ધર્મ હોય તો પછી પરંતુ દિતસાધન કરવું એ પણ ધર્મકર્તાવ્ય છે, એમ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. તેવીજ રીતે ચોતાનું દિત સાધનું એ પણ આપણું ધર્મકર્તાવ્ય છે, કારણ કે આપણે જ્યુ સર્વ જૂતનાં અંતઃસેવક છીએ. જેવી રીતે જન્ય બ્રાહ્મણોમાં હિંદુધર્મ અસ્તિત્વ છે, તેવીજ રીતે આપણામાં પણ છે, એ વાતનો અસ્વીકાર કેવી રીતે થઈ શકે ? સામાન્ય કે પરબ્રાહ્મણની રજા કરવી એ જોમ આપણો ધર્મ છે, તેવીજ રીતે ચોતાની રજા કરવી એ પણ આપણો ધર્મ છે.

શિષ્ય:—પણ મૂળ વાતમજ ચોટા વાવો આવે છે, તેનું કેમ ? જો સ્વયં આત્મદિત અને પારદિત વચ્ચે પરસ્પર વિરુદ્ધતા ઉપસ્થિત થાય ત્યારે આત્મદિત સાધનું કે પારદિત સાધનું તેનો નિર્ણય કેવી રીતે કરશે ? અત્યાર પૂર્વેના ધર્મરેતાઓ એમજ કહી મયા છે કે જ્યાં આવો વિરોધ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં પારદિત સાધનું એજ ધર્મ છે. તે વિષે આપણે શું અભિપ્રાય છે ?

ગુરુ:—તે જો ઉઘી વાત કહી તેવી વાત કાંઈ ધર્મમાં હોય એમ મારા જાણવામાં નથી કિમિવન ધર્મ કહે છે કે બીજાઓ દરમિયાં જો પ્રકારના વર્તનની હજી તમે રાખતા હો તેવા પ્રકારનું વર્તન તમે તેમના પ્રત્યે કરો, આ વચન ઉપરથી એટલું તો સમજી શકાય છે કે તેમાં પારદિતને પ્રાધાન્ય આપવાને બદલે સ્વદિત તથા પારદિત એ ઉભયને એકસરણું મંદતર આપવામાં આવ્યું છે, પરંતુ એ વાતને આપણે હમજી રહેવા છોએ; કારણ કે આપણે પણ આ અનુસીલન તત્ત્વની બાબામાં, ખાસ પ્રસંગે પારદિતનેજ અગત્ય રજાન આપવું પડશે; પરંતુ તારા પ્રશ્નનો નિર્ણય તો મહુજ કરણ રીતે થઈ શકે તેમ છે. તારા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં

સર્વથી પ્રથમ મારે એટલું કહી દેવું જોઈએ કે પરંતુ અનિષ્ટ થાય એ તો સદાય અધર્મજ છે એટલે કે અન્યનું અનિષ્ટ કરી પોતાનું દિત સાધવાનો કામને પણ અધિકાર નથી. હિંદુધર્મ તથા ક્રિષ્ણધર્મ તથા બીજા ધર્મો પણ આમાં સમ્મત થયા વિના રહેશે નહિ. વર્તમાન દાર્શનિક તથા નીતિવેત્તાઓ પણ તેથી જુદા પડી શકે તેમ નથી. અતુલીલન તત્ત્વ તું જો જરાગર સમજી શકેશે. હોષ્ટક તો તારા લક્ષ્યમાં આટલી વાત તો જાણ કરીને આવીજ દશે કે પરંતુ અનિષ્ટ ચિંતવતું એ પણ ભક્તિ, પ્રીતિ આદિ ચેષ્ટા દૃષ્ટિએના અતુલીલનમાં મહાત્મ વિધિરૂપ છે, એટલુંજ નહિ પણ સમાનભાવ કે જેને ભક્તિ તથા પ્રીતિના લક્ષણરૂપ ગ્રાનવામાં આવે છે, તે સમાનભાવનો પણ એ કુદૃષ્ટિ લેજો કે રહે છે. પરંતુ અનિષ્ટ કરવાની ભાવનાથી ભક્તિ-પ્રીતિ-આદિ ચેષ્ટા દૃષ્ટિએ લુપ્ત થઈ જાય છે, એટલા માટે અન્યનું અહિત કરીને પણ પોતાનું દિત સાધી લેવું એ તો ઉચ્ચ અનુચિત છે. હિંદુશાસ્ત્રની તથા આપણા અતુલીલન ધર્મની પણ એજ આજ્ઞા છે. આત્મપ્રીતિનો ઉપર કહ્યો તે એક મુખ્ય નિયમ છે.

શિષ્ય — આ નિયમનો અમલ કેવી રીતે કરવો, તે સમજાવો. દાખલાતરીકે એક માણસ ચોર છે, અને તેનાં ઓપુચાદિ કુટુંબીઓ જુખવી રીજાવણી રહ્યા છે. ચોરી કરનારા મનુષ્યો ધણું કરીને એવી અવસ્થાજ ભોગવતા હોય છે, જેમ કહેવાની જરૂર નથી. એવો કાંઈ ચોર, ધારો કે મારે ત્યાં રહે ખાતર પાડવા આવે, અને તારાં તોડ્યા માટે તો તે વખતે મારે શું લેને ન પડવો? ચોરી કરવાનો તેનો હેતુ પોતાના પરિવાર વર્ગને અન્ન-વસ્ત્ર આપવા સિવાય બીજો મંત્રજ નથી, એ વાતનો કું અસવીકાર નથી કરવો, પરંતુ એવા ચોરને જલો કરવો, અથવા તો લેને ઇનામ આપીને વિદાય કરવો, એને આપ શું યોગ્ય મારો છો?

ગુરુ — નહિ, એવાઓને તો પકડી યોગ્ય સજા અપાવવી જોઈએ.

શિષ્ય — એમ કરવાથી મારી સંપત્તિની તો રક્ષા કરી શકું અને મારું પોતાનું દિત સાધી શકું, પણ પેલા ચોરનું તથા તેના કુટુંબીઓનું ભયકર અનિષ્ટ થાય તેનું શું કરવું? આપનો પ્રથમ નિયમ દેવે ક્યાં મળે?

ગુરુ:— ચોરનાં નિરપરાધી ઓપુચાદિ જો જુખવી રીજાવતાં હોય અને તેમને ખાવા માટે શું કાંઈ આપે તો તે કાચું અથોગ્ગ નજ કહેવાય. ચોર પોતે પણ હુષા-નૃપાધી ખીડતો હોય તો તેને પણ અન્ન-પાણી આપવું જોઈએ; પરંતુ તેને તેની ચોરીના અપરાધ માટે તો અવશ્ય દડ મળવોજ જોઈએ, કારણ કે ચોર વિગેરેને જો ઉચિત શિક્ષા ન કરવામાં આવે તો તેથી આપણું એકલાનુંજ નહિ પણ સમસ્ત મનુષ્યજાતિનું અનિષ્ટ થાય છે. ચોરને આશય આપવાથી ચોરપદ્ધતિને હિતોત્તમ મળે છે અને તેથી એકદરે સમજવું અહિતજ થાય છે.

શિષ્ય:—આ તો આપે વિશ્વપતી દિતવાદનો સિદ્ધાંત રહ્યું ક્યો. જનસમાજના મોટા ભાગનું મોટું દિત યાવ એ સૂચનું આવા પ્રસંગે અવસરન લેવું જોઈએ, એમજ આપ કહેવા માગો છો ને ?

ગુરુ:—દિતવાદનો સિદ્ધાંત ચરકરીયાં ઉઘાડી મૂકવા જેવો નથી. દિતવાદીઓની એક મહાન શૂન્ય છે તે આપણે સુધારી લેવી જોઈએ. તેઓ એમ કહે છે કે દિતવાદની અંદરજ સમસ્ત ધર્મોનું સ્વરૂપ સમાઈ ગયું છે; પણ તે તેમનો ભ્રમ છે. દિતવાદ તો ધર્મતત્ત્વનો એક સામાન્ય અંગમાત્ર છે. મેં દિતવાદને ઉપર જે મહત્ત્વ આપ્યું તેને તો આપણા અનુશીલનવાદના એક પુણ્યમાંજ હું રચાવ આપ્યું છું. દિતવાદનો સિદ્ધાંત સત્ય છે, પણ તે ધર્મતત્ત્વના સમસ્ત ક્ષેત્ર ઉપર પ્રસરી જાય એટલો બળવાન નથી. ધર્મ જોઈએ તો ભક્તિમાં અથવા સર્વભૂતમાત્રમાં સમદષ્ટિ રાખવામાં છે. એ ભક્તિ કિંવા સમદષ્ટિથી મહાશિખરમાંથી જે હળદો નદીઓ તમા ઝરાઓ વહે છે તે પૈકી દિતવાદ તો એક નજીકમાં નજીકે ઝરો માત્ર છે. પરંતુ તે ઝરાનું જળ પવિત્ર છે. દિતવાદ પણ ધર્મનો છેજ. દિતવાદને અધર્મ કહેવાનું સાદસ કરવું એ મૂર્ખતા છે.

વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે કહું તો અનુશીલન ધર્મમાં “જનસમાજના મોટા ભાગનું મોટું દિત યાવ” તે સિવાય અન્ય કોઈ વાત કહેવાની નથી. દાખલાતરીકે શૂન્ય માત્રનું દિતસાધન કરવું એ જો ધર્મ હોય તો પછી એક જણનું દિતસાધન કરવું એ પણ ધર્મજ છે. એક જણને બાહે જો દસ જણનું એક સંસ્કૃત દિત થતું હોય તો તે વગી એકના દિતની અપેક્ષાએ દસ ગણો ધર્મ છે. જો એક તરફ એકજ બ્યક્તિનું દિત સધાતું હોય અને બીજી તરફ દસ જણનું તેલકુળ દિત સધાતું હોય તો એક જણના દિતના ભેગે પણ બીજા દસ જણનું દિત સાધવું એ ધર્મ-કર્તવ્ય છે. આવા રથને દસ જણના દિતના ભેગે એક બ્યક્તિનું દિત થવા દેવું એ અધર્મ છે.* મોટા ભાગના દિતનો સિદ્ધાંત આવા રથને સફળ યાવ છે.

બીજી રીતે કહીએ તો એક તરફ એક જણનું સ્વસ્થ દિત સધાતું હોય અને બીજી તરફ એક જણનું વિશેષ દિતસધાતું હોય તો આવા રથને બહુ દિતનો પરિવાર કરી વિશેષ દિતસાધન થવા દેવું એજ ધર્મ છે, અને તેથી વિરુદ્ધ વર્તવું એ અધર્મ છે. મહાન દિતનો સિદ્ધાંત આવા રથને સ્પષ્ટ યાવ છે.

શિષ્ય:—આ વાતો તો બહુજ સરળ અને સ્પષ્ટ છે.

ગુરુ:—આ વાતો અત્યારે જેટલી સ્પષ્ટ જણાય છે તેટલી ગ્રાપ કરતી વેળા

* દસ જણના દિતાર્થે એક જણનું અનિષ્ટ કરવું, એવો અર્થ મહેરબાની કરીને આ ઉપદેશમાંથી ઠાકવે કદાચો નહિ; અરણ્ય કે એવો અર્થ યથાર્થ ધર્મથી વિરુદ્ધ છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી.

૨૫૫ જાણતી નથી. દષ્ટાંતરથી એક તરફ એક દુષ્ટીન બાહ્ય ગરીબાને લીધે પોતાની કન્યા મોતી વધતી યથા જવા છતાં પરણાવી શકતો ન હોય અને બીજા તરફ એકાદ ગરીબનું કુટુંબ ભુખમરાથી અવસુવા જેવી અવસ્થા જોરવટ હોય, એવા પ્રસંગે મોટું દિત પેલા ગરીબના પડમા હોય છતાં તેને પૂરો એક આનો પશુ તુ આપી શકશે નહિ અને પેલા બાહ્યને પાચ રૂપીયા આપવા છતાં પણ તને તે ગમ નહીં જાય. આ પ્રમાણે અને પ્રસંગે બને છે વિશેષ દિત કેના પડમા છે, તેનો વચાત્ તોય અથવા વિશેષ બહુજ જોખ મનુષ્યો કરી શકે છે.

શિષ્ય—એ વાતને જવા લો. મોટા મનુષ્યો કરતાં વધારે મનુષ્યોનું દિત-સાધન એ ધર્મ છે. તેમજ એક મનુષ્યના અપદિતને બદલે બીજા મનુષ્યોનું તેથી વધારે દિત થતું હોય તો તે વિશેષ દિત કરવું એ ધર્મ છે, એ વાત સમજાઈ, પરંતુ જે સ્થળે એક મનુષ્ય વધારે દિત સંધાતું હોય અને બીજા તરફ દસ મનુષ્યોનું અપ દિત સંધાતું હોય ત્યાં શું કરવું ?

ગુરુ—એને સ્થળે માર્ગ ધૂણા, અર્થાત્ આકાશની મલુનીથી ઠામ કરવું જોઈએ. ઉદાહરણરૂપે કપના કર કે એક તરફ એક મનુષ્યનું નેટલું દિત સંધાતું હોય તેના ચોથા બાજુ નેટલું દિત ને સો મનુષ્યોનું—પ્રત્યેકનું સંધાતું હોય તો એકઠે જમીન મનુષ્યોનું દિતસાધન એક મનુષ્યના દિતસાધન કરતાં મહાજ વધી જાય. અથવા પ્રસંગે એક જમીન વિશેષ દિતસાધન રહેવા છં સો જમીન આપ દિતસાધન કરવું, એ ધર્મ છે. બીજા રીતે જોતાં એક મનુષ્યનું નેટલું દિત સંધાતું હોય તેના દબારવા બાજુ નેટલું દિતસાધન ને સો મનુષ્યોનું સંધાતું હોય તો તેને સ્થળે એ જમીન દિતને રહેવા છં એક મનુષ્યનું સંપૂર્ણ દિત સંધાતું હોય એ કર્તવ્ય ॥ ઠારણ કે સો મનુષ્યોના દિતની પેલા એક મનુષ્યના સુખની સાથે ટુન્ના કરીએ તો માત્ર એક દશાદન થાય.

શિષ્ય—દિતાદિતનું એવી રીતે થાય યથા શકે એ મહાવિત નથી. પ્રત્યેક પ્રસંગે ને એમ દિસાજ કરવા જોઈએ તો દિસાજમાં ને દિમાજમાં સમય નાશની જાય.

ગુરુ—મનુષીકાન્તરના અભ્યાસીએને માટે એ કાર્ય બહુ સરળ છે. જેઓની સર્વ પ્રકારની જિતિઓ અને તેમાં પણ વિશેષે કરીને જેઓની યાનાર્જની જિતિઓ સારી રીતે કેળવાઈને સ્મૃતિપાત્ર (સૂત્ર) યથા હોય તેઓ દિતાદિતને નિર્ણય બદ આવી રીતે કરી શકે છે જેઓ અતુલીયનપદતિથી વિમુખ છે તેઓનેજ એ કામ કમિન જેવું જણાય છે વસ્તુતઃ એવા મનુષ્યોને માટે સર્વ પ્રકારનો ધર્મ દુસ્સાધ્ય છે, એ વાત હું તને પૂર્વે જણાવી ગયો છું. પૂરોપીય દિત-વાદોએ એ વિષે બહુજ ૨૫૫ રીતે પોતાના સિદ્ધિ પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી મારે તે વિષયપરતે વિશેષ વિસ્તાની બોલવાની જરૂર નથી. અતુલીયનવાદ તથા દિત-

પાંચના સ્થાનો તામ્રથી નિર્મિત થઈ હો એટલા માટેજ તે દિવસકાળમાંથી જને પ્રસારે ક્ષેપે છે.

શિષ્ય —એ સ્થાનોનું તથા સ્વરૂપીયત્વ કયું.

ગુરુ —દિવસકાળ તથા અનુચીતવચાક, જમીનો પ્રીતિપ્રતિના સામવરણથી સમા-
રેક થઈ ગયે છે. સર્વ પાતકોને સમાન થયે શાખવો જોઈએ, પરંતુ જે સમયે
અકિત-વિરોધનું કિત ખસખસ વિરોધી અણુન વે સમયે અકિત પૂરવે તથા નિષ્ક-
સપાત કુદિએ દુલ્લભ કરીને અનસમાનતા થોડા સામ્યુ વિરોધ કિત ત્યાં સમા-
વેશ છે, તેનો નિષ્કર્ષ કરવો જોઈએ. વચસપક્ષે રહી તે અકિતઓના દિવસકા-
લનો નિષ્કર્ષ કરવો એ કાર્ય જરૂર કઠિન નથી, પરંતુ ત્યારે અકાલકિત અને પા-
કિત વચ્ચે વિરોધ ઊભા થાય છે, ત્યારે મુશ્કેલી પેદાશી સમયોત્તર કઠિન પ્રમાણી
કેસે છે. એટલા માટે એને સમયે તબીબના નિયમો સહ સ્વચરુતાં કારવા જોઈએ.—

(૧) ત્યારે એક તથા તાર પેશાનું કિત સમાયેલું હોય અને બીજી તરફ
એક પ્રકાર ત્યારે સ્વચરુતાં સરખું કિત સેટું હોય, ત્યારે તારે અત્યંતકિત તથા
ઈ પ્રકિત કરવું એ કાર્ય છે.

(૨) ત્યારે એક તથા તાર પેશાનું કિત સમાયેલું હોય અને બીજી તરફ
બીજા પ્રકારકિત મુશ્કેલી અધિક કિત સમાયેલું હોય, તો તે સમયે પણ તારે
પ્રકિતન, કયા તામ્ર થવું જોઈએ.

(૩) ત્યારે એક તથા તાર વિરોધ કિત સમાયેલું હોય અને બીજી તરફ બી-
જાનું અપ્રકિત સમાયેલું હોય તે સમયે તે વચ્ચેની કિતની માત્રા એકરૂરે વિરોધ
અણુન વે વચ્ચેનું કિતસામ્યન કરવું એજ કાર્ય છે એ સામા પશ્ચાત્ કિતની
માત્રા એકરૂરે વિરોધ પ્રમાણમાં જાય તે માત્રા પશ્ચાત્ કિત થઈ હેવું અને તે
તાર પશ્ચાત્ કિત વિરોધ પ્રમાણમાં થઈ હોય તો તારે પેશાનું કિત સાધવું.

શિષ્ય —પણ (૨) ને સમયે જન્મે પશ્ચાત્ કિત સમાનતાને સેટું હોય ત્યાં
શું કરવું ?

ગુરુ —તે સમયે પ્રકિત થઈ હેવું એજ કાર્ય કારવા કર્તવ્ય છે.

શિષ્ય —કેમ ? એ સર્વ ભૂતમાત્ર મનાતલ હોય તે જાણી ઉભા પ્રકારે પણ
જા તથા પાંચ પ્રકારે સમાન થાય કેમ ન સમજવું ?

ગુરુ —તેનો ઉત્તર અનુચીતવચાક પણ મોગ પ્રકારે જાય છે પ્રીતિપ્રતિ
પશ્ચાત્પ્રતિષ્ઠા હોય છે કેવળ આત્માનુભવિણી (સ્વચરુતાં) પ્રીતિને પ્રીતિ રહી
સમાન નહિ પેશાનુભવ કિત સામાને કેટલી સેવચરુતાં પ્રીતિનું અનુચીતવન, સ્વચરુ-
તાં સામાન્ય થઈ નથી. પરંતુકલ સામાન્યને પ્રીતિનો ઉપચોલ થાય તોજ તે
પ્રીતિપ્રતિ વિરોધ ઉત્પન્ન થઈ કિત જાણી શકે એટલા માટે જ્યારે સ્વાર્થ તથા

પરાર્થ વચ્ચે એ ચાખેથી થાય તે સમયે પરપણુ દિતસાધન કરવું, અને તેમાં પણ આત્મદિત થયા વિના રહેતું નથી, કારણ કે પરદિત કરવામાં ત્યારે માત્ર પુત્રની પ્રીતિવૃત્તિ યોગ્ય છે ત્યારે તેની પોતાની પ્રીતિ અનુચીતન મુદ્દા તથા સાર્થક્ય થયા વિના રહેતું નથી; અને એવી રીતે પરદિત કરવામાં પણ તેનું 'પોતાનું' દિત તો સમાધેષુજ રહે છે. મતસન કે નિરતર પરપણુ દિત કર્યા ઉપમણીય રહેવું.

મે જે ત્રણ નિયમોના ઉલ્લેખ કર્યો તેમાંના પ્રથમ નિયમ મુજબ રચ્ય છે અર્થાત્ તથા અન્યનું અનિષ્ટ થતું હોય તથા પોતાના સ્વાર્થને તિર્વાજિ આપવી આ નિયમની સીમા નહીં કરવા દિતવાદીઓએ દ્વિતીય નિયમનો સ્વીકાર કર્યો છે.

તે સિવાય એક બીજો નિયમ પણ સફારા રાખવા યોગ્ય છે અને સમયે આપણું આત્મદિત નેટનું આપણા હાથમાં હોય તેટલું અન્યનું દિત આપણા હાથમાં હોતું નથી. ઉદાહરણતરિકે આપણે આપણી માનસિક ઉન્નતિ નેટથી પરીએ તેટલી સાધી શકીએ, પણ અન્ય કોઈ બક્ષિની માનસિક ઉન્નતિ કરવાનું મારું આપણા હાથમાં તેટલું અંશે હોતું નથી. આવા પ્રસંગે સૌ પ્રથમ આપણે આપણી માનસિક ઉન્નતિ સાધી લેવી એજ આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય છે, કારણ કે તેમાં સિદ્ધિ ની-સફળતાની સંભાવના વિશેષ રહેલી છે. જ્યાં અનેક સ્થળે એવું પણ બને છે કે જો સૌ પ્રથમ આપણે આપણું દિત ન સાધી શકીએ તો પરદિતનું એક પણ માર્ગ આપણાથી ઘણું દુર્લભ નહિ એવે સ્થળે પરદિત પૂર્વે આત્મદિતનું સાધી લેવું જોઈએ. હજારોએ જો હું મારી માનસિક ઉન્નતિ પ્રાપ્ત ન કરું તો તારી માનસિક ઉન્નતિ કરવાને કદાપિ સંશય બની શકું નહિ. મતસન કે આવા સંધેઓમાં સૌ પ્રથમ આપણે આપણું દિત સાધવા તરફ દૃષ્ટિ કરવી જોઈએ. વેચ પોતેજ મંદગતીની પથારીએ પડ્યા હોય તો તે પોતે આરોગ્ય થવા પહેલાં અનેક દરદીઓને આરામ આપવાનું કર્તવ્ય માનવી સહે નહિ માટે એવા સંધેઓમાં પ્રથમ આત્મદિતનું સાધી લેવું એ આવશ્યક કર્તવ્ય છે.

આવા પૂર્વે જે મર્દ હું તને કહી ગયો તેનો સક્ષિપ્ત સાર શું કહી સંભળાવું છું તે સારીપેઠે પાનચાં સખજે.

પ્રથમ—આત્મ તથા પરનું અલેદજ્ઞાન એજ પ્રીતિવૃત્તિનું વચાર્થ અનુચીતન છે.
દ્વિતીય—પરનું તેથી કરીને આત્મપ્રીતિનો ઉક નિષેધ થાય છે એજ સમજવાનું નથી. અમુક સીમામાં યોગ્ય પ્રમાણે આત્મદિત પણ કર્તવ્ય છે, કારણ કે મર્વ જનમાં પોતાનો પણ સમાવેશ છે.

ત્રીતીય—દૃષ્ટિએના અવધાનનો ઉલ્લેખ ઉદ્દેશ એજ હોયો જોઈએ કે ક્રમે ક્રમે સર્વવૃત્તિઓ ઉપરોન્મુખી થઈ શકે. ઉપરોદ્દિષ્ટ કર્મોજ નિરતર કર્યા કરવા કરવા

યોગ્ય કર્મોમાં સચેતોને અનુસરીને તથા ખૂબ વિચાર કર્યા પછી યોગ્ય લાગે ત્યારે આત્મરક્ષાને તથા પરદીનને પણ આધાન આપવું નોંધ્યે.

ઉક્ત નિયમોના પાલનથી હિંદુધર્મમાં કહેલા સમજાવેને ટીકા વિદ્ય થતું નથી. જે સ્થળે આત્મરક્ષા કરવાનો એક જાણસને અધિકાર હોય છે તે સ્થળે અન્ય જાણસને પણ આત્મરક્ષા કરવાનો તેટલોજ અધિકાર છે. જે સ્થળે પરદીનાર્થે આત્મપ્રોગ આપવાને તુ બંધાયેલો હોય છે તે સ્થળે અન્ય પણ તારે ત્રિ ભ્રમવિસર્ગન કરવાને બંધાયેલો છે. આ પ્રકારનું જ્ઞાન એજ સમત્વ જ્ઞાન છે. મેં અનેક વાતો મહારથી ભાષી બધી બંધેસતી કરી છે તેથી ગીતાજ્ઞ સાન્નિધ્યને ધ્યાન દાનિ થતી હોય એમ માનીશ નહિ.

શિષ્ય—પરંતુ મેં પૂર્વે જે એક પ્રશ્ન કર્યો હતો તેનો તો યોગ્ય ઉત્તર મળ્યો નહિ. મેં ત્રિસાસાપૂર્વક એમ પૂછ્યું હતું કે હિંદુઓની પાશ્વર્થિક પ્રીતિની સાથે ભત્રીય ઉન્નતિને કેવા પ્રકારનો સંબંધ રહેલો છે ?

શુક્ર—તે પ્રશ્નના ઉત્તરનું પ્રથમ સ્ત્ર નહીં મધ્ય ચક્ર દરે, ધીમે ધીમે એજ પ્રકારે ઉત્તર આપવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

અધ્યાય ૨૩ મો—સ્વજનપ્રીતિ

શુક્રા—હવે હર્ષદર્શનેશ્વરનું ચેતુ જ્ઞાન પુનઃ શબ્દ ૪૦ વેણે ઠણુ છે કે—

“પ્રત્યેક પ્રાણીને પોતાની સલામત ન લે તે જીવનની મહત્ત્વ લેવા નીકળવાનું પરિણામ પોતાના હતુર્માન આરે, અને પ્રત્યેક પ્રાણીને આ પ્રમાણે પોતાનું જીવન ગુચારે તો પછી સલામત લઈ શકે એવાં મોટા પ્રાણી જન્મતા. મહે નહિ.”

જનહીપરે જે સદિ ઉત્પન્ન કરી છે તે સદિની રક્ષા કરવી, એવે હર્ષરને હરેય હોવો નોંધ્યે. આ સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આરે તે આત્મરક્ષા કરવી એ પણ મધ્યરોદિષ્ટ કર્મ છે, એ વાતમાં લેક પણ સંકળ રહેતો નથી, કારણકે તે સિવાય સદિરક્ષા અશકલિત છે. પરંતુ એટલા ઉપરથી એમ સમજી લેવાનું નથી કે મને તે પ્રકારે આત્મરક્ષા કરવી એજ કર્તવ્ય છે. નેએ પોતાની આત્મરક્ષા કરવાને અશક્ત હોય, અને નેએની આત્મરક્ષા કરવાની જવાબદારી આપણા ઉપર રહેતી હોય તેઓની રક્ષા પણ આત્મરક્ષા નેટલીજ પ્રયોજનીય છે, કારણ કે તે સિવાય જન્મરક્ષા પણ સંભવે નહિ.

શિષ્ય—આપ જાણવશ્યા પગેરેને ઉદ્દેશીને એ વાત કહો છો ?

શુક્ર—હા હું પ્રયત્ન એ વિષેજ ચોક્કસ કહ્યું છું. જાણીએ પોતાનું રક્ષણ અને

પાલન કરવાને ચક્રિવાન હોતાં નથી ને તેઓની રક્ષા તથા સાધન-પાલન કરવાને બોલે બીજાઓ પોતાના માથે ન લે તો તે બાળકો છતી થી નહિ. ને સમસ્ત બાલકો પાલન અને રક્ષા વગર રહે તો તેઓને માટે મુખા સિવાય બીજો રસ્તો રહે નહિ, અને એથી પરિણામે જગત જીવ જન્ય બની જાય એટલા માટે આત્મરક્ષા કરવાની એટલી ગંભીર જવાબદારી આપણા સિરે રહેલી છે, તેટલીજ ગંભીર જવાબદારી સત્તાનાદિના પાલન માટે આપણા સિરે રહેલી છે. આત્મરક્ષાની માફક સત્તાન-રક્ષા પણ ઈશ્વરોદ્દિષ્ટ (ઈશ્વરનાઉદ્દેશ્યમુજ્જવલ) કર્તવ્ય છે. તેથી તે કર્મને પણ નિષ્કામ કર્મના પરિણત કરી શકાય. એટલુંજ નહિ પણ આત્મરક્ષાની અપેક્ષાએ સત્તાનાદિનું પાલન તથા રક્ષણ વિશેષ જવાબદારીવાળું છે, એમ કહું તો પણ અતિશયોક્તિ નથી, કારણ કે ને સમસ્ત જગત આત્મરક્ષા માટે છેક હિંદુસીન બની જાય, અને કેવળ સત્તાનાદિની રક્ષામાંજ સંપૂર્ણ લગ્ન આવે તો તેથી પણ સૃષ્ટિ સુરક્ષિત રહી શકે, પરંતુ ને સમસ્ત જીવો સત્તાનાદિની રક્ષા નહિ કરતાં પોતાની આત્મ રક્ષાજ ક્યાં કરે તો તો સત્તાનાદિના અભાવે જીવસૃષ્ટિનો ભોખજ થઈ જાય, મારો કહેવાનો આશય એટલોજ છે કે આત્મરક્ષા કરતાં પણ સત્તાનરક્ષા એ વધારે મહત્વનું ધર્મકર્તવ્ય છે.

આ રમ્યો એક મહત્વની વાત પ્રાચીન તારી સદ્ય જોયું નેહ્યો, અને તે એજ કે સત્તાનાદિની રક્ષા અર્થે પોતાનો પ્રાણ આપવાનો પ્રસન્ન આવે તોપણ તે ધર્મ-સંગત હોઈ કર્તવ્ય છે. આ વાત હું તને પૂર્વે કહી ચો છું, પરંતુ આ રમ્યો મુન કહેવાનો પ્રસન્ન લીધો તેણે કારણ એટલુંજ છે કે આ વાત આ સમયે પ્રમથ્ય પૂર્વક રજુ થાય છે.

પશુ-પક્ષીઓ પણ પોતાનાં સત્તાઓની રક્ષા કરે છે. પાર્શ્વિક જ્ઞાનને લીધે તેઓ એમ કરે છે એમ કહી લગ્ન નહિ, પણ જાતનપ્રીતિ એ એક સાધારણ વૃત્તિ છે, અને તે જ્ઞાને વધીશૂત થઈ તેઓ તેમ કરે છે. પુત્રપ્રેમ ને સ્વતંત્ર સ્વાભાવિક વૃત્તિ હોય તો તે સાધારણ પ્રીતિવૃત્તિની વિરોધી થઈ એ બનવાપોઅ છે, અને ખજીવાર તેમ બનવું નેહ્યો પણ આવે છે. કટલીક વાર આપણે નોંધએ છીએ કે અનેક પ્રાણીઓ સત્તાનરનેહો વસીશૂત થઈ જન્યનું અનિષ્ટ કરતાં આંચો ખાતા નથી જાતનિકપ્રીતિ અને આત્મપ્રીતિ વચ્ચે વિરોધ હતપન્ન થવાનો ભય એ પૂર્વે દર્શાવ્યો હતો તેજ પ્રમથ્યે જાતનિકપ્રીતિ અને આત્મપ્રીતિ વચ્ચે થઈ એવો ભય તથા સંશય ઉભો થાય છે.

જાતનિકપ્રીતિ અને સત્તાનપ્રીતિ વચ્ચે વિરોધ હતપન્ન થવાનો ભય રહે છે, એટલુંજ નહિ પણ ખજીવાર સત્તાનપ્રીતિની સાથે આત્મપ્રીતિ પણ નેહ્યોથી હોય છે, એમ જાપની આતર કહી રેવું નેહ્યો. 'આ મારો પુત્ર છે' માટે બીજાની

પાસેથી પગથી લઇને પણ તેને આપવું એવી જાવના મનુષ્યોને તથા પ્રાણીઓને રક્ષા કરે છે. પુત્રના કિંતમાં માતૃપિતાઓ પેતાતનું જ કિંત માને છે, અને તેથી અને તે રીતે પુત્રનું કિંત સાધવા લેવાર રહે છે. અનેક મનુષ્ય તથા પ્રાણીઓ આવીજ શુદ્ધિથી પ્રેરાઇને કામ કરે છે એમ કહેવાની જરૂર નથી. એટલા માટે અપાપપ્રીતિની વધાયોગ્યતા સાચવવા સર્વદા સાવચેત રહેવાની જરૂર છે.

શિષ્યા:—એવી સાવચેતી કેવી રીતે રાખવી ?

શુદ્ધે:—દિંદુષર્મનું ક્રિયા પ્રીતિતત્ત્વનું પેતુ' શુભ સ્વપ્ન થાય કર. 'સર્વશૂત પ્રત્યે સમાનભાવ' સમાનપ્રીતિનો સમાવેશ ન્યાયતિપ્રીતિમાં કરી દઇ અપત્તપામન તથા રક્ષણ એ ઇષ્ટકોષિદિપ્ત કર્મ છે માટેજ તે આચરવા યોગ્ય છે એમ માનીને "જગદીશ્વરની સેવાભક્તવદા ખાતર આ કર્મ-કર્તાશ્વ કરું છું, અને તેમાં ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ બેપેતુ' કંઈજ નથી." એવી શુદ્ધિ રાખીને કરવાનોજ કર્મો કરવાં જોઇએ. જો આમ બની શકે તો સંતાનના પામન તથા રક્ષણનો ધર્મ પણ નિષ્કામધર્મમાં પરિવૃત્ત થઇ શકે. આવી રીતે નિષ્કામ ધર્મમાં યોગ્યતાથી મનુષ્ય એક તરફ પેતાનાં કર્તવ્યકર્મોને સુંદરભાવે કરી શકે તેમ બીજા તરફ શાક-મોહાદિથી નિર્લિપ્ત રહી પાપ તથા દુષ્ટ વાસનાઓના પંજમાંથી પણ મુક્ત રહી શકે.

શિષ્યા:—આપ શું આ સંતાનસ્નેહરૂપી જ્ઞાતિને હચ્છેદ કરી તે રક્ષણ નામતિક પ્રીતિને રક્ષાપવાને ઉપદેશ કરો છો ?

શુદ્ધે:—નહિ. કું' કાંઈ પણ જ્ઞાતિને હચ્છેદ કરવાનો ઉપદેશ કરતો નથી, એ વાત મારે પુત્ર: પુત્ર: બાર મહીને જણાવવી જોઇએ. કર્તા પાશવજ્ઞતિ સંબંધે જે ને કાંઈ કહ્યું છે તેનું ફરી સ્મરણ કર. પાશવજ્ઞતિઓનું દમન કરવાનો ઉપદેશ તારા સ્મરણમાં હોવો જોઇએ. સંતાનસ્નેહરૂપીજ્ઞતિ એક પ્રકારની પરમ રમણીય તથા પવિત્ર જ્ઞતિ છે. પાશવજ્ઞતિ સામે તેની સરખામણી કરીએ તો માત્ર એટલુંજ મળત-પણ મળી આવે કે તે જ્ઞતિ જેમ મનુષ્યોમાં દહિયોચર થાય છે તેમ પ્રમાણે પશુ-ઓમાં પણ દહિયોચર થાય છે. આવી જ્ઞતિઓ સ્વતન્ત્રુર્ત (પિતાની પ્રેક્ષા સ્વસ્વા-વાળી) લેખાય છે, એ વાત પુત્ર: જણાવવાની જરૂર નથી. એટલા માટે સંતાન-સ્નેહરૂપી પ્રીતિજ્ઞતિ પણ સ્વતન્ત્રુર્ત છે, અને તેથી સચસ્ત માનસિક જ્ઞતિઓ કરતાં તેનું જગ મતિ દુર્દમનીય છે, એમ પણ કહી દેવું જોઇએ. સંતાનપ્રીતિ અને તેટલી રમણીય તથા પવિત્ર હોય તોપણ તેની અનુચિત રુદ્ધિ પશુવાદ વિપદરૂપ થઇ પડે છે. સ્વતન્ત્રુર્ત જ્ઞતિને સંવચ્છમાં રાખવામાં ન આવે તો તે એકદમ અનુચિતપણે જળવાન વર્ષ જેસે છે, એટલા માટે તેના ઉપર અંકુશ રાખવાની જરૂર છે. જો તેના ઉપર અંકુશ ન રહે તો તે જ્ઞતિના પ્રવાહમાં ઇશ્વરશક્તિ તથા મનુષ્યપ્રીતિ પણ તણાઇ જાય છે. કું' પૂર્વેજ કહી ચલે છું કે ઇશ્વરપ્રત્યે ભક્તિ તથા મનુષ્યોપ્રત્યે

પ્રીતિ એજ ધર્મનો મુખ્ય સ્ત્રોત, અનુશીલનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તથા મુખ્યત્વે મૂળ છે. મનુષ્યત્વની અતિમ અવસ્થા પણ એજ હોવા યોગ્ય છે. માટે સંતાનપ્રીતિના અનુ-
ચિત શુરશ્રુષ્ઠી ધર્મનાશ, મુખનાશ તથા મનુષ્યત્વનાશ ન થાય તે માટે મર્યાદા
સાધ્યેત રહેવાની જરૂર છે. જનસમાજનો મોટે ભાગ આવી વૃત્તિઓની મુદ્રામગ્ની-
રીમાં સપડાઈ જાય છે, અને ઇશ્વરત્વ તથા મનુષ્યત્વને એક વિસરી જાય છે તેઓ
એમજ માની બેસે છે કે સંતાનસ્નેહવિના ઇશ્વર કે જગત્ જોતી બીજી કોઈ વસ્તુજ
નથી. પોતાના પુત્ર-પરિવાર સિવાય અન્યને માટે કાંઈ કર્તવ્ય હોય એવો તેને ખ્યાલ
પણ આવતો નથી. આ મર્વ ખનિષ્ઠામ સ્વતરુદ્ધ વૃત્તિઓના અનુચિત શુરશ્રુષ્ઠી-
ધીજ પ્રકાર છે, એ વાત તુ સમજી શકો હોઈએ. આની સાથે બીજી પણ એક
વાત સમજાઈ શકે છે. અકલ્પ્યવિશેષમાં પુત્રસ્નેહથી વૃત્તિનું દમન કરવાને
બદલે તેનો વિશેષ પ્રદાન કરવી એ પણ કર્તવ્ય છે. અન્યાય પાલવવૃત્તિઓની સાથે
તેની સરખામણી કરતાં એક બહુજ મહત્વનો બેદ રખાઈ રહે છે, અને તે એજ
છે કે તે પુત્રસ્નેહવૃત્તિ ક્યાંદિ નીચવૃત્તિની મારફત સર્વજન સર્વત્ર સ્વતરુદ્ધ
હોતી નથી એવા પણ નરપિશાચો તથા નારીપિશાચશ્રીઓ જોવામાં આવે છે કે
જેઓની આ અપાત્રસ્નેહથી પરમ રમણ, પવિત્ર તથા મુખ્યર રવાલાવિક વૃત્તિ
એક તુમ મધ મધ હોય છે. મેટલી સામાજીક કુરીતીઓને લઈને પણ આ વૃત્તિને
હોય થાય છે. તે જોયું હતો કે અનેકવાર માતાપિતાથી પિરાયો ધનની આશાથી
પોતાના પુત્રને કે કન્યાને વેચવામાં સહેજ પણ આચ્છે ખાતા નથી ત્યાં તેઓનામાં
અપત્યપ્રીતિ હોય છે, એમ કાણુ કહી શકે ? લોકમાં પોતાની અપજાતિ થશે એવા
ભયથી ધણી દુઃકવન્નિઓ પોતાના સંતાનોનો નાશ કરવા તૈયાર થઈ જાય છે.
અનેક બ્રહ્મચારિણીઓ મતાનનો પરિવાર કરી નાસી જાય છે. મારી કહેવાની
મતમજ એટલીજ છે કે અપત્યપ્રીતિ કિવા મતાનપ્રીતિનો અભાવ અથવા સૌપ એ
પણ અતિ ભયંકર અધર્મનું કારણ છે જે સ્થળે આ વૃત્તિ યોગ્ય રીતે સ્વત-
રુદ્ધ ન થઈ હોય તે સ્થળે અભ્યાસદ્વારા તેની સુધારા થવા દેવી એ આવશ્યક
કર્તવ્ય છે તો વ્યાયોગ્ય રીતે આ વૃત્તિને કેળવી હોય તે ઇશ્વરભક્તિ સિવાયની
બીજી કોઈ વૃત્તિ એટલી સુખદાયક થતી નથી. સુખદાયકપણમાં સંતાનપ્રીતિ (એક
માત્ર ઇશ્વરભક્તિને બાદ કરતા) સર્વ શ્રેષ્ઠ છે.

સંતાન પ્રીતિના સંબંધમાં જેટલું કહ્યું તેટલુંજ દાપત્યપ્રીતિના સંબંધમાં
પણ કહી શકાય તેમ છે. અર્થાત (૧) સ્ત્રીના પાલન તથા રક્ષણનો આર આપણા
કિરે રહેલો છે. સ્ત્રી પોતે પોતાનું આજીવનજીવ અથવા પાલન કરી શકે તેટલી
મજાત હોતી નથી, તેથી તેના રક્ષણ તથા પાલનની જવાબદારી પુરો હાથે રહેલી
છે. સ્ત્રીનું પાલન તથા રક્ષણ ન થાય તોપણ પરિજીએ જગદીશ્વરની સુધિને લુપ્ત

પ્રવાનો પ્રસંગ આવે, એટલા માટે જનહીનતા હેતુની મિદિ અર્થે સ્ત્રી-પુત્રાદિની મજા કરવી એ અનુષ્ઠેતુ અનુષ્ઠેય કર્મ છે. આ અનુષ્ઠેય કર્મ બ્રહ્મચર્યા સ્વામીને પ્રાપ્ત્યાગ કરવો પડે તો તે પણ ધર્મસમ્ભવ છે.

(૨) સ્વામીનું પાન તથા રસજુ સ્ત્રીથી વધ કરે નહિ, પરંતુ ખતિની સેવા-ચાકરી તો સ્ત્રીથી બની શકે તેમ છે. માટે કોઝીલા પહે પતિસેવા એ ધર્મકર્તવ્ય છે. દ્વિદુષર્મમાં સ્ત્રીને સહધર્મિણીતરીકે ઓળખાવવામાં આવી છે. દ્વિદુષર્મ બીજા ભર્મ ધર્મો કરતા કેમ તમા સપૂર્ણ હોવાતુ એ પણ એક પ્રશ્ન છે, પરંતુ દાષ-ત્વપ્રીતિને જે પાશવચરિત્રાં દેરવી નાજવમાં ન આવે, તેમ સ્ત્રીને આપવામાં આવેતુ સહધર્મિણીતુ પદ અર્થેય યાવ સ્ત્રી સ્વામીના ધર્મની મહાપદ છે, તેથી તેણે સ્વામીની સેવા કરવી, સ્વામીના સુખદુઃખમાં લાગ લેવો તથા તેના કર્તવ્યોમાં સહાયતા આપવી એમ સ્ત્રીતુ સુખ્ય કર્તવ્ય છે.

(૩) જનહીની રક્ષા કરવી તથા ધર્મચરણ કરુ એમ દાષત્વપ્રીતિનો ઉદ્દેશ છે. આ વાત નિવૃત્તર સ્થરણમાં સખા દાષત્વપ્રીતિતુ અનુચીલન કરવામાં આવે તો તે હરિ પણ નિઃશ્ચય ધર્મમાં પરિવૃત્ત થઈ શકે છે, અને તેમ કરુ એ સ્થિતિ પણ છે, જે લેન ઉદ્દેશ સ્ત્રી નાજમાં આવે તો તેને પાશવચરિત્ર નામ આપવામાં બહુ તરફત નથી.

સિખ્ય—હુ તો એ દાષત્વપ્રીતિને પાશવચરિત્ર માત્ર જુ તો કે મતાન પ્રીતિને એટલે અસે પાશવચરિત્ર સેખવા તેવાર નથી, કારણ કે પશુઓમાં પણ દાષત્વપ્રીતિ દોષ છે, અને તે પ્રેમ પણ જનુ તીવ્ર હોય છે.

શુદ્ધ—પશુઓમાં દાષત્વપ્રીતિ નથી હોતો. એ સ્થાને રૂપિ સાથે કાચેવ દાષત્વ ધાવ છે તે સ્થળે જ એના પાશવ પ્રેમનો વિગમ ધાવ. ■ પશુઓમાં એ અનુચીલ જોવામાં આવે છે તે જોવાની કમનાથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે. આવો અનુચીલ જેમ અનુષ્ઠેય હોય છે તેમ પશુઓમાં પણ હોય છે. આવા અનુચીલને મેં પૂર્વે દાષત્વચરિત્રે ઓળખાવ્યો છે, તે તથા સ્થરણમાં રહે એ અનુચીલને હું દાષત્વ-પ્રેમતરીકે ઓળખાવવા માગતો નથી. આ અનુચીલ સ્વતઃચુર્ત હોવાથી તેનું પણ કમર કરુ એ અનુચીલના અતર્જત થઈ બચ છે. હામચરિત્ર સદન છે, ત્યારે દાષત્વપ્રીતિ સર્વજન (સર્વથી ઉત્પન્ન થયેલી) હોય છે. કમથી ઉત્પન્નવેલો અનુ-ચીલ સ્થિતિ હોય છે, ત્યારે દાષત્વપ્રીતિ ચિરસ્થાવી હોય છે એટલું જતાં અનેક મમને દાષત્વપ્રીતિનું સ્થાન કમચરિત્ર પાછી લે છે, એ વાતનો હું અત્તરીકાર કરતો નથી. તેની સાથે એટલું પણ કહી દેતુ જોઈએ કે કેટલીકવાર કમચરિત્ર દાષત્વપ્રીતિ સાથે જોડાયેલી પણ હોય છે. એ અવસ્થામાં એટલે અસે દાષત્વપ્રીતિને પાશવચરિત્ર કહી

શકાય આવા પ્રસંગે દપતિપ્રીતિ પણ બહુજ નળવાન થતિતુ સ્વયંપ મારણ કરી લે છે, પરંતુ તેમ થવા હેતુ એ ચોગ્ય નથી સર્વ વૃત્તિઓની યથાપોચતા સમવાપી ભેદએ મે ઉપર ને નિયમોનો હૃદયેષ કર્યો છે, તે નિયમોને અનુસરીને વૃત્તિઓ ઉપર અકુશ રાખવો એજ વિધેય ॥

શિષ્ય:—મને તો એમજ લાગે છે કે અમર્ષિત એજ સૃષ્ટિરક્ષામાં કારણભૂત ॥ દપતિપ્રીતિ ન હોય અને એકી ક્રમવૃત્તિજ હોય તોપણ તેનાથી જગત્પતી રક્ષા થઈ શકે, અને એ વૃત્તિને પણ નિષ્ક્રમ ધર્મમાં પરિણત કરી શકાય, એમ હું માનું છું દપતિપ્રીતિને નિષ્ક્રમ ધર્મમાં પરિણત કરી શકાય એવી કોઈ વિચાર પ્રણાલી મારી શુદ્ધિમાં આવતી નથી

શુદ્ધે—રમરજ (અમર્ષી ઉત્પન્ન થયેથી) વૃત્તિ પણ નિષ્ક્રમ ધર્મમાં પરિણત થઈ શકે તે સંભવે મારો ભિન્ન અભિપ્રાય નથી, પરંતુ તારી વાતનો મૂળ પાશ્યેજ કાચે છે દપિત્યપ્રીતિવિના કેવળ પાશ્વવૃત્તિથી જગત્પતી રક્ષા થઈ શકે એમ માનવું એજ ભૂથ છે

શિષ્ય—કેમ ? મનુસૃષ્ટિ શું કેવળ પાશ્વવૃત્તિથીજ નથી કવતી ?

શુદ્ધે—મનુસૃષ્ટિ કવિત અને રક્ષિત રહી શકે, પરંતુ મનુષ્યસૃષ્ટિ એવી રીતે કવિત તથા મુરક્ષિત રહી શકે નહિ, કારણ કે મનુષ્યોમાં સ્ત્રીમતિને પોતાની રક્ષા તથા ભરણપોષણ કરવાની શક્તિ રહેલી હોય છે, અને મનુષ્ય-સ્ત્રીમતિમાં તેણે કાંઈ હોતું નથી માટે જો મનુષ્યમતિમાં પ્રત્યેક સ્ત્રીમતિ રક્ષણ તથા પાલન કરે નહિ તો સ્ત્રીમતિનો લોપ થવાનો સંભવ રહે છે

શિષ્ય—મનુષ્યમતિમાં જેઓ જન્મથી અવસ્થા બોગવે છે, તેમણે શું થતું હશે ?

શુદ્ધે—જન્મથી અવસ્થા બોગવતાં મનુષ્યો તો એક રીતે પશુસંપ્રાનજન હોય છે તેઓમાં વિવાહ પ્રથા જેવું કાંઈ હોતું નથી તેમજ જન્મથી અવસ્થામાં રહેતી સ્ત્રીઓ પોતાનું પાલનપોષણ તથા રક્ષણ કરવાને કેટલી શક્તિ હોય છે, તેવિધે વિસ્તારથી બોલવાની જરૂર નથી જન્મથી મનુષ્યોત્પન્ન કવનને ધર્મની સાથે કોઈપણ પ્રમાણે સંબંધ હોતો નથી જ્યાંસુધી મનુષ્યો સમાજના બધારણુતળે નથી આવતાં ત્યાંસુધી તેમને સ્વારીરિક ધર્મ સિવાય અન્ય કોઈ ઉન્નત ધર્મનો અધ્યાસ પણ હોતો નથી ધર્માચરણ થઈ શકે તેટલા માટે સમાજરૂપી બધારણુની જરૂર ન સમાજ સિવાય કોનોન્નતિ થઈ શકે નહિ, અને કોનોન્નતિ સિવાય ધર્માધર્મનો વિવેક તત્ત્વ શકે નહિ ધર્મજ્ઞાન સિવાય ધર્મિરક્ષિત પણ અસંભવિત છે, જે સ્થળે મનુષ્યોમાં પોતાનાધર્મ જ્યાંસુધી કાંઈ પણ પ્રકારના સંબંધો ન થાય અને તેઓ સમાજના ઉપ તળે ન આવે ત્યાંસુધી તે સ્થળે મનુષ્યપ્રીતિ આદિ ધર્મોની અવગણના થઈ એ પ્રજા વ્યર્થ નિ મતલબ કે જન્મથી અવસ્થામાં સ્વારીરિક ધર્મ સિવાય

અન્ય કોઇ ધર્મ હોય એ સંભવિત નથી.

મનુષ્યો ધર્મચરણ કરી શકે તેટલા માટે સમાજની આવશ્યકતા છે. સમાજની સ્થાપના કરવા પહેલાં વિવાહપ્રથા સુદૃઢ થતી જોઈએ. સ્ત્રી અને પુરુષ એકન થઈ સંસારિક બંધનમાં પોતપોતાની જવાબદારી પ્રમાણે ચલાવે એ માટે વિવાહપ્રથા માત્ર કરવાની સમાજને જરૂર જણાય છે. વિવાહ કર્યા પછી પુરુષ સ્ત્રીના પાલન તથા રક્ષણની જવાબદારી પોતાના શિરે ગ્રાહ્ય. સ્ત્રી પોતે પાલન તથા રક્ષણ માટે એમ તેટલી સક્ષમ હોય તેપછી તેણે તે કાર્યથી વિમુક્ત રહેવું એજ યોગ્ય છે. કારણ કે સ્ત્રીને ખીજાં વિવિધ કર્તવ્યો જનવચાનાં હોય છે. અત્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે સ્ત્રીના કાર્યથી જે પદ્ધતિમાંથી આવે છે તેને લક્ષ્યે સ્ત્રીએ પોતાનું રક્ષણ પોષણ કરવાની શક્તિ ધરાવતી હોતી નથી. આવા સંધિએમાં જો પુરુષવર્ગ સ્ત્રીઓનું પાલન-પોષણ ન કરે તો સ્ત્રીવર્ગનું અસ્તિત્વ વિનાશ પામવાની હદ આબ્યા વિના રહે નહિ. આ સમયે જો કોઈ એવી યંત્ર કરે કે સ્ત્રીઓને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે અને સ્ત્રીના કામથી પરાધીન રહેવાનો જે અવધાન તેમને પડી ગયો છે તે દૂર કરવામાં આવે તો શું તેઓ પોતાનું પાલન-પોષણ ન કરી શકે ? આ સંબંધે માફ કરેલું માન એટલુંજ છે કે વિવાહપ્રથાને નાશ કર્યા વિના અથવા તો સમાજના બંધારણને ઝિનઝિન કર્યા વિના એ બંધાર નહીં શકે નહિ; અર્થાત્ સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા અર્જવાની સાથેજ સમાજનો નાશ પણ અવશ્યક થાય છે.

શિષ્ય:—પાશાત્મ પ્રજા કે જે સ્ત્રી અને પુરુષો વચ્ચે સમાનતા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે શું બર્થ વિજનનામય છે ?

ગુરુ:—ખીજાં શું ? પુરુષો શું કોઈ પ્રજા પુન પ્રસવ કરી શકે ! અથવા શું સિદ્ધિઓને સ્તનપાન કરાવી શકે ! ખીજા રીતે શું સ્ત્રીઓ પશુઓમાં દાખલ થઈ શકે ?

શિષ્ય:—આપણું કમન અને પરસ્પર વિરુદ્ધતાવાળું જણાય છે. આપ પૂર્વેજ કરી ચૂક્યા છો કે પ્રત્યેક પુરુષે તમા સ્ત્રીઓ પોતાની શારીરિકશક્તિ યોગ્ય પ્રમાણે ખીલવવી જોઈએ. હવે જો આપ સ્ત્રીઓને શુદ્ધમાં એકલવાની વિરુદ્ધમાં હો તો શું સ્ત્રીઓએ પોતાની શારીરિકશક્તિને જો તેટલે અસર ન ખીલવવી ?

ગુરુ:—શમાટે ન ખીલવવી ? સ્ત્રીને જેટલી શક્તિ હોય તેણે તે શક્તિ બહાર આજીવાનો પ્રયત્ન કરવોજ જોઈએ. સ્ત્રીઓમાં શુદ્ધ કરવાનો શક્તિ હોય તો લલે તે શક્તિને યોગ્ય પ્રમાણે ખીલવે, અને પુરુષોમાં સ્તનપાન કરાવવાની શક્તિ હોય

■ અપનાદૃષ્ટે કોઈ પ્રજા સ્ત્રીઓ તેમ પણ કરી શકે, પરંતુ આ તો સામાન્ય બોરણની વાત છે.

તો બધે તેઓ પશુ તે સંક્રિત ખીન્ને !

શિષ્ય —પૂરોપમા અનેક સ્ત્રીઓ અધારોહલુ કરી નિવાનજાણ ચલાવતાં શીમે છે, અને પુરુષોના જેટલીજ પ્રવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, તે સમયે આપ શુ પુ-
લાસો બુધો છો ?

ગુરુ —મર્યાદાસજનિત એવાં વિદ્યુત દર્શનો સમસ્ત મનુષ્યસમાજને માટે
બંધે બેસતાં યદ્ય રાક્ષસ નથી, જળનાસર્પાં અને અનુશીલનમા મેં જે ભેદ દર્શાવ્યો
છે, તેનું સ્મરણ કરી વિદ્યુત દર્શનોની ઉપેક્ષા કરવામાજ લાભ છે જેટલી જરૂરની
વાત હતી તેટલી તને બા પ્રમત્તે કહી દીધી હશે, સત્તાનપ્રીતિ તથા દપતિ-
પ્રીતિસમુદયે જે બોલ કહી આ વિષય સમાપ્ત કરીશ

પ્રથમ કહી ગયો છું કે સત્તાનપ્રીતિ સ્વતઃસ્થુર્ત છે દપતિપ્રીતિ સ્વતઃસ્થુર્ત
નથી, તોપણ હન્દિપરાસના કે જે સ્વતઃસ્થુર્ત હોય છે તેની વૃત્તિની લાક્ષણિક
દપતિપ્રીતિની સાથે સંક્રાન્ત હોવાથી એ દપતિપ્રીતિ પણ સ્વતઃસ્થુર્ત વૃત્તિની
માફક અણવર્તી જોવામા આવે છે અને લક્ષને એ ઉલ્લેખ થયેલો. અતિ દુર્લભનીય
બનવા પામે છે અપયપ્રીતિ જેવી દુર્લભનીય વેશવાળી વૃત્તિ મનુષ્યોમા અત્ય
ઘાંઘ હોય એમ કહું પારતો નથી

ખીલુ —એ બંને વૃત્તિઓ અતિશય રમણીય છે એ વૃત્તિઓના જેટલું પણ
અમર્યા વેધ ખીલુ ઘાંઘ વૃત્તિમા હોય તો તે જનવાયોગ્ય છે, પરંતુ તેના જેવી પરમ
રમણીય વૃત્તિ તો ખીલુ નથી, એમ સ્પષ્ટતાથી કહી દેવું જેમએ પાતાની સ્વાભા-
વિક રમણીયતાને લીધે આ ઉલ્લેખ વૃત્તિઓએ મનુષ્યની સૈષ વૃત્તિઓ ઉપર એટલો
બળો ઠાળ્યા મેળવ્યો છે કે સસારની સમસ્ત ગ્રન્થના મધ્યમાક્રિયમા એ બંને
વૃત્તિઓને-તેમા પણ વિશેષે કરીને દપતિપ્રીતિને-ગદુજ ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું
છે દપતિપ્રીતિ અથવા સત્તાનપ્રીતિ સિવાય જગતનું ઘાંઘ પણ ઠાળ્ય ખાલી
તથુ હોય એમ ભાગ્યેજ ઘાંઘ કહી શકો

ખીલુ —સાધારણ મનુષ્યોને માટે એ જે વૃત્તિઓ જેટલી ખીલુ ઘાંઘ વૃત્તિ
મુખ્યતાથી થતી નથી અવગત, ભક્તિ અને જ્યોતિર્મીતિનું સુખ સૌથી વિશેષ તીવ્ર
તથા ઉચ્ચ છે, તોપણ અનુશીલનવાચન તે સુખની પ્રાપ્તિ અમભવિત છે, એ અનુશી-
લન પણ ક્રમિન ધાનનું સહયોગી છે સત્તાનપ્રીતિનું જે સુખ છે તેને માટે અનુશી-
લનની જરૂર રહેતી નથી દપતિપ્રીતિનું સુખ જો કે કેટલે અલે અનુશીલનની
અપેક્ષા રાખે છે, તો પણ તે અનુશીલન ગદુ સદાજ અને સુખમર હોવાથી તેમાં
વિશેષ ધમ પડતો નથી

ઉપર જણાવેલા કારણોને લીધે અનેક સમયે ઉક્ત બંને વૃત્તિઓ મનુષ્યના
ધર્મપાલનમા વિધ્યમૂલ યાવ છે ઉક્ત વૃત્તિઓ પરમ રમણીય અને મુખ્યતાયક

દોષાથી મનુષ્યો તેની અપરિચિત ખીલવણી કરવા પ્રવૃત્ત હોય છે, અને એ વૃત્તિ એનો પાતાનો વેગ સ્વાસ્થ્યવિકસિતિજ નહીં પ્રત્યક્ષ દોષાના કારણે તે દુર્લભનીય થઈ પડે છે. આથી એવું પરિણામ એવું આવે કે કે એ એ વૃત્તિઓ અન્ય સર્વ વૃત્તિઓ ઉપર કાબૂ મેળવી જાય છે, અને કોઈને આગળ વધવા દેતી નથી. પણ ભક્તિ, પ્રીતિ અને અન્ય સમસ્ત ધર્મો તેનાજ વેગમાં સપડાઈ નહીં પોતાની સત્તા ગુમાવી બેસે છે અનેક મનુષ્યો ની-પુનઃદિની પાછળ મંદા નેવાં બની જાય છે અને ધર્મધર્મને તિલાંજલિ આપી બેસે છે, તેનું પણ એજ કારણ છે. આપણી દિલી પ્રજા ઉપર આ કદાચે ખાસ કરીને બળવાન થયેનું અણગમતા આવે છે, તે અસ્તવ નથી.

સંન્યાસ ધર્મના પ્રવર્તકે અથવા ઉપદેશકે અપ્રત્યક્ષીતિ તથા દપ્રતિપ્રીતિ પ્રાપ્તિ તિ-રોગની દૃષ્ટિથી નીકળે છે, તેનું પણ એજ કારણ છે. સંન્યાસીઓની ભીષ્મજાને પિશાચીરૂપે મને છે. પરંતુ કે તને આગળ રહી મરે છે છુ કે નો સત્તાપ્રીતિ તથા દપ્રતિપ્રીતિને તેની યોગ્ય સીમામાં મેળવવામાં આવે તો તે પરમ ધર્મ છે તેમ કરવાને બદલે સ્ત્રી-પુનઃદિનો નિર્લેપણે લાગ કરી દેશે એ પરમ અધર્મ છે તે ઉપરાંત જગતિક પ્રીતિ ન મને વિવેચન કરતી વેળા કુ તને રહી મરે છે છુ કે જગતિક પ્રીતિપરંતુ પદોચ્ચારને માટે પારિવારિક પ્રીતિ એક પગથીમા અમાન છે જેઓ પારિવારિક પ્રીતિરૂપી પ્રથમ પગથીમાનો ત્યાગ કરી જાત સાથે પ્રીતિ ભેદવાનો દેખાવ કરે છે તેઓ તેજા અનેકવાર નિષ્ફળ થવા વિના રહેતા નથી.

શિષ્ય — હમણાં સજ્જન એ કમન કેવી રીતે લાગુ પાડશે ?

શુર — હવે અથવા સાકષ્યમિદની પાસે જેઓ એવું પગપાસ લાખી રહે તેઓને કુ ઉપદેશની લેખુ છુ તે માથે એટલું પણ કહેવું નોકસ છે કે હવે અથવા સાકષ્યમિદ તેજા મનુષ્યો સિવાય એ નિવરતુ દેખાવન કરી આગળ વધવાને લાગેજ કાંઈ અમર્યં થઈ શકે છે કુ એમ માનુ છુ કે નો હવે અથવા સાકષ્યમિદે ચંદ્રચાવરણમાં રહી ધર્મ પ્રવર્તી ને દોષ તો તેઓની પામિકતા અત્યારે છે તેના પ્રતા પણ અધિક્તાપાત થઈ હોય, એમા ક નથી શ્રીકૃષ્ણ જેવા આર્ય પુરોહિ ચંદ્રચાવરણમાં રતા હતા હવે અથવા સાકષ્યમિદ માત્ર સંન્યાસીઓ હતા-આર્ય પુરોહિ નહોતા.

સતતપ્રીતિ અને દપ્રતિપ્રીતિ સિવાય સ્વજનપ્રીતિના સજ્જનમાં પણ શોકે બેઠવાનું રહી જાય છે (૧) જેઓ પરવૃત્ત આપણાં સત્તાન ન દોષ પણ સત્તા નના રથાને હોય તેઓ પણ આપણી સત્તાપ્રીતિના હકકર છે (૨) જેઓ આપણી સાથે એક નહીં લેહીથી ભેગાવા દોષ, તેઓ અર્થાત્ બાહ્ય-બેન

વિગેરે પણ આપણા પ્રીતિપાત્ર છે સમજને લાગે હોય કે આત્મપ્રીતિની ઉદારતાને લાગે હોય, પણ તેઓના પ્રત્યે પ્રીતિભાવ રાખવો એ આપણું કર્તવ્ય છે (૩) આ પ્રમાણે પ્રીતિનો વિસ્તર ચતાની સાથેજ આપણા હૃદય તથા આકાંક્ષાપાકાંક્ષાપ્રત્યે પણ પ્રીતિભાવનો નિર્વચ્ય કરવો વહેવા લાગે છે પ્રીતિનો સ્વાભાવિક વિશ્રમ કેવી રીતે થયો જાય છે, તે વાત કુ તને પૂર્વે જણાવી મેલો છું (૪) અનેક સમયે આપણે એવાં મનુષ્યોના સમાગમમાં આવીએ છીએ કે તેઓ આપણાં સ્વજન ન હોય તેપણુ તેમના મુણેપ્રત્યે મુગ્ધ થઈને તેમના પ્રત્યે ખાસ પ્રીતિભાવ રાખ્યા વિના આપણે રહી શકતા નથી. આવી રીતની બન્ધુપ્રીતિ પણ કેટલીક વાર મહુ બળવતી થયેલી અનુભવમાં આવે છે

ઉપરપ્રીતિની પણ યોગ્ય પ્રકારે ખીલવણી થવી જોઈએ, કારણ કે તે અનુભવોનો ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ ■■■ ■■■ ■■■ પ્રીતિને બળવાન બનાવવી તેનો મુદ્દ હૃદયથી નિર્ણય કરીને, અથવા ઉપર જણાવ્યા તે સધારણુ નિયમોને લક્ષમાં રાખીને પ્રીતિ વૃત્તિનું અનુચીલન કરવું એજ યોગ્ય અને ઉત્તમ છે

અધ્યાય ૨૪ મો-સ્વદેશપ્રીતિ

શુરે:—સમસ્ત વૃત્તિઓને બચાવ તથા કિન્નત કરી ઉપરમુખી કરવી એ અનુચીલનનો ઉદ્દેશ છે, અને તેને માટે સાધકે હૃદયરોદિષ્ટ કર્યો કરવા જોઈએ ઉપર પ્રાણીમાત્રમાં વ્યાપક છે, તેથી સમસ્ત જગતને પોતાના આત્માસમાન લેખી તેને ચાહતા રાખવું જોઈએ જગતને આત્મવત્ લેખવામાં આવે તેજ અનુષ્ઠના હૃદયર્થ ભગતિક (સમગ્ર જગત ઉપરની) પ્રીતિનો ઉદય થાય ઠાક એમ પૂછે કે સમસ્ત જગતને આત્મવત્ સામારે આનવું ? તો તેના એજ ઉત્તર આપી શકાય કે તેમ કરવું એ હૃદયરોદિષ્ટ કર્તવ્ય છે, અને તેથી તે ધર્મકાર્ય છે હતા એવી શકા કરવામાં આવે કે જો ઠાકવળુ હૃદયરોદિષ્ટ કર્મ ભગતિક પ્રીતિથી વિરુદ્ધ જવું હોય તો ત્યાં શું કરવું ? આવા સ્થળે જે દિશાઓની સપૂર્ણ રક્ષા થવી અઘરું છે તો પછી ત્યાં કંઈ દિશામાં કર્તવ્ય કરવું ?

શિષ્ય:—તે સમયે નિષ્પ્રજ્ઞતાતપણે વિચાર કરી જે ગાજવામાં જે ગાજવું નમતું જણાય તેજ દિશાનું અવગમન લેવું જોઈએ, એમ મને લાગે છે

શુરે:—એ વાત ખરી છે તેપણુ એ સત્ય કે કહું તે બરાબર થવલું કર. દૃષ્ટિપ્રીતિનો વિષય સમજાવતી વેળા મેં તને કહ્યું હતું કે જેઓ સમાજની બહાર હોય છે તેઓનું જીવન પશુવત્ હોય છે હાજવાતરીકે જમણી મનુષ્યો સમાજમાં

હોતાં નથી, તેથી તેમણે જીવન લગભગ પણ મેનુજી હોય છે. મમાજ સિવાય મનુષ્ય ધર્માપેક્ષે પ્રકારે ધાર્મિક જીવન ગણી શકે નહિ, એટલુંજ નહિ પણ સમાજ સિવાય મનુષ્ય કેદાંતથી પ્રકારતું મંગળ અથવા આત્મલેપ સાધી શકે નહિ, એમ કહું હોયજી અનુક્રિત નથી. હવે જો મમાજનો ખસ થાય તો મનુષ્યના ધર્મનો પણ ખસ મળા વિના રહે નહિ, અને ધર્મનો ખસ થાય તો પછી મર્મ પ્રકારના મમળ કાર્યોનો ખસ પણ તેની સચેજ થાય, એ સ્વાભવિક છે. આ વિષે ધર્મારે નિસ્તારથી તારા જેવા સમજીને સમજાવવાની જરૂર નથી.

શિષ્ય — વાચકપતિ મહારાજ જો આ પ્રસંગે હાજર હોત તો તેઓ જો દલીલની સામે વાંધો ઉપજત, પણ મને તેમાં કશું મલક નથી.

શુદ્ધ — અરજી. જો એમજ હોય, એટલે કે જો સમાજના ખમતી સાથે ધર્મ-ખસ જોડાયેલો હોય અને ધર્મખમતી સાથે મર્મ મગળ કાર્યોનો ખસ અનિવાર્ય હોય તો એટલું તો એકમ છે કે અને તે પ્રકારે સમાજની રક્ષા કરવી એ આપણું અભીર કર્તવ્ય છે હાઈટ રપેન્ડર પણ કહે છે કે “આત્મરક્ષા કરતાં પણ દેશરક્ષા એ મોટું ધર્મ છે અને એટલા માટે હમણે તમા લાખો મનુષ્યો પોતાના આત્માને ભોગ આપીને પણ દેશની રક્ષા કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.”

આત્મરક્ષા જે કારણે ધર્મ લેખાય છે તેજ કારણે દેશરક્ષા પણ એ જ ધર્મ લેખાય છે. રવજનરક્ષાને પણ ધર્મનું અંજ લેખવામાં આવ્યું છે, તેનું એજ કારણ છે, કારણ કે આપણે પરિવાર જો પણ સમાજનું એક અંગ છે, પરંતુ મનુષ્યના દિનની ખાતર પારિવારિક દિનની પણ ઉપેક્ષા કરવી એ કર્તવ્ય છે.

આત્મરક્ષા અને રવજનરક્ષાની પેઠે સ્વદેશરક્ષા જો પણ પ્રથરોદિષ્ટ કર્મ છે, કારણ કે તેમાં સમસ્ત જનજીવિ દિનનો સમાવેશ થઈ જાય છે. મામાજક મનુષ્યો અથવા દેશનાં મનુષ્યો આંતરવિગ્રહથી લીધે મરતાં હોય તે મમયે જો કેદાં પશ્ચિત્તિને આલેવાત જીવીને દેશનેને જીવી દે તો પૃથ્વીપૃથ્વી ધર્મ તમા ઉન્નતિનો ઉન્નદ થયા વિના રહે નહિ. એટલા માટે જૂતમાનના દિનની ખાતર સ્વદેશ-રક્ષા કરજું એ પણ ધર્મ છે.

સ્વદેશરક્ષાને જો આત્મરક્ષા તથા રવજનરક્ષાની પેઠે પ્રથરોદિષ્ટ કર્મ જાનવામાં આવે તો તેને પણ નિષ્કામ કર્મ જનાવી શકાય. આત્મરક્ષા તથા રવજનરક્ષા કરતાં સ્વદેશરક્ષાના કર્મને વિશેષ મહેત્વાઈથી નિષ્કામ કર્મ જનાવી શકાય, એ વાત હવે તમે જાણુ અમપૂર્વક જમજવવાની જરૂર હું ધારતો નથી.

શિષ્ય — આ પ્રકારની રજાઆતમાંજ આપે કહું હતું કે “વિષયર દરીનેજ નિર્જુપ કરવો.” તો હવે હું જાણુવા છતું છું કે આટલા વિચારના પરિણામે આપણે શું નિર્જુપ ઉપર આવ્યા ?

ગુરુ —એજ કે સર્વ જીવજાતે સમદૃષ્ટિ ગણવી એ જોયે આપણા કર્તવ્ય કર્મ છે, તેજ પ્રકારે આત્મચક્ષુ, સ્વજનરક્ષા તથા દેશરક્ષા પણ આપણા કર્તવ્ય કર્મો છે એ ઉઠાવતી અદ્વર જ્યારે પરસ્પર વિરોધ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે કયી તરફ ત્રાજકુ ભારે છે, તે ખારીફાથી-નિષ્પક્ષપાતપણે જોઈ જવું આત્મચક્ષુ તથા સ્વજનરક્ષાની જરૂર એટલા માટે છે કે તેનાથી દેશરક્ષા તથા જગત્ સમાં જહુ મેળી સદાય મળે છે, માટે ખતી શકે ત્યાંખથી દેશરક્ષા કિંવા જગત્સક્ષા તરફજ વિરોધ થયે આપણુ

વસ્તુતઃ જાગરિત પ્રીતિની માથે આત્મપ્રીતિ, સ્વજનપ્રીતિ તથા દેશપ્રીતિને વિરોધ ઉત્પન્ન થયે એવો સલામત સામતો નથી દૃષ્ટાન્તરરૂકે ધારો કે કોઈ એક મનુષ્ય આપણા ઉપર હુકો કરે તો તેનાથી આપણે આપણુ આત્મચક્ષુ કરવું પરન્તુ તેની સામે નિર્દયતા કિંવા દુષ્કાંતવચની જરૂરજ શુ છે? કુધાતુર એટલા સમયમાં જ્યારે આપણે પ્રસંગ નીકળ્યો ત્યારે આ વાત છુ તને સમાજની ચૂકો છુ તે વખતે મે તને એવા આશયનુ મળુ પણ હવે કે અમરિતક પ્રીતિ અથવા સર્વત્ર સમાનભાવનો અર્થ એવે નથી કે આપણે મૂળે મોટે મારજ ખાધા કરવો મારું કહેવાનુ તારપર્થ એટલુજ છે કે જો સર્વ પ્રણીયાત્ર આપણા પોતાના આત્મા સમાનજ છે, તો પછી આપણે પ્રાંતુ પ્રાંતિ અનિષ્ટ ન કરવું કોઈ મનુષ્યનુ તો શુ પણ કોઈ સમાજનુ પણ પ્રાંતિ અનિષ્ટ કરવા તેવાર થવું નહિ આપણા સમાજનુ જેવી રીતે વ્યવસ્થિત પ્રજાસાધન કરવું, તેવીજ રીતે ખતી શકે તો પરસમાજનુ પણ પ્રજા કરવા ચૂકવું નહિ સક્તિ પ્રમાણે પ્રજા કરવું તેનો અર્થ માત્ર એટલોજ એવાને છે કે કોઈ સમાજનુ અનિષ્ટ કરી અન્ય સમાજનુ પ્રજા કરવું એ ખીનમુલ્ય ઉચિત નથી પરસમાજનુ અનિષ્ટ કરી આપણા સમાજનુ પ્રજા ન સાધવું તેજ રીતે આપણા સમાજનુ અનિષ્ટ કરી પરસમાજનુ પ્રજા સાધવું એ પણ યોગ્ય નથી આમ થાય તોજ વચ્ચે અમાન્યભાવ જાગરિતપ્રીતિ તથા સ્વદેશપ્રીતિની ધયાઓગત સચવાય

કેટલાએક દિવસો ઉપર તે એક પ્રજા પૂઝો દરો, તેના ઉત્તર આપવાનો દવે ધોખ પ્રસંગ આવી લાગો છે હુ ધારુ છુ કે તારા મનમાં યુરોપીય ' ડેટ્રીયોની અમ (સ્વદેશવાત્સલ્ય) ના સરપ્રારો જહુદદ થઈ અવેલા દોષા જોઈએ અને તેજજ લીધે તે એવો પ્રજા પૂઝો દરો મે તને આજે જે સ્વદેશપ્રીતિસંગથે ઉપદેશ કરો છે, તેને યુરોપની સ્વદેશવાત્સલતા સાથે લેઈ પણ સંગથે નથી યુરોપીય ડેટ્રીયો યોટીઅમ (અધેશવાત્સલ્ય) ને એક પ્રકારના અહાધોર પેમાથિકે પાપરૂપેજ છું તો આજણુ છુ પામાત્વ સ્વદેશવાત્સલ્યનો અર્થ માત્ર એટલોજ છે કે પરસમાજની પાસેથી જે પ્રજા દોષ તે છીનવી દવો અને પોતાના સમાજમાં લાવો તે ડેટ્રીયોનીઅમ પર્થ દરો છે કે અન્ય સમસ્ત જાતિઓનુ સત્વન્યથા શરીરે પણ

સ્વદેશની શોભા વધારે. આવા કાર્યકરે સ્વદેશપ્રેમથી ધર્મને કાળે અમેરિકાની અમલી જાતિએ. આને પૃથ્વીમાંથી લગભગ હાથ મળે છે. આને દેશનાત્ત્વથી ધર્મ ભારતવર્ષીય પ્રજાના હૃદયમાં કાઢે અને સ્થાન ન પામે, એજ માત્રી જગ-દીશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના છે. જોકે, પ્રીતિતત્ત્વનો સ્વૃષ્ટ અગ્રસ્થ હવે સમજીએ ને !

શિષ્ય:—હા જી. મનુષ્યની સર્વે જૂતિએ પ્રીતિ અને તે હૃદયનાત્ત્વની થાય તે અવસ્થાને લક્ષિત કહેવાય, એ વિષય હવે હું અગામર સમજી ગયો છું. આવી અવસ્થાનું પરિણામ જાતિને પ્રીતિપ્રેમ દ્વેષ; કારણ કે જાતમાત્રમાં હૃદય આવી રહ્યો છે, એ વાત પણ આપણી સમજી સકાય છે. તેથી સાથે એટલી વાત પણ નક્કી થઈ ગઈ કે જાતિપ્રીતિ સાથે સ્વજનપ્રીતિ અથવા સ્વદેશપ્રીતિને વિરોધ આ-વવાનો ભય પણ અસ્થાને છે. ને દરેક વિરોધ કવરિત્ત્વ જોવામાં આવે છે, તે તો આપણી સહાનુભૂતિનેજ આધારી હોય છે. એ નિષ્ક્રમપણે જાણ્યો. જાતવવામાં આવે તો એવો વિરોધ કદાપિ ઉત્પન્ન થાય નહિ.

તે સાથે એટલું પણ સમજી શક્યો છું કે આત્મરક્ષા કરતાં સ્વજનરક્ષાનું કર્તવ્ય વધારે મહત્ત્વનું છે, અને સ્વજનરક્ષા કરતાં પણ સ્વદેશરક્ષાનું કર્તવ્ય વિરોધ મહત્ત્વનું છે. ત્યારે અંતઃકલ્પમાં હૃદયભક્તિ તથા સર્વ લોકપ્રીતિના સંરક્ષણ થાય, ત્યારે તો દેશપ્રીતિ એ માત્ર હૃદયભક્તિ કરતાંજ ઉત્તરનું અને અન્ય સર્વ કરતાં અધિક મહત્ત્વનું કર્તવ્ય જની રહે છે.

શુદ્ધ:—ભારતવર્ષીય પ્રજાની સામાજિક તથા માર્ગિક અવસ્થાનું કારણ હવે સ્પષ્ટ થઈ શકશે. ભારતવર્ષની આર્થિકપ્રજ્ઞમાં હૃદયપ્રીતિ તથા સર્વલોક પ્રત્યે સમ-હૃદિ હતી, પરંતુ તેઓએ દેશપ્રીતિને સાર્વલૌકિક પ્રીતિની અદરજ દુવારી દીધી.

આવી પ્રીતિરજિની કમે કમે ને ખીસવણી થતી જોઈએ તેવી થઈ શકી નહિ. દેશપ્રીતિ તથા સાર્વલૌકિક પ્રીતિ એ જન્મે સ્થાયી થયેલો યોગ. ખીસવણી થતી જોઈએ ત્યારે આ વાત આર્થ પ્રજાના હૃદયમાં ઉતરવા પામશે ત્યારે ભારતવર્ષ પુનઃ પૃથ્વીની શ્રેષ્ઠ જાતિના ઉચ્ચ સિંદુરસને વિરાજશે એમાં અને જગત પણ સંરામ નથી.

શિષ્ય:—આથે ને મર્મતત્ત્વની આખ્યા કરી છે, તે મર્મતત્ત્વને આર્થપ્રજા સમજી શકે અને તેને કાર્યમાં પરિણત કરી શકે તો કેટલો જોશ લાભ થાય !

અમા વાક્યને સ્થાને આવું વાક્ય ઠીક ગણાત કે ‘કમે કરીને ભારતવર્ષની આર્થ પ્રજાના અધરણ્યમાંથી હૃદયપ્રીતિ તથા સર્વ લોકપ્રીતિની સમહૃદિ નીકળી ગઈ અને દેશપ્રીતિનું સ્થાન પણ સ્વાર્થ અને વિપલોલુપ્તપ્રેમ લીધું.’

અધ્યાય ૨૫ મો—પશુપ્રીતિ

ગુરુ —પ્રીતિતત્ત્વ સળધી હજી એક વાન કહેવાની જાણી છે. અન્ય સર્વ ધર્મોની અપેક્ષાએ દિદુ ધર્મ એક ગણાત છે, તેનાં હાલને ઉદાહરણો આપી શકાય તેમ છે. પ્રીતિતત્ત્વ સમજાવતી વેળા દિદુધર્મની ચેતના હુ પ્રત્યેકપણ સિદ્ધ કરી ચૂક્યો છું. દિદુધર્મ જાનતિકપ્રીતિનો નેવો ઉપરેણ દરે છે તેવો ઉપરેણ અન્ય ડાહ ધર્મમાં નથી ન્યાયની ખાતર મારે આ સ્થળે કહેવું જોઈએ કે અનન્ય અન્યાન્ય ધર્મો પણ સર્વ શ્રેષ્ઠપ્રત્યે પ્રીતિભાવ રાખવાની જાણાવણી તો કરે છે, પરંતુ તેમ કરવાનું ને વશાધોગ્ય મૂળ કારણ દર્શાવતું જોઈએ તે તેઓ દર્શાવી શક્યા નથી, અને તેથી તેમની તે જાણાવણી સાર્વક વધ રાહી નથી ત્યારે ઈશ્વર સર્વસ્વપણ હોવાથી સર્વ-જૂતપ્રત્યે સમાનભાવ રાખવાનો દિદુધર્મનો ઉપરેણ તરતજ હૃદયમાં ઉતરી જાય છે. દિદુધર્મ ઉપરેણી રૂપિપ્રીતિ પણ અન્ય જાતિઓમાં આલેખરૂપ છે તેવજ વિવાહપ્રમાણ પણ ડાહ રીતે જોઈની અનુકરણીય નથી આ ઉપરાંત દિદુધર્મના પ્રીતિતત્ત્વનું એક વિશેષ ઉદાહરણ-પ્રમાણ આપું છું તે સ્પષ્ટ પૂર્વક સામજી

જૂતમાનમાં ઇશ્વરનો નિવાસ છે, એટલા મારે પ્રાણીમાનપ્રત્યે સમદષ્ટિ રાખવી એ કર્તવ્ય છે. પરંતુ જેઓ એમ સમજતા હોય કે ‘જૂતમાન’ કહેવાથી જેવજ અનુષ્ઠાનોજ તેમાં સમાવેશ થાય છે તો તે જૂદ છે. જૂતમાન કહેવાથી જગતના સર્વ પ્રાણીઓ તેમાં જાતી જાય છે અર્થાત્ પશુઓ પણ અનુષ્ઠાનોની પ્રીતિને ધાન છે, અનુષ્ઠાનોપ્રત્યે જેમ પ્રીતિભાવ રાખવાનો છે, તેજ પ્રમાણે પશુઓપ્રત્યે પણ પ્રીતિભાવ રાખવો જોઈએ. આથી અનંદભાવ દિદુધર્મ અમવા તો દિદુધર્મમાંથી ઉત્પન્ન થએલ જૈદધર્મ સિવાય અન્ય સ્થળે નથી.

શિષ્ય—એ અનંદભાવ જૈદધર્મે દિદુધર્મ પાસેથી લીધો હતો કે જૈદધર્મ પાસેથી દિદુધર્મ લીધો હતો ?

ગુરુ—અર્થાત્ તું એમ પૂછવા માગે ॥ કે પિતાની મીનકતનો વારમદાર પુત્ર થયો કે પુત્રની મીન નીત વારમદાર પિતા થયો ?

શિષ્ય—પિતાને પણ કેટલીવાર પુત્રની સર્પિત મળે છે.

ગુરુ—કુદરતી નિયમથી વિરુદ્ધ વાત ને ડાહ સિદ્ધ કરવા છાંડે, તેણે પૂછવો રહ્યું કરવો જોઈએ જૈદધર્મ પાસેથી દિદુધર્મ છૂટત અનંદજ્ઞાન લીધું, એમ કહેવામાં તું તું પ્રમાણ આપી શકશે ?

શિષ્ય—મારી પાસે તો એવું કાંઈ પ્રમાણ નથી, પણ જુદધર્મે દિદુધર્મ પાસેથી એ અનંદજ્ઞાન લીધું એમ આપ કેવી રીતે પૂરવાર કરો છો ?

ગુરુ—પિત્રની મોલ-મીલકત પુત્રને મલે એ એક પ્રમાણ મારે મારે બમ છે. તે સિવાય વળતરેય ઉપનિષદની કૃતિ હિંદુ દી એ તને મહાત્મી આપું છે કે મારે બહુકરે સજાનલાય રાખશે એમ પ્રતીત નોંધાય પર્વ છે

વિશ્વ —પરંતુ એમાં તો અધમેશ્વરની પણ વિધિ મળી આવે છે તેનું કેમ ?

ગુરુ—એક ને કાંઈ એક જલિતિરુપેના રમેણે ગમે હોત તો અસંમતિ દોષને આશય તેના ઉપર મૂકી ગામલ લેમ્ત એકી-સગા ધ્યનની સાથે હર્ષદ રમેન્દરના મિહાલેનું મળતાપણું તપાસવું એ એમ વિધિય છે, તેમ પ્રકારે વેદના કિન્ન મિન્ન અસોલું પારપર મળતાપણું સોમનું એ વિધિય છે એટલુ ન ગદિ પણ બમ અવિત છે દિવ્યવાચીજ વદિસાની ઉત્પતિ છે, પરંતુ તે વાતને હમણું રહેવા છાવું. “ પશુએકાદે ત્વા મયા ” એ હિંદુધર્મને ઉપદેશ પામ સમશીય છે, એમા તે કાર્તિક વાં નથી. હિંદુઓ વા ઉપદેશનું કાનુ મામથી પામન કરેતા જામ્યા છે એઓ હિંદુઓ નથી એઓ પણ અદિ સાધર્મનું અનુસરણ સમાસિત કરે છે, કેવા બેની અર્થ અવગત રચારી કરવા મારે પશુએકાદું પામન કરે છે, તેમને જોઈને કું આ વાત કહેતો નથી હવરાલ માત કોઈ ઉપયોગમાં આવતું નથી, જના ડેટલાડા કુતરને મદુ પ્રેમથી ઉઠે છે, મારણ કે તેમણી ને જાનલ-સુખ તમા પ્રેમને જાણે મરે છે, તે તેઓ નદુ સારી રીતે જાણતા હોય છે, જાપણા રિમાં ડેટલાડે જાણે નિશાડી પાળી સંવાનકીનતાના હુપને જુલો નવળે પ્રદાન કરે છે. એ એક અગ્રેષ્ઠ પુરતામાં વામું છે ? “ એ વરમાં પાં જરામાં પદી અનનદથી નામણુ દેવ તે મુદમાં કોઈ પ્રેમી અવગત સુદ મદુમ્ય રહે છે, એમ મયજનુ. ” આ પુરતાકડુ નામ મને આપારે સમારણમાં નથી, પણ સાત પશીજ મકેરની છે

હિંદુઓમા ખાસ કરીને ગાવને સર્વથી વિશેષ પ્રીતિપાત્ર માનવામા આવે છે. હિંદુઓને મારે ગામલ નેની અન્ય એકે પચેપણી વાત નથી ગામલુ દમ હિંદુ જોનાનનવગરવપ છે આપણે હિંદુઓ માસમેળન કરતા નથી ને અનનનન આપણે આશરમાં વાજે છીએ તેમાં પ્રીતિર દમ જલુ અન્ય પ્રમાણમાં દેવ છે, તેથી ને ગામલુ દમ ન વાપરિએ તો એ દમની ખેલ કોઈ રીતે પૂરી થાય નહિ. ગાય કેવળ દમ આપિ આપણને ઉઠે છે, એટલુંજ નથી, પણ ને ધાન્ય ઉપર આપણે સર્વેષ્ઠ આપાર છે તે જાન્ય પણ એક રીતે ગાય-માતાનેજ આધારી છે, અને એકમ મારે ગાવને અનનનન કહેવામાં અતિસમેકિત નથી. બાપેલાગ મેનરો ખેડાય છે, અને છારે એમની એક રચારી જીવે મદમ લઈ જવામાં આવે છે. ને વાપેલું છાવું ન થાય છે ડેટલી વધુ એવસો ખેડાય વિના પાપમાં રહે માઈ જી સરિને જે સદા પાવાય મોખવાઈ આવે જે, તે તેણુ વધુ કરી શકે

દુઃખમાં, ભારતવર્ષમાં ધણુ ખર્ચ કર્યો ગયો અને તેની સતતિ ઉપરજ નિર્ભર રહે છે. માથે અને નળો પૃથુ પાખા પડી પણ હંધીવિની અધઃ પોતાનાં કાક, ચાચ તથા થીવડાંદારી આપણા ઉપર ઉપકાર કરતાં જ્યાં છે તેટલાએક પૂર્વે મૃત્યુએ કહે છે કે - 'ગાય તો હિંદુઓનો એક દેવતા ॥' વસ્તુતઃ તે દેવતા નથી, પણ દેવતા જેટલો ઉપકાર આપણા ઉપર કરે છે, એટલાજ કરે તેને દેવતાસમાન લેખવામાં આવે છે. દર્શિદેવતા આપણા ઉપર જેટલો ઉપકાર કરે છે તેના કરતા પણ માથે વિશેષ ઉપકાર કરે છે કંઈ જો પૂજ્ય દોષ તો ગાય પણ પુજ્યનોયેગ છે જો આપણા દેવતાથી ગાયનો લોપ થઈ જાય તો હિંદુમત્ત પણ તેની સાથેજ લોપ થઈ જાય, એમાં શક નથી મુસલમાનોની દેખાડેથી જો હિંદુઓ પણ મોમાસ બંધણ કરવા બગ્યા હોત તો અત્યાર પૂર્વે હિન્દુ નામનો ક્યારેયો લોપ થઈ શકે હોત, અથવા તો હિંદુઓ અત્યંત દુર્દશ બોગવતા હોત, એમ વિચાર કરવાથી સ્પષ્ટ થયા વિના રહેશે નહિ હિંદુઓના અધિસાધર્મેજ હિંદુઓની રક્ષા કરી છે અતુલીશ્વરતું પ્રત્યક્ષ દર્શન જેવું દોષ તો ખુશ્ખીતિના સાક્ષર ઉપકારોપકારે એકવાર દર્શિપાત કરી જા. ખુશ્ખીતિના અતુસરખુતા પ્રતાપેજ હિંદુમત્ત આજે જીવતી રહી શકે છે.

શિષ્ય — પણ મુસલમાનો પણ મોમાસ નથી ખાતા.

શુર — એ પ્રતાપ હિંદુઓના લકવાઈનો છે જેઓ હિંદુ વદ્યમાં જન્મવા છતાં મોમાસ બંધણ કરતા દોષ તેઓ પુલ્કાર છે — તાથમ છે એથી વધારે સખ્ત શખ્તો મારી ખસે નથી.

શિષ્ય — જેટલાક પાશ્વત્ય પડિતો કહે છે કે "હિંદુઓ જન્મભાર મારે છે. તેથી રથેને આપણે દોષ પૂર્વપુજા દેહાતર પ્રાપ્ત કરીને પશુરથે અપણે ત્યાં આપ્યો દોષ તો ? એવા કપડી હિંદુઓ પશુઓપ્રતિ દયાવાન રહે છે "

શુર — પાશ્વત્ય પડિતો અને પાશ્વત્ય મર્દોનો વચ્ચેનો મોદ જુવનો જેમજો નહિ હિંદુધર્મનો પધાર્થ ધર્મ એ તને રહી શકે ॥ ૬૭ પણ તું જ નહિ જાને કહેવાય અને પડિતો જાને કહેવાય તેનો વિર્ણવ કરી શકે નહિ ? મર્દો તો એના અવાજ ઉપરથીજ પકડાઈ જાય હવે રવન કાક પાશ્વત્ય પડિતો દોષા સંભર નથી.

અધ્યાય ૨૬ મો—દયા

શુર — સકિત અને પ્રીતિ પછી દયાનું સ્થાન આવે છે અર્થાત્ અથવા દુખો પ્રાદુરપ્રત્યે જે વિશેષ પ્રતિભાવ તેને દયા કહેવામાં આવે છે સકિતના પેરામાં નેમ

પ્રીતિનો સમાવેશ છે, તેવીજ રીતે દયા પણ પ્રીતિનો એક ખાસ પેટા ભાગ છે મર્વ જૂતમાનના ને પોતાનાજ આત્માને જોયો દોષ અથવા મર્વ જૂતમાનનો પેતાના માંજ અનુમદ કરતો હોય તે અનુષ્ઠ નિરતર દયામયજ હોય છે એટલા માટે વકિતના અનુશીતન (અનુસરણ અર્થે વિહાર) થી જેમ પ્રીતિનું અનાયાસે અનુશીતન થાય છે તેવીજ રીતે પ્રીતિના અનુશીતનથી સાથે દયાનું અનુશીતન પણ રહેતુજ હોય છે કવિ, પ્રીતિ અને દયાને હિંદુ ધર્મે એવા સુત્રથી એક બીજા સાથે યુક્ત છે કે તેને ખૂબી પાત્રી તથાપવાનું કમ સદેજ નથી હિંદુધર્મ જેવો મર્વાવસ પત્ત મર્મ અન્ય કોઈ નથી, એવા ઉદ્ગારો બાવા પ્રમતે જળપૂર્વક બહાર આપ્યા વિના રહેતા નથી

શિષ્ય — જ્યાં દયાનું અનુશીતન પ્રવૃત્ત રીતે કરવાનું હિંદુધર્મમાં કરેલું છે

ગુરુ — એકવાર નહિ પણ દહારવાર પુન પુન દયાના વિષય ઉપર કાર મૂકવામાં આવે છે વસ્તુતઃ જોવામાં દયા નથી લેને હિંદુ એવું તાત્કાલ આપી શકાય નહિ તોપણ એટલું છે કે હિંદુધર્મમાં દાન શબ્દનો જેટલો દૂરથી ઉપયોગ થયેલો આપણા જોવામાં આવે છે તેટલો દયા શબ્દનો અવધાર થયેલો જોવામાં આવતો નથી ખરી રીતે તો દાનમંજ દયાનું સત્ત્વ અનુશીલન રહેતું છે, પરંતુ 'દાન' શબ્દના અર્થ તરફ અગત્યર વક્ષ આપવામાં આવતું નથી 'દાન' કહેવાથી માત્ર અન્નદાન, વસ્ત્રદાન અથવા ધનદાનજ સર્વત્ર સમજવામાં આવે છે, પરંતુ એ અર્થ તો જહુજ સાકો છે દાનનો ખરો અર્થ ત્યાગ છે ત્યાગ અને દાન એક બીજાના માત્ર પ્રતિરોધોજ છે દયાના અનુશીલનથી ત્યાગ શબ્દનો પણ અનેક સ્થાને ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે અહ ત્યાગ શબ્દથી કેવળ ધનત્યાગજ સમજવો, એ યોગ્ય નથી ત્યાગ શબ્દથી સર્વ પ્રકારના ત્યાગોનું સૂચન થાય છે, અને તેમાં પ્રાણુત્યાગ પણ સમાર્થ જાય છે જતસ્મય કે નથા દાનધર્મનો આદેશ કરવામાં આવ્યો હોય ત્યાં અત્યત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ પણ સાથેજ રહેલો છે એમ સમજ લેવું આ પ્રકારનું દાન કરવું તેવાજ સ્વાર્થ દયાના અનુશીલનનો ચાર્જ રહેતો છે એક માણસ પાસે પુષ્કળ ધન-સંપત્તિ હોય, અને તે સંપત્તિનો અમુક અંશ કોઈ દીન-દનિદીને અર્પણ કરે તો તેથી તેણે દયા કરી એમ કહી શકાય નહિ; મરણ કે એક તળાવમાંથી કોઈ પ્રવાહી ખોલો કહીને પાણી પીવે તેથી તળાવને કાંઈ જોડ નથી નથી, તેમ તારા હાથ પ્રકાશના દાનથી તને કાંઈ કંઈ થતું નથી, તેણે જેનો સ્વાર્થતાગ કર્યો જોઈએ તેનો સ્વાર્થતાગ એથી થતો નથી આ ઉપરથી એવા કાનની પણ જરૂર નથી એમ માનો લઈશ નહિ. જેઓ એવું નજરું દાન પણ કરી શકતા નથી તેઓ ધો-તર નસંધમથી કોઈ રીતે

અડીયાતા નથી પરંતુ જેઓ જેવું ઇન કરતા હોય તેઓએ તેમાં પોતાની ઇનવીરતા અથવા બલગુરી સમજી લેવી એ પણ જૂન છે એવી ઇનવૃત્તિથી દ્વાનુ પધાર્થ અનુસીધન (અનુસરણ અને ખીવલણી) માં ચક્ર નથી પોતે કષ્ટ સહીને પણ પરીપકાર કરવો તેજ ખર્ચ દાન છે.

શિષ્ય —જે આપણને કષ્ટ સહન કરવું પડે તો પછી શુભ વૃત્તિના અનુસીધનમાં સૂચ રહેલું છે, એમ આપે કશું લેના શું અર્થ ?

ગુરુ —શુભ વૃત્તિ અનુસીધન (અનુસરણ અને વિશ્વમ) ધર્માથી તે કષ્ટજ સુખના રૂપમાં ફેરવાઇ જાય છે એજ વૃત્તિઓ ભક્તિ-પ્રીતિ-દયા વિગેરેનું આ એક ખાસ લક્ષણ છે કે તેના અનુસીધનથી દુઃખ પણ સુખરૂપેજ અનુભવનાય છે હતા વૃત્તિઓ સર્વ પ્રકારના દુખોને સુખમાં ફેરવી નાખવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે, ધર્મ એજ સુખનો એકમાત્ર ઉપાય છે, એમાં સદા રાખવા જેવું નથી સમારી મનુષ્યો જેને કષ્ટ કહે છે તેની ઉત્પત્તિ “આ મારું અને આ પારું” એવા ભેદવાનમંત્રીજ થાય છે ધર્મનુકૂળ આત્મ-પ્રીતિની સાથે શોભ્ય પ્રમાણમાં આત્મસ્વામ્ય રહેતો હોય તો પછી તેમાં કષ્ટ કે દુઃખ જેવું કશુંજ નથીનું નથી એટલું ખરું કે જેવું પ્રાપ્તિ અનુભવ-કર્તાનાર્થ કે ઉપચારમોદિત કર્તવ્ય નિષ્કામ કારથી કરવું લેખ્યું.

હિંદુશાસ્ત્રોએ ઇનધર્મની જે સ્થાપના કરી છે, તેવિધે મને આ પ્રસંગે બોલવાનું પ્રાપ્ત થાય છે હિંદુધર્મના ઠેકવાન સાધારણ કર્તવ્યકરો કહે છે કે ‘ઇન કરવાથી પુણ્ય થાય માટે દાન કરો.’ કહેવાની જરૂર નથી કે આ રથને પુણ્યને સ્વર્ગોદિ કામ્ય વસ્તુઓના ઉપાયરૂપે સૂચવવામાં આવ્યું છે ઇન કરવાથી અધ્યયન સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય એટલા માટે દાન કરવું એવોજ સાધારણ હિંદુશાસ્ત્રોએનો મત હોય છે આવા ઇનને તું ધર્મનું નામ આપી શકતો નથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ માટે ધનનું દાન કરવું તેનો અર્થ માત્ર એટલોજ કે સ્વર્ગમાં રહેવાની સારી જગ્યા મળે એટલા માટે અત્યારથીજ મૂલ્ય આપીને ત્યાં જમીન ખરીદી લેવી આ ઇનને ધર્મ કહી શકાય નહિ એ તો એક પ્રકારનો વેપાર અથવા વિનિમય છે એવા વાલ્મીકિ નાપારને ધર્મનું નામ આપવું શક કહેવાય નહિ. x

દાન કરવું તે નિષ્કામપણેજ કરવું ઉચિત છે નિષ્કામ દાન કરવાથીજ દ્વાનુવૃત્તિ અનુસીધન થાય છે, અને દ્વાનુવૃત્તિના અનુસીધનથી પ્રીતિવૃત્તિ પણ અનુસીધન થાય છે, તથા પ્રીતિના અનુસીધનથી ભક્તિ અનુસીધન થાય છે

x પરંતુ સ્વર્ગ સુખના હેતુથી પણ દાન કરવામાં આવે, એ કાંઈ પણ દાન ન કરવા કરતાં તો સારુંજ છે એટલુજ નહિ પણ એવા દાન પણ વધને વધતે નિષ્કામ કર્મમાં ફેરવનારાં ધર્મ રહે છે, એ પણ મૂલ્ય લેખ્યું નહિ. સપાદક

એ પ્રમાણે એક માત્ર દાન-શક્તિના અનુભવીનથી (પદન અને વિદ્યાનથી) ઉત્તરોત્તર અનેક ઉત્તમ શક્તિઓનું સ્વાભાવિક રીતેજ અનુભવીન થાય છે. માટે જેથી કરીને દવાનું અનુભવીન થાય તેજ સ્થાન, સમય અને પાત્રતા ધન કરવું એ આપણી પવિત્ર કૃત્ય છે. શક્તિના અનુભવીનમાં કર્તવ્ય અથવા ધર્મ રહેલો છે. માટે તે ધર્મોર્થેજ દાન કરવું એ ઉત્તમ છે. સ્વર્ગોર્થે અથવા ખીજે કોઈ બાંહેધે મેળવવા માટે દાન કરવું એ તેનું ઉત્તમ નથી. ઇશ્વર સર્વ જ્ઞ-તામાં ॥ માટે સર્વજ્ઞતાને દાન આપવું, જે ઇશ્વરનું છે તે ઇશ્વરનેજ આપવું, મ.થવા તેા ઇશ્વરોર્થે સર્વસ્વનો ભોગ આપવો એ મનુષ્યોનું પરમ કર્તવ્ય છે. સર્વજ્ઞતામાં અને તારામાં તત્ત્વદૃષ્ટિથી જ્યેષ્ઠા કૌંઠો ભેદ નથી, એટલા માટે તારી ખાસે જે કોઈ છે, તેના ઉપર તારે પોતાનો તેમજ સર્વ પ્રાણીને દક્ષ છે, અને જે વસ્તુ ઉપર પ્રાણીમાત્રનો અધિકાર છે, તે વસ્તુ પ્રાણીમાત્રને અર્પણ કરવા સર્વે તરફ રહેલું ભોધએ ગીતોક્ત ધર્મમાં જે દાનનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, તમા મધ્યર્થ હિન્દુધર્મ જે દાનની મહત્તા થાય છે, તે દાન મે ઉપર કશું તેજ પ્રકારનું સમજવું એવી જાણનાથી જે દાન થાય તેજ મધ્યર્થ દાનધર્મ છે. રહેને ચામતા એકદા વિશુદ્ધ તરફ અણુ વસ્તુ દેઈ દેવી તે કોઈ દાન નથી. કેટલાં એક મનુષ્યો તેા એવું નિમિષ દાન પણ કરી ચકાઈ નથી, એ ભેદ મને બહુ આશ્ચર્ય થાય છે.

શિષ્યઃ—સર્વને સમાન રીતે દાન આપવામાં આવે તેા પછી પાત્રાપાત્રનો વિચાર ક્યા રહ્યો ? આદ્યારમ્ય સૂર્ય પૃથ્વી ઉપર સર્વ રચને કરાપણુ એકમાત્ર વિના પોતાના કિરણો દેકે છે, એ જાત ખરી, પણ તેનાથી કેટલા પ્રકેશ દમ્ય-ચક્ર જાય ॥ ? આદ્યારમ્યે મેવ સર્વત્ર જન વર્ણને છે પણ તેથી કેટલા ગામડાએ તમા કહેશે તણાઈ જાય છે ? એવી રીતના વિચારનું દાનથી જામતે બાંહેધે દાન થવાનો છુ ભય નથી રહેતો ?

શુરે—હું પૂર્વેજ કહી ચૂક્યો છું કે દાન કરવું તે એટલાજ માટે કે તેથી આપણી દયાશક્તિ અનુભવીન થાય જે દયાપાત્ર હોય, અને જે આર્થ અથવા પોષિત હોય તેનેજ દાન આપવું. જનને નહિ સર્વજ્ઞતાત્વે દવા કરવી એમ કહેવામાં માટે એકો મુદ્દલ આશય નથી કે જેને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ ન હોય તેને માટે પણ આપણે સર્વસ્વનો ભોગ આપવા તૈયાર થઈ જવું તથાપિ એટલું તેા કહેવું ભોધએ કે જેને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ ન હોય એવો મનુષ્ય આ સંસારમાં દુર્લભ છે જેને દારિદ્ર્ય દુઃખ ન હોય તેને ધનનું દાન આપવું નિષ્ફળ છે તેવીજ રીતે જેને કોઈ પણ પ્રકારનો રોગ ન હોય તેને દવાનું દાન આપવું એ નિર્સર્ક છે. અનુચિત દાનથી અભિવાર પૃથ્વીમાં ખાપની શકિ થાય

છે, એ પણ લક્ષમાં રાખવાનો છે અને લેખમાં અનુચિત ઘન કરવાની પ્રવૃત્તિ વધી પડેલી હોવાથી, જે મનુષ્યો પૃથ્વીમાં સત્કર્મપણપણ રહીને જીવન આજીવ સંકે તેવા ટોચ તેવાઓ પણ સિદ્ધક અથવા પ્રયત્નકે વેશ ધારણ કરે છે અનુચિત ઘન કરવાની પ્રવૃત્તિને છોડી સંસારના પ્રયત્નોમાં બંધાયેલા થવાને બદલે હલકી જુદી ચાપ છે સચકાત સિખાસીઓને ઘન આપવાથી આગમને ઉત્તેજન મળે છે, એમ માનીને પણ કેટલાક ઘન કરતાં અવગણ છે આ પ્રમાણે બનને બાલુઓ તપાસીને ચેતના પાત્રે મેળવ ઘન આપણુ એજ ઉત્તમ છે જેઓની જ્ઞાનાર્જની અથવા કાર્મિકશક્તિઓ યોગ્ય પ્રમાણમાં વિદ્યસિત થએલી હોય છે તેમને પાત્રાપાત્રનો વિચાર પણ મુસોલીઓ નથી થાયવો કારણ કે તેઓ સ્વાસ્થીય હોવાની સાથે વિચારવાનું પણ હોય છે ચતુરન કે મનુષ્યની મર્મરશ્મિઓ નુકર રીતે વિસિત ન થાય ત્યાંથી તેની કાંઈ એક જિંદ સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી.

ગીતાના સંપ્રદાય અભ્યાસમાં ઘનસમયે ભગવાનનું જે કથન છે, તેનું તાત્પર્ય પણ એવું જ છે

દાતૃદર્શમિદિ યદાન દીપ્યતેઽનુપકારિણે ।

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદાન સાર્વિકં સ્મૃતમ્ ॥૨૦॥

યત્ પ્રત્યુપકારાર્થે કલ્પમુદિશ્ય વા પુન ।

દીપ્યતે ચ પરિઘિટં તદાનં રાક્ષસં સ્મૃતમ્ ॥૨૧॥

અદેશકાલે યદાનમપાત્રેઽયથા દીપ્યતે ।

અસત્કૃતમયસાતં તત્ત્વામસમુદાહૃતમ્ ॥૨૨॥

અર્થાત—‘ આપણુ એજ કર્ત-ન-’ છે એમ માનીને જે ઘન આપવામાં આવે, જેના બદલાનો તેનું ન રાખવામાં આવે અને જે ઘન દેશ, કાળ, પાત્રનો વિચાર કર્યા પછીજ આપવામાં આવે, તેજ વચાર્થ-સારિત-ઘન છે બદલાની આશાથી જે ઘન આપવામાં આવે, અણુક કળની આદ્યપૂર્વક જે ઘન આપવામાં આવે -અથવા અણસન્ન સાથે જે આપવામાં આવે તે રાક્ષસ ઘન છે દેશ કાળ-પાત્રનો વિચાર કર્યા વિના અથવા અનાદર અને અવગણપૂર્વક જે ઘન આપવામાં આવે તે તામસઘન છે

શિષ્ય —ઘન અશક્તી વેળા દેશ-કાળ-પાત્રનો કેવી રીતે વિચાર કરવો તે વિશે ગીતામાં કંઈ ઉપદેશ મરવામાં આવ્યો છે ?

ગુરુ —ગીતામાં નથી, પણ ભાગ્યમોક્ષે તે વિષય નવ્યો છે, પણ અત્યારે તેની હયાથુ ચર્ચામાં બિનરવાની જરૂર નથી કાંઈ પણ કર્મ એવું નથી કે જેમાં દેશ-કાળ-પાત્રનો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા ન હોય ઘનને માટે પણ તેમજ છે

દેશ કાળ પાત્રનો વિચાર કર્યા વિના જે દાન કરવામાં આવે તેને સાર્વિક નહિ, પણ તામસ દાન કહેવામાં આવ્યું છે. બામ કહેવાયું કર્યું એકું બધું સ્પષ્ટ છે કે તે સમજવાને માટે હિંદુધર્મની ઊર્ધ્વ વિશેષ ત્રિવિ રોષી દ્રવ્યોની જરૂર પડેલી નથી. રાખલાતરીકે આપણા મુખ્યત્વે પ્રાંતમાં દુષ્કાળ પડ્યો હોય અને તેજ વખતે મંચિરતરની માવડની ખોસો પણ જામે પડી ચક્ર હોય, અર્થાત્ જાને જગ્યાએ લરી-જરો અને મણુરો દુઃખી સ્થિતિમાં આવી પડ્યા હોય તે પ્રસંગે આપણે કાંઈ પણ આપી સુધીએ એવી અવસ્થામાં હોય તો આપણી પ્રથમ ફરજ છે કે જો પહેલાં આપણે આપણા પ્રતિભા ઝહનિચરણુર્વેજ દાન લંબાવવો. જની શકે તો જાને સ્થાનોમાં અમુક અમુક સહાયતા આપવી એ પણ ઉત્તમ છે, પરંતુ જો સુખરાતનાં મનુષ્યોને સહાય આપવાને બદલે મંચિરતર તરફ પસંપાત સુધીએ તો દેશનો વિચાર આપણે રાખ્યો છે, એમ ન કહેઈએ. પ્રશ્ન કે મંચિરતરનાં દુઃખી મનુષ્યોને મદદ કરે એવા અનેક પુરુષો બહાર આવે એવો સંભવ છે, પણ સુખરાતનાં મનુષ્યો તરફ ઊર્ધ્વની દ્રષ્ટિ પડવાનો સંભવ નથી. રાખનો પણ તેજ પ્રસારે વિચાર કરવાનો છે, અને જે બ્યક્તિને તે તામસ પ્રાણના કોમે બચાવ્યો હોય તેજ બ્યક્તિને કદાચ આવવી કાંઈ સમ્ય દરવાની ફરજ તારે હિંદે આવી પડે તો તેને તું ઊર્ધ્વ પણ રીતે પ્રાણુદાન આપી શકે નહિ. પાત્રપાત્રનો વિચાર પણ સ્પષ્ટજ છે-પ્રાણ: સર્વે તેનો વિચાર કરી શકે છે. એક દુઃખી મનુષ્યને દાન આપવા અનેક માણસો તૈયાર થાય છે, પણ પ્રશ્ન એવો કે જુગારીને આપવાને તત્પર થતું નથી. એટલા માટે લેણે કાલેષ પાત્રે જ એની સ્થૂમ વ્યાખ્યામાં ખાસ કરીને ઉત્તરવાની જરૂર નથી. જે ઉદાર ભગતિક મહાત્મીક સર્વના હલ્લમાં રહેલી છે, તેને અનુસરીનેજ દેશ કાળ પાત્રના કોમે દર્શાવવામાં આવ્યા છે; પરંતુ વિવિધ કામ્યકારોએ જો સ્પષ્ટ અને સુરભ વાતના પણ કેવા વિવિધ બધો કર્યા છે, તે પણ એવા હોય તો એક નમુનો બાપુ. શીશંકરમાર્ગ તમા મીષરવામી કહે છે કે દેશે એટલે કુદ્દેજ અદિ તીર્થસ્થાનોમાં જે દાન થાય તેજ દાન યોગ્ય હોય એવું ગણાય. રાખનો કેવો વિવિધ બર્ધ કર્યો છે, તે જો. શીશંકરમાર્ગ કહે છે કે સંકલ્પિત બાદિ પર્વને વિશે જે દાન થાય તેજ યોગ્ય દાન કહેવાય, તથા શીષર સ્વામી કહે છે કે મહાજુ પ્રસંગે જે દાન કરવામાં આવે તેજ એજ છે, પણ એટલે જો શંકરાચાર્ય કહે છે કે જે વેદમાં પુરંચત હોય, જ બ્યક્તિનો સારી રીતે જાણુ-દાર હોય, તથા આચાર્યમાં નિષ્કાલ્પક હોય તેને યોગ્ય પાત્ર સમજવો. તેજ અંબધે શીષર સ્વામી કહે છે કે જે તપ જપ વ્રત અદિ કરતો હોય એવા બાહ્ય-જુનેજ યોગ્ય પાત્ર જાનવો જોઈએ. સર્વનાથ ! તું મારા દેશમાં રહી દાનદુઃખી પીડિત મનુષ્યોની સેવા પહેલી તારીખથી કરી મી તારીખપર્વે કર્યા કરે તો,

તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે ભગવાનસિદ્ધિ દાન થયું એમ નજ મળ્યાય । ભાખ્યમરોના વિચાર પ્રમાણે તો મરીત રોગી કે દુઃખીને સદાચ કરવી એ રોગ્ય દાન ન લેખાય આ પ્રમાણે કેઈ કેઈ ભાખ્યકરે અતિ ઉન્નત ઉદાર તથા સાર્વજનિક દિ-દુષર્મને એવો તો સકાર્ણ, અનુદાર તથા ઉપધર્મ બનાવી દીધો છે કે તે ભાખ્યકરોના વિચારોને મથાર્ય દિદુષર્મના વિચારો કહેવાની દિમત ડાહથી થઈ શકે નહિ અને એમ લાગે છે કે સ્મૃતિને અનુચોદન આપવા મારેજ ભાખ્યમરોએ ભગવાનના ઉદાર વાક્યને એટલું બહુ સકાર્ણ રૂપ આપી દીધું હતો જો કે ઉક્ત સર્વ અને મહા પ્રતિભાસપન્ન, સર્વશાસ્ત્રવિદ્ ભાખ્યમરોની પાસે ॥ ૩૬૪ ॥ જિસા તમા નથી, તોપણ મારે એટલું તો કહેવું જોઈએ કે,—

કેવલં શાસ્ત્રમાશ્રિત્ય ન કર્તવ્યો વિનિર્ગપઃ ।

સુક્તિરોત્તમચિત્તોરે તુ ધર્મદાનિ પ્રજાયતે ॥૧

અર્થાત્ માત્ર શાસ્ત્રના આધારેજ કર્તવ્યને નિર્ણય કરવો યોગ્ય નથી સુક્તિદીન—વિચારનું બનીને કર્તવ્ય કરવાથી તો ધર્મદાનનું થાય છે વિચાર કર્યા વિના, આંખો મીંચીને ધર્મમથેતુ અનુસરણ કરવા જતાં અજ્ઞાન આપણે ડેવી દુર્લભા-અધર્મ અથવા વિગૃહ્યવાચી સ્થિતિએ પહોંચ્યા છીએ તેનો વિચાર કરતાં ત્રાસ થવા વિના રહેતો નથી હજી પણ વિના વિચારે એવું જ કરીએ તો જી ઉચિત નથી પોતપોતાની ભુદિ પ્રમાણે સર્વેએ વિચાર કરવો જોઈએ, નહિતર અદ્યનવાહી ગઈશ જેવીજ આપણી સ્થિતિ રહી જવાતી—અર્થાત્ અદ્યનનો મદિમા સમજવાને બદલે અદ્યનો ભાર વદન કરીનેજ કુવન વીતણી હજી

શિષ્યઃ—તો પછી ભાખ્યકરોના પાલભાથી મથાર્ય દિદુષર્મને ઉદાર કરવો એ આપણું પ્રમાણ કર્તવ્ય નથી સુ ।

શુરઃ—પ્રાચીન ઋષિ-મહર્ષિ તથા પડિતો અતિશય પ્રતિભાસપન્ન તથા મહા દાની હતા તેમનામરે વિશેષ જાણીતાય રાખવો, અને તેમનો અનાદર અથવા અમર્યાદા કદાપિ ન થાય તેનું સતત ઘણું રાખવું એ આપણું ધર્મ છે. છતાં જો રથને તેમનું વાક્ય ઇંધરના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધતાવાળું જણાય તે રથને તે વાક્યનો પરિપાક કરી ઇંધરનાભિપ્રાયનું અનુસરણ કરવું, એજ મારો કહેવાનો ધર્મ છે

અધ્યાય ૨૭ મો-ચિત્તરંજિની વૃત્તિ

(૧૧૩)

શિષ્ય.—હવે અમારા અર્થશરણી શ્રુતિઓની અનુશીલન-પદ્ધતિ સમજાવવાની ઇચ્છા રાખું છું.

ગુરુ.—એ વિષય શિષ્યશ્રુતિઓનો છે, તેથી તેવિશે અત્રે વિસ્તારથી જોણવાનો પ્રસંગ નથી. સારીરિક શ્રુતિ તથા યાનાર્જની શ્રુતિસમૂહને કુ કેવળ સાધારણ અનુશીલન પદ્ધતિ તરે કહી નયો છું. શ્રુતિવિશેષને ખ્યાસ કરીને કેવી રીતે કેળવવી તે વિશે મેં કંઈ કહ્યું નથી. બીજા સંબંધમાં કહું તો શરીરને કેવી રીતે બળવાન બનાવવું, કેવી રીતે અભયશ્ચ અધાવર્ષા, કેવી રીતે શુદ્ધિને તીવ્રથી બનાવવી તથા મગજને સંયુતચાત્ર સમજી શકે એવી યોગ્યતાવાળું કેવી રીતે બનાવવું; એ સર્વ વિષયોને મેં સ્પર્શ કર્યો વિનાજ રહેવા દીધા છે, કારણ કે એ વિષય કેળવશીકાઓ છે. અનુશીલન તત્ત્વની સ્પૂન અર્થ સમજાવવાને માટે કેવળ સાધારણ વિધિનું યાનજ બસ છે. એટલા માટે સારીરિક તથા યાનાર્જનીશક્તિના અનુશીલનસમૂહને મેં સાધારણ વિધિજ દર્શાવવાને પ્રવૃત્ત કર્યો છે, પરંતુ કાર્પ શરણી શ્રુતિની અનુશીલન પદ્ધતિ-સાધારણ વિધિ-ભક્તિના વિષયમાં મુખ્યરૂપ પામી જાય છે. પ્રીતિતત્ત્વ ભક્તિતત્ત્વની અદર સમાવેશ પામે છે તથા દયાતત્ત્વ પ્રીતિતત્ત્વની અદર સમાવેશ પામી જાય છે, એ વાત કું તને પૂર્વે કહી નયો છું. સમસ્ત ધર્મો ક્રિયા તથા તત્ત્વોની અદરજ સમાવેશ પામે છે, એમ કહું તોપણ અતિશયોક્તિ નથી. એટલા માટે મેં ભક્તિ, પ્રીતિ તથા દયાનો વિષય બની શકે તેટલા વિસ્તારથી ગમ્યો છે. નહિતર ક્રિયા સર્વ શ્રુતિઓની મધુના કરાવવી તેમજ તેની અનુશીલનપદ્ધતિનો નિર્ણય કરવો એ મારો ઉદ્દેશ નથી, તેમજ તેટલી શક્તિ પણ નથી. સારીરિક, યાનાર્જની અને કાર્પશરણી શ્રુતિસમૂહને મારે જે કાંઈ જોશવા યોગ્ય હતું તે જોવી મયો છું. હવે ચિત્તરંજિની શ્રુતિસમૂહને અણુ-પર્માણુ તે ચર્ચિશ.

જગતના સર્વ ધર્મોમાં એક અપૂર્ણતા રહી ગઈ હોય, એમ મને લાગે છે, અને તે એજ કે ચિત્તરંજિની શ્રુતિઓના અનુશીલનમાટે ખામ કરીને કાંઈએ ભાર મૂક્યો નથી, પરંતુ એ ઉપરથી એનો સિદ્ધાંત કરી લેવો યોગ્ય નથી કે પ્રાચીન ધર્મવેદાઓ તેની આવશ્યકતા બરાબર ગમજી શક્યા નહિ હોય, અથવા તો તેઓએ એ વિષયનો બીવકુલ ઉપદેશ નહિ કર્યો હોય. દ્વિદુઓની પૂજાની સામગ્રી-પુષ્પ, ચંદન, ધૂપ, દીપ, દત્ત, ગીત તથા વાદ્ય આદિનો ઉદ્દેશ ભક્તિના અનુશીલનપૂર્વક ચિત્તરંજિની શ્રુતિના અનુશીલનનો પણ હોવો જોઈએ, અથવા

તો ઉક્ત સાધનોદ્વારા ભક્તિનેજ ભગ્ન કરવાનો હોયો જોઈએ, એમ વિચાર કરતાં સાગ્યા વિના રહેવું નથી પ્રાચીન ગ્રીક પ્રજાના ધર્મમાં તથા મધ્યકાળના યુરોપીય રોમન ક્રિશ્ચીઅન ધર્મમાં ઉપાસનાની સાથે ચિત્તરજિની જ્ઞાતિઓની રુદ્ધિ અર્થે ખાસ પ્રયત્નો કરવામાં આવતા હતા આપિયીસ અથવા રોડેવેનાં ચિત્રો, અને જર્મનીના રિખ્તલ સમીતશાસ્ત્રીઓનું સંગીત એ સર્વની ઉપાસના સમયે સદાપતા લેવામાં આવતી, એટલુંજ નહિ પણ ચિત્ર-ચિહ્ન તથા સંગીત આદિ લખિત કળાઓ ધર્મના ચરણ પાસે ચરતક નમાવીને ઉભી રહેલી ભારતવર્ષમાં પણ ચિત્રકળા, શિલ્પકળા, તથા સમીત વિદ્યાને ઉપાસના અર્થે સદાયક સાધનો પ્રાપ્તવામાં આવે છે.

શિષ્ય—ઉપાસનાની સાથે ચિત્તરજિની જ્ઞાતિને તૃપ્ત કરવા માટેજ મર્તિપૂજા વિચેરેનો શાસ્ત્રમાં ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો હોય, એમ મને લાગે છે.

શુદ્ધ—એ વાત કેટલેક અંશે સાચી છે, પણ તે શિવાય મર્તિપૂજાની ઉપયોગિતા અન્ય કોઈ કારણે સિદ્ધ થતી નથી, એમ હવે સમજ નહિ મર્તિપૂજાની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તે વિષે વિચાર કરવાનો અને અવલક્ષ્ય નથી ચિત્રવિદ્યા, શિલ્પવિદ્યા તથા મંગીત વિદ્યા વિચેરે ચિત્તરજિની જ્ઞાતિને તૃપ્તિ તથા રુદ્ધિ અર્થે રહે છે, એ વાત સાચી છે, પરંતુ કાવ્યના જેવો ચિત્તરજિની જ્ઞાતિને ખીસવડાવેલો અન્ય એકકે ક્રેષ્ટ ઉપાય નથી ગ્રીક અને રોમન ધર્મોએ પણ કાવ્યની મહાપ્રતીષ્ઠા દત્તી, કિન્તુ હિંદુધર્મે કાવ્યનો ને પ્રચાર રહી શકે છે તે તો પ્રતિ હામમાં અપૂર્વજ છે રામાયણ અને મહાભારત જેવા કાવ્ય પ્રધાન એજ હિંદુઓના પ્રધાન ધર્મમયો મનાય છે વિષ્ણુપુરાણ તથા ભાગવતમાં મંથોમાં એવાં એવાં વાક્યો મળી આવે છે કે અન્ય ધર્મ દેવતા ધર્મસાદિત્ય સાથે તેની તુલના થઈ શકે નહિ આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ચિત્તરજિની જ્ઞાતિની ખીસવડાવી સમયે હિંદુધર્મે કોઈજ લક્ષ્ય આપ્યું નથી, એમ તો આપણાથી હવે સમજ નહિ જતાં એટલું છે કે પૂર્વે જે શુભ પ્રવૃત્તિ વિધિરૂપે નહિ પણ લેખાચારરૂપે આસતી હતી તે પ્રવૃત્તિને આ કાવ્યે જાણણે વિધિબદ્ધ કરવી જોઈએ, અને શારીરિક તથા ધાર્મિકની જ્ઞાતિના અનુચીતન ઉપર જેટલો જાર મૂકવામાં આવ્યો છે તેટલોજ ભાર ચિત્તરજિની જ્ઞાતિના અનુચીતન ઉપર પણ મૂકવો જોઈએ.

શિષ્ય—અર્થાત્ આજ એમ કહેવા માગો છો કે શાસ્ત્રમાં જેવી રીતે ગુરુ જ્ઞાનની ભક્તિ કરવાનું, દયા રાખવાનું, ધન કરવાનું તથા સામ્યાપ્તન કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે, તેજ પ્રમાણે ચિત્રવિદ્યા-શિલ્પવિદ્યા-નૃત્યગીત-તથા કાવ્ય આદિ લખિતકળાઓની પણ ખીસવડાવી કરવા સામ્યદારા લેખરૂપે પ્રેરણા કરવી જોઈએ.

શુદ્ધ—હા, નહિતર મનુષ્યોનો ધર્મ અપૂર્વજ રહી નહ.

શિષ્ય—ને કેવી રીતે ?

શુરુ—આપણે પ્રત્યક્ષ ને કોઈ ભેદ યજાએ છીએ તે કપરથી તો જગત એટલે જડ સરીકે અને બીજી વસ્તુઓની મમદિ, એટલુંજ કહી શકાય; પરંતુ આ જગતમાં આપણે જે વિવિધ પ્રકારની, વિવિધ પ્રકૃતિવાળી તથા વિવિધ ગુણોવાળી વસ્તુઓ નિત્ય અનુભવીએ છીએ, તે સર્વ અનેકતાની અંદર તો કોઈ એકજ જેવું બહુાય છે? વિગૃહ્યતાની પ્રખ્યાત કાષ્ઠ શૃંખલા જેવું બહુાય છે?

શિષ્ય—હા

શુરુ:—કેવી રીતે, કહે ભેદમાં

શિષ્ય:—એક અવંત સત્ય જથવા અનિર્વચનીય શક્તિ—જેને હર્ષદ સ્વે-સર ‘હન્-રુદેનસ પાવર ઇન નેચર’ કહે છે, તેમાંથીજ સર્વ વસ્તુઓ જન્મે છે, છવે છે અને છેવટે તેમાંજ વિલીન થઈ જાય છે.

શુરુ—એ સર્વોપરિ તત્ત્વને અથવા શક્તિને આપણે વિશ્વનાથી ચૈતન્યના નામથી ઓળખીશું. તે ચૈત-અશ્વિની શક્તિને ચિત્તશક્તિ કહીશું તો તે મોખ્ય થઈ પડશે. હવે, કહે ભેદમાં એ સત્યા ચિત્તના અવસ્થાનતુ કય શું?

શિષ્ય—કળ તો આપે હમણાજ સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું, અને તે એજ કે આ જગત્તિક શૃંખલા—અવાયા, ડિવા અનિર્વચનીય એકજ

શુરુ:—હવે જરા વિચાર કરીને જવાબ આપ કે છવના સળધે આ અનિર્વચનીય શૃંખલાનું પરિણામ શું?

શિષ્ય—છવનની ઉપધોગિતા જથવા છવતુ શુભ

શુરુ:—તેટલુંજ નામ આનંદ એ સમ્મિદાન હતું જ્ઞાન થાય એટલે જગતતુ પણ સારેજ જ્ઞાન થાય, પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે તેને બાંધવું શી રીતે? હવે કહે કહે આપણે તેના વિચાર કરીશું પ્રથમ તે એ સત્ અર્થાત્ જે જિજ્ઞાસામ્ય છે, તેટલું અસ્મિત્વ કેવી રીતે બાંધવું?

શિષ્ય—એ મત્તી સાથે સત્ના ગુણે પણ આવી જાયને?

શુરુ:—હાજ તો

શિષ્ય:—તો કદી મત્ત જથવા સત્યને પ્રમાણુદારા બાંધવું ભેદમાં.

શુરુ—પ્રમાણુ કેટલો છે?

શિષ્ય:—મુખ્યત્વે તો પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન બાજીનાં પ્રમાણોનો/અભાવેજ અનુમાનમાંજ સમજીને તેને જ્યક્ષરૂપે મણામાં નથી

શુરુ:—કી. અનુમાનનું મૂલ્ય પણ પ્રત્યક્ષપ્રમાણુ છે, અથવા તો મત્તજ્ઞાન પણ ‘દમેશા પ્રત્યક્ષશ્લોકે’ દેવા મોખ્ય છે, એ વાત સ્મરણમાં રાખજે જ્ઞાનેન્દ્રિયદારા કાષ્ઠ પણ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે. એટલા માટે પ્રથમ તો અર્થાર્થ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ—‘અર્થે’ હર્ષિયોની—અર્થાત્ સારીરિકી વૃત્તિઓની ખીલવણી થવી ભેદમાં; અને જતે

પ્રમાણે અનુમાનગાનની પ્રાપ્તિ અર્થે જ્ઞાનાર્જનીવૃત્તિઓની ચોખ્ખ સ્થુર્તિ તથા ખીસ વણી થવી જોઈએ જેને આપણે જ્ઞાનાર્જનીવૃત્તિ કહીએ છીએ તેમાની કેટલીક વૃત્તિને મન એવું નામ આપણા દર્શનસાધનાં આપવામાં આવ્યું છે, તથા કેટલીક વૃત્તિઓને શુદ્ધિ એવું પણ નામ આપવામાં આવ્યું છે સકર્યાવિક્રમની એટલે કે વિચારક વૃત્તિઓને 'મન' એવું નામ આપાયું છે અને નિર્ણ્યાત્મક વૃત્તિ 'શુદ્ધિ' નામથી ઓળખાય છે એ પૈકી અનુમાનગાનને માટે મનોમય વૃત્તિઓનીજ સ્થુર્તિ ખાસ કરીને જરૂરની છે હવે કહે જોઈએ એ સદ્વ્યાપી ચિદ્તે-ચૈતન્યને-નેવી રીતે જાણી શકાય ?

શિષ્ય — અનુમાનપ્રમાણુત્તર

ગુરુ — એમ કહેવું તે રીત નથી જોડે શુદ્ધિ અથવા વિચારકવૃત્તિ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તેના-અર્થાત્ જ્ઞાનગાન સત્તે જાણવું જોઈએ અને જ્ઞાનદાતા ચિદ્તે જાણવું જોઈએ પરંતુ ત્યારમાદ જ્ઞાનદને કેવી રીતે જાણવો ?

શિષ્ય — આનંદ, એ તો અનુમાનગમ્ય નથી, પણ અનુભવગમ્ય છે આપણે જ્ઞાનદને અનુમાનથી જાણી શકતા નથી, પણ અનુભવથી-ભોગથી-જાણી શકીએ છીએ એ જ્ઞાનદનો અનુભવ જ્ઞાનાર્જનીવૃત્તિથી થશે અસાધ્ય છે આનંદની પ્રાપ્તિ અર્થે તો કોઈ એક ખાસ પ્રકારની વૃત્તિ જોઈએ

ગુરુ — જે વૃત્તિની કુ વાત કરવા માત્ર છુ તેજ તે વૃત્તિ અર્થાત ' ચિત્તર જિની વૃત્તિ તેના સમ્બંધ અનુસીનથીજ આ સમ્મિદાનદમય જગત્ અથવા જગત્તમય સમ્મિદાનદનો સ્વરૂપાનુભવ થઈ શકે છે જ્ઞાતિથી તેવો અનુભવ ન થાય ત્યાંસુધી ધર્મ અપૂર્ણ લેખાય છે ચિત્તરજિની વૃત્તિની ખીસવણી ન થાય ત્યાંસુધી સપૂર્ણ ધર્મની પ્રાપ્તિ થ, એમ કહેવાય નહિ આપણા સર્વાંગસંપન્ન હિન્દુ ધર્મનો ઇતિહાસ જો તુ જરાગર લક્ષમાં લેશે તો આ વાત તુ ખડું સારી રીતે સમજી શકશે આપણા ધર્મમાં જોડના જોડલા ફેરફારો થયા છે તે સર્વ દિવધર્મને સપૂર્ણ બતાવવા માટેજ થયા છે, એમ તને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ આપણી પ્રથમાવસ્થામાં નમ્બેદસદિવાનો ધર્મ ખડું મનજી હવો તે ધર્મની આભોચન્ય કરવાથી તને જાણીશે કે જે કોઈ સમિમાન, જે મહં ઉપકરી અથવા જે કોઈ સુદર દોષ તેનીજ ઉપાસના કરવી એ આદિ વંદિક ધર્મ હતો તેમાં અસમત આનંદનો જાગ્ર ગમેટ પ્રમાણુમાં હતો પરંતુ સત્ તથા ચિદ્તની ઉપાસનાનો કિવા જ્ઞાન તથા જ્ઞાનનો પ્રાપ્ત જમાવ હવો એટલાજ માટે ઉપનિષદોએ તેમાં સુધારો કર્યો ઉપનિષદનો ધર્મ પરષદની ઉપાસનાની વિધિ દર્શાવે છે એટલામાટે તેમાં જ્ઞાનઅથવા જ્ઞાનનો અભાવ નથી પરંતુ જ્ઞાનદનો અભાવ છે, x એમ તો મારે કહેવું જોઈએ.

x આ જ ને કથન મોઝ્ય જણાતા નથી, પરમાત્મા સમ્મિદાનદસ્વરૂપ છે, તે પડી આનંદ તો એના પેગમાંજ આવી ગયો એ સમ્મિદાનદની નિત્યપ્રાપ્તિ

અર્થ ઉપનિષદોનો ઉદ્દેશ જ્ઞાનદની પ્રાપ્તિનો છે એ વાતનો હું અસ્વીકાર નથી કરતો, પરંતુ તે જ્ઞાન તથા જ્ઞાનમય ધર્મના ચિતરંજનીવૃત્તિને ખીચવવાની કાંઈ બ્યવસ્થા દર્શાવવામાં આવી હોય એમ મારા અનુભવમાં નથી. + ખૌદોશ ઉપાસના નથી ખૌદો સત્ત્વેનુ માનતા નથી, નો પછી તેમના ધર્મમાં આનંદ હોયજ ક્યાંથી ? જાહેદ ઉપ નિપ, તથા ખૌદ એ ત્રણે ધર્મોમાંથી એકે ધર્મ સામ્યજ્ઞાનદપ્રાપ્તિ 16 દુળાતમા સ પૂર્ણ રથાખૌદે નથી રાધે નહિ, પરિણામે એ ત્રણે ધર્મનો સારભાગ પ્રાપ્ત કરી પૌરાણિક દિન્દુધર્મ બદલ આલ્મો આ પૌરાણિક ધર્મમાં સત્તી ઉપાસના, ચિત્તી ઉપાસના તથા આનંદની ઉપાસના બહોળા પ્રમાણમાં 11 તેમાં પણ ખાસ કરીને આનંદભાગ વિશેષરૂપે રચુર્તિ પામે છે, અને એટલાજ માટે તે ભત્તીય ધર્મતરીકેનુ અમળ સ્થાન હજી પણ માયવી રહ્યો છે કાંઈ પણ વિભત્તીય અસ પૂર્ણ ધર્મ તેના ઉપર જુમલો કરીને હજીસુધી ફાંચી રયો નથી આજકાલ જેઓ ધર્મસરગર અર્થે પ્રય તન કરી રહ્યા છે તેઓએ આ એક વાતનુ નિરતર સમજુ રાખુ નેહએ કે ઈશ્વર જેવી રીતે સત્રૂપ છે, જેવી રીતે ચિતરૂપ છે તેવીજ રીતે આનંદસ્વરૂપ પણ છે માટે નવાસુધી ચિતરંજનીવૃત્તિએના અનુસીધનની વિધિ તથા ઉપાય દર્શાવવામાં ન આવે ત્યાંસુધી સરગર પામેલો ધર્મ પણ કદાપિ સ્થાપીરૂપે રહી શકે નહ

શિષ્ય — પરંતુ પૌરાણિક દિન્દુધર્મમાં આનંદનો ભાગ દદ કરતાં વધારે છે, અને તેથી અનહની વધાવોઅતા સવચાઇ નથી, એ સમયે આપનો શુ અભિપ્રાય છે? શુરુ—એ વાત સાત છે દિન્દુધર્મમાં અનેક ભર્તા-કાંખરા બાકી રયા છે

માટે અને દુ ખમાયની આત્મવિજી નિર્વાતને મા' લો હર્મ ઉપાસનાદિ સાધનો કહેલા છે માધન એજ સાધન નથી, મુનકનો ટીકીટ લઇ રહેવેના ડામામાં મે 1, તે ડમેજ મુનક નથી કે તેમાં મુનકનો અતુલ્ય ચાવ એમાં લો હિરકુ ધરમાં સુખ સગરક હી રેટલાં પણ નહિ મળતા કેટલુક કટ પણ વે'વુ પડશે, અને મુનક તો તે સમયે માત્ર હૃદયમાં સમાયવુ રહીને તેનો માલુમ્તાર લો એ પ્રયત્નની ઉવરે- ફળ, પેજ રવાનો માંનાલાં ચક, ડાળ, પાદ્ય, વગેરેમાં કેરીનો રવાદ નજ હોય, પણ ઉત્તી દુનાયજ હોય એ બધાથી અમળ વધી ડાળની ઉવરે પહોચવાયીજ રી અને તેનો ઉમદા રવાદ મેળવી રામય આતો રીતે વિચાર કરવ થી મમજરી કે ઉપનિષ ઉપરોહના ધર્મમાં આનંદનો અભાવ નથી પણ આનંદ તો (કેવળ આનંદજ નહિ પણ અનંત પ્રકારની અનુપમ અતુલ મહત્વએ) તેના ઉદ્દેશમાં અને રૂગમાં રહેલોજ છે, અને એ સમ્યજ્ઞાનદને પ્રાપ્ત રમવાના (સરજુથીજ ગીતા ઉપનિષ, ભરપૂર છે બધા પદ્મર્થોદ્ધાર મેળવી રાકતા આખાસમાન વિવચાનદ કે જેની ઇચ્છાવાળાનો ઘડવિદ્યામાં અધિયરજ નથી એમ એ વિદ્યાના મયો પ્રથમ થીજ કહી કે છે તેમાં-ગીતા ઉપનિષદદિમાં વિવચાનદનું હિલ્લુ કે અવરયા ન હોય એ લો સ્વાભાવિકજ છે

એ હું કહુ છું, અને તેને જાણેથી નાંખવાની પણ તેણીજ જરૂર છે, એમ પણ હું માનું છું. દિદુર્ધર્મનો વચાર્થ 'ધર્મ' જેઓ સમજી શકે તેઓ ધર્મના આવશ્યક તથા અનાવશ્યક અણોને પણ જાણી શકે અને સમજી શકે. તેથી તેઓ આવશ્યક અણોનો સ્વીકાર તથા અનાવશ્યક અણોનો ખંતિય જણાવ સહેલાઈથી કરી શકે, એમાં શંકા નથી. આમ નહિ થાય ત્યાં સુધી દિદુર્ગતિની ઉન્નતિ થતી અસંભવિત છે. હવે, આપણે આ રમણે જે કામ વિચારવાનું છે, તે એવું છે કે જે ઈશ્વર અનંત સૌંદર્યમય હોય તે ઈશ્વર નો સમગ્ર હોય તે. તેનામાં સમગ્ર શુદ્ધોત્તર સમાવેશ હોય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. કારણ કે તે સર્વમય છે, એટલું જ નહિ પણ તેના સમગ્ર ગુણો પણ અનંત છે જે અનંત હોય તેના ગુણ અત્યાગ્રાહકે પરિમાણવાળા હોઈ શકે નહિ. મતલબ કે ઈશ્વર અનંત સૌંદર્યવિભિન્ન હોઈને તે મહાન, પવિત્ર, પ્રેમમય, વિચિત્ર છતાં એક, સર્વાનુભવન તથા નિર્વિચાર પણ છે તેના આ સર્વ ગુણો અમાપ દોવાથી એ સમગ્ર ગુણોનું સમગ્ર સ્વરૂપ જે સૌંદર્ય તે પણ અનંત દોવા યોગ્ય છે. આપણી જે રૂતિઓના સૌંદર્યનો ઈષ્-ભોગ કરી શકીએ તે રૂતિઓને જો આપણે યોગ્ય પ્રકારે ન કેળવીએ તો તે સૌંદર્ય કેવી રીતે અનુભવી શકીએ / તેટલાજ માટે હું કહું છું કે જેમ છુદ્ધ આદિ શાના નૈનીશ્વર્યોને અને અગ્નિ આદિ ધર્મધર્મરૂપિણોને કેળવવાની, ધર્મપ્રાપ્તિ અર્થે જરૂર છે, તેજ પ્રમાણે ચિત્તાન્તરિક્ષણને પણ કેળવવાની તથા ખીવવવાની જરૂર છે. ત્યાં સુધી પરમાત્માના સૌંદર્યનો સમગ્ર અનુભવ ન થાય ત્યાં સુધી તે પર-માત્માપ્રત્યે આપણે સમ્યક્પ્રેમ અથવા સમ્યક્લગ્નિ રહી શકીએ નહિ. અત્યુન્નિત વૈષ્ણવધર્મે કહેલા પાસનાની સાથે વળીયા-કીર્તનનો સંબંધ કર્યો છે, તેનું કારણ હવે હું સમજી શકીશ.

શિષ્ય:—પણ એ વળીયાનું કળ શું સારું આવ્યું છે, એમ આપ કહી શકો ?

ગુરુ:—જેઓ આ વળીયાનું વધાર્થ વાત્પર્થ સમજી શક્યા છે, અને જેઓનું ચિત્ત શુદ્ધ થયું હોય છે. તેમને માટે એ વળીયાનું પરિણામ જાણી ઉત્તમ થઈ છે, એમ કહેવામાં દોષ નથી, પરંતુ જેઓ અજ્ઞાન હોય, વળીયાનો વધાર્થ આટલું મહત્ત્વવાળો જેઓ અવગણી હોય, અથવા જેઓની ચિત્તરૂપિ મુદ્ધોજન કલ્પિત દોષ તેમને માટે એનું પરિણામ ખરાબજા આવે છે. ચિત્તશુદ્ધિ પ્રિય, કિંવા શાનાર્થની, દાર્શનિકી અને ચિત્તરૂપિની રૂતિના ઉચિત અનુભવન સિવાય માઇપણ મુખ્ય વધાર્થ વૈષ્ણવ ધર્મ શકે નહિ. વૈષ્ણવ ધર્મ અજ્ઞાન અથવા પાપાત્માઓ માટે નથી. જેઓ રાધાકૃષ્ણને દ્વિતીયમુખમાં વહીવે માની તેમને ઉપાસે છે, તેઓ વધાર્થ વૈષ્ણવ નથી—પણ પિરમ્લ છે.

મહાત્મા ભોલા તે એમજ માને છે કે સમગ્રીયા એ એક પ્રકારનો અર્થન

અર્થથીજ અથવા અસાધ્ય વ્યાપાર છે. અવગત, વખત જતાં લોકોએ યજ્ઞનીવાને એક રીતરો નીચ વ્યાપારજ જાણી દીધો છે; પરંતુ ખરું એટલે તો મનમાં તો તે માત્ર ઇચ્છાપાટનાનોજ એક પ્રકાર હતો. અનંત સુદર એવા પરમાત્માના ઐશ્વર્યની ઉપામના મિત્રાજ અને ચિત્તરજિની શક્તિને ઇષ્ટમંત્રિમુખી કરવા મિત્રાજ એ ગમુદીધાનો અન્ય એક ઉદ્દેશ નથી.

શિષ્ય—હવે, એ ચિત્તરજિની શક્તિના અનુશીલનનંધે ક્ષેત્ર હપરેજ ગાળો.

ગુરુ—જગતના સૌંદર્ય તમ્મ ચિત્તને આર્જ્યું અને બેડવું, એજ ચિત્તરજિની શક્તિને કેળવવાનું પ્રધાન માધન છે. જગત્ સૌંદર્યમય છે, બાહ્ય પ્રદર્શિત જેમ સૌંદર્યમય છે તેવીજ રીતે આંતરપ્રદર્શિત પણ સૌંદર્યમય છે. બાહ્ય પ્રદર્શિત ચિત્તને બહુજ સહેલાઈથી આર્જ્યું કરે છે. એ આર્જ્યુને વધીશૂત થઈ સૌંદર્યપ્રાપ્ત શક્તિઓના અનુશીલનમાં (તે શક્તિઓને જગત્તથા અને ખીલવવામાં) નિત્ય તત્પર રહેવું, એ શક્તિઓ જેમ જેમ વિદ્યતા પામતી જાય તેમ તેમ આંતરપ્રદર્શિતા સીધાંને પશુ અનુભવ થવા લાગે, એટલુંજ નહિ પણ જગત્તથાના અનંત સૌંદર્યનો આસ્વાદ્ય સુદા. આગરો માર્ગ પ્રદર્શિત શક્તિઓને એક એવો સ્વભાવ છે કે તે દેહારા પ્રાપ્તિ, દયા અને ભક્તિ આદિ ઐશ્વર્ય શક્તિઓ પણ સાથે માથે જાગૃત તથા પરિપુષ્ટ થવા વિના રહેતી નથી. છતાં એક પાતમાં બહુ સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે. ચિત્તરજિની શક્તિઓના અનુમિત અનુશીલન તથા સુવિધી જન્ય કેટલીક કાર્ય-પ્રતિષ્ઠા શક્તિઓ દુર્જન થઈ જાય છે એટલા માટે વ્યુષ્ણતા મનુષ્યોને એવો દૃઢ વિશ્વાસ જંબાઈ મળે છે કે શક્તિઓ વિગેરે કામો મિત્રાજ અન્ય વિષયોમાં છે કે નિરુપયોગી જેવા થઈ જાય છે. એક રીતે આ વાત સત્ય પણ છે, જેઓ ચિત્તરજિનીશક્તિનું અધ્યયન અનુશીલન કરે છે, અને અન્ય શક્તિઓ સાથે તેનું વ્યથાચીનતા કિંવા સામંતર્ય માયવવાની કમચીત્ત ગમવા નથી, અથવા “ હું પ્રતિભાશાળી હોવાથી શક્તિના અભાવ મિત્રાજ ખીલું કામ મારાથી કરવજ નહિ ” એમ માની જેઓ હથા અર્થથી પુલી જાય છે, તેઓ અસાધ્ય પ્રાપ્તિ નિષ્ફળોથી થઈ પડે છે, એ વાત સત્ય છે. પરંતુ જે કોઈ શક્તિઓ પોતાની અન્ય શક્તિઓ કેળવવાની સાથે સાથે ચિત્તરજિનીશક્તિને પણ કેળવવા રહે છે તેઓ તો નિષ્ફળોથી થવાને બદલે સામાન્ય મનુષ્યો કરતાં પણ અધિક ફલજતા હાખતી કરે છે. પૂરોપની શક્તિઓ—શોભીવર, મિહત્ત, રૂદે, એટલે વિગેરે કોઈ ગંભીરશક્તિઓ અસાધ્યવહારમાં પણ જાતિ નિહલુ હતા, એમ કહેવાય છે. શાક્યને સાર્વજનિક ગાત્રાંતર પોતાના હાથમાં લીધું હતું, તે સુ ચક્રાગ્રસ્તા મિત્રાજ દોડે રેનીશક્તિની મુદ્રાંતિ પણ શું સિદ્ધ કરે છે? આર્જ્ય સીદ્ધિ વિનેદનાં જીવનરિતિ પણ એની એજ વાત રહે છે.

શિષ્ય—કેવળ નૈર્ગ્મિક સૌંદર્યપ્રત્યે ચિત્તને સંકેત કરવાથી, ચિત્તરજિની

વિદ્યોની મું સમુચિત રૂઢિતિ થઈ શકે ?

શુદ્ધ — એ વિષયમાં તે મનુષ્યોજ મનુષ્યોને ઉત્તમ સદાચ આપી શકે છે. સિદ્ધવિદ્યા ચિત્રવિદ્યા, સંગીતવિદ્યા, તથા દાનવિદ્યા વિગેરે વિદ્યાઓ મનુષ્યદ્વારાજ ઉદ્ભવી છે, અને તે વિદ્યાઓ ચિત્તરઝિનીરૂપિને દેવવત્તામાં અમૂલ્ય સદાચ આપી શકે છે. ઉક્ત વિદ્યાઓના અભ્યાસથી ખાસ સૌંદર્યનો અનુભવ કરવાની શક્તિ ખાસ કરીને સતેજ સ્થાવિના રહેતી નથી વસ્તુતઃ. કાવ્ય એ એક અનિરૂપિયોગી સાધન છે. કાવ્યથી વિષય વિરુદ્ધ થાય છે, અને દલ્લ ખાતર પ્રકૃતિના સૌંદર્યમાં રસ ભેગા થીએ છે. કવિને ધર્મનો પ્રધાન સંભાવક દેખવામાં આવ્યો છે, તે પણ એટલાજ માટે મનુષ્યવત્તાની ખોલવણી માટે વિદ્યાન અથવા ધર્મોપદેશ જેટલો જરૂરનો છે, તેટલુંજ કાવ્ય પણ જરૂરનું છે. જેઓ ઉક્ત ત્રણ વસ્તુઓમાંની એક વસ્તુ ઉપર દાન કરતાં વધારે સાર મૂકી દે છે તેઓજ મનુષ્યવત્તા અથવા ધર્મનો વચાર્થ સદાએ જાણી શકતા નથી.

શિષ્ય:—પરંતુ કાવ્યમાં તે કેટલાક કુવાચો પણ હોય છે.

શુદ્ધ — ખરી વાત, પણ એથી કરીને તેનો ત્યાગ કરવો, તેના કરતાં વિશેષ સાધ્યેનીપૂર્વક કાવ્યોનો અભ્યાસ કરવો એજ દિતકારક છે. જેઓ કુવાચો : આ જન સમાજની રૂપિને કનુષિત કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય તેઓ નેાર અને હુલસોમીની રહે મનુષ્યવત્તાના મનુષ્યો છે એમ મળી એવા કુવિચોને પણ ધિરજ કરવી જોઈએ.

અધ્યાય ૨૮ મો—ઉપસંહાર

શુદ્ધ—અનુશીલનમળથી મારું વક્તવ્ય દરે સમાપ્ત થાય છે. મારે જે કંઈ કહેવા યોગ્ય હતું તે સર્વે કહી ચૂક્યો છું. એમાં કેટલીક વાતો અપૂર્ણ તેમજ અસ્પષ્ટ રહી શકે હતો, તેમણે મેં આથી શક્તિ પ્રજ્ઞાએ એ વિષય અર્થો છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. નો પ્રત્યેક વાતનો નિર્ણય કરવા બેસીએ તો મૂળ વાતનો કોઈ દિવસે ઉકેલ આવે નહિ એટલા માટે ન જુદા કેટલીક વાતો અસ્પષ્ટ તથા અપૂર્ણ રાખાને આગળ અલગથી મને જરૂર પડી છે. હું આગળ રાખું છું કે અગત્ય સંધીમાં એ નો કોઈ કંઈ છે તે સર્વે તુ મધ્યસ્થ રીતે સમજી રાખો. દોષજ, અને નો વાત પ્રજાગર સમજવામાં આવી ન હોય તે સમજવાને પ્રયત્ન કવિધર્મમાં ચાલુ રાખીશ. મને વિશ્વાસ છે કે એમ રસ્તાથી કાળક્રમે તે વાત તારા સમજવામાં આવ્યા વિના રહેશે નહિ. થઈ કરીને સ્પષ્ટ થશે તે તારા સમજવામાં અગત્ય જરૂરી સહજ હશે.

શિષ્ય:—કેટલીક વર્ગકથાઓ સંક્ષિપ્તમાં એ જઈ છું, તેમજ કરીને એવાર

સાક્ષી જાઓ:-

(૧) મનુષ્યમાં કેટલીક શક્તિઓ દોષ છે, તેને આને “ વૃત્તિ ” એવું નામ આપ્યું તે વૃત્તિઓનું અનુસીલન-એટલે કે તેની ન્યયુત્તિ, અનુકરણ અને ઉત્તતિ કરીને તે શક્તિઓ અથવા વૃત્તિઓને અસ્તિત્વ ઇચ્છી તેજ મનુષ્યને, એમ આપ સિદ્ધ કરી ગયા છે.

(૨) મનુષ્યત્વની પ્રાપ્તિ એજ ધર્મ છે.

(૩) તે અનુસીલનની સીમા; અને વૃત્તિઓનું ‘ પરપરતુ’ સામંજસ્ય સાધવું તેજ છે.

(૪) વૃત્તિઓનું સામંજસ્ય તથા સુરક્ષ એજ મુખ્ય.

(૫) સમસ્ત વૃત્તિઓનું વચાચેઅ અનુસીલન કરી, તેને હ્રયરમુખી કરવી તેજ છે, અને વૃત્તિઓને હ્રયરમુખી કરવી એજ વચાર્થ અનુસીલન છે. એ અવસ્થાને ભક્તિ પણ કહી શકાય.

(૬) હ્રયર સર્વ જુતમાનમાં છે, એટલા માટે સર્વ પ્રાણીપદાર્થ પ્રત્યે ભક્તિ તથા પ્રીતિ રાખવી એ આપાવચક છે. જુતમાનપ્રત્યે ભક્તિભાવ ન જાને ત્યાં સુધી હ્રયરપ્રતિ પણ ભક્તિભાવ જણાવે નહિ, એટલુંજ નહિ પણ મનુષ્યત્વ તથા ધર્મ પણ અપૂર્ણ જ રહી જાય.

(૭) આત્મપ્રીતિ, સ્વજનપ્રીતિ, સ્વદેશપ્રીતિ, પશુપ્રીતિ તથા કપા એ સર્વ પ્રીતિની અંકર સમાવેશ પામે છે. તેમાં પણ મનુષ્યની અવસ્થાનો વિચાર કરતાં સ્વદેશપ્રીતિ એ સર્વ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે, એમ કહી શકાય. જમ્, અપના કપાનો એટલો સ્પૂળ મર્મ મારા હૃદયમાં સુવર્ણાકૃતે કેતરાઈ ગયો છે.

શુભે:-પણ કાલીશિષ્ટ વૃત્તિ, યાનાર્મની વૃત્તિ, કર્વકારિણી વૃત્તિ તથા ચિત્તર-ગિત્તી વૃત્તિ વિગેરેનું તો તે નામ પણ ન લીધું ?

શિષ્ય:-એની સંજ્ઞા જરૂર નથી. અનુસીલનતત્ત્વના સ્પૂલમર્મનું વર્ણન કરતાં એવા વિચારો પાડવા અનાવચક છે. હવે હું મરાવર જેમ સદું છું કે દેવળ અને સમજાવવા માટેજ આને એવા વિચારો પાડવા હતા.

શુભે:-હવે હું અનુસીલનતત્ત્વ સમજ્યો છે. તારી હ્રયરભક્તિ દડ માય તથા તારો સ્વદેશપ્રેમ સવિશેષ ખનિત માય એની મારી જાણિય છે.

અનુસીલન અથવા તત્ત્વની સાથે ભતિભેદ અને કર્મનો સંબંધ

આપણે આપણી તમામ વૃત્તિઓવાસ થું કરીએ છીએ ? કેટલીક વૃત્તિઓ પડે કેટલાક કર્મ કરીએ છીએ, અને કેટલીક વૃત્તિઓપડે કેટલુંક અભ્યુત્તે કરીએ, મનુ-

બના છવનમાં વૃત્તિ માનવું કર્મ અને જ્ઞાન સિવાય બીજું પરિણામ અથવા ફલ નથી, એટલા મારેજ જ્ઞાન અને કર્મ મનુષ્યોનો સ્વધર્મ છે. બે સર્વ મનુષ્યો પોતાપોતાની સમગ્ર વૃત્તિઓને વિદિત કાર્યમાં અભ્યાસવાળી કરે તો જ્ઞાન અને કર્મ બંને સર્વ મનુષ્યોના સ્વભાવરૂપજ થઈ જાય; પરંતુ મનુષ્યસમાજની અપ-રિપક્વ દશામાં સાધારણ રીતે તેમ જનવું સહ્યવું નથી. કેટલાક કેવળ જ્ઞાનનેજ પ્રધાન ગણી સ્વધર્મરૂપ માને છે, અને કેટલાક કેવળ કર્મનેજ પ્રધાન ગણી સહ સ્વધર્મરૂપે સ્વીકારે છે.

જ્ઞાનનો ઉદ્દેશ જ્ઞાનમાણ્યપ્રાપ્તિ છે. સમસ્ત જગત્ જ્ઞાનમાં છે, એટલા મારેજ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવી એ જેમનો સ્વધર્મ છે, તેમને જ્ઞાનથી કહેવામાં આવે છે. જ્ઞાનથી સમગ્ર જ્ઞાન સમ્પન્ન થઈ શકે છે.

કર્મને ચાર બેલીમાં વિભક્ત કરી શકાય, પરંતુ તે સમજવા પૂર્વે કર્મનંદ વિષયને સારી રીતે જાણી લેવો જોઈએ. જગત્માં આંતરિક વિષય અને બાહ્ય વિષય એમ બે પ્રકારના વિષય છે. આંતરિક વિષયને કર્મો વિષય કરી શકે નહિ. બાહ્ય વિષયજ કર્મોનો વિષય છે. તે બાહ્ય વિષયોમાંના કેટલાક સર્વભોગ્ય છે. મનુષ્યોના કર્મ મનુષ્યોના ભોગ્ય વિષયોનાજ આશ્રય કરી શકે છે. તે આશ્રય ચાર પ્રકારનો છે. (૧) ઉત્પન્ન કરવું અથવા બનાવવું, (૨) યોગના કરવી અથવા સમઢ કરવો; (૩) રક્ષા કરવી, અને (૪) સેવા કરવી.

(૧) એમાં જેઓ ઉત્પન્ન કરે તેઓ કૃષિધર્મો બેકુત, (૨) જેઓ સંયોગના અથવા સમઢ કરે તેઓ શિલ્પી અથવા વ્યાપારી, (૩) જેઓ રક્ષા કરે તેઓ મુદ્ધધર્મો અને જેઓ સેવા આપી કરે તે સેવાધર્મો (૪) ત્યારે જ્ઞાનધર્મવાળા, મુદ્ધધર્મવાળા અને વાણિજ્ય અથવા કૃષિધર્મવાળાઓએ પોતાપોતાનાં કાર્યો એટલાં વધી પડે, કે જેથી તેઓ પોતાના દેહબ્યવહાર આદિ જગત્માં કાર્યોને ન પહોંચી વળે, ત્યારે કેટલાક ભોડા તેમની સેવામાં નિયુક્ત થાય છે તેમને ચદ્ર કહે ■ આમ હોઈનેજ (૧) જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અથવા ભોક્ષિણી, (૨) મુદ્ધ અથવા સમાજ રક્ષણ, (૩) શિલ્પ અથવા વ્યાપાર, (૪) ઉત્પાદન અથવા ખેતી અને (૫) પરિચર્યા-સેવા. આ પાંચ પ્રકારનાં કર્મો છે. દ્વિધર્મસાધકમાં એમાંની પહેલી જાગત તે જ્ઞાનજ્ઞાના સ્વધર્મરૂપ કહે છે. બીજી જાગતને સુત્રીવના સ્વધર્મરૂપ, ત્રીજી અને ચોથી જાગતને વૈરવના સ્વધર્મરૂપ અને ચોથી જાગતને ચદ્રના સ્વધર્મરૂપ કહેલી છે.

ભગવદ્ગીતાની દીક્રામાં મે જે લખ્યું છે, તેમાંથી આ કેટલીક વિગત લીધેલી છે. જ્યાં એ સમજાવ્યા રાખવું અત્યવશ્ય છે, કે મારું પ્રકારનાં કર્મોનુપાન માટે અભ્યાસનો ઉપયોગ કરવો જરૂરનો છે. જેનો જે સ્વધર્મ છે, તેને અનુસરતો અભ્યાસ કરી વિના તેનાથી તે સ્વધર્મનું સારી રીતે જાણ થઈ શકે નથી.

સ્વધર્મને અનુસરતો અભ્યાસ જોઈએ, એમ કહેવાનો અર્થ એ છે, કે સ્વધર્મની આવશ્યકતાને અનુસરીને તેણે કર્મનો અથવા જીવિતો અમુક સમય સુધી વિશેષ અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

યોગ્યતાની રક્ષાદાતા અમુક કર્મ અથવા જીવિતો વિશેષ અભ્યાસ થી રીતે ઘટ્ટ થી તે મારા લખેલા ' શિક્ષાસ્તર ' માં આવી ચઢેલું છે એથી આ પ્રંથમાં તે વિષયના વિશેષ અભ્યાસની વાત લખવામાં આવી નથી. મેં આ પ્રંથમાં સાધારણ અભ્યાસનીજ વાત કહી છે; કેમકે તેનોજ પરિતરવમાં સમાવેશ થઈ શકે એમ છે. વિશેષ અભ્યાસની વાત કહી નથી; કેમકે તે શિક્ષાસ્તરનો વિષય છે. ખતેમાં કાંઈ પણ વિશેષ નથી, અને હોઈ પણ ન શકે; એટલું મારે અહિં કહેવું અગત્યનું છે.

વિવિધ વિષયનાં ઉત્તમ પુસ્તકો પૂર્ણ પાઠનારો, આખા હિંદમાં
સર્વથી સસ્તો અને ૧૧ વર્ષથી ૫૦૦૦ પ્રતમાં નોંધાયેલી

વિવિધ ગ્રંથમાળા-ચાલુ વર્ગ

આ વર્ગમાં દરવર્ષે આપવા કદતાં ૧૫૦૦ પૃષ્ઠનાં વિવિધ
વિષયનાં ઉત્તમ પુસ્તકો માત્ર રૂ. ૪ માં અને પાકાં
પૂર્ણ સાથે રૂ. ૫ માં મળે છે. પૌંઆફ.

“વિવિધ ગ્રંથમાળા”નાં સં. ૧૯૮૧ નાં પુસ્તકો:-સ્વામી રામભદ્રાજી બાપ
૧૨-૧૩ મે, સત્યાગ્રહ અને અસહકાર, ચૈત્રી રામચરણ આલોચ્ય વિષેનું ઉત્તમ
પુસ્તક, હુડી વાતોનો નવો ભાગ, હર્ષાસ મહા, સ્વયંદેવ ભારતવર્ષ, કેમ
જીવનના પુરસ્કાર, ભારતીય નીતિશાસ્ત્રો, સ્વામી વિવેકાનંદનો ચાન્ડોમ, એવાથી
તેમજ વધુ ૫૫૬થી જારી રહી ગેપથી ૧૭૫ નીકળશે.

સંવત ૧-૪મે તેમામા માદક વધારે પુસ્તકો આપ્યા વર્ષદીન અપાઈ
સત્યાગ્રહ ખજુ પૂર્ણ વર્ષદીન લેવાન છે. ૨ વર્ષ પૂરે થતા સુધીજ પોસ્ટેજ માફ હોઈ
તે પછી જુડુ થકે છે ૬-આ માળાનાં જ ને વર્ષના પુસ્તકો મળેને મળેને નથી
નીકળતાં, ખજુ મેરે મળે ૬૦૦થી ૧૦૦ પૃષ્ઠનાં પુસ્તકો નીકળે છે, અને તે તેમજ માફ
ત્યારે ત્યારે મોક્ષાત્તા રહીને વર્ષ પૂર્ણ થતા સુધીમાં જ્યાં પુસ્તક અપાઈ નવ છે. ૪-વર્ષ
પ્રથમથી ખનરજાપીને દરેક વર્ષનું ઉત્તમ પુસ્તક જી જો. જી મેળવીને નવા વર્ષનું
કલાજમ મ આપશે. ૫-આપણે હિંદુસ્તાન ને નાનામેદા રેલો નીકળે છે, તેની ખનર
માળાનાં પુસ્તકોમાં અપાઈ તરતમાં લેનારને ખાસ કિંમતે અપાવ છે.

ઘડા માળાના આગણાં વર્ષોના હજી મળતા હેઠ

સંવત ૧૯૭૬ નાં ત્રણ પુસ્તકો- (૬૬ ૫૦૬૫, પૃષ્ઠ ૨૫૦૦, રૂ. ૧૫) સ્વામી
વિવેકાનંદ બાપ ૧-૪ મે, સત્યાગ્રહ મહાએ, હુડી વાતોએ બાપ ૧ રો.

સંવત ૧૯૭૭ નાં ત્રણ પુસ્તકો- (૬૬ ૫૦૬૫, પૃષ્ઠ ૧૫૦૦, રૂ. ૧૫) આ પાકાં
પા) હુડી ૧ તાંએ બાપ ૩ મે, સત્ય-દ દાસદેવ, સ્વામી વિવેકાનંદનો રાજાદેવ.

સંવત ૧૯૮૦ નાં ત્રણ પુસ્તકો- (૬૬ ૫૦૬૫, પૃષ્ઠ ૧૧૦૦, રૂ. ૪, પાકાં પૂર્ણ
સાથે ૧ ૫) સ્વામી રામભદ્રાજી બાપ ૧૦-૧૧-૧૪ ૫૨૮, તેઓજીવન મોનાપાર્ટનું
પિતૃત મરિત પૃષ્ઠ ૮૪૦, વર્ષવાત-૫૫ ૨૪૮.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદમાં-ત્રણદરવાજા બહાર, નવીને રસ્તે, સેશનકોર્ટ પાસે.

મુંબઈમાં-કાલ્યાદેવીરોડ, હનુમાનજીની નાકે, કાલ્યાદેવીના મંદીરસામે

સંતમહાત્માઓની બોધપ્રદ વાણી, તથા મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં
ઉત્તમ છવનચરિત્ર સ્વરૂપ મૂલ્યે આપવાની યોજના

વિવિધ ગ્રંથમાળા-નવીન વર્ગ

આ વર્ગમાં દરવર્ષે સંતમહાત્માઓ ઇન્ની બોધપ્રદ વાણીનાં,
તથા ઉત્તમછવન ચરિત્રનાં ૫૪૬ ના કેદનાં ૧૫૦૦ પૃષ્ઠનાં

પુસ્તકો માત્ર રૂ. ૪)માં-અને પાકાં પૃઠાં સાથે

રૂ. ૫)માં મળશે. પૈ. ૦ માફ.

આ વિભાગ સુવત ૧૯૮૧થી શરૂ થઈ તેનાદ્વારા નીચે જણાવેલાંમાંથી તેમજ
બીજા નકી ચશે તે તે પુસ્તકો નીકળશે.

છવનચરિત્રો:—સુપ્રસિદ્ધ સ્વામી કારકરાનંદ મસ્તરતી, મહાન મૌરંગપુત્ર વિસ્તુત
ચરિત્ર, મુદ્દમમાન મહાત્માઓના બોધપ્રદ વૃત્તાંત, જગપ્રસિદ્ધ કલ્યાણતમા કરનેગી.

સંત મહાત્માઓની વાણી—આ વાણીનાં પુસ્તકોમાં નીચે જણાવેલા તેમજ
બીજા અનેક સંત મહાત્માઓના ધોળ, બળન, મરણી, હાથ, મદિના, સાખીઓ,
રેખતા, આખ્યાન વગેરે નીકળશે. જેમ કે પ્રીતમ, બોલ્લે, પીરે, નરસિંહ, મીરાજી, નીરાંત,
બાપુ, નિમ્બુજાનંદ, રસીદાસ, બાણુદાસ, દયાળસાહેબ, ગોપાળ, છુડીયો, મોરાર,
સાચાસ, નરહરિ, સામજ, મિરમર, દયારામ, વગેરે. વળી આખન જતાં દલપતરામ,
કેશવ, કમાપિ, મલ્લિકાસ, નાનાલાલ, અન્ત, બોળાનાથ, બોટાદર, ચૈવિલિચરણ,
નૃસિંહાચાર્ય, ૬૦ વર્તમાન કવિપુત્રના દિન્દી તથા મુજરાતી કવિઓની કવિતાઓ
પણ સુઢી કદાવીને અપાશે. અખાની વાણી તે નીકળી છે.

વંને વર્ગમાં ગ્રાહક થવાથી સ્વાસ્થ્ય લાભ

જેઓ વિવિધ ગ્રંથમાળાના ચાલુ વિભાગમાં ગ્રાહક હોવા

(અથવા થવા) ઉપરાંત નવીન વિભાગમાં પણ ગ્રાહક

થશે, તેમની પાસેથી રૂ. ૧)કમી એટલે કે રૂ. ૮ ને

બદલે ૭ અને પાકાં પૃઠાં સાથે ૧૦ ને

બદલે ૬ લેવાશે. પૈ. ૦ માફ.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય—અમદાવાદ અને મુંબઈ

સરસ્વતી સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફના

ઉત્તમ અને સસ્તા ગ્રંથો

અતિ ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો

ગ્રંથનું નામ	પૃષ્ઠ	કદમિલ	મૂલ્ય	રે રેટ
મિત્રવરકૃત શુદ્ધ રામાયણ	૭૫૦	૫૫૫૪	૨૫	૦.૫૦
નર્મદાનંદ મિથિલિ સાર	૨૫૬	૫૫૫૮	૦.૧	૦.૦૫
અપ્પની વાણી	૧૦૦	૫૫૫૮	૧.૫	૦.૦૫
શ્રીનાથમી રામાયણ ગોડા જેઠાજી	૧૪૦૦	૫૫૫૫૧૦	૧	૧.૦૦
મહાભારતના આદિ અને સુસાપર્વ	૧૦૦		૨	૦.૦૫
શ્રીકૃષ્ણપ્રીતિની અર્ચના	૧૨૦	૫૫૫૮	૨૫	૦.૦૫
શ્રીકૃષ્ણવેદી સમગ્રગીતાની અર્ચના	૭૦૦	૫૫૫૮૫૧	૨	૦
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા—ઉત્તમ ભાષાનુવાદ	૧૦૦	૮૫૫૧	૧	૧
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની અર્ચના	૧૫૦	૫૫૫૮	૨	૦.૦૫
સ્વામી નૃસિંહજી મઠ ૧ લોક ૧૧ થી ૫	૫૦૦	૫૫૫૮	૨	૦.૦૫
મઠ ૨ લોક ૧ થી ૮	૧૦૦	૫૫૫૮	૨	૦.૦૫
મઠ ૩ લોક ૧૦ થી ૧૧	૫૦૦	૫૫૫૮	૨	૦.૦૫
મઠ ૪ થી લોક ૧૨ થી ૧૪	૧૦૦	૫૫૫૮	૨	૦.૦૫
દેવગીરિના ૧૬ મઠોના ૧-૨ ૩	૫૦૫		૨	૦.૦૫
મઠ ૨ લોક ૪-૫	૧૦૦		૨	૦.૦૫
લોક ૬ ૭-૮ લોક ૯-૧૦	૧૦૦૦	૫૫૫૮	૩	૦.૦૫
લોક ૮ મે—અપ્પની વાણી	૪૦		૨૫	૦
લોક ૧૦ મે—રવિવર	૩૦૦		૧	૦.૦૫
શ્રીકૃષ્ણજીના મઠની અર્ચના	૨૦૦	૫૫૫૮	૦.૦૫	૦.૦૫

ઉત્તમ અને સસ્તા ગ્રંથો પુસ્તકો

આગળના ૧-૨	૧૮૪	૫૫૫૮	૧	૦.૦૫
જે પાના મુદ્રાઓ	૭૨૦		૧૫	૦
શુભ આમર્શ અને સમુદ્ધિ	૫૫૨		૧.૦૫	૦.૦૫
મુખ્યમંત્રી	૨૧૬		૦	૦.૦૫
અમિતિય વખાણો	૧૦૦૦	૫૫૫૮	૧૫	૦.૦૫

વેદક સંબંધી ઉપયોગી પુસ્તકો

આર્ચનાના અર્ચના દિવસે વપરાય	૧૦૦૦	૫૫૫૮	૪	૦.૦૫
આર્ચનાના અર્ચના દિવસે વપરાય	૧૪૦	૫૫૫૮	૦.૧	૦.૦૫

બોધદાયક જીવનચરિત્રો

હાહિન્દ રોલસ્ટોપનું જીવનચરિત્ર	૬૨૦	પાખડ	૨૧૧	૦.૭૫
સ્વામી વિવેકાનંદનું સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર	૭૪૦	પાખડ	૨૧૧	૦.૮૦
જગદનો મહાન પુરુષ (૪૦ ગાથીજી) ...	૩૫૦...	"	૧)	૦.૭૫
મહાન નેપોલિયન ..	૮૪૦	પાખડ	૩)	૩)
ભારતનાં સ્ત્રીચરિત્રો ગ્રંથ ૧ ભો	૨૦૦૦	પાખડ	૧)	૧૧
" " ૨ ભો				
" " ૩ ભો				

સ્રીઓ તથા પુરુષો માટે બોધપ્રદ વાર્તાઓ

કુળી વાર્તાઓ ભાગ ૧, ૨, ૩, ૪ ચોથા માસ પછી છપાઈ બહાર પડશે.				
કુળી વાર્તાઓ-ભા ૫ ભો-૨૮ વાનો	૩૦૪	પાખડ	૦૧૧	૦.૭૫
કુળી વાર્તાઓ-ભા ૬ ભો-૨૭ વાનો	૩૬૦	"	૦૧૧	૦.૭૫
કુળી વાર્તાઓ-ભા ૭ ભો અનેક વાનો	૩૫૦	"	૧૧	૦.૭૫
૬ થાળુ માતા અને મહાશુણી પુત્રી	૧૬૮	પાખડ	૦૧	૦.૭૫

બાળકો માટે ખાસ ઉપયોગી પુસ્તકો

મહાશુણી બાળકો ૬૬ ખસ બનેલા નવાનો	૧૨૮	પાખડ	૦૧	૦.૭૫
બાળકો માટે-વાર્તાઓ પરે પાર્થિવ રિજીસ્ટ્રી	૧૧૨	"	૦૧૧	૦.૭૫
બાળકોની વાતો-રસિક વાતચીત પરે ૨૧ પા	૮૬	પાખડ	૦૧	૦.૭૫
દુખમાં વિશ્રામ પાસ-સનેહ સાચાંદણો	૬૫	પાખડ	૦૬	૦.૭૫
સુખો નીતિકથા ૧૫૨ બોધદાયક નાની વાનો	૧૮૪	પાખડ	૦૧૧	૦.૭૫

સગવડગીતા, પંચરત્ન ગીતા, ઇત્યાદિ

	૬૦ ઈંચ સાદુ પત્ર	૫૦ પત્ર	૫૦ પત્ર	૫૦ પત્ર
સગવડગીતા-ગુજરાતી ગીત મહિન	૦૧૭	૦૧	૦.૭૫	
મરાઠી કે દિલી રીમ મહિન	૦૧૭	૦૧	૦.૭૫	
સગવડગીતા-મૂલમાત્ર-નાના અક્ષરમાં	૦૧૭	૦૧	૦.૭૫	
" મધ્યમ અક્ષરમાં	૦૧૭	૦૧	૦.૭૫	
" મોટા અક્ષરમાં	૦૧૭	૦૧	૦.૭૫	
પંચરત્નગીતા-મૂલમાત્ર-નાના અક્ષરમાં	૦૧૭	૦૧	૦.૭૫	
" મધ્યમ અક્ષરમાં	૦૧૭	૦૧	૦.૭૫	
" મોટા અક્ષરમાં	૦૧૭	૦૧	૦.૭૫	

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદમાં-નજી દિવાળ બહાર, નદીને રસ્તે, સેચન કોર્ટ પાસે.
 સુખર્ષ-કાલગામેની ગેઝ, હતુમન મરીને નાકે કાન્યાલેખીના મહિર સામેની દુખન

